

Абдулла Қодирий

Ўтган кунлар

ТАРИХИЙ РОМАН

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ АДАБИЁТ ВА САЊАТ НАШРИЁТИ

Тошкент -1974

Ўз
Қ 53

САРВАН АЗИМОВ:
таҳрири остида.

Қайта нашр

~~У-3-4-74~~ 10-73
~~К-М-352-06-73~~

ЕЗУВЧИДАН

Модомики биз янги даврга оёқ қўйдик, бас, биз ҳар бир йўсинда ҳам шу янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашамиз ва шунга ўхшаш дostonчилик, романчилик ва ҳикоячиликларда ҳам янги асарлар яратишга, халқимизни шу замоннинг «Тоҳир ва Зухра»лари, «Чор дарвиш»лари, «Фарҳод ва Ширин» ва «Баҳром-гўр»лари билан таништиришга ўзимизда мажбурият ҳис этамиз.

Ёзмоққа ниятланганим бу — «Ўтган кунлар», янги замон романчилиги билан танишиш йўлида кичкина бир тажриба, яна тўғриси, бир ҳавасдир. Ҳар бир ишнинг ҳам янги — ибтидоий даврида талай камчиликлар билан майдонга чиқиши, аҳлларининг етишмаклари ила секин-секин тузалиб, такомилга юз тутиши табиий бир ҳолдир. Мана шунинг далдасида ҳавасимда жасорат этдим, ҳаваскорлик орқасида кечадиган қусур ва хатолардан чўчиб ўтирмадим.

Мозийга¹ қайтиб иш кўриш хайрлик, дейдилар. Шунга кўра мавзунини мозийдан, яқин ўтган кунлардан, тарихимизнинг энг кир, қора кунлари бўлган кейинги «хон замонлари» дан белгиладим.

1926.

Абдулла Қодирий
(Жулқунбой)

¹ Мозий — ўтмиш, ўтган замон.

БИРИНЧИ БЎЛИМ

ОТАБЕК ЮСУФБЕК ҲОЖИ УҒЛИ

1264 ҳижрия, дав¹ ойининг ўн еттинчиси, қишки кунларнинг бири, кўёш ботган, тевааракдан шом азони эшитиладир...

Дарвозаси шарқи-жанубга қаратиб қурилган бу донгдор саройни Тошкент, Самарқанд ва Бухоро савдогарлари эгаллаганлар, саройдаги бир-икки ҳужрани истисно қилиш билан бошқалари мусофирлар ила тўла. Сарой аҳли кундузги иш-кучларида: бўшаб ҳужраларига қайтганлар, кўп ҳужралар кечлик ош пишириш ила машғул, шунинг учун кундузгига қараганда сарой жонлик: кишиларнинг шақиллашиб сўзлашишлари, хохолаб кулишишлари саройни кўкка кўтаргудек.

Саройнинг тўрида бошқаларга қараганда кўркамроқ бир ҳужра, анови ҳужраларга кийиз тўшалгани ҳолда, бу ҳужрада қип-қизил гилам, уларда бўз кўрпалар кўрилган бўлса, бунда ипак ва адрас кўрпалар, наригиларда қора чироқ сасиганда, бу ҳужрада шам ёнадир, ўзга ҳужраларда енгил табиатли серчақчоқ кишилар бўлганида, бу ҳужранинг эгаси ҳам бошқача яратилишда: оғир табиатли, улуғ гавдали, кўркам ва оқ юзли, келишган қора кўзли, мутаносиб қора қошли ва эндигина мурти сабз урган бир йигит! Бас, бу ҳужра бино ва жиҳоз ёғидан, ҳам эга жиҳатидан диққатни

¹ Д а л в — январь.

ўзига жалб этарли эди. Қандайдир бир хаёл ичида ўтирувчи бу йигит Тошкентнинг машҳур аъёнларидан бўлган Юсуфбек ҳожининг ўғли — Отабек.

Сарой дарбозасидан икки киши келиб киргач, улардан бирови дарбоза ёнидаги кимдандир сўради:

— Отабек шу саройга тушганми?

Бизга таниш хужра кўрсатилиши билан улар шу томонга қараб юрдилар. Бу икки кишининг биттаси: гавдага кичик, юзга тўла, озроққина соқол, муртли, йигирма беш ёшлар чамалик бир йигит бўлиб, Марғилоннинг бойларидан Зиё шоҳичи деганнинг Раҳмат отлик ўғлидир; иккинчиси: узун бўйли, қора чўтир юзли, чоғир кўзли, чувоқ соқол, ўттиз беш ёшларда бўлган кўримсиз бир киши эди. Бу йигит яхшигина давлатманд бўлса ҳам, лекин шуҳрати нима учундир бойлиги билан бўлмай, «Ҳомид хотинбоз» деб шуҳратланган, кишилар Ҳомид орқасидан сўзлашганда унинг отига тақилган лақабини қўшиб айтмасалар, ёлғиз «Ҳомидбой» дейиш ила уни танита олмайдилар.

Ҳомиднинг Отабек билан танишлиги бўлмаса ҳам, Раҳматга яқин қариндош — Зиё шоҳичининг қайниси, Раҳматнинг тоғаси.

Улар хужрага келиб кирдилар. Отабек келувчиларни улуғлаб қаршилади.

— Бизни кечирасиз, бек ака! — деб Раҳмат узр айтди. — Вақтсиз келиб сизни тинчсизладик.

Отабек уларга юқоридан жой кўрсатар экан, ёқимли бир вазиятда:

— Тинчсизламадингизлар, билъакс қувонгирдингизлар, — деди. — Шаҳрингизга биринчи марта келишим бўлгани учун танишсизлик, ёлғизлик мени жуда зериктирган эди!

Шу орада хужрага бир чол кириб, у ҳам меҳмонлар билан сўрашиб чиқди. Бу чол Ҳасанали отлик бўлиб, олтиш ёшлар чамасида, чўзиқ юзли, дўнгроқ пешонали, сариққа мойил тўгарак қора кўзли, оппоқ узун соқолли эди. Соқолининг оқлигига қарамасдан унинг қадида кексалик аломатлари сезилмас ва тусида ҳам унча ўзгариш йўқ эди.

Отабек меҳмонларни танчага ўтқазиб, фотиҳадан сўнг Ҳасаналидан сўради:

— Тузукмисиз, ота?

— Худога шукур! — деди Ҳасанали.— Боягидан бир оз енгилладим. Мазмуни ис теккан экан.

— Баъзи юмишлар буюрсам...

— Буюрингиз, ўғлим.

— Раҳмат, ота, бўлмаса бизга чой қайнатиб берингиз-чи!

— Хўп, бегим!

Ҳасанали чиқди. Раҳмат Отабек билан яна бир қайта соғлиқ сўрашгандан кейин сўради:

— Бу киши кимингиз бўладир, бек ака?

Отабек Раҳматнинг саволига жавоб бермай, эшикка қаради. Ҳасаналини ҳужрадан узоқлатиб, сўнгра жавоб берди:

— Қулимиз.

Бу сўздан нима учундир Ҳомид ажабланган эди:

— Қулингиз?

— Шундоғ.

Ҳасаналини болалик вақтида Эрондан киши ўғирлаб келувчи бир туркман қўлидан Отабекнинг бобоси ўн беш тилла баробарига сотиб олган эди. Ҳасаналининг Отабеклар оиласида бўлганига эллик йиллар чамаси замон ўтиб, энди Отабеклар оиласининг чин бир аъзоси бўлиб кетган. Хўжаси Юсуфбек ҳожига, айниқса, хўжазодаси Отабекка итоат ва ихлоси том¹ бўлиб, бунинг эвазига улардан ҳам ишонч ва ҳурмат кўрар эди. Ҳасанали ўттиз ёшлик вақтида сотиб олинган бир чўрига уйлантирилган бўлса ҳам, аммо ўғил, қизлари бўлмаган, бўлсалар ҳам ёшликда ўлиб кетганлар. Шунинг учун бўлса керак. Отабекка ихлос қўйиб, унга ўз боласи каби қарар: «Ўлганимдан кейин руҳимга бир калима қуръон ўқиса, бир вақтлар Ҳасанали ота ҳам бор эди деб ёдласа, менга шуниси кифоя!» деб қарор берган ва ҳозирдан бошлаб Отабекка бу тўғрида сипоришлар² бериб, ундан самимий ваъдалар олиб юргувчи оқ кўнгилли бир қул эди.

Ҳасанали устида бўлган ҳалиги гапдан кейин Раҳмат сўради:

— Тошкентдан нималар келтирдингиз, бек ака?

— Арзимаган нарсалар: газмол, қолапой афзали ва бир оз қозон.

¹ Том — тўла, тўлиқ.

² Сипориш — топшириқ.

— Марғилонда газмол билан қолапой афзалининг бозори чаққон,— деди Ҳомид.

Отабек миқрози билан шам сўхтасини кесиб тузатди. Орада ётсирашга ўхшаш бир ҳол бор, нима учундир бир сўзлаб икки тўхтар эдилар. Бу ўнғайсиз ҳолатдан чиқиш ва сўзни сўзга улаб юбориш учун Раҳмат тиришгандек кўринар эди.

— Марғилонни қандай топдингиз, бек ака, хушландингизми, ё?..

Бу саволнинг жавобига Отабек иккилангандек ва ўнғайситлангандек бўлди:

— Нима десам экан. Марғилонни ҳар ҳолда... хуш кўрдим. Марғилон Туркистонимизнинг тўқувчилик ҳунарида биринчи шаҳаридир.

Иккиланиб берилган бу жавобдан Ҳомид билан Раҳмат бир-бирларига қарашиб олдилар. Отабек бу ҳолатни сезди ва ўзининг сўзини кулгиликка олиб изоҳ берди:

— Келган кунимдан Марғилонингизни хушламай бошлаган эдим, чунки танишларим йўқ, мусофирчилик билиниб қолаётган эди. Энди бу соатдан бошлаб, Марғилондан розиман, негаки, йўқлаб келгувчи сизнинг каби қадрдонлар ҳам бўлур экан!

— Кечирингиз, бек ака! — деди Раҳмат.— Мен сизнинг Марғилон келганингизни бугун отамдан эшитдим. Йўқса, албатта, сизни зериктирмас эдим!

— Аниқми?

— Тўғри гап! — деди Раҳмат.— Отам Тошкент борганларида тўппа-тўғри сизнинг эшигингизга тушсинлар-да, сиз саройга тушинг! Бу тараф билан сиздан ўпкани биз қилсак арзийдир!

— Ҳақингиз бор,— деди Отабек.— Аммо, биринчидан, сизнинг ҳовлингизни сўроғлаб топиш менга қийинроқ кўринди, ундан сўнг, молимизни ортган туякашлар шу саройга тайинланган эдилар.

— Ҳар ҳолда, бу узр эмас!

Ҳасанали дастурхон ёзиб, қумғон киргизди. Одатий такаллуфлар билан дастурхон ва чойга қаралди. Ҳомид нонни шиннига булғар экан, сўради:

— Ешингиз нечада, бек?

Отабекнинг лаби қимирламасдан, чой қуйиб ўтирган Ҳасанали жавоб берди:

— Бекка худо умр берса, бу йил ҳамдуна бўлса, тўппа-тўғри йигирма тўрт ёшга қадам кўядилар!

— Йигирма тўрт ёшга кирдимми, ота?! — деди бек. — Чиндан ҳам неча ёшга кирганимни ўзим билмайман.

— Йигирма тўрт ёшга кирдингиз, бек.

Ҳомид тагин сўради:

— Уйланганмисиз?

— Йўқ.

Ҳасанали Отабекнинг ёлғиз «йўқ» билан тўхташига қаноатланмади ва бу тўғрида ўз томонидан изоҳлар беришни лозим кўрди:

— Бек учун бир неча жойларга қиз айттирмак исталинган бўлса ҳам, аввал тақдир битмаганлик, ундан кейин бекнинг уйланишга бўлган қаршиликларидан бу кунгача тўй қилмай келамиз. Улуғ хўжамизнинг қатъий ниятлари бу сафардан қайтгач, бекни уйлантиришдир!

— Менимча, уйланишдек нозик бир иш дунёда йўқдир, — деди Раҳмат ва Отабекка юз ўғирди. — Уйланган хотининг табъинга мувофиқ келса, бу жуда яхши, йўқса, мунчалик оғир гап дунёда бўлмас!

Отабек Раҳматнинг бу сўзини самимият билан қаршилади:

— Сўзингизнинг тўғрилигида шубҳа йўқ, — деди, — аммо, шуни ҳам кўшмоқ керакки, оладиган хотинингиз сизга мувофиқ бўлиши баробарида, эр ҳам хотинга мувофақаттабъ¹ бўлсин.

— Хотинга мувофиқ бўлиш ва бўлмасликнинг унча кераги йўқ, — деди Ҳомид эътирозланиб. — Хотинларга «эр» деган исмнинг ўзи кифоя... Аммо жиян айтгандек, хотин деган эрга мувофиқ бўлса бас.

Раҳмат кулиб Отабекка қаради. Отабек ҳам истехзоли табассум орасида Ҳомидга кўз қирини ташлади.

— Уйланишдаги ихтиёримиз, — деди Раҳмат, — ота-оналаримизда бўлганликдан, оладирган келинлари ўғилларига ёқса эмас, балки унинг ота-оналари ўзларига ёқса, бас. Бу тўғрида уйланувчи йигит билан эр қилувчи қизнинг лом-мим дейишга ҳақ ва ихтиёрлари бўлмай, бу одатимиз маъқул ва машруъ ишлардан эмасдир. Масалан, мен: ота-онамнинг ёқтиришлари билан уйландим... Аммо хотиним ота-онамга мувофиқ

¹ Мувофақаттабъ — таъбиға мос, мансуб.

бўлса ҳам, менга мувофиқ эмас, сиз айтгандек, эҳтимол, мен хотинимга мувофиқ эмасдирман... Сўзингиз жуда тўғри, бек ака.

Отабек Раҳматнинг сўзини ихлос билан эшитди ва «сен нима дейсан?» дегандек қилиб Ҳомидга қаради.

— Жиян,— деди Ҳомид Раҳматга қараб,— бошлаб, уйланишинг албатта ота-онанг учун бўлиб, улардан ранжиб юришингнинг ўрни йўқ. Хотининг кўнглинга мувофиқ келмас экан, мувофиқини олиб, хотинни икки қил! Буниси ҳам келишмаса, учинчисини ол! Хотиним мувофиқ эмас, деб зорланиб, ҳасратланиб юриш эр кишининг иши эмас!

Раҳмат Отабекка кулимсираб қаради-да, тоғасига жавоб берди:

— Хотин кўпайтириб, улар орасида азобланишининг нима ҳикмати бўлсин? — деди.— Бир хотин билан муҳаббатли умр кечирмак. менимча, энг маъқул иш. Масалан, икки хотинликнинг биттаси сизми? Уйингизда ҳар кун жанжал, бир дақиқа тинчлигингиз йўқ.

— Сенингдек йигитлар учун, албатта, битта хотин ҳам ортиқчалик қилади! — деб кулди Ҳомид.— Кўп хотин орасида азобланиш ўзи нима деган сўз? Қамчинингдан қон томса, юзта хотин орасида ҳам роҳатланиб тириклик қилоласан! Мен бу кунгача икки хотин ўртасида туриб жанжалга тўйгунимча йўқ, аммо хотинни учта қилишга ҳам ўйим йўқ эмас!

— Сизга тараф йўқ, тоға!

Ҳомид мағрур бир тусда Отабекка қаради. Отабек унинг сўзидан кулимсираган эди.

Ҳасанали паловга урнаш учун ташқарига чиқди. Отабек меҳмонларга чой қуйиб узатди. Ҳомиднинг ҳалиги сўзидан кейин орадаги баҳс кесилган эди. Уччовлари ҳам бир нарсанинг хаёлини сургандек кўринар эдилар. Бир неча вақт шу ҳолда қолишиб, Раҳмат тоғасидан сўради:

— Мирзакарим ака қизини эрга бердими, эшитдингизми?

Бу саволдан нима учундир, Ҳомиднинг чехраси бузилди ва тилар-тиламас жавоб берди:

— Бундан хабарим бўлмади. Гумонимча, бермагандир.

Раҳмат сўздан четда қолдирмаслик учун Отабекни ҳам орага олди:

— Бизнинг Марғилонда бир қиз бор,— деди,— шундоқ кўҳликки, бу ўртада унинг ўхшаши бўлмас, деб ўйлайман!

Ҳомид, бир турли вазиятда, ер остидан жиянига қаради. Тоғасининг ҳолидан хабарсиз Раҳмат сўзида давом этди:

— Шаҳримизда Мирзакаримбой отлиғ бир савдогар киши бор, бу шунинг қизидир. Балки сиз Мирзакарим акани танирсиз. У бир неча вақт Тошкентда қутидорлик қилиб турган экан?

— Йўқ... Танайман.

Ҳомиднинг юзидаги бояги ҳолат яна ҳам кучланиб, гўё тоқатсизлангандек кўринар эди. Раҳмат давом этди:

— Унинг ҳовлиси пойафзал растасининг бурчагидаги иморатдир. Ўзи давлатманд бир киши, Тошкент ашрофларининг¹ кўплари билан алоқадор бўлганликдан, балки отангиз билан таниш чиқар!

— Эҳтимол,— деди Отабек ва нима учундир ғайри ихтиёрий бир тебранди. Унинг юзида бир ўзгариш ва вужудида бир чайқалиш бор эди. Ундаги бу ўзгаришдан Раҳмат хабарсиз бўлса ҳам, аммо Ҳомид уни ер остидан таъқиб этар эди. Бу таъқиб Отабекдаги ҳалиги ўзгаришни пайқабми, ёки тасодифийми эди, бу тўғрида бир мулоҳаза айтиш, албатта, мумкин эмас. Яна бир неча вақт жим қолдилар.

— Энди бизникига қачон меҳмон бўласиз. бек ака?

Раҳматнинг бу сўзи билан Отабек хаёлидан бош кўтарди:

— Худо хоҳлаган вақтда бўлармиз...

— Йўқ, бек ака,— деди Раҳмат,— сиз аниқлаб бир кунни тайин қилингиз, биз бу ерга сизни таклиф қилгани келганмиз!

— Овора бўлмоқнинг нима зарурати бор?

— Бунда овора бўлиш деган нарса йўқ. Иложи бўлса, сизни бу саройдан ҳовлига кўчирамиз. Ҳозирча бир кунни тайин қилиб, бизга меҳмон бўлинг-чи... Отам сиз билан ўтиришиб, Тошкент аҳволоти тўғрисида сўзлашмакка муштоқдирлар!

¹ А ш р о ф — эътиборли кишилар.

— Бу саройдан сизларникига кўчишим оғир,— деди Отабек,— аммо отангининг зиёратларига боришга ҳар қачон ҳозирман!

— Сөг бўлинг, бек ака; борадиган кунингизни тайин қила оласизми?

— Маълумингиз, кечлари бўш бўламан, шунинг билан бирга отангиз қайси вақтни ихтиёр қилсалар, ижобат¹ этишдан ўзга чорам бўлмас.

— Саломат бўлингиз,— деди Раҳмат,— шуни ҳам сиздан сўрайин: ўтиришга бегона кишилар ҳам айтилса мумкинми, озор чекмасмисиз? Чақирилганда ҳам ўзимизга яқин ва аҳил кишилар бўлур. Масалан, Мирзакарим қутидор каби!

Бу вақт Отабекнинг тусига ҳалигидек ўзгариш чиқди эрса-да, лекин сездирмасликка тиришиб, жавоб берди:

— Меним учун фарқсиз!

Ошдан сўнг меҳмонлар хайрлашиб чиқдилар.

2

ЖОН ҚИЗИГА ЛОЙИҚ БИР ЙИБИТ

Отабек ўзи билан кўришган бундаги иккита ёт кишини танимаганликдан бир-икки қайта уларни кўз остидан кечирди. Буни пайқаган Зиё шоҳичи уларни Отабекка танитди:

-- Амакиларингизни сиз танимагандирсиз, албатта,— деди.— Бу киши отангизнинг яқин дўстларидан Мирзакарим қутидор. Бу зот Андижон савдогарларидан Акрам ҳожи.

Мирзакарим исмлиқ қирқ беш-эллик ёшлар чама-сида, қора қош, қора кўз, кўркам юз, яхшигина кийинган бир киши бўлиб, Акрам ҳожи эллиқ беш ёшлар орасидаги бир кекса эди. Отабек қайтадан Мирзакарим қутидорни кўздан кечирди.

— Ота қадрдонлари билан таништирганингиз учун раҳмат, амаки,— деди Отабек ва Акрам ҳожи билан Мирзакарим акага тавозуланди.— Отам сизлардек яқин дўстларига салом айтишни менга омонат топширган эдилар.

¹ И ж о б а т — қабул (қилиш).

— Раҳмат, соғ бўлсинлар!

Мажлис Зиё шоҳичининг уйида Отабекнинг меҳмондорчилиги учун йиғилган. Юқорида исмлари ўтган зотлардан бошқа Ҳомид, Раҳмат ҳам Ҳасанали бор эдилар. Таништиришдан сўнг Отабек билан қутидорнинг кўзлари бир-бирларига тез-тез учраша бошладилар. Қутидор нимадир Отабекдан сўрамоққа оғзини жуплаб турса ҳам, Акрам ҳожи билан Зиё шоҳичининг алланарса тўғрисидаги гаплари кети узилмай давом этар эди. Уларнинг кўзи учинчи тўқнашишда қутидор кулимсираб қўйиб, сўради:

— Мени эслай оласизми, бек?

Отабек диққат ва эътибор билан қутидорни кузатиб, жавоб берди:

— Йўқ, амаки!

— Неча ёшга бордингиз?

— Йигирма тўрт ёшга...

Қутидор ўзича нима тўғрисидадир ҳисоб юритди-да:

— Воқиян сиз мени эслай олмасиз,— деди.— Мен Тошкентда қутидорлик қилган вақтимда тахминан, сиз беш-олти ёшлик бола эдингиз... Гўёки, мен Тошкентда кечагина тургандек ва кечагина сизнинг ҳовлингизда меҳмон бўлгандекман... аммо ҳақиқатда орадан ўн беш-йигирма йил ўтиб, сиз ҳам катта йигит бўлгансиз, умр — отилган ўқ эмиш!

— Сиз бизнинг ҳовлида бўлганмисиз?

— Кўп мартабалаб меҳмон бўлдим,— деди қутидор,— ул вақтда бобонгиз ҳам ҳаёт эдилар.

Бу иккисининг сўзларига қулоқ солиб четда ўтирган Ҳасанали ҳам гапга аралашди:

— Амакингиз бизнинг ҳовлига келиб юрадиган вақтларида сиз ёш бола эдингиз, бек! — деди.— Амакингиз сизни саройларга олиб ҳам гушар эдилар!

Отабек уялув аралаш кулимсираб, қутидорга ҳаёти:

— Таассуфки, эслай олмайман! — деди у. Қутидор тагин нимадир айтмоқчи бўлган эди, Акрам ҳожи унга йўл бермади:

— Ҳожи акамиз бу кунда қандай иш билан машғуллар?

Отабек:

— Тошкент беги ёнида мушовур¹ сифати билан турдилар.

— Азизбек бу кунда ҳам Тошкентга ҳокимдир?

— Шундоғ.

— Сотқи бек кетсин, Азиз бачча, денг,— деди Ҳомид ва Акрам ҳожига қараб кулди.— Яқингинада Мусулмон чўлоқнинг базми шу Азиз бачча билан қизир эди.— У улуғ бир нарса кашф этгандек мағрур, мажлисга қараб чиқди. Ҳомиднинг заруратсиз айб текшириши мажлисга ётроқ туюлган бўлса керак, мажлисдагилар бир-бирларига қарашиб олдилар. Бу ўринсиз текшириш мажлисни бир оз сукутга юборди-да, сўнгра Акрам ҳожи саволида давом этди:

— Ҳокимингиз жуда золим эмиш, бу тўғри сўзми?

— Тўғри сўз,— деди бек,— Азизбек зулмидан аҳоли жуда тўйган.

Отабекнинг бу жавобидан ёлғиз Акрам ҳожигина эмас, балки мажлиснинг бошқа аъзолари ҳам ажабландилар. Отасининг вали неъмат² бўлган бир бекнинг зулмини иқрор этиш ҳақиқатан ҳам таажжубга лойиқ эди. Азизбек Туркистон хонлигининг энг золим ва мустабид саналган бекларининг бири ва унинг ўз қарамоғида бўлган Тошкент аҳолисига қилган зулмлари Фарғонага дoston, аммо Акрам ҳожининг бу саволи Азизбекнинг энг яқини бўлган бир кишининг ўғлини синаб кўришлик учун эди. Бу синаш натижаси Акрам ҳожининг таажжубини ордирди ва бунинг сирини билишга қизиқсинди:

— Отангиз Азизбекнинг мушовури экан,— деди Акрам ҳожи,— нима учун уни бир оз бўлса ҳам йўлга солмайди?

— Кечирингиз, амак,— деб Отабек кулимсиради,— сиз отамнинг мушовурлигини бошқачароқ англаганга ўхшадингиз... Бизнинг бекларга ҳукм вақтида ҳам мушовур бўлмоқ имконсиз нарсадир. Отам Азизбекнинг мушовури ва яқин мусоҳиби³ саналса ҳам ва лекин бу жузъий ишлардагинадир. Бунинг учун сизга бир мисол келтирай, бу иш шу яқин оралардагина бўлди: Тошкентдаги жумалик гап мажлисларидан бирида бир ки-

¹ Мушовур — маслаҳатчи.

² Вали неъмат — хўжайини.

³ Мусоҳиб — ҳамсуҳбат.

ши Азизбекни мақтар ва бу мақтовга қарши иккинчиси: «Нега мунча мақтайсан, Азизбекнинг асли бир бачча-да!» дер. Уларнинг бу музокараларини четдан эшитиб турган хуфиялардан¹ бири бу сўзни Азизбекнинг қулоғига етказур. Эртасига Азизбек мазкур икки кишини ўз ҳузурига олдириб, мақтовчига улуғ мансаб ато қилар ва иккинчисини ўлимга буюрар... Бу ҳукм мажлисида ҳозир турган отам маҳкумнинг гуноҳини сўраганида Азизбек жаллодга бақирар: «Тезроқ олиб чиқ!» Отам тагин қуллуқ қилганида, жаллодга буюрар: «Қўлингдагини бўшатиб, ўрнига ҳожини олиб чиқ!» — Мана кўрдингизми, отамнинг қадр қийматини!

— Бўлмаса аҳоли хонга шикоятнома ёзмайдирми?

— Нечанчи шикоятномани сўрайсиз,— деди Отабек,— Азизбекдан зулм, жафо кўрганлар билан бирликда энди ўнинчи шикоятномамизни юборгадирмиз... Лекин хоннинг йўлбошчиси бўлган кишининг ўзи зулмда Азизбекдан неча зина баланд ўринни ишғол этгучи кимса бўлса, биз қандоғ қилайлик! Аммо шуниси ҳам борки, кейинги вақтларда Азизбек Қўқоннинг ёрлиғ ва фармонларини илтифотсиз қолдира бошлади... Ҳар ҳолда Тошкент аҳолиси Азизбек истибдодидан ортиқ тўйди, кимдан кўмак сўрашни ҳам билмайдир!

Юсуфбек ҳожининг қандай одам экани, айниқса, Акрам ҳожига англашилиб, бу тўғрида ортиқ баҳс қилинмади ва сўз бошқа хусусларга ўтди.

Зиёфат самимият билан чақирилганликдан дастурхон қадрли меҳмонга махсус турланган эди, Зиё шоҳичи билан ўғли Раҳматнинг ҳар замон меҳмонларни дастурхонга қисташлари бошқаларнинг иштаҳаларини очишга сабаб бўлса ҳам, аммо бизнинг Отабекка сира ҳам таъсир қилмас, хаёлланиб ўтирар эди. У нима тўғрида хаёл суриб, қайси тўғрида ўйлар эди? — Буни билиш қийин бўлса ҳам, бироқ унинг ҳозирги баъзи ҳаракатлари диққатни жалб этарлик эдилар: хаёл сураб экан, унинг кўзлари ихтиёрсиз каби қаршисидаги қутидорга қарайди, қутидорнинг кўзи ўзига тушди дегунча, кўзини ундан олиб дастурхондаги кўнгли тиламаган нарсаларга урина бошлайдир... Отабекнинг бу ҳолини

¹ Хуфия — жосус.

мажлисдагилар сезмасалар-да, аммо Ҳомид уни таъқиб этгандек эди.

— Савдо билан қандай шаҳарларга бордингиз, бек? — деб сўради қутидор.

— Ўзимизнинг шаҳарлардан кўпини кўрдим,— деди бек,— ўрус шаҳаридан Шамайга ¹ ҳам бордим.

— Ҳа, ҳа, сиз Шамайга ҳам бордингизми? — деб Зиё шоҳичи ажабланди.

— Ўтган йил борган эдим,— деди бек.— Боришим ноқулай бир вақтга тўғри келиб, кўп машаққатлар чекдим.

— Чин савдогар сиз эмишсиз,— деди қутидор,— биз шу ёшга келиб ҳали ўзимизнинг каттароқ шаҳарларимизни ҳам кўра олмадик; сиз ўруснинг Шамайигача боргансиз!

— Юрган дарё, ўтирган бўйро эмиш,— деди Акрам ҳожи.

Рус шаҳарларига бориб савдо қилувчилар Туркистонда жуда оз ҳисобда бўлиб, уларни кўрган Отабек мажлисга тансиқланди. Руслар тўғрисида аллақандай хаёлий ривоятлар эшитиб юрган қутидор ва Зиё шоҳичининг Отабекдан ҳақиқий ҳолни билгилари келиб, ундан Шамайда кўриб-кечирганларини сўрадилар. Отабек Шамай хотиротини сўзлаб берди. Русларнинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий тараққиётларини, эшиткувчиларни ҳайратда қолдириб ортиқ тафсилотни билан айтиб чиққан:

— Шамайга бормасдан илгари ўз ҳукуматдорлигимизни кўриб, бошқалар ҳам шундайдир, деб ўйлар эдим,— деди Отабек,— лекин Шамай меним бу фикримни ост-уст қилиб, ўзимни ҳам бутунлай бошқа киши ясади. Мен ўруснинг идора ишларини кўриб, ўз идорамизнинг худди бир ўйинчоқ бўлганлигини иқроқ этишга мажбур бўлдим.

Бизнинг идорамиз букунги тартибсизлиги билан кета берса, ҳолимизнинг нима бўлишига ақлим етмай қолди. Шамайда эканман, қанотим бўлса, ватанимга учсам, тўппа-тўғри хон ўрдасига тушсам-да, ўруснинг ҳукумат қонунларини бирма-бир арз қилсам, хон ҳам

¹ Шамай — Семипалатинск шаҳри, революциядан илгари Туркистон савдогарларининг рус савдогарлари билан савдо қиладиган шаҳарларидан бири эди.

арзимни тингласа-да, барча элга ёрлиғ ёзиб ўруснинг идора тартибини дастуруламал этишга буюрса, мен ҳам бир ой ичида ўз элимни ўрусники билан бир қаторда кўрсам... Аммо ўз элимга қайтиб кўрдимки, Шамайда ўйлаганларим, ошиққанларим ширин бир хаёл эмиш! Бу ерда сўзимни эшитувчи биров ҳам бўлмади, бўлсалар ҳам: «Сенинг арзингни шу хонлар эшитадими, шу беклар ижро қиладими?» деб, мени маъжус қилдилар. Илгарироқ мен уларнинг гапига бовар қилмай юрсам ҳам, сўнгидан тўғри сўзни айтганларини билдим. Дарҳақиқат мазористонда «ҳай-ю алал-фалоҳ¹» хитобини ким эшитар эди!

Мажлис Отабекнинг Шамай таассуротини мароқ билан эшитгач, шу кунгача ҳеч кимдан эшитилмаган унинг фикрларига ажабланган эди. Истиқбол қайғуси тушига ҳам кирмаган бу кишилар Отабекнинг даруни дилдан чиқариб айтган гапларидан ҳиссасиз қолмадилар.

Зиё шоҳичи:

— Бизнинг бу ҳолга тушишимиз ўз феъли бадимиздан!

Ақрам ҳожи:

— Тўғри!

Ҳомид ҳам бошқалардан қолишмас учун: «Худо кифрининг бу дунёсини берган!» деб қўйди.

— Менимча, ўруснинг биздан юқоридалиғи унинг иттифоқидан бўлса керак,—деди Отабек,—аммо бизнинг кундан-кунга орқага кетишимизга ўзаро низойимиз сабаб бўлмоқда, деб ўйлайман, бошқа хил айтганда, Зиё амакимнинг фикрлари қисман тўғри. Орамизда бу қўрқинч ҳолатга баҳаққи тушунадиган яхши одамлар йўқ, билъакс бузғунчи ва низочи унсурлар томир ёйиб ҳар замон содда халқни ҳалокат чуқурига қараб тортадилар. Бу кунги қорачопон² ва қипчоқ низоларини сизга бир тимсол ўрнида кўрсатайин: ўйлаб кўрилсин, бу низолардан бизга қанчалик фойда ва қипчоқ оғайнилариимизга нима манфаат ҳосил бўлмоқда?! Фақат бундан фойдаланувчилар икки халқ орасига адоват уруғини сочиб юргувчи бир неча ифвогар бошлиқлар-

¹ Алал-фалоҳ — пажот.

² Қипчоқларнинг бой ва амалдорлари ўзбекларни қорачопон деб атаганлар.

гинадир. Масалан, Мусулмонқулни ким холис одам, деб ўйлайдир? Унинг юрт учун қон тўкишдан бошқа нимага фойдаси тегди? Мусулмонқул ўз ғарази йўлида орада йўқ низоларни қўзғаб куёви Шералихонни¹ ўлдирди, гуноҳсиз Муродхонни шаҳид этди, қўй каби юввош Тошкент ҳокими Салимсоқбекни ўлдириб, ўрнига Азизбекдек золимни белгилади ва ўзини мингбоши эълон қилиб, ақлсиз бир гўдакни (Худоёрни) хон кўтариб, эл елкасига минди. Тузук, агар Мусулмонқул бу ишларни бир яхши мақсадни кузатиб қилганда, золимларни ўртадан кўтариб, юртга осойиш берганда, унга ким нима дея олар эди? Холбуки, Тошкент тарихида мисли кўрилмаган Азизбек каби ваҳшийни фақат шу Мусулмонқул қўлидан олди! Башарти Мусулмонқул чин инсон бўлса, инсондан ваҳший туғилганини ҳеч ким эшитган чиқмас! Модомики, ўз ғарази йўлида истибдод орқали эл устига ҳукмрон бўлгувчилар йўқотилмас эканлар — бизга нажот йўқдир, магар шундай ғаразчиларни, улар ким бўлсалар ҳам, иш бошидан қувлаш ва улар ўрнига яхши ва холис одамларни ўтқазиб нажотимизнинг йўлидир!

Отабек мажлисга тамоман янги ва эшитилмаган фикрларни сўзлаб кетди, улар бекнинг оғзига анқайишиб қолган эдилар. Дарҳақиқат, ўзаро битмас низоларнинг асли маъносини у яхши англаб таҳлил қилар ва дуруст қиммат берар эди. Унинг шу йўсин мулоҳаза ва фикрлари мажлисга чуволган ипнинг учини топиб бергандек бўлиб, лафзан бўлмаса ҳам, маънан уларнинг таҳсин ва олқишларини олди.

Отабек хуфтан номози учун таҳорат олишга меҳмонхонадан чиққан эди, унинг кетича:

— Отанинг боласи-да,— деб Зиё шоҳичи меҳмонларга қараб қўйди.

— Умри узоқ бўлсин,— деди Акрам ҳожи,— йигитларимиз ичида энг ақлиги экан... Агарда хон кўтариш маним кўлимда бўлса эди, хон қилиб Отабекни кўтарар эдим!.. Ўзи ўқиганми?

Бу мақтовлар билан терисига сиғмай кетган Ҳасанали жавоб берди:

¹ Шералихон Мусулмонқулнинг сингласига уйланган эди. Шералихоннинг ўғли Худоёрхон шу Мусулмонқулнинг сингласидан туғилди. Мусулмонқул бемалол иш кўриш учун жияни Худоёрга қизини бериб ўзига куёв қилган эди.

— Тошкент «Беклар беги» мадрасасининг пешқадам муллабаччаларидан эди, лекин уч йилча бўлди, хўжамиз мадрасадан олиб, савдо ишига қўйдилар.

— Худо ҳар нарсадан ҳам берган йигит экан,— деди қутидор.

Аҳли мажлис Отабекни кўкларга кўтариб мақтар эди, лекин Ҳомид бу мақташларга иштирок этмас ва нимадандир гижингандек кўринар эди. Шу орада қутидорнинг «уйланганми?» деб Ҳасаналидан сўраши Ҳомидга яна бошқача ҳолат берди. Ҳасаналининг сўровчига, бекнинг қиз ёқтирмаслигини сабаб кўрсатиб шу кунгача уйланмай келганлигини тафсили билан ҳикоя қилиб беришидан сўнг у тоқатсизлангандек бўлди:

— Балки бегингизнинг тамаълари хон қизидадир,— деди истехзо билан Ҳомид.— Бундоқ йигитлар уйланганларида ҳам киши қизини умр бўйи азоб ичида ўтказадирлар!..

Сабабига тушуниш қийин бўлган бу истехзога қарши Ҳасанали сукут қилмади:

— Мен унинг хон қизини олиш мақсади борлигини билмайман,— деди кулимсираб,— бироқ у хон қизини олса арзимайдирган йигит эмас... Ҳатто менга ҳам қаттиқ сўз айтишдан сақланган бир йигит ўз никоҳида бўлган озод бир қизга, албатта, заҳмат бермас деб ўйлайман. Хотин урадиган ва хотин устига хотин олиб, хотинларига зулм қиладиган баъзи ҳайвон сифат кишилардан бўлиб кетиши, менимча, эҳтимолдан жуда узоқдир, иним мулла Ҳомид...

Ҳасанали ўтган фаслда Ҳомиднинг ўз оғзидан хотинларига қарши қамчи ишлатганини эшитган эди. Шунга биноан унинг бу охирги жумласи Ҳомидни ерга қаратиб, лом дейишга мажол бермай қўйди. Зиё шоҳичи қайниси Ҳомидга «тузатилдингми?» дегандек қилиб қаради ва Ҳасаналидан афв сўради:

— Кечирасиз, ота,— деди,— бизнинг Ҳомидбой шунақа қўланса гаплар учун яратилган одам.

Қутидор ҳам Ҳасаналининг кўнглини кўтариб, тушди:

— Гапингиз тўғри, ота,— деди.— Отабек хон қизига лойиқ бир йигит экан.

Баҳслашиш учун Ҳомидга йўл қолмаган эди. Бир турли илжайиб ер тагидан Ҳасаналига кўз ташлади.

Ошдан кейин бошлаб Ҳомид, сўнгра бошқа меҳмонлар тарқалишдилар. Отабек билан қутидорнинг йўллари бир бўлганликдан биргалашиб кетдилар. Қутидор ҳовлисига қайрилар экан, бек билан хайрлашди:

— Албатта бириси кун бизникига марҳамат қиласиз, тузукми?

— Хўп, амак!

— Бизники мана шу бурчақдаги эшик... Қайтага буюкун бизникида қолсангиз бўлмасми-а?

— Раҳмат... Хайр, саломат бўлингиз!

Улар тўхтаб сўзлашган ўринларидан хайрлашиб узоқлашгач, бир бурчақдан чопонига бурқанган бир киши чиқиб, ҳалигилар келган томонга қараб юрди...

3

БЕК ОШИҚ

Сарой тинч уйқуда, тун ярим. Ҳасанали ҳужранинг узун бурама қулфини очиб ичкарига шам ёқди ва бекнинг тўшагини ёзиб, унинг кириб ётишини кутиб турди. Аммо Отабек нима учундир тез кира бермади. Ҳужра эшигининг очилганидан, шам ёқилиб, ўрин ёзилганидан гўё хабарсиз каби устунга суялганча қотиб турар эди.

— Ўрнингизни ёздим, бек!

Отабек бу сўз билан ҳужрага кирди ва бориб тўшаги ёнига ўтирди. Ҳасанали бекнинг ечиниб ётишини кутиб турар, чунки уни ётқизиб ёқилган шамни ўзи билан нариги ҳужрага олиб чиқмоқчи эди. Бироқ Отабек тўшаги ёнига ўтирди-да, яна ўйлаб қолди...

Отабек бир неча кунлардан бери Ҳасаналининг кўзига бошқача кўринар эди.

Ҳасанали Отабекда шу кунгача кўрилмаган қизиқ бир ҳолатга беш-олти кундан бери ажабсиниб юрар эди. Ҳасаналини ажабсиндирган ҳолат ҳам бекнинг шунинг сингари хаёл ичида барчани унутиб қўйиши ва бошқа ишларга эътибор ва парвосизлиги эди.

Ҳасанали бекнинг ҳозир ипидан-нинасигача бўлган қизиқ ҳолини узоқ кузатиб турди. Лекин Отабек хаёл суришдан зерикмаса ҳам, Ҳасанали кузатишдан зерикди:

— Менда юмишингиз йўқми?

Отабек бу гапни англамади, шекилли, Ҳасаналининг юзига кўтарилиб қаради-да, яна кўзини бир нуқтага тикиб қолди. Бу ҳолатдан Ҳасаналининг андишаси ортиб, бекнинг бунчалик ангравланишига қандай маъно беришни ҳам билмас эди. Отабек шу ҳолда тағин қанчагачадир ўтирди, ниҳоят уйқудан уйғонган кишидек чўчиб ўзини кузатувчига қаради:

— Чиқиб ётмайсизми?

— Менда юмишингиз йўқми?

— Нима юмишим бўлсин, шамни ҳам олиб кетинг.

Ҳасанали шамни олиб ўз ҳужрасига чиқди. Унинг ҳужраси Отабекники билан бир қаторда бўлиб, газмол, пойафзал ва шунинг сингари моллар ила тўлган ва Отабекдан бошқа, алоҳида ҳужрада туриши ҳам шу молларни сақлаб ётиш учун эди. Ҳасанали ўрнини ёзар экан, «тавба» деб қўйди.

Юқорида сўзлангандек, Отабекдаги бу ҳолатни бирор ҳафталардан бери пайқаса ҳам, ҳозиргидек андишага тушмаган ва бунчалик диққат этмаган эди. Хўжазодасидаги бу ҳолат уни ҳар турли мулоҳазаларга олиб кета бошлади. Тўшаги устига ўтириб, оқ соқолини ўнг қўли билан тутамлаб ўйлар эди: савдо тўғрисида бирор хато қилдимми. Зиё шохичиникида таомдан тузукроқ тотинмади, бирор оғриғи бормикин... Мусофирчиликда оғриси... аммо бу мулоҳазаларининг биттасига ҳам ўзи қаноатланмади. Зеро, савдо тўғрилари ундан яширин эмас, оғриганда ҳам, албатта, шикоят эшитар эди.

Ўйлаб-ўйлаб бир нарсага ҳам ақли етолмагач, ўридан туриб токчада ёниб турган шамни ўчирди. Ҳужра орқа-ўнгни ажратиб бўлмаслик қоронғуланди. Қоронғуда туртиниб, ҳужра эшигига келди-да, авайлаб гижирлатмай эшикни очди ва секингина ташқарига бош чиқариб саройни кузатди. Киши йўқликка қаноат ҳосил этиб, маҳсичан оёғини оҳиста қўйиб, Отабек ҳужрасининг ёнида тўхтади, саройни яна қараб чиқди. Сарой қоп-қоронғу, тинч уйқуда, аммо бу тинчликни сарой отхонасидаги отларнинг карт-курт хашак чайнашлари ва атрофдаги хўрозларнинг қичқиришларигина бузар эдилар. Ҳасанали секингина дарича остига ётиб ҳужра ичига қулоқ солди. Ҳужра ичи тинч эди. Орадан уч-тўрт дақиқа фурсат ўтиб ҳужрадан шип этган товуш эшитмади. Тағин бир неча дақиқа қулоқ узмай

туриб, сўнгра ўрнидан қўзғалмоқчи бўлган эди, ичкаридан «уфф» деган ихраш эшитди. Ҳасаналининг қулоқлари диккайиб ўрнидан турди, кўзи олаланган эди.

— Бек оғриқ,— деди кўнгилдан ва жазмланиб ҳужра эшигига юриб келди. Эшикни очиб Отабек ёнига кирмоқчи эди. Эшикни итаришга борган қўлини қолдириб, «балки оғриқ эмасдир» деб тўхтади. Яна кирайми, йўқми, деб иккиланиб тургандан кейин, юриб ўзининг ҳужрасига келди. Аммо Отабек тўғрисидаги ташвиш боягидан ўн қайта ортган эди. Ечиниб ухлашга ётган бўлса ҳам, бекнинг хусуси уни кўз юмгали қўймади. Бек тўғрисида ҳар турли хаёлларга бормоқда эди. Юсуфбек ҳожининг: «Ўғлим ёш, сен дунёнинг иссиқ-совуғини тотиган ва менинг ишонган кишимсан. Ўғлимнинг ҳар бир ҳолидан хабар олиб туриш сенинг вазифангдир!» — деб таъкидлаши, Отабекнинг онаси Ўзбек ойимнинг ёшли кўз билан: «Сени худога, Отамни сенга топширдим!» — деб ёлворишлари, зорланишлари унинг қулоқлари остида такрорлангандек бўлар эдилар. Ухлаб кета олмади. Кўйлақчан эгнига чопонини ёпиниб ўрнидан турди, ҳужрадан чиқиб Отабек дарчаси остига яна келиб ўтирди.

Тун аёз, изгириқ ел тўрт тарафга югуриб жон ачитмоқчи бўлар эди. Ҳасанали ярим яланғоч ҳолда жунжайиб дарича остида, изгириқ кучоғида ўтирар эди. У еган совуғига илтифот этмас, вужудини изгириққа топшириб, фикрини ҳужра ичига юборган эди. Ҳужра ичига бирмунча қулоқ солиб ўтиргандан кейин, узун тин олиб, бошини тирқишдан узди, Отабекнинг пишиллаб ухлаган товушини эшитиб, бир даража тинчланди. Васвасадан ариёзган бўлса ҳам, ўрнидан қўзғалмади, нима учундир тагин ҳам совуққа жунжиб ўтира берди. Орадан яна бир неча дақиқа фурсат ўтиб, Ҳасанали тамом тинчланди ҳам туриб кетмоқчи бўлди ва шу ҳолатда ичкаридан уйқусираш эшитди:

«—...Қора кўзлари, камон қошлари...»

— А! — деди Ҳасанали ва қайтадан қулоғини тирқишга олиб борди. Энди унинг бутун борлиғи қулоқ бўлиб айланган. Ўзини унутиб, барча диққати ҳужра ичига оққан эди. Ўртадан кўп фурсат ўтмади, бояги уйқусираш яна такрорланди:

«— Ой каби юзлар, кулиб боқишлар, чўчиб қочишлар... Уфф!»

Ҳасанали учун биринчида англашилмай қолган маънолар бу кейинги гап билан ечилди. Ҳасанали эндиги ўтиришни ортиқча топиб ўрнидан турди, ҳужрасига кирар экан, бошини чайқаб, ўзича сўзланди:

— Бек ошиқ!

Ўрни устига чопонини ёпди-да кўрпаси ичига кириб ўтирди ва «чиндан ошиқми?» деган саволни кўнглидан кечирди. Таниш бўлмаган бир шаҳарда кимнинг бўлса ҳам қизига учрашсин, беш-олти кун ичида бу янглиғ уйқуда ҳам... масалага бу жиҳат билан қараб бекнинг ишқига ишонгиси келмас эди. Аммо иккинчи томондан, қулоғи остида бекнинг ўз оғзидан эшитилган «... кулиб боқишлар, чўчиб қочишлар...» жумлалари такрорлангандек бўлиб, Отабекдаги бир неча кунлик ўзгаришга муҳаббатдан бошқа ҳодиса, деб маъно беролмас эди. Бу икки турли масаланинг ўнг-терисини айлантириб муҳокама қилди ва ўлчади. Ҳасаналининг ўзи тарозининг ишонмаслик палласида бўлса ҳам — «...кулиб боқишлар, чўчиб қочишлар» ҳамон қулоқлари остида такрорланар эдилар. Тун тонг отарга яқинлашгач, унинг уйқули мияси ҳеч бир турли бу муаммони еча билмас эди. Кўп ўйласа ҳам бир қарорга кела олмади. Аммо эртага бекнинг ўзини синаб кўрмоқчи бўлиб, кўзи уйқуга кетди.

4

МАРҒИЛОН ҲАВОСИ ЕҚМАДИ

Эрталабки чой ҳозирланган. Отабек хомуш ўтирар, Ҳасанали эса унинг ҳолини таъқиб этмоқда эди. Орадаги сўзсизлик бир пиёладан чой ичкунча бузилмади. Охирида Ҳасанали Отабекнинг тусига бир неча қайта кўтарилиб қўйди:

— Бир неча кундан бери хомушроқ кўринасизми?

Отабек савол ташлагувчига қараб олди ва тасдиқ ишорасини бериб:

— Биладим,— деди ва бир оз тўхтаб изоҳ берди,— хомушлигим сизга ҳам сезилдими, билмадим... Марғилон ҳавоси мижозимга тўғри келмаганга ўхшайди...

— Айтганингиздек,— деди Ҳасанали,— Марғилоннинг ҳавоси бузиқ экан, бир-икки кундан бери мени ҳам аҳволим ўзгара бошлади. Марғилондан тез жўнамасак, мен ҳам ишдан чиқадиғон ўхшайман...

Бу гапдан кейин Ҳасаналининг кўзи бекка тикилган эди, агар тундаги уйқусираш Ҳасаналининг ўйлаган эҳтимолига тўғри келса, ўзининг ҳалиги сўзи Отабекка бир ўзгариш беришида шубҳа қилмас эди.

Отабек боши берк кўчада қолгандек бўлди, жавобига қийналди.

— Кетамиз,— деди бир оз ўйлагандан кейин,— мол баҳолари тўғрисида битишолмай турамиз — олғувчилар арзон сўрайдилар. Шунинг учун тагин бир неча кун қолишимизга тўғри келармикан... Билмадим...

Ҳасаналининг синаши ниҳоятига етгандек бўлди, ҳатто юқоридаги жавобни эшитган вақтида нима учундир ўзини бир турли кулгидан аранг тўхтатиб қолган эди. Яна ўртада хомушлик ҳукм суриб, Ҳасанали ишни тузукроқ очиш ва ё шу куйи қолдириб кета бериш талашаида эди. Ҳасанали, Отабекнинг ҳар бир сприга ўзини маҳрам ҳисоблаганликдан, дарҳақиқат, Отабекка маҳрам бўлишга лойиқ бир меҳрибонликка эга бўлганликдан, бек билан очиқ сўзлашиш фикрига келди. Бир неча дақиқа муқаддима учун режа қуриб ўтиргандан сўнг, тилга келди:

— Ўғлим, Отабек!

— Сўзлангиз.

— Айтингиз-чи, мен сизнинг кимингиз?

Отабек, Ҳасаналининг мақсадига тушунолмай мажҳул унга назар ташлади.

— Сизми? — деб кулимсиради у.— Отам бўлмасангиз ҳам, мени оталик муҳаббати билан севган содиқ ва меҳрибон бир кишимсиз, яъни маънавий отам.

— Баракалла, ўғлим! — деди Ҳасанали.— Жавобингиз ўз ўйлаганимчадир. Энди сиздан шуни ҳам сўрайин: хўжасига содиқ бир қул, сизнинг таъбирингизча, маънавий бир падар, ўз ўғлига ёмонлик соғинарми, бу тўғрида жавоб берингиз-чи?

Отабек кутилмаган бу саволдан ажабланди:

— Сўзингизга тушунолмадим, ота! — деди.— Шундоғ бўлса ҳам жавоб бераман; бу кунгача сиз ёлғиз менгагина эмас — бизнинг оиламизга оталик мавқеида туриб, яхшиликдан бошқани соғинмай келасиз.

Ҳасанали тусини бузмади:

— Илгарироқ балки шундоғ бўлгандир, аммо энди, айниқса, сиз...

— Айниқса, мен... очиб сўзлангиз.

— Айниқса, сизнинг менга сақлаган ишончингиз тугалганга ўхшаб, ўзимдан қандоғ камчилик ўтганига хайронман!

— Қизиқ гаплар сўзлайсиз,— деди Отабек, таажжу-би ортган эди.— Менга қандоғ ёмонлик соғиндингизки, сизга ишончим битсин? Васвасаланишнинг ўрни йўқ, мундан сўнг ҳам сизнинг хайрихоҳона кенгашларингизга ҳам вужудингизга муҳтожман, амонатим, бошқам мундан кейин ҳам она қорнида сақлангандек сизда сақланишига ишонаман ва бунга сизнинг ҳам амин бўлишингиз керак, ота.

— Лекин... тил билан кўнгил бошқа-бошқадир, ўғлим...

Отабек бу терс ва кўрс муқобаладан тоқатсизланди:

— Янглишасиз, ота!

— Янглишмайман, билъакс билиб, қаноатланиб сўзлайман.

— Тилим билан кўнглимнинг бошқалигини исбот қилингиз.

Ҳасанали гиналик киёфада қошларини чимирди ва:

— Мендан яшириб юрган бир сирингиз бор,— деди.

— Сиздан яширган бир сирим бор?!

— Бор, ўғлим, бор,— деди Ҳасанали,— агар даъво-нинг тўғри бўлса, менга чиндан ўз кишим деб қарасангиз, ўша сирни яширмангиз.

Отабек тўсатдан ўзгариб, бояги асабийлик ҳолатини ўқотди, шундоғ бўлса ҳам ўзини йиғиб, кулган бўлди:

— Ҳали шунақа сиздан яширин сирим борми?

— Бор!

— Бўлса марҳамат қилиб кашфингизни сўзлангиз!

Ҳасанали пиёлани оғзига кўтариб, чойни хўплади, кашфини очди:

— Марғилонга келган кунлардан бошлаб сизда қизиқ бир ҳолат бор,— деди.— Сиз бу ҳолатни «Марғилон ҳавоси ёқмади» деб таъбир қилсангиз ҳам, мен мундан бошқа нарсалар пайқайман...

Отабек ўзига қатъий тикилиб турган Ҳасаналидан ўзини четга буришга мажбур бўлди. Гўё бу сеҳргар чол ҳамма сирни бетдан ўқиб олар эди. Ҳасаналини ҳамон ўзига тикилиб турганини билиб манглайини қашиган бўлди:

— Хўш, давом этингиз...

— Бу сирингизни мендан яширмоқчи бўласиз,— деди тамом қаноат билан Ҳасанали, чунки энди ўз кашфига жуда ишонган эди.— Хайр, яширмакка ҳам балки ҳақингиз бордир... Аммо шу кўйи сир сақлаш билан бирор натижага етиш мумкинми?

— ...

Отабек қип-қизил қизариб гуноҳкорлардек ерга қараган эди. Ҳасаналининг юзига падарона тараҳҳум¹ туси кириб, кексаларга хос оҳангдор бир товуш билан бекнинг устидаги огир юкни ола бошлади:

— Айби йўқ, ўғлим,— деди,— муҳаббат жуда оз йи-гитларга муяссар бўладиган юрак жавҳаридир. Шунинг билан бирга кўп вақтлар кишига зарарли ҳам бўлиб чиқади. Шунинг учун куч сарф қилиб бўлса ҳам унут-тиш, кўп ўйламаслик керақдир.

Бу кейинги гап билан Отабек кўтарилиб Ҳасанали-га қаради ва узоқ тин олиб яна ерга боқди. Гўё бу-нинг ила «унутиш мумкин эмас» деган қатъий сўзни айтган эди. Орага сўзсизлик кирди. Иккиси ҳам фикрга толган эди. Ҳасаналининг ортиқча берилиб ўйлаган кезде соқолини қайириб тишлайдиган бир одати бўлиб, ҳозир ҳам соқолини ямлаш билан машғул эди. Узоқ ўй-лагандан сўнг ишнинг очилмай қолган қисмини ечиш-ни бошқа вақтга қолдирмоқчи бўлди, чунки Отабек шунинг ўзига ҳам яхшигина қизариниб, бўртинган эди.

5

КИРОЙИ КУЁВНИНГ ШУНДОҚ БЎЛСА

Пойафзал бозори ва унинг бурчагидаги ҳовли... Ўқувчи албатта бу ҳовлининг эгаси билан таниш чиқар. Кўримсиз, чирк босиб қорайган, жуда кўп хизмат қи-либ кексайган, очиб-ёпганда анвойи — турли доду фар-ёд қиладиган, бунда саналган сифатларини бир ерга жамлаб натижа чиқарганда «шарти кетиб, парти қол-ган» бир дарбозанинг остонасидан уч-тўрт қадам ич-карига кирилса, Бухоро зиндонларидан бирини ҳис этилур ва қоронғу йўлакнинг ниҳоятидаги ёруғликка томон ошиқилур. Қоқилиб-суқилиб йўлак зиндонидан

¹ Т а р а ҳ ҳ у м — раҳм-шафқат.

қутулгач, бир катта ариқ ёқасига, ўрдадек ҳовлига чиқилур ва роҳат тин олинур. Ҳовлининг кун чиқарида кун ботишга қаратиб солинган, унча мақтарли бўлма-са ҳам, замонасининг олдинги биноларидан ҳисобланган бир айвон билан бир уйга кўз тушади. Саҳн ва бинолар киши зотидан бўш, шунинг учун бу ҳовли оиланинг ташқариги қисми — меҳмонхона эканлиги англашилур. Саҳннинг тун ва кун ботар жиҳатлари кичкина ҳужралар билан ўралган ва бу ҳужраларнинг барча эшиклари ёпиқ ва қулфланган ҳолда бўлиб, моллар билан бандлиги ва уй эгасининг давлатли киши бўлганлиги билинур. Ҳовлининг жануб тарафи дўконлар орқаси, аммо катта туп гилос ёғочлари қоплаб ётадилар.

Энди биз ташқари ҳовлини қўйиб, меҳмонхонанинг ёнидан ичкарига кирамиз. Ичкари ҳовлининг йўлаги ҳам наригисидек усти ва бағри ёпиқ — қоронғу, йўлакнинг ниҳоятига бориб ўнга юрилса ахтахонага, чапга юрилса биринчи мартаба кирганимиздек улуғ бир ҳовлига чиқармиз. Ҳовлининг тўрт тарафи турли эҳтиёж бинолари билан ва тўрдаги бинонинг икки биқини катта уйлар билан ўралган бўлиб, шу икки уйнинг орасига ўтирган кошинкор ва нақшин чорхари айвон бу ҳовлининг биринчи мартаба кўзга чалинадиган ортиқликларидандир. Шу чорхари айвоннинг ўрта бир ерида, устига атлас кўрпалар ёпилган танчанинг тўрида деворга суюниб, аврасига қора мовут сирилган совсар пўстин кийиб бир киши ўтиради. Бу киши билан иккинчи мартаба танишиб ўтирмаймиз, чунки бу одам ўқувчи билан танишган — Мирзакарим қутидор. Танчанинг икки биқинида икки хотин — булардан биттаси, ичидан атлас кўйлак, устидан одими хон атлас гушпи кийган, бошига оқ даканани хом ташлаган, ўттиз беш ёшлар чамали гўзал, хушбичим бир хотин. Юзидан мулойимлик, эрига итоат, тўғрилиқ маънолари томиб турган бу хотин қутидорнинг рафиқаси — Офтоб ойим. Иккинчиси, етмишлардан ўтган кампир, Офтоб ойимнинг онаси — Ойша буви. Ўчоқ бошида кўполгина, қирқ беш ёшлар чамали яна бир хотин чой қайнатиб юради. Бу хотин эса оиланинг чўриси — Тўйбека. Биз булар билан танишишни шу ерда қолдириб, айвоннинг чап тарафидаги дарича орқали уйга кирамиз, ҳам уйнинг тўрига солинган атлас кўрпа, пар ёстиқ қучоғида, совуқдан эринибми ва ё бошқа бир сабаб биланми, уйғоқ

ётган бир қизни кўрамиз. Унинг қора зулфи пар ёстиқ-нинг турли томонига тартибсиз суратда тўзғиб, қуюқ жингила киприк остидаги тим қора кўзлари бир нуқтага тикилган-да, нимадир бир нарсани кўрган каби... қоп-қора камон, ўтиб кетган нафис, қийиқ қошлари чимирилган-да, нимадир бир нарсадан чўчиган каби... тўлган ойдек ғуборсиз оқ юзи бир оз қизилликка айланган-да, кимдандир уялган каби... Шу вақт кўрпани қайириб ушлаган оқ қўллари билан латиф бурнининг ўнг томонида, табиатнинг ниҳоятда уста қўли билан қўндирилган қора холини қашиди ва бошини ёстиқдан олиб ўтирди. Сарик рупоҳ атлас кўйлакнинг устидан унинг ўртача кўкраги бир оз кўтарилиб турмоқда эди. Туриб ўтиргач, бошини бир силкитди-да, ижирғаниб қўйди. Силкиниш орқасида унинг юзини тўзғиган соч толалари ўраб олиб жонсиз бир суратга киргизди. Бу қиз суратида кўринган малак қутидорнинг қизи — Кумушбиби эди!

Кумушбиби бир неча кундан бери совуқ ҳаво тегдириб, бош оғриғи ва кўз тинишга ўхшаш оғриқлардан шикоят қилиб юрар, шунинг учун онаси «тинч ухласин, ортиқ уринмасин!» деб бугун номозга ҳам уйғоттирмаган эди.

Кумуш кийиниб уйдан чиқди, Тўйбека томонидан ҳозирланиб берилган иссиқ сув билан юзини ювди. Уйига кириб артиниб, тузатингач, айвонга чиқди. Айвондагиларга салом бериб отасининг ёнига келиб ўтирди.

Қутидор қизини кузатди:

— Тузукмисан, қизим?

— Йўқ, отажон, бошим ҳамон оғриб турадир.

Қутидор қизининг пешонасини ушлади:

— Эй-ҳа... Кумуш, ҳали иссиғинг бор,— деди.— Ўзингни тежа, қизим, ўрнингни қалин қилиб бурканиб ёт, терласанг ёришасан, қизим!.. Тўйбека, Кумушнинг чойини оқлаб бер-чи.

Офтоб ойм эрининг сўзини кучлаб тушди:

— Иссиғи бор, юзи ҳам қизариб, бўртиб турибдир.

Ўзининг руҳсиз тovuши билан Ойша буви ҳам гапга аралашди:

— Наҳ кечаси билмапсиз, наҳ мени кўрқитиб энка-тенкамни чиқарди. Иситмаси аралаш алланучук сўзларни айтиб чиқди...

Кумушбиби ялт этиб бувисига қараб қўйди.

— Уша ҳарорати ғаризаники,¹ — деди қутидор, — букун бирор ҳакимдан сўраб қарай-чи... Ол, қизим шу пиёладаги чойингни ич-чи, — деди ва тагин бир қайта қизини кузатди.

Чойни ичиб бўлгандан кейин, қутидор фотиҳа ўқиб ўрнидан турди.

— Мен сизга айтиб қўяй, Кумуш, — деди турар экан, қутидор Офтоб ойимга, — бу кунга бир меҳмон айтган эдим. Чўрингни чиқариб меҳмонхонани тозалат. Анови янги қоплаган кўрпаларингни бер, танчага ўшани ёпсин. Катта гиламни ҳам чиқар, уйингда меваларинг бор эдими?

— Бор.

— Бор бўлса яхши. Бир оздан сўнг эт олиб киргизарман, варақи пишириб қўйингиз!

Офтоб ойим варақи пиширишдан бу кунги меҳмоннинг унча-мунча киши бўлмаганлигини билди.

— Қанақа меҳмон эди?

— Сен танимайсан. Тошкентлик бир йигит, тагин шу ердаги уч-тўртта оғайнилар... Тузукми, айтганларимни уқдингми?

— Уқдим, уқдим!

Кумушбиби отасининг сўзига илтифот қилмади. Қутидор дўконига жўнагандан кейин Офтоб ойим Тўйбекани меҳмонхонага буюрди ва ўзи хамир қилшга ўтирди. Кумушбиби хомуш эди. Бир нарса тўғрисида ўйлармиди, ёки бош оғриғиси кучлимиди, ҳар ҳолда номозшомгул каби ёпиқ эди. Қаршисида ўтирган бувисининг ўтган-кетгандан қилган ҳикояларига эринибгина қулоқ берар ва кўнглини очиш учун айтилган қизиқ сўзларига илжайиш билан жавобланар эди.

Кумушбиби ўзининг бир соатча вақтини шу кўйи кечирди, сўнгра ўрнидан туриб, кичкина латиф оёқларига отасининг яқиндагина олиб берган қола кавушини кийди ва ошхона юмиши билан қоришиб ётган онасининг олдига борди.

Кумушбиби энди ўн еттини қўйиб, ўн саккизга қадам босганлиқдан бўйи ҳам онасига етаёзган, аммо жуссаси онасига кўра тўлароқ эди. Онасининг юмишига бир оз қараб тургандан кейин ташқарига томон кет-

¹ Ҳарорати ғариза — табиий ҳарорат.

ди. Айвоннинг бир четидан меҳмонхонада гилам тўшаб уринган Тўйбекага қаранган бўлди-да, айвоннинг ўрта устунига келиб суянди. Энди боягига қараганда бир оз енгиллангансимон, жон олувчи қора кўзлари ҳаракатлана бошлаган, буғриққан қизил юзлари очилинқираган эдилар. Айвон устунига суянгач, қора қийиғ қошларини чимириб кўча йўлак томонга қаради, бир оз қараб турди-да, айвондан ерга тушиб йўлак томонга, ариқ бўйига кетди. Сув бир дўконнинг остидан чиқиб, бу ҳовлида уч-тўрт қулоч чамаси очиқ ҳавода оқар ва кўприк-том остига кетар эди. Кумушбиби ариқ бўйидаги бир ўринни кўзлади-да, сакраб нариги юзига ўтди ва чўнқайди. Унинг кўзлари мулойимгина сув устига оғдилар, ариқнинг мусаффо тиниқ суви ёввошгина оқиб келар, Кумушбибининг қаршисига етганда гўёки унинг таъзими учун секингина бир чарх уриб қўяр, ўз устида ўтирган соҳиранинг¹ сеҳрига мусаххар² бўлган каби тағин бир каттароқ доирада айлангач, оҳистагина кўприк остига оқиб кетар эди. Ариқ сувининг ниҳоятсиз бу ҳаракатини узоқ кўздан кечириб ўтиргач, қўл узатиб сувдан олди ва юзини ювди. Унинг юзини ўпиб тушган сув томчилари билан ариқ ҳаракатга келиб чайқалди. Гўёки сув ичида бир фитна юз берган эди... Иккинчи, учинчи қайталаб юз ювишда бу фитна тағин ҳам кучайди...

Нозик оёқлар толдилар шекилли, садаф каби оқ тишларини бир-икки қайталаб чайди-да, ариқ бўйини ва унинг сувларини ташлаб кетди.

Боягига қараганда анчагина енгилланиб ичкарига кирди. Ҳаракатлари ҳам бирмунча ўзгарган эди. Ойша буви ундаги бу ўзгаришдан суюнди:

— Енгил тортдингми, қизим?

— Шукур...

— Энди ортиқ уринма, қизим, тинч ўтир!

* * *

Қиш кунлари бир тутам, «ҳа дегунча» кеч бўлади. Бугун ҳам «ҳа дегунча»га ҳам қолмай кеч бўлган. Меҳмонларнинг келишганига ярим соатлаб вақт ўтган эди. Қутидор меҳмонларни ихлос ва самимият билан кутар, зиёфат қуюқ-суюқлари билан тўла-тўкис давом

¹ Соҳира — сеҳричи қиз.

² Мусаххар — таслим бўлган, бўйсунган.

этар эди. Тўйбека ичкари билан ташқарига югуриб дастурхон янгилар, чой ташир эди. Хизмат тугалаёзгандан кейин ўзининг совуб қолган ошини емак учун Офтоб ойимлар ёнига ўтирди.

Сўздан сўз чиқиб Офтоб ойим Тўйбекадан сўради:

— Меҳмонлар қанақа кишилар экан, танидингми?

— Наҳ сиз ёш меҳмонни кўрмабсиз, дунёга келмабсиз,— деди Тўйбека ўнгу терс ош чайнаб,— бир чиройли, бир ақлли, тағин ўзи ҳаммадан юқорида ўтирадир; ҳали йигирмага ҳам бормагандир, мўйлови ҳам эндигина чиқа бошлаган... Наҳ бизга куёв бўладиган йигит экан,— деди ва Кумушга қараб кулиб қўйди. Бу сўздан Офтоб ойим ҳам кулимсириб қизига қаради:

— Ана, Кумуш,— деди,— эшитдингми, опангнинг сўзини! Тўйбека сенга эр топган, сен бўлсанг бошим оғрийдир, деб ётасан.

Кумушбибининг сезилар-сезилмас кулимсирашидан ёқутдек иринлари¹ остидаги садафдек оқ тишлари кўришиб кетди эрса-да, бироқ унинг бу ҳоли тезлик билан тундликка² алишинди.

— Қолган хизматларингизнинг биттаси энди менга эр топиш эди!

Тўйбека Кумушнинг тундланишини эламади:

— Э, синглим, ҳали сен билмайсан,— деди,— у йигитни бир кўргин-да, ҳу, деб кета бергин... сен тугул, шу ёшим билан меним ҳам унга текким келди,— деди ва хохлаб юборди.

Кумушбиби чирт этиб юзини Тўйбекадан ўгирди.

— Тезроқ тегиб қолинг!

— Кошки эди теголсам,— деди Тўйбека,— мен унинг бир тукига ҳам арзимаيمان. Аммо сен бўлсанг унинг билан тенглашар эдинг. «Тенг-тенги билан, тезак копи билан...» ха-ха-ха!..

Тўйбеканинг шунингдек ҳангамалари бошқа вақтларда Кумушни яхшигина кулдирса ҳам, ҳозир унга ётишиб келмади шекилли; аччиғланган кўйи ётиш учун уйига кириб кетди. Офтоб ойим «бачча-маччадир» деб ўйлаган эди. Шунинг учун бу тўғрида сўз очмади.

— Ташқаридан хабар олингиз-чи, опа,— деди Офтоб ойим,— чой керак бўлдимикин.

¹ Ирин — лаб, дудоқ.

² Тунд — аччиқ газаб.

Тўйбека нари-бери ошини еб ташқарига чиқиб кетди. Орадан беш дақиқа вақт ўтган, ё ўтмаган эди, ҳовлиқиб айвонга келди:

— Туф-э, қуриб кетсин, жоним чиқиб кетди-я!

Бир соатдан бери жойномоздан қўзғалмай тасбиҳ ағдариб ўтирган Ойша буви Тўйбекани бошдан-оёқ кузатиб, яна ишига машғул бўлди. Офтоб ойим илтифотсизгина кулимсиб сўради:

— Нима бўлди, нега мунча қўрқиб?

Тўйбека дамани ростлаб устуннинг тагига ўтирди:

— Поччамдан дастурхонни олиб, қоқиш учун гилоснинг ёнидан ўтарманми, аллаким балога туртиниб кетдим. Қўрққаншдан оз қолдики, додлаб юборсам... Чамаси меҳмонларга қараб турган экан!

— Ким бало экан?

— Қоронғуда яхши ажратолмадим, тусни ғирашира анови қора Ҳомидга ўхшатдим. Тагин уми, бошқами, худо билсин, шатир-шутир қилди-да, чиқиб кетди.

* * *

Қутидор меҳмонларни жўнатиб, ётиш учун ечинар экан, Офтоб ойим сўради:

— Чиройли йигит, ақали йигит деб мақтай-мақтай Тўйбеканинг ичаги узилди, у ким эди?

— Меҳмонимиз ўша эди,— деди қутидор.— Тошкентлик Юсуфбек ҳожи отлиғ яқин ошнамнинг ўғли.

— Тўйбеканинг мақтаганича борми ўзи?

— Бор,— деди қутидор ва ҳавасланди,— худо кишига ўғил берса, шундайини берсин-да.

Офтоб ойим кула-кула эрига Тўйбеканинг Отабек тўғрисида сўзлаган гапларини ва Кумуш билан бўлган можаросини сўзлаб чиқди. Қутидор ҳам кулпидан ўзини тўхтатолмас экан:

— Тентакнинг ақли бало, кирови кувинг шундоғ бўлса,— деди.

6

ТОШКЕНТ УСТИДА ҚОНЛИ БУЛУТААР

Бу кунларда Марғилонда шундай хабар чиқиб қолди: «Тошкент ҳокими бўлган Азизбек Қўқонга қарши бош кўтарган. Хон томонидан хирож¹ учун юборилган

¹ Хирож — солиқ.

девонбекларини ўлдирган!» Иккинчи кун бу хабар янада бошқача тўн кийди: «Мусулмонқул Нормухаммад қушбегига беш минг сипоҳни қўшиб, Тошкент устига жўнатган!»

Бу хабарлар кўпчилик томонидан жуда оддий, ортиқча совуққонлик билан қарши олинди. Бу воқиага ҳеч ким ажабсинмади ва бунда фавқулоддалик кўрмади. Халқ бунга ҳақли эди, чунки бундай тинчсизликларни энди кўра-кўра жуда ҳам ўрганиб қолган, букун бўлмаса эртага ўзининг ботир бошисининг, офтобачисининг, хуллас, ким бўлса ҳам бекларидан бирининг шундай тинчсизлик чиқаришига «мумкин ва бўладиган иш» деб қарар эди. Аммо Отабек бу хабарга совуққонлик билан қарай олмас эди ва қарай олмади. Бу хабарни эшитар экан, ейиб тургани оғзида, ютгани бўғзида қолди: ўзининг очик кўзи, ўткир зеҳни орқали бундай ўзбошимчалик орқасидан мудҳиш, фалокатли манзаралар кўрар, халқини кўрқинч жар, тегсиз жаҳаннам ёқасида, йиқилиш олдида топар эди-да, сесканиб «ўзинг сақла, тангрим!» дер эди. Бу хабарни эшитгандан сўнг, тангиб эсини йўқотди, яраси янгилади.

Шундай қайғулар ичида бўкиб ўтирар экан, Ҳасанали қўлида бир мактуб билан ҳужрага кирди. Мактубни Отабекка узатиб — «Тошкентдан эмиш, отангиздан бўлса керак!» — деди. Отабек хатни очди: катта қоғозда, йўғон қалам билан ёзилган узун бир мактуб эди. Уқиди:

«Хувалбори... кўзимизнинг нури, белимизнинг қуввати, ҳаётимизнинг меваси ўғлимиз мулла Отабекка етиб маълум ва равшан бўлғайким, алҳамдулилло биз дуоғўй падарингиз, муштипар онангиз ва яқин дўстларингиз мунда ҳақ таолонинг ҳифзи¹ ҳимоятида сиҳат ва саломат бўлиб, кўз нуримизнинг дуои жонини субҳи шом, балки оладдовом раббулоламиндан рижо ва таманно этмоқдамиз. Жаноб ҳақ бод фурсатларда, яқин ва саъид соатларда тўкис тугаллик бирлан дийдор кўришмакка насиб ва рўзи қилсин, омин ёраббалоламин. Баъда² сўзимиз: ўғлим, Марғилонга сиҳат ва саломат етиш мактубингни олиб ҳақ таолога шукурлар қилдик. Бизнинг Тошкентдан аҳвол сўрасанг, балки

¹ Ҳ и ф з — сақлаш, кўриқлаш.

² Баъд — сўнг, кейин.

Марғилонга ҳам эшитилгандир, мунда Азизбек қандоғдир бир кучга таяниб Қўқонга исён этди. Хазина ҳисобини олиш учун келган девонбекларини ўлдириб, ўрда дарбозасига осди, бунга қарши Қўқон ҳам тинч ётмаган бўлса керак, бу кун кировчидан¹ беш минг сипоҳ ила Нормухаммад қушбегини Тошкент устига юборилганлигини эшитдик. Фуқаронинг тағин қандоғ кўргиликлари бор экан, ўғлим!

Кечагина қонли қиличини фуқаро устида юргизиб турган Азизбекка, унинг тиғи зулми билан қора қонига беланган ўғлининг, отасининг, онасининг, оғасининг мазлум гавдаси тупроқ остида ҳали чириб битмай туриб, букун халқ яна Азизбекка, ўша қонхўрга ўз қони билан ямин этди; Азизбекни то ўзининг бир томчи қони қолгунчалик ҳимоя қилмоққа онд ичди. Азизбекнинг буйруғи билан кеча ўрда тегига барча Тошкент халқи йиғилган, бу йиғинда уламолар ҳам бор, фузало ҳам бор, хулоса шаҳарнинг ҳар бир синфидан ҳам ҳозир эди. Азизбек ўрда қоровулхонасидан туриб фуқарога салом қилди. Азизбекнинг саломига мушарраф² бўлғувчиларнинг кўзларидан ёшлар оқмоқда эди. Ўғлим, сен бир қадар оқ билан қорани ажрата оласан, ёзганларимни диққат билан ўқи.

Азизбек ўрда дарбозасига осилган икки гавдани кўрсатиб сўради:

«— Фуқаро! Кўрасизми бу икки гуноҳкорни, нима учун бу жазога мустаҳиқ³ бўлдилар?»

Халқ:

«— Билмаймиз, тақсир!»

Азизбекнинг ўзи жавоб берди:

«— Булар Мусулмон чўлоқни саркардаларидан, қипчоқларнинг йўлбошчиларидан ва қорачопоннинг душманларидан бўлган икки тўнғизнинг гавдалари! Мен буларни сиз қорачопон фуқаром томонидаги ўч учун ўлдирдим, сиз қорачопон оғайниларнинг қипчоқ қўлида шаҳид бўлган қариндошларингизнинг руҳларини шодлантирмоқ учун ўлдирдим! Ёки бу ҳаракатим адолатдан эмасми, фуқаро?»

Халқ жавоб берди:

¹ Кировчи — Қурама билан Телов орасидаги қишлоқ.

² Мушарраф — шарафга эришши.

³ Мустаҳиқ — муносиб, лойиқ.

«— Адолат! Хўп қилгансиз, тақсир! Қипчоқларнинг жазолари шундай бўлмоғи керак!»

Азизбек мақсадга кўчди:

«— Сиз қорачопонликларга холисона қилган бу хизматига қарши, албатта, қипчоқлар қасдимга тушарлар, мени Тошкент ҳокимлигидан азал¹ этмоқчи ва қўлларидан келса, ҳатто ўлдиarmoқчи бўлурлар! Сиз бу эҳтимолга қандоғ қарайсизлар?»

Халқ ўзининг қуйидаги жавоби билан кўкни кўтарди:

«— Бир томчи қонимиз қолгунча йўлингизда жон берамиз! Қипчоқларда ҳад бўлмаймики, биз тирик турган жойда сизнинг бир тола мўйингизни ҳам қилсинлар!»

Азизбек халққа ташаккур айтиб, ярасини ёрди:

«— Раҳмат, фуқаро! Эшитаманки, қипчоқлар Нормухаммад қушбеги кўл остида Тошкент устига ҳаракат бошлаган эмишлар. Бунга қарши бизнинг ҳозирланишимиз керакми, йўқми, фуқаро?»

Халқ:

«— Керак, албатта керак, тақсир! Агар рухсат берсангиз бу кундан бошлаб қўрғонларни тузата берамиз!»

Азизбек:

«— Раҳмат, фуқаро! Орқамда сизнингдек фуқаром турганда менга ҳеч бир қайғу йўқдир.»

Халқ:

«— Сиз омон бўлиб осойиш ўлтирсангиз, қипчоққа йўл бермаймиз, тақсир! Қўрғон тузатишга фотиҳа берингиз, тақсир!»

Азизбек фотиҳа берди. Халқ уруш ҳозирлигига киришди. Ана, ўғлим бизнинг халқнинг ҳолига йиғлашни ҳам билмайсан, кулишни ҳам! Ҳар ҳолда Тошкент устига яна қонли булутлар чиқди, ишнинг охири нима билан тинчланар — бу бир худогагина маълумдир. Бошқа сўзлардан ҳам ортиқроқ эсингга шуни солиб ўтайки, сиёсат тўғрларида ўйланibroқ сўзла! Арзимаган сабаблар билан талаф бўлган жонларни ҳамиша кўз олдингда тут! Сен билан меним кўнгилларимиздаги яратгучигагина маълум бўлиб, аммо Фарғонада мени Азизбекнинг шеригидир, деб ўйлашлари ва сени бир фит-

¹ Азал — бўшатиш, мансабдан тушириш.

начининг ўгли деб танишлари эҳтимолдан йироқ эмас-
дир, шу жиҳатларни мулоҳаза қилиб оёғ бос! Бу тинч-
сизлик вақтида сен билан меним ҳаётимизнинг таҳлика
остида бўлганлигини унутма! Шуни ҳам айтиб қўяйки,
бу тинчсизлик босиমাгунча Тошкентга келмаслигинг
маслаҳатдир. Тошкент тинчлангандан кейин (агар са-
ломат бўлсам) ўзим хабар юбораман. Музда барча ёру
дўст саломат, менадан Ҳасаналига салом айт! Аддои
отанг Юсуфбек ҳожи. Тошкент 27 далв ойида, 1264 йил-
да ёзилди».

Отабек мактубни тугатиб, тушунмай ўтган жумла-
ларини қайтадан кўздан кечирар экан, Азизбек воқиа-
си устига келганда ихтиёрсиз «тулки» деб юборди.

«...босиমাгунча Тошкентга келмаслигинг маслаҳат-
дир» — бу жумлани ўқиганда, — ундоғ бўлса сира «тинч-
чимангиз!» — деди-да, юввошгина илжайиб қўйди...

7

МАЖБУҒИЯТ

Қўқондан ҳар кун деярли хабарлар келиб турар
эди. «Қўқон сипоҳи томонидан Тошкент ўралди!» деган
хабарга энди ўн беш кунлаб вақт ўтган эди. Аммо ҳа-
нуз — «Тошкент олинди!» деган гап йўқ эди.

Кечадан бери кишилар оғзида: «Нормухаммад қуш-
беги яраланган, Қўқон йигитидан бир ярим мингги қи-
рилган!» деган хабар юриб кетди. Чамаси Азизбек
осонлик билан жон берадиган кўринмайдир.

Анови ярасининг устига Тошкент фожиаси келиб
қўшилгач, Отабек гагин ҳам хаёлчанланган, тагин ҳам
хсмушлиги ортган эди. Ҳатто, баъзи кунлар ҳужраси-
дан ташқарига чиқмас, кишилар билан сўзлашмас,
бошқача айтганда, кундан-кунга гўшанишинликка¹
яқинлашиб борар эди.

Букун эрталабки чойдан сўнг Ҳасанали кечаги
фикрни чинлаб амалга оширмоқчи бўлди. Чунки Ота-
бекдаги ўзгариш — кундан-кунга рангининг синиқиб
бориши, ҳужрадан четга чиқмаслиги, хомушлиги ва
бошқалар Ҳасаналини яхшигина кўрқувга солган, ўзи-

¹ Гўшанишин — хилватда яшовчи дарвиш.

нинг фақат томошачигина бўлиб юришидан ризосизланган эди. Дуруст, у Отабекнинг муҳаббатига воқиф бўлганидан бери бир дақиқа ҳам уни ўзининг кўз ўнгидан узоқ тутмаган: маҳбубаси ким, кимнинг қизи, бирор эбини қилса мумкинми? — Мана шунингдек масалаларни текшириб, билиб ҳам ўйлаб келган эди. Аммо бу тўғрида Отабекнинг кўмагига чинлаб бел боғлашдан уни баъзи эҳтимоллар тўхтатиб: «Отабек ёш, ёшлар муҳаббати — учар қуш, балки, бугун-эрта унутиб ҳам юборар!» каби мулоҳазаларда бўлган эди. Ниҳоят, Отабекдаги ўйчанлик ва ўзгача ҳолларнинг кундан-кунга кучайиб бориши Ҳасаналини ҳалиги мулоҳазадан воз кечдириб, бошқа йўсинларни қаратмоққа мажбур этди.

Гарчи унинг қарори бир нуқта устида тўхтаган бўлса ҳам, шу ҳолда тиниб турмай, яна юз турли бошқача йўсинларни ўйлади, минг турли хаёлларга бориб қайтди, аммо уларнинг биттасини ҳам Отабек оғриғига эм деб топмади ва ниҳоят:

— Кўрай-чи, қадамим муборак бўлармикин, — деб қўйди.

Кечлик ошни ўтказгач, Ҳасанали ўз ҳужрасидан кийиниб чиқди-да, Отабек ёнига кирди. Отабек «Бобирнома»¹ мутолааси билан машғул эди. Баъзи бир эҳтимолларга қарши ўзининг ниятини билдирмай:

— Менда юмишингиз йўқми, бек? — деб сўради Ҳасанали. — Ҳаммомга бормоқчи эдим...

Отабек кўзини китобдан узмай жавоб берди:

— Юмишим йўқ, бораверингиз.

Ҳасанали чиқди. Қош қорайиб, қоронғу тушаёзган эди. Ҳаво булут, аччиқ ел тўрт томонга югурар, ондасенда қор учқунларини қувлаб зириқтирар эди. Эрув вақтида ярим белдан лой кечишга тўғри келадиган кўчаларнинг лойи қатқалоқланган, шунинг учун юргувчи қийналмас, аксинча олачалпоқ қор пағаларини босишдан вужудга келган оёқ остидаги «ғарч-ғурч» товушлари кишига бир турли кайф, мусиқавий енгиллик берар эдилар. Дўконлар ёпиқ бўлсалар ҳам чойхоналар очик, кишилар ўртага гулхан солиб чойхонанинг баччасини гоҳи ўзларига хон кўтариб ва гоҳи «хон қизи» деб ҳам қўядирлар. Хон сайлагувчилар ора-

¹ Заҳриддин Муҳаммад Бобир асари.

сида ёш йигитлар бор бўлганидек, катта саллали мулланамолар, етмиш ёшлик кексалар ҳам кўрнадилар. Қиш кечалари жуда узун, шунинг учун чойхоналар обод...

Ҳасанали Зиё шоҳичининг ташқарисига келиб кирди-да, меҳмонхона даричасига қаради. Дарича тирқишидан кўрилган ёруғлик меҳмонхонада киши борлигини билдирар эди. Ҳасанали тузатиниб олди ва ичкарига кирди. Зиё шоҳичи номоз ўқимоқда бўлиб, меҳмонхона чет кишидан холи эди. Бу тасодифдан Ҳасанали севинди ва Зиё аканинг номозини битиришини кутиб ўтирди. Зиё шоҳичи ёнига салом бериб, жойномздан орқасига қараб қўйди. Фотиҳага қўл кўтарди. Фотиҳадан сўнг, келиб Ҳасанали билан сўрашди:

— Келинг, ота, тинчликми?

— Шукур, тинчлик.

Танча теварагига ўтиришдилар. Бирмунча вақт сўзсиз эдилар. Зиё шоҳичи бу вақтсиз ташрифга тушуна олмай, «нима қилиб юрасан» дегандек, бир неча қайта Ҳасаналига қараб олди.

— Ажабланмангиз, бой ака, келишимда бир мажбурият бор.

— Сизни Отабек юбордими?

— Йўқ, ўзим келдим, бой ака.

Зиё шоҳичи яна тушуна олмади. Тўғриси ҳам Ҳасаналининг бу келиши Зиё ака учун ёт бир иш эди. Чунки Ҳасанали Отабекнинг қули. Қуллар билан жиддий муомалада бўлмоқ айниқса, Зиё шоҳичилардек одамларга фавқулодда бир иш. Бунинг устига мажбурият остида ўзича келиши.

Зиё аканинг боши қотиб охирида сўради:

— Мажбуриятингиз?

Ҳасанали кулимсираб олди:

— Мажбуриятимни эшитсангиз, балки ишонмасиз.

— Хўш.

— Ўзингизга маълумки, — деди тузукланиб Ҳасанали, — Маргилон келганимизга йигирма беш, бир ойлар чамаси фурсат ўтди. Шундан бери Отабек дардманда.

Зиё ака ажабланган эди:

— Қандай дардманлик, Отабек соғ-ку?!

— Тўғри айтасиз! -- деди Ҳасанали. -- Аммо мен ҳам унинг дардига бир неча кунлаб тушунмай юрган эдим.

— Хўш, дарди?

— Муҳаббат!

— Муҳаббат?!

— Муҳаббат! — деб такрорлади Ҳасанали. — Шу йиғирма беш кунлик бир муддатнинг ичида у бутунлай одамгарчиликдан чиқаёзди. Бу ўртада қандай ташвишларга тушмадим, сўрасангиз.

— Кимга муҳаббат қўйган, хабарингиз бўлдими?

— Бўлди... Қутидорнинг қизига!

— Ҳа-а! — деб юборди Зиё ака ва бир оз ўйлагандан кейин сўради. — Буни сиз аниқ биласизми?

— Аниқ биламан.

— Ўзи айтдими?

— Ўзи айтмаса ҳам шунга яқинлаштирди.

— Отабек қизни қаерда кўрган?

— Афсуски, буни била олмадим!

Ҳасаналининг келиш мажбурияти ва нима учун келганлиги Зиё акага яхши англашилди эрса-да, яна сўради:

— Энди нима қилмоқчисиз?

— Ҳузурингизга келишимнинг бош сабаби ҳам шундадир! — деди Ҳасанали. — Бу тўғрида сиз қандай йўллар кўрсатасиз ва нима кенгашлар берасиз, албатта, шунга қараб бир иш қиламиз, деб хизматингизга келдим.

Зиё ака ўйлаб қолди. «Қизик гап» деб бир-икки қайта нос отиб олди. Бу орада Ҳасанали бошдан-оёқ ҳикояни сўзлаб чиқди.

— Нозик гап, — деди охирда Зиё ака. — Агар биз Отабекни бу ердан уйлантириб қўйсак, ҳожи биздан хафа бўлмасмикин?

— Кўп яшанг, бой ака! Қулингиз ҳам бу тўғрида кўп ўйлади. Хафа бўлса нима чораким биз шу ишга мажбур бўлган бўлсак. Шунинг билан бирга Юсуфбек ҳожи ҳам унчалик ақлсиз кишилардан эмаски, бу гапга хафа бўлса. Аммо мен қутидор кўнадими, йўқми, деб бу томонни ўйлаб турибман.

Зиё ака яна ўйланиб бош қашиди.

— Айтганингиздек масаланинг бу тарафи ҳам нозик, — деди. — Аммо, қутидорнинг Отабекка қарашини яхши билсам ҳам, ўртада йироғлик масаласи бор... Қизимни мусофирга бермайман деб қўярмикин, билмадим...

— Менимча, қутидорнинг олдидан бир йўли ўтилсин! — деди Ҳасанали.— Агарда кўниб хўп деса-ку хайр, кўнмаган тақдирда бу хабарни Отабекка етқиз-сак, зора шунинг билан кўнгли совуб тушса.

Ҳасаналининг бу сўзи Зиё акага ҳам маъқул бўлиб тушди:

— Бўлмаса, қутидорникига қачон борилсин, дейсиз?

— Бундаги ихтиёр сиздадир.

Зиё ака ўйлаб турди-да юзига кулги чиқарди:

— Ҳозир борамиз! — деди.— Биз ҳам умрда бир совчилик қилайлик.

Зиё ака кийиниш учун қўзғалган эди, Ҳасанали ундан сўради:

— Меним ҳам бирга борганим маъқулми, ёки ёлғиз ўзингиз?

Зиё ака қўл силкиб:

— Сизнинг боришингиздан зарар йўқ,— деди.

8

ҚУТЛУҒ БЎЛСИН

...Зиё шоҳичининг кулиб айтган сўзларига қутидор сира ҳам тушунмас ва кутилмаган меҳмонларнинг келиш сабабини сўрамоқдан ийманар эди.

— Оловни қўя туриб, қудаларга дастурхон олиб чиқингиз!

Зиё шоҳичининг бу кулгилигидан сўнг қутидор танчага олов қалашни қўйиб, дастурхон буюриш учун ичкарига қўзғалди. Унинг кетидан Ҳасанали «тақдир битган бўлсин-да» деб қўйган эди, Зиё шоҳичи қатъий қилиб, «иншоолло битар, шундоғ йигитни куёвликка қабул қилмаган бир кишини биз одамга санамаймиз!» деди.

Қутидор қайтиб чиқди... Зиё ака билан Ҳасанали маъноли қилиб бир-бирларига қарашиб олмоқда эдилар. Қутидор айниқса Зиё аканинг оғзини пойлаб, кўнгли чақирилмаган меҳмонлардан тушунмоғи қийин бўлган бир маънони сезмоқда эди. Орадаги сўзсизлик узоққа чўзила бергач, қутидор Ҳасаналидан сўради.

— Бек саломатми?

Зиё ака сўз ўнқови келганини пайқаб, Ҳасаналини жим туришга ишорат қилди ва ўзи жавоб берди:

— Бизнинг сизга чақирилмаган меҳмон бўлишимиз ҳам Отабекнинг соғлиги учундир.

Қутидор бу жавобдан бир нарса тушунолмади ва шунинг учун қайталаб сўради:

— Отабек соғми?

— Бу кунгача Отабек саломат,— деди Зиё ака салмоқлаб,— аммо бекнинг мундан кейинги соғлиги сизнинг қўлингизда қолганга ўхшайдир.

Қутидор яна тушунолмай таажжуб билан меҳмонларга қараб олди.

— Тушуноладим...

— Яъни Отабек бу кунгача саломат! — деди Зиё ака яна.— Аммо мундан кейинги соғлиги сизнинг қўлингизда.

— Меним қўлимда?!

— Сизнинг ихтиёрингизда!

— Отабек каби бир йигитнинг соғлиги ҳар бир ақлли киши учун мақсад бўлса ҳам,— деди таажжуб билан қутидор,— лекин сўзингизнинг шуниси қизиқдирким, бир йигитнинг соғлиги иккинчи бир кишининг ихтиёрида бўлсин!

Зиё ака бояги вазиятини бузмади:

— Ажабланмангиз, ўртоқ! — деди.— Бекнинг мундан кейинги соғлиги сизнинг ихтиёрингизда, бу ўйин эмас, тўғри гап.

Қутидор тўсидан муддаснинг ким ва нима тўғрисида бўлганлигини пайқаб қолди ва ўзида бир турли ўнғайсизлик сездди. Зиё ака Тўйбеканинг ёзган дастурхонини тузатиб, кулчаларни синдирди. Ҳасанали билан қутидорни нонга таклиф қилиб, ўзи мақсадни очикроқ аниқламоқчи бўлди:

— Муҳаббат деган нарса жуда оз кишиларга насиб бўладиган бир дурри бебаҳодир,— деди Зиё ака.— Қадрдонингиз Юсуфбек хожининг ўғли Отабек бир неча кунлардан буён бениҳоя бир дард билан оғрир эди. Кўринишда унинг қули, аммо ҳақиқатда Отабекнинг маънавий падари бўлган Ҳасанали ота унинг махфий дардининг асли омилни излайдир, бекнинг ўзи бўлса ўз холи тўғрисида ҳеч нарса сездирмай дардини яширадир. Шундоқ қилиб, хўжасига ихлосли Ҳасаналининг тажрибали кузатишидан бекнинг махфий дарди узоққа қочолмай, натижада сир очилади... Шарнат ишига шарм йўқ, дейдилар, ўртоқ, агарчи сиз

билан менга бирмунча оғирроқ бўлса ҳам яна сўзлаб ўтишга ҳожат бор: кунлардан бир кун тақдир шамоли юрадир-да, бир кимсанинг ифбат пардаси остида ўтирган қизининг юзидаги ниқобини кўтариб, иккинчи томондан бизнинг Отабекни шу афифага¹ рўбарў қилади. Шу дақиқадан бошлаб бекда у афифага қарши бир ишқ, ҳам чин бир ишқ туғилади...

Зиё шоҳичи ўз томонидан ҳам яна бирмунча гапларни қўшиб-чатиб сўзини тугатди. Қутидор яхшигина ўнғайсизланган эди. Қутидоргина эмас, совчилар ҳам ўнғайсизланган эдилар. Масаланинг нозиклигига учовлари ҳам тушунарди ва шунинг учун иттифоқ қилгандек чуқур бир сукутга кетган эдилар.

Гарчи муддао кун каби ошқора бўлган бўлса ҳам, нима учундир қутидор яна ўзини тағофилга солиб сўради:

— У кимнинг қизи эмиш?

Зиё шоҳичи қутидор тарафидан ўзига бериладиган шу саволни кутиб турган эди.

— Сизнинг каримангиз,— деди.

Қутидор ўзининг жойсиз саволидан ўкиниб ерга қаради. Ўртада тағин сўзсизлик, ўнғайсизлик бошланди. Бир неча фурсат шу йўсин жимгина ўтиришгандан кейин яна Зиё шоҳичининг ўзига гапиришга тўғри келди:

— Биз ўзимизнинг бу келишимизда сизнинг учун дунёга арзигулик бир ўғил ҳада этганимиздек, иншоолло қайтишимизда ҳам Отабек учун мужассамий ифбат бўлган бир рафиқа тухфа қилармиз.

Бу сўздан кейин Ҳасаналининг юраги безиллай бошлади. Чунки, шу дақиқада қутидор оғзидан ё рад, ё қабул жавоби эшитар эди. Иккинчи томондан, кутилмаган бу совчиликка ишонишни-да, ишонмасни-да билмай шошиб ўтирган қутидор ҳам ўзининг оғзига тикилиб турувчи икки кишига қандай жавоб айтиш учун гарансинган эди.

— Отабек каби бир йигитни ўғил қилиш шарафига ноил бўла олсам, ўзимни энг бахтли оталардан санар эдим,— деди ниҳоят қутидор,— аммо бу тўғридаги ҳамма ихтиёр ўз қўлимда бўлмай, орада кўкрак сути бериб ўстирган хотин ҳам бор... Бу иш учун ёлғиз

¹ Афифа — покиза қыз.

Ўзим қабул жавоби берсам-да, онаси бир чеккада қолдирилса, эҳтимол пухта иш қилмаган бўлармиз. Агар маслаҳат кўрсаларингиз, бу тўғрида унинг билан кенгашиб кўрар эдим.

Қутидорнинг жавобидан самимият ва ихлос маънолари томиб турар эди. Жавобни эшитган совчиларнинг томирига умид қонлари югуриб кетди.

— Бу от савдоси эмас, умр савдоси бўлади! — деди Зиё ака.— Янгамиз билан кенгашингиз, Отабек ва отаси тўғриларида биланларингизни сўзлангиз, шундан кейин хўп ўйлашиб бизга жавоб берингиз.

Шу гапдан кейин қутидор меҳмонларни қолдириб ичкарига кирди. Кумушбиби ухлашга ётаётган эди. Тўйбека бўлса ўзининг ўчоқ боши ёнидаги уйчасини титратиб хуррак отар эди. Қутидор уй эшигини очар экан, айвонда ўзини кутиб ўтирган Офтоб оймага деди:

— Шамни олиб кирчи олдимга.

Уй жиҳозга ғоятда бой, гўё музохона тусини берар эди. Тахмонда турли рангда атлас ва шойилардан қопланган кўрпалар, тахмон тоқчаларига уйилган парёстиқлар, қатор-қатор хитойи жононлар, косалар, кўзалар, чинни чой идишлар, лаганлар, кумуш қинли ханжар ва қиличлар, қолқон ва сипарлар, дорга солинган турли-турли эр ва хотин кийимлари: пўстин, чакмон ва бошқалар, қип-қизил гилам ва шойи кўрпачалар киши кўзини қамаштирар даражада эдилар.

Ошиқиб оғзини пойлаган Офтоб оймага бир илжайиб қўйди-да:

— Хотин, сен ҳали эшикдаги совчилардан хабар сиздирсан? — деди.

Офтоб ойма эрининг «совчи» хабарини оддийгина қаршилади, чунки энди икки-уч йилдан бери уйларига кун сайин совчилар жамоаси ёғилиб ётганликдан, бу совчилар ҳам ўшаларнинг бирисидир, деб ўйлаган эди.

— Хайрли бўлсин, кимлар совчи?

Қутидор яна бир кулиб қўйди:

— Зиё шоҳичи, тагин сенга номаълум бир киши.

Офтоб ойма бу кунги совчиларнинг қутидорга бошқачароқ ўзгариш берганларини пайқади ва буни эрининг самимият ҳам ошиқишидан сезди:

— Ким учун келганлар?

— Бундан ўн беш кунлар илгари биз бир тошкент-

лик савдогар йигитни меҳмон қилган эдик, балки эсингдадир?

— Эсимда бор, Тўйбека мақтаб кирган йигит.

— Ўлма, хотин,— деди қутидор,— ана шу йигит учун келганлар! — Бу сўздан Офтоб ойим безонглаб тушди ва эрига қарши ризосизлик вазиятини олди:

-- Мусофир-ку?!

Офтоб ойимнинг бу сўзи билан қутидор бош қашиб олди ва умидсиз бир товушда:

— Мен ҳам шунисига ҳайрон бўлиб қолдим! — деди.— Йўқса, ўзи айти биз қидирган, ҳар тўғрида ҳам етук бир йигит эди.

Офтоб ойим бошқа хотинларимиздек эрининг раъйи ва хоҳишини, умуман, бутун шахсини эҳтиром қилувчи бир хотиндир. Шунинг учун эрининг ҳозирги раъйини гарчи ўз тилагига бус-бутун эид топса ҳам, ёлғиз «мусофирлик» масаласи билангина гапга хотима бермай, бошқа тарафлардан ҳам камчиликлар топиб, асосли суратда қутидорнинг Отабекка томон ҳароратланаёзган юрагига сув сепмоқчи бўлди:

— Ўзи қандай кишининг ўғли, отаси сизга ташиши?

Офтоб ойимнинг бу саволи ўзи учун зарарли бўлиб чиқди. Чунки қутидор, Юсуфбек ҳожининг қандай киши бўлганлигини, бу кунда қайси ишда эканлигини ва ўзига бўлган муносабатини майда-чуйда тафсилотлари билан сўзлаб чиқиб, сўзи охирида:

— Йигитнинг наслини айбситиб бўлмайди, тўғрисига кўчганда, бу йигит наслан биздан аллақанча юқорида турадир! -- деб қўйди.

Офтоб ойим энди иккинчи турли йўл билан кетди:

— Уйланганми, йўқми?

— Уйланмаган. Буни қайсидир бир мажлисда унинг қулидан эшитган эдим.

— Ёши нечаларда бор?

— Кўп бўлса йигирма беш ёшларда бўлур, бўлмаса йигирма икки, йигирма учлардан ошган эмас.

— Нима мажбуриятда бизга куёв бўлмоқчи, Тошкентдан қиз топилмаганми?

— Топилса ҳам ёқтирмас экан,— деди қутидор ва ўнғайсиз ҳолатда воқиани шипшитиб чиқди. Масаланинг бу янглиғ бошланишига ва бунинг устига эрининг мойилланишига Офтоб ойим нима дейишини биламай

қолди. Тузук, эрининг майлини анчагина далил ва сабабларга суюниб бўлган бир майл эканини англаган, куёв бўладиган йигитни ўзларига ўғилликка лойиқ бир кимса эканини ҳам яхши тушунган эди, аммо ҳозир бу гаплардан ҳам илгарироқда «мусофирлик» масаласи турар; бир неча йиллардан бери мувофиқ куёв излай-излай ниҳоят тошкентлик бир мусофирга бериш хўрлиги Офтоб ойим учун оғир эди.

— Энди қандай кенгаш берасан, хотин?

Офтоб ойим ўз фикрини очиқ айтишга юраксина олмас, эрининг кўнглини олдинишдан қўрқар, аммо «мусофир» масаласига жону дилдан қарши эди.

— Сиз мувофиқ кўрган бир ишга қарши тушиб, раъингизни қайтаролмайман,— деди кўп ўйлагандан кейин Офтоб ойим,— чунки нима бўлганда ҳам сизнинг оталик исмингиз бор, ҳам кўпроқ ихтиёр сизнинг қўлингизда. Мен, албатта кўзингизнинг оқу қораси бўлган ёлғиз қизингизни ярамас, бўлмағур кишига тутиб берарсиз, деб билмайман. Бу жиҳат билан бу ишга ризолигим билинса ҳам, бироқ қаршилигим шундадирки, куёв тошкентлик бўлгандан сўнг қизингизни ўзи билан бирга олиб кетар ва сиз билан мени ёлғиз боламиздан айирар... Бунга қолганда сизни билмасамда, аммо менинг бундай жудоликка сира тоқатим йўқдир. Мана шу тарафни енгилроқ ўйлаганга ўхшадингиз, жоним.

— Сўзларинг тўғри, хотин,— деди ўйлаб қутидор,— лекин тақдир битганданми, нимадан бўлса ҳам бу йигитга қарши кўнглим жизиллаб турадир. Бу фикрим сенга маъқул тушадими, йўқми, ҳар ҳолда энди узоқ ўйлашиб ўтирмайлик-да, ўз хоҳишимизча қилиб жавоб берайлик: масалан, совчиларга ризолигимизни билдириб, аммо Кумушни Марғилондан олиб кетмасликни шарт қилайлик. Агар шартимизни қабул қилсалар, ёлғиз боламиз икки бўлиб — айни бизнинг мўддаомиз, йўқ, қабул қилмасалар, у вақтда гиналари ўзларидан бўлсин. Мана бу маслаҳатга нима дейсан, хотин?

— Мусофирлиги?..

— Биз таънани куёв қилмаймиз,— деди қутидор.— Бизга чин йигит керак, халқ «мусофирга берди» деб сўз қилса қилсин!

Офтоб ойим эридаги майлини бошдаёқ пайқатган эди, шунинг учун тилар-тиламас «ўзингиз биласиз» жа-

вобини берди. Жавобни олиб қутидор совчилар олдига чиқди ва маълум шартни уларга эълон қилди. Бу шартни Отабек исмидан Зиё шоҳичи қабул этиб, қутидорни Отабекдек бир йигитни куёв қилиш билан табриклади ва шу такаллуфсиз совчилик ила умр савдоси битган ҳисобланди. Икки ёшнинг муҳаббатли, ували-жували бўлишларига дуо қилинган, совчиларга заррин тўнлар кийдирилди. Ҳасанали қутидорга ўзининг миннатдорчилигини айтиб тугата олмас, сўз ораларида уни дуолар билан фарқ этмакда эди.

— Тўнлар муборак бўлсин!

— Сизга куёв ўғил муборак бўлсин!

Қутидор ихлос ва самимият билан:

— Қутлуғ бўлсин! — деди.

9

ҚАРШИЛАШ

Букунги кутилмаган тун Ҳасанали отани гангитган, унинг кекса кўзлари уйқу билан тамом чаплашиб олган эдилар. У бу хабарни эртага эрталаб қайси йўсин билан бекка билдириш йўлларини ўйлар эди. Бу фавқулодда севинч хабарни бекнинг қайси йўсинда қаршилашини ўйлар эди. Бу хабарни эшитиш билан Отабекда кўриладиган ўзгаришларни, ҳолларни, ҳаракатларни... барчасини бирма-бир кўнглидан кечирар эди. Бу гапни эшитган, ҳафталаб ҳужра ичидан чиқмай ётган, бекни кўчаларда, бозорларда, қутидор ўйларида шодланиб, руҳланиб юрганини кўрар эди. Бу ўйларни тугатгандан кейин унинг кўзлари уйқусирай, юмила бошлаб, қаршисига Отабек келиб тўхтар эди. «Ота, мен сизнинг бу қилган яхшилигингизни сира унутмасман!» деб миннатдорлик қилгандек бўлар эди. Ҳасанали уйғониб кетар ва қайтадан шу тўғрида ўйлай бошлар эди. «Бечора! Севганинг тўғрисида ўйлай-ўйлай бошларинг оғриб, оҳлар тортиб ётадигандирсан... Ёрдамчинг йўқлигидан умидинг кесилиб, ҳасратингни кимга айтишни билмайдигандирсан! Қайғурма, бегим! Ҳасанали отанг бу тўғрида ҳам сени ёдидан чиқармади... Бу кеча сенинг қайғули кечаларингнинг энг кейингиси ва ойдинли ҳам шеърятли тунларингнинг арафасидир. Бегим!»

Ҳасаналининг кўзлари тагин уйқуга кетар, қарши-

сига Отабек билан кўҳли, кўркам бир қиз келиб чиқар ва иккиси унга қараб илжайишар эдилар. «Бизнинг чин отамизсиз!» дегандек бўлар эдилар. Ҳасаналининг яна уйқуси қочар эди.

— Ёшим олтмиш тўртга етди, ўғлим-қизим бўлмади... Дунёдан чароғчисиз бораман... Дарвоқе Отабек менга ўғиллик қилмасми, хотини менга қиз бўлмасми, уларнинг болалари мени «бобо» деб кетимдан югурмасмиканлар? Тупроқ остларида унутилиб ётган кезларимда — «бир вақт Ҳасанали отамиз ҳам бор эди» деб ёдласалар, яхшилик билан эсласалар етар менга шу.

Тунлар узоқ тонгни отдириб, Отабекни қувонтиришгача сабр қидамас, кўз юмишга ҳалигидек хаёллар моне бўлар эдилар. Шу йўсин ярим уйқу ҳолатда тонгни отдириб, севинтириш соатлари ҳам етди...

Чойдан кейин хужрасига чиқиб кетган Ҳасанали қўлтиғида бир нарса билан кириб бек қаршисига ўтирди. Отабекдаги сукут, хаёл, фикр каби ҳолатларни юлиб-юлқиб олиб, улар ўрнига чечак доналари экиб, умид сувлари сепмоқчи бўлган Ҳасанали:

— Энди муборак бўлсин, сизга, — деди.

Отабек тушунолмай Ҳасаналига қаради. Ҳасанали илжайган куйи қўлтиғидаги заррин чопонни олиб сандал устига қўйди.

— Бу қандай чопон? — деб сўради бек.

— Муборак бўлсин, дедим-ку!

— Нима муборак бўлсин?!

— Сизга ифбатли ва севимли рафиқа билан қутидордек қайната, Ҳасаналига келин.

Отабек қизиқ ҳолатда қолди: бир турли титраб кетди, кўзлари қиндан чиқар даражага етди. Ғайри ихтиёрий кўзғалиб ўтиргандан кейин сўради:

— Бу нима деган сўзингиз?

— Нима деганимни сўрамангиз ва деганимга ишона берингиз! — деди кулиб Ҳасанали. — Мен сизни қутидорнинг қизига уйлантиришга қарор қилиб, қароримни ҳам букун кечаси Зиё шоҳичи билан амалга оширдим... Яъни қутидорнинг қизига сизнинг учун унашиб келдик.

Отабек гангиб, шошиб сўради:

— Қайси қизига унашиб келдингиз?

— Қутидорнинг ёлғиз қизига! — деди Ҳасанали. — Бундан хотиржам бўлингиз, бек! Зиё шоҳичи эрталаб-

ки чойни ичиб борарман деган эди, биз унинг билан хали тўй кенгашларини қиламиз.

Отабекнинг тусида хурсанд ва хафалиги мажхул бир ҳолат бор эди. Унашиш масаласига қарши тушмаганидек, севинчини ҳам ошкор қилмади...

* * *

Кумушбиби уйқудан туриб, фавқулодда бир ҳолга учрайди: бир кечада ҳамманинг тушига «тўй» кириб чиққан.

Тўй учун янги кўрпалар қопламоқчи бўладилар, пар тўшаклар олмоқчи бўладилар, куёв учун қандай кийим ярашмоғи ҳам баҳс қилинар, Офтоб ойим эрига олтин камар олмоққа буюрадир... Тавба, демай чора йўқ: Офтоб ойимларнинг куёвлари ким, қайси қизларини эрга берадилар, уларнинг Кумушдан ҳам бошқа қизлари борми? Уларнинг қизлари ёлғиз, демак, Кумуш эрга бериладир... Тушунарли гап эмас:

— Эрга ким тегадир?

— Кумуш!

— Кумушбиби куёвни ёқтирадимми, йўқми? Бу тўғрида унинг фикрини билиш керакми, эмасми?

— Сўзлашиш ҳам керак эмас, билдириш ҳам.

— Нега?

— Чунки одат шул? Кумуш ота-она ёқтирган кишига рози бўлиш учун мажбур.

Кумушбиби куёвнинг ким бўлганлигини Тўйбеканинг шу сўзларидан сўнг пайқаб олди:

— Мана, бекачим,— деди кулиб Тўйбека,— Тўйбека опангни сен ҳеч нарсага санамайсан. Бироқ унинг нафсиламирда каромати бор! Опанг бир нарсани тилига ва ё кўнглига олдимми, дарров фаришталар «омин!» дейдилар. Анови кунги ёш меҳмонни сенга мақтасам аччиғландинг, аммо келиб-келиб буқун сени ўшанга бердилар... Энди бундан кейин Тўйбека опангга ихлос қўй, бекачим!

Бу хабарни эшитувчи — Кумушбибининг қора кўзлари жиқ ёшга тўлиб, киприклари ёш билан беландилар.

— Йиғлама, бекачим,— деди Тўйбека,— биз биламиз сизнинг кўз ёшларингизнинг нимага эканини, эрлар себинганда кулсалар, сизга ўхшаш қизлар йиғлайдилар, сизнинг йиғлаганингиз — қувонганингиз. Мени

эрга берганларида сенга ўхшаш мен ҳам йиғлаган эдим, аммо ичимда никоҳ кунининг тезроқ келишини кута-кута ўлган эдим.

— Тоқатим тугади, опа,— деди Кумуш,— ортиқ сўзламангиз!

— Сўзламайман,— деди Тўйбека,— лекин сирасини сўзлайман... Оҳ, кўрсанг эди, бир куёвни! Қандай чиройли, қандай ақлли эканини билар эдинг, бекачим! Юлдузингиз наҳ бир-бирингизга тўғри тушган экан, иккингизнинг ҳам бир-бировингиздан камлигингиз йўқ!

Кумушбиби ортиқ чидалмади, кўрқинч бир товуш билан ҳайқирди:

— Ох, ўламан, кўп сўзлама!

Кумушнинг бу товушига Офтоб ойим билан Ойша кампир уйдан югуришиб чиқдилар:

— Нима бўлди, нима бўлди?

Кумушбиби онаси билан бувисининг уйдан чиқишлари ила бошини сандалнинг кўрпасига буркаб, ётиб олди. Тўйбека жуда кўрққан эди:

— Қалайги тўғрисида сўз очган эдим, мен билан уришди.

Офтоб ойим Тўйбекани қарғаб берди:

— Сен ақлсиз ўлгур, Кумушни уялтиргансан! Тинч юрсанг, сени биров бир нима қиладими? Бор, ишинга бор!

Оналар Кумушнинг бу ҳайқиригини уялганга йўйдилар-да, уйга кириб бисот кавлашга, тўй ҳозирлигини кўришга машғул бўлдилар.

Кумушбиби бир неча фурсатгача шу куйи бурканиб ётди. Сўнгра ўрнидан туриб, ташқари ҳовлига қараб кетди. Кўп йиғлаганликдан кўзлари қизарган, қовоқлари шишган, юзлари бўртган эди. Аммо бу ўзгаришлар унинг ҳуснини, латофатини бир зарра ҳам камитмади, балки ўн қайта оширган эдилар. Ташқарига чиққандан кейин айвоннинг тумшугига келиб ўтирди ва ўнг қўлининг кафтига юзини олиб фикрга толди. Шу ҳолда узоқ қолди. Шундан кейин у қўлини юзидан бўшатди-да, энтикиб дам олди ва кимнидир излагандек теварагига қараб қўйди...

Ариқ бўйи, сирли ариқ бўйи!

Ёшли кўзлар ариқ бўйига тушиб, нозик оёқлар ариқ бўйи томонга ҳаракатландилар. У ариқ бўйига етгач, маълум ўринга сакраб ўтди-да, чўнқайди. Бир

ховуч сув олиб юзидан тўкиб туширди ва оҳистагина йўлак томонга қараб олгандан кейин, сувнинг оқишига кўзини тикди. Кумушнинг дардини ҳеч ким билмас, унинг хаёлига ҳеч ким тушунмас, магар шу ариқ бўйи тушунгандек, билгандек... Сирли ариқ бўйи унга нималарнидир сўзлар, ундан нималарнидир тинглар, бунга четдан ҳеч ким воқиф бўла олмайди-да, бўлмоғи ҳам мумкин эмас.

Кўзларидан оққан марварид томчиларини шу сирли ариқ суви билан ювди, бир мартабагина ювди эмас — қайталаб, қайталаб ювди. Бояги аччиғидан бирмунча тинчланиб, кўз қизилликлари кетган ҳолда битта-битта босиб ичкарига қайтди.

10

ТҮЙ, ҚИЗЛАР МАЖЛИСИ

Кутидорнинг ташқарисига эр меҳмонлар, ичкари-сига хотин меҳмонлар тўлганлар, улар қуюқ-сууюқ ошлар, ҳолва, нишолдалар билан иззатланадилар. Ташқарида бир қўша созандалар дутор, танбур, ғижжак, рубоб, най ва амсоли созлар билан дунёга жон суви сепиб,— шаҳарнинг машҳур ҳофизлари ашула айтадилар. Тўй жуда ҳам руҳли...

Ичкарида хотинлар мажлиси: оналарча айтганда улар қум-тупроқдек кўп, бироқ мажлиснинг боришида тартиб йўқ, ҳовли юзи ва уйлар хотинлар билан тўлган, қайси ҳовли юзида бир товоқ ошни еб ўтиради, ким йиғлаган боласини овутиш билан овора, биров ёр-ёр ўқиб, тагин биттасининг қувончи ичига сирмай хахолаб дунёни бузади, хуллас, бағ-буғ етти қат кўкдан ошади...

Офтоб ойим қайғулироқ, туси бир оз синиққансимон... Меҳмон кутиб чарчаганиданми, нимадан бўлса ҳам жуда калавлаган; баъзан қиладиган ишидан ҳам янглишиб кетгани, масалан, уйга кирмоқчи бўлиб таванхонага кириб қолгани кўрилади. Тўйга келган хотинларнинг: «Тўйлар муборак, куёв ўғил муборак!» деб сўрашишларига ҳам ишончсиз бир оҳангда «қутлуғ бўлсин!» дер.

Офтоб ойим донхонанинг эшигидан туриб хотинлар орасидан кимнидир ўз ёнига чақирди. Ёши эллик-

дан ошган, кулгиси ичига тўлиб-тошган бир хотинни даврадан чиқиб, ўзига қараб юрганини кўргандан кейин донхонага кирди. Хотин ҳам ичгарига киргач, Офтоб ойим эшикни қия беклади-да, қайғули бир боқиш билан хотинга қаради.

— Нега қайғули кўринасан, Офтоб?

Офтоб ойим узоқ тин олиб эшикка қаради ва ярим товуш билан:

— Шу чоғда ичимга чироғ ёқсалар ҳам ёримайдир-да, эгачи! — деди ва кўзига жиқ ёш олди.

— Нега?

— Қизим тўғрисида...

— Қизингга нима бўлди?

— Унашилганига бугун еттинчи кун, — деди Офтоб ойим, — шундан бери Кумушингиз тун ҳам йиғлайди, кун ҳам; сабабини сўрасам, сира жавоб бермайдир-да, дўлонадек кўз ёшисини оқиза беради. Бу кун тагин йиғиси ошиб тушди. Ҳайтовур ялиниб, ёлпоғланиб аранг ҳаммомга юбордик.

Хотин, Офтоб ойимнинг бу гапидан ҳайрон бўлди ва ўйлаб сўради:

— Нима бало, куёвинг кўркисми?

— Ўзим кўрмадим, — деди Офтоб ойим, — аммо кўргувчиларнинг сўзларига қараганда, ўхшашсиз кўркам, тенгсиз ақлли бир йигит эмиш... Отасининг ўзи йигитни яхши кўриб куёв қилган эди!

— Кумушнинг ўзи йигит тўғрисида ҳеч нарса билмайдими?

— Биладир, — деди ойим, — унинг олдида биз жўрттага куёвни мақташамиз, лекин бу мақтовларни эшитгуси келмай, қайтага йиғисинигина орттиради!

Хотиннинг ҳам бу гапдан ҳайрати орди ва бунда қандай сир борлигига ақли етмади. Офтоб ойимни юпатиш учун ўтган-кетгандан ва бошда йиғлаб эрга теккан қизларнинг чимилдиқда йигит билан апоқчапоқ бўлишиб кетганларидан ҳикоя қилди:

— Қайғурма, Офтоб, — деди, — куёвинг бунчалик сулув бўлса, гап-сўзда тенги бўлмаса, ҳали чимилдиқда печак гулдек бўлиб эрига чирмашганини кўрармиз!

— Оҳ, опажон, — деди умидсизча ойим, — менинг бунга кўнглим чопмайдир!

— Чопсин, Офтоб! Мен бундай йиғлоқ қизларнинг кўпини кўрдим, шундай қизларнинг уялмай, суялмай

чимилдикда, ҳатто, йигитдан ҳам орттириб ҳаракат қилганларини ҳам кўрдим, сенинг қизинг ҳам шуларнинг биттаси, қайғурма, Офтоб!

— Илоҳи шундай бўлсин-да!

— Бўлади, бўлади,— деди кулиб хотин.— шошма-чи, Офтоб! Агар қизинг мен айтгандек ўзгариб кетса, менга нима берар эдинг?

— Сизга бош-оёқ кийим!

— Сўзингдан қайтма, Офтоб! Печак гулдек бўлиб эрига чирмашганини кўрармиз, ҳали худо кўрсатса; бор, ўйнаб-кулиб мехмонларнингни кут!

Шундан кейин иккови донхонадан чиқиб, хотинлар орасига кирди.

* * *

Қизлар мажлиси — гуллар, лолалар, тўтилар, қумрилар мажлиси! Уйда, Кумушбибининг тоғасининг уйида, қизлар мажлиси, гуллар мажлиси!

Бу уйга ўттиз-қирқ чамалик қизлар йиғилганлар, йиғилишдан мақсад: қизлар ўзларининг энг латиф, энг гўзал бир аъзоларини букун хотинлик оламига узатмоқчидирлар. Бу узатиш мажлисини жонли, руҳли ўтказмоқ учун барча қизлар ўзларининг энг асл, энг нафис кийимларини кийиб, фавқулодда ясаиб ҳусн оламини яна бир қат, яна бир қайта бежабдирлар. Агар бу уйга кириб, бу мажлис аъзоларини бир марта ба кўздан кечирсангиз, ҳозирданоқ айтиб қўйиш мумкинки, албатта эсингиз чиқиб кетар:

Бу гулми кўҳлий йўқ наригиси? Ундан кўра буниси! Гарисидан ҳам ўттаси!.. Ана шундай қилиб эсдан ҳам а крарсиз, гул танлашда бир қарорга келолмай эл ичиде кулгига ҳам қолурсиз, расво ҳам бўлурсиз!

Мана, мажлис аъзолари шунақанги бир-бировидан ўтоқ малаклар, парилар эдилар, мажлисининг шоиралари, ўйинчилари, чилдирма ва дуторчилари барчаси ҳам ҳозир бўлиб, фақат Кумушбибингина ҳаммомдан қайтмаган эди. Шунинг учун мажлис очилмаган, очилса ҳам руҳсизроқ, Кумуш келгач, мажлисга руҳ кийишига барча ишонади ва уни тўзимсизланиб кутади.

Кимдир, орадан биттаси «келишди!» деб юборди. Барча қизлар унинг даричаси ёнига уймалашиб ҳовлига қарадилар. Чиндан ҳам у ёнида икки янгаси би-

лан келган эди. Шу чоқда бизга Отабек керак эди! Нега десангиз, у келсин эди-да, севганини бир кўрсин эди: ҳаммом билан у... фақат жонгина сўрайдир, мажруҳ кўксларга ўққина отадир... Бошдаги оқ шойи рўмол, ичдаги оқ шойи кўйлак, устидаги оқ кумуш заррин сирилган пўстин, бақбақаларни ўраб ўпиб турган ёқа қундузларининг келишгани, солиниб тушган қора жингалак сочларнинг бўйин теварагига чирмашгани, нуқра юзларнинг буғриққани...

Янгалар Кумушни ҳовлидан туриб қизларга топширдилар:

— Мана Кумушбиби — сизларга, қизлар! Кумушнинг кўнглини яхшилаб очинглар, қизлар!

Икки-уч қиз чопиб ҳовлига тушдилар-да, Кумушбибидан паранжини олиб, уйга бошладилар. Янгалар Кумушни қизларга топшириб кетдилар. Ҳовли эр ва хотиндан бўш, ёлғиз қизларгагина хосланиб қолди.

Кумушбиби бошловчи қизлар билан уйга кирди, ундан таралган атир ислари билан уй тўлди. Қизлар ўзларининг бир турлигина сўрашишлари билан Кумуш ила кўриша бошладилар:

— Эсонмисиз, саруполар муборак?

Кумушбибининг қизларга берган жавоби эшитилар-эшитилмаслик эди:

— Қутлуғ...

Кумушбиби уйнинг тўрига ўтқазилди. Қизлар унинг теварагига ўтиришиб олгандан кейин, орага нима учундир бир жимжитлик кирди. Қизлар маъноли қилиб ер остидан Кумушга қарайдилар. Мажлисда бир хил маъюсият! Қизлар нимани ўйлайдилар ва нима тўғрисида маъюсланадилар, бу эса қизларнинг бизга номаълум бўлган ички сирларидир.

Қизлар ипга чизилган гулдек уй теварагини олганлар, бунинг устига ёввошлик, ўйчанлик уларнинг тусларига маънавий бир ҳусн ва жиддият бериб, бирга юз ҳусн қўшган эди. Агар биз шу кезде заршунослик учун енг шимарсак, яъни гулни — гулдан ажратадиган бўлсак боягидек эсанкираб, мутараддид¹ қолмаймиз, чунки Кумушбиби лолалар ичидаги бир гул ва ё юлдузлар орасидаги тўлган ой эди.

Орада ҳамон бояги жимжитлик ҳукм сураб эди.

¹ Мутараддид — иккиланиш, тарадулланиш.

Ҳар бир мажлиснинг жонлаштирувчи, идора қилувчи бир-икки қаҳрамони бор бўлганидек, бу, қизлар мажлиси ҳам шундай қаҳрамонлардан холи эмас эди. Мажлиснинг бунчалик руҳсизланиб, маъюсият ичида қолишига Гулсинбиби чидаб туролмади:

— Биз нима учун йиғилдик-да, нимага ер чизишиб ўтирамиз! — деди.— Биз бу ерга аза очғали келдикми?

Гулсиннинг ёнига Хонимбиби қўшилишди:

— Кўп ўйлашманг, ўртоқлар! Барибир бу гап ҳаммамизнинг бошимизда бор! Тур, Савра! Ховлига олов ёкиб чилдирмангни қизит! Аноргул, сен дуторингни ол! Кумушбиби, сиз унча хаёл сурманг, кулиб ўтиринг. Барибир эртага жойсиз чеккан қайғунгиздан ўкинар-сиз! — деди-да, мажлисни ост-уст қилиб юборди. Кумушбиби ҳам ихтиёрли, ихтиёрсиз бу кулгиликка тортилиб, унинг ёввошгина илжайишидан ёқутдек лаблари остидаги садаф каби оқ тишлари бир оз кўри-ниб қўйдилар.

Шу гапдан кейин мажлисга кутилмаган бир руҳ кирди. Аноргулнинг қўлидаги дутор «Ўртоқлар» куйини танларга ларза бериб тарона қилди. Хонимбиби қизларга қистатиб ўтирмай, ўрнидан сакраб турди-да, ўйнаб ҳам кетди. Дутор ёнига чилдирманинг чертмаги келиб қўшилгандан кейин, базм тағин ҳам жонланди. Чапаклар ҳам кўтарилди. Ўйин қизиб борар эди, уйнинг дарича эшиклари беқланиб токчаларга шам ёқилгандан сўнг, базмнинг руҳи яна ошди. Ел билан ўйнашиб ёнган шам нури қизларни аллақандай ажиб ҳолатга қўймоқда, мажлис эса «Алиф лайло» ҳикояларидаги «парилар» базмини хотирлатмоқда эди. Дутор уфор куйини чалиб, чилдирма ҳам нозик йўл билан унга қўшилиша борди. Ўйин ҳам бир турли назокат касб этиб, Гулсинбиби йўрғалай кетди. Дутор кўнгилнинг аллақандай ингичка жойини қитиқлайдир, чилдирма юракни нимагадир ошиқдириб, Гулсин қизнинг йўрғалаши борлиқ аъзони зириллатадир. Базм жуда қизиқ, жуда кўнгилли эди.

Кумушбиби ҳам бу қизиқ базмдан бошқалардек ҳисса оладир, севиниб қувонадир деб ўйланмасин, чунки унинг вужуди қизлар базми ичида бўлса ҳам, хаёли аллақаяқларда учиб юргандек, кўзлари ўйнагучи қизларда бўлса ҳам, ҳақиқатда бошқа бир нарсани кўргандек... Кўринишидан натижа чиқариб айтганда,

бу қизик мажлис унинг учун базм ўрнини эмас, аза жойини тутгандек...

Икки соатлик қизик бир базмдан сўнг қизлар чарчадилар-да, ўйинни тўхтатдилар. Гулсин билан Хоним-Биби энди дутор билан қўшиққа ўтирдилар. Гулсин ўзининг қўнғироқдек товуши билан «Йиғларман» куйидан бошлади:

Ўртоқларим қўлга олсам торимни,
Бохтиёр ёллайдирман ёримни!

Иккинчи қайтариб айтишда унга Хонимбиби қўшилишди. Бир турли, бир оҳангли нафис, мусикавий товушлар кишининг борлиқ вужудига, қон томирларига ажойиб бир ўзгариш берган эдилар. Шу чоққача мўлтайиб хаёл ичида шўнғиб ўтирган Кумушбиби бир сесканди-да, қўшиқчи қизларга қаради.

Қизлар иккинчи байтга ўтдилар:

Бир кўршиб ягмо¹ қилган кўнглимни,
Қайтиб яна кўролмадим норимни.

Шу вақт кутилмаган жойда Кумушнинг икки кўзи жик ёшга тўлган эди. Учинчига ўтдилар:

Агар кўрсам эди яна ёримни,
Багишлардим ҳама йўту боримни!

Тўртинчи:

Билурмикин, билмасмикин, у золим:
Кунлар, тунлар торган оху зоримни!

Кумуш тоқатсизлангандек эди...

Бешинчи:

Чинин айтипг, ўртоқларим, менга сиз,
Қайта бошдан кўрарманми ёримни?

Кейинги:

Кетди тоқат, кетди сабрим... кетдилар...
Синдирарман уриб ерга торимни!

Бу кейинги байтга қулоқ солувчи қолмади, чунки ёнидаги қизга осилиб йиғлай бошлаган Кумушбибига ҳар ким таажжубда, ҳар кимнинг кўзи, қулоғи шунда эди.

— Нима бўлди, Кумуш?

— Нега йиғлайсиз, Кумуш опа?

¹ Ягмо — асир, талон-торож.

— Бирор жонинг огрийдирми, Кумуш?

Кумушбиби ўз устига дув йирилган қизларга кўзини очиб қаради-да, хушёр тортганлардек бир ҳаракат қилиб қўйди ва тез-тез чўнтагидан рўмолини олиб, кўз ёшисини қуритди.

— Нега йиғладинг-а?

Бу саволни бергувчи Гулсинга Кумуш куч билан илжайиб қаради-да:

— Ўзим...— деди.

— Вой, шўрғинаннга шўрва тўкилсин, Кумуш! — деди Гулсин, — мен шундай эрни топиб тексам, бошим кўкка етар эди.

Гулсиннинг гапига қизлар кулишдилар. Кумуш жуда хафа кўринганликдан унинг кўнглини очмоққа тўғри келар эди. Шунинг учун бошқа ўйинларни қўя туриб, мажлиснинг энг қизиқ тарафи бўлиб саналган лапар айтишга кўчдилар. Гулсин куёв ролини ўйнар, Хонимбиби Кумуш ролида, иккисининг бир-бирисига қараб ўқишган лапарлари барчани кулдириб ичакларни узар даражада. Бироқ Кумуш тишининг оқини кўриш жуда қийин, унинг ҳамма иши фақат мунгайиб хаёлланишгина...

Қизларга тўйхонадан ошлар, таванлар келиб тортилди. Ошдан кейин янгалар келиб қизлардан Кумушнинг сўрадилар. Қизларнинг — «йўқ, биз Кумушбибни сизларга бермаймиз!» деб ўйнаб айтган сўзлари Кумушбибига чиндек бўлиб эшитилар, янгалар билан уйдан чиқар экан, кўмак сўрагандек қизларга термулиб қарар эди. Шу йўсин қизлар ўзларининг бир ўртоқларини хотинлик дунёсига узатиб, мажлисдан тарқалишдилар.

11

КУТИЛМАГАН БАХТ

Кумушбибидан ваколат олиш ҳам жуда қийин бўлди. Домланинг: «Сизким Кумушбиби Мирзакарим қизи, ўзингизни тошкентлик мусулмон Отабек Юсуфбек ҳожи ўғлига бағишламоқ ваколатини амакингиз Муҳаммадраҳим Йўлдош ўғлига топширдингизми?» деган сўроғи олти-етти қайтарилгандан кейин, шунда ҳам янгалар қистоғи остида, аранг унинг ризолиги олинди.

Кечки соат бешларда қутидорнинг ҳовлиси тўрт кўз билан куёв келишини кутади. Куёв учун паловлар, қуюқ-суюқ ошлар, неча турли неъматлар ҳозирланиб, булар ҳам куёвнинг интизорида турадилар. Ниҳоят, соат беш яримларда куёв келди. Йигирма-ўттиз чоғли ёш йигитлар — Раҳматнинг ўртоқлари, улар орасида Отабек — куёв кўринди: бошида симоби шойи салла, устида қора мовут сирилган совсар пўстин, ичида ўзининг Шамайда тиктиргани осмони ранг мовут камзул, мобут шим, оёғида қолапойафзали, белида Кумушбибининг уста қўли билан тикилган шойи қийиғ... Юзлар қизил, оғиз ирпайган, кўзлар ўйнаб аллакимни қиқиради. Ошларини еб бўлсалар ҳам, жўрттага, куёв кўриш учун ўтирган маҳалла кишилари бир-бирларини туртишиб: «Тузук-тузук, куёвликка арзигундек, чаки-чаккига тушмабди; олма-ю анор!» дейишдилар. Томда куёв кутиб ўтирган хотинлар орасидан Офтоб ойимнинг эгачиси ошиқиб синглиси ёнига тушди-да: «Офтоб, дарров исириқ ҳозирла, куёвингни ёмон кўздан ўзи асрасин!» деди. Қутидор эшик остида қўл қовуштириб меҳмонларни кутиб олади, ер остидан куёвига кўз қирини ташлаб, кишига сездирмай ўзича қулимсираб қўядир. Меҳмонхона айвонида оқ соқолли, кўркам сиймо ва оғир табиатли домла билан Зиё шоҳичи, Ҳасанали, қиз вакили ва тағин бир неча кишилар ўтирадилар. Йигитлар куёвни домлалар қаршисига келтириб тўхтатгандан кейин, Отабек вакили бўлган Зиё шоҳичи билан Кумуш қиз вакили Муҳаммадраҳим ораларида маҳр¹ масаласи очилади. Кўп тортишгандан сўнг, қўйидаги маблағлар маҳр қилиб белгиладилар: уч юз олтин пул, бундан кейин олиб бериш ваъдаси билан Марғилондан ўрдадек бир ҳовли, соғиш учун сигир, асбоби рўзгор... Бунга Отабек ҳам ўз ризолигини билдиради. Домла хутба бошлайди. Форсча ўқилган «ҳамд, салават» ва бошқалардан сўнг хутба энг нозик бир ўринга келиб тўхтади: — «Сизким Отабек Юсуфбек ҳожи ўғли, Кумушбиби Мирзакарим қизини ўзингизга шаръий хотинликка қабул қиласизми?» — форс тилида сўрал-

¹ Маҳр — эски сдат бўйича куёв томондан келинга тўланадиган пул, мол-ашё бўлиб, бир қисми нақд, қолгани кейинчалик тўлашиб келинган.

ган бу саволдан Отабекнинг кулгиси қистаб, кўнглидан кечирадир:

— Қабул қиласизми-я!

У биринчи сўроқдаёқ — «учиб, қўниб қабул қилмиз!» деб жавоб бермоқчи бўлса ҳам, бироқ халқнинг — «ўлиб турган экан!» деб қиладиган таънасидан чўчиб жавоб бермайдир. Яна бир қайта юқоридаги «Сизким фалончи...» жумласи домла тарафидан такорланадир. Куёвларга учинчи сўроқда жавоб бериш одат ҳукмида бўлса ҳам, Отабек бу такаллуфга чидолмайдир. Гўё учинчи сўроқ ўрнига — «энди олмас экансиз Кумушбибини...» деб мажлис бузиладигандек сезиладир-да, ҳамма товушни қўйиб, барчага эшиттириб — «қабул қилдик!» деб юборадир.

Домла алҳамдулилло... билан никоҳни тугатиб, мажлис томонидан келин билан куёвнинг ҳақларига дуо бошланадир, ҳамма дуога қўл кўтариб, ҳатто томдаги томошачи хотинларгача «омин»га кўмаклашадилар ва шундан кейин никоҳ мажлиси ёпиладир. Йигитлар куёвни меҳмонхонага олиб кирадилар, зиёфат бошланадир.

Отабекда бир дақиқага бўлсин тўзум бўлмаган бир вақтда, бир неча соатларга қараб чўзилган бу томоқ мажлиси билан албатта у яхши чиқишолмайдир. Хуфтанга яқин банаъжи бир иштаҳа билан ейилиб бўшатирилган лаган, товоқлар олиниб, дастурхонлар йиғилди. Бизнингча бир ярим соат, Отабекча аллақанча йил ҳисобланган бир фурсат ўтиб, ниҳоят, янгалар куёв сўрадилар. Икки ёшга муҳаббатли умр сўраб фотиҳа ўқилгандан сўнг, Отабек ичкарига узатилди.

Ҳасанали меҳмонхона айвонида бекни кутиб турар эди:

— Энди куёвлик муборак бўлсин, бегим?

— Қутлуғ бўлсин!

Ҳасанали бошдан-оёқ бекни кузатди, оталик муҳаббати билан бекнинг орқасини силади ва ёшли кўзлари билан дуо қилиб унга рухсат берди. Отабек янгалар кутиб турган тарафга юрди. У ҳозир қизиқ ҳолатда эди: бу нима гап, тушими, ўнгими, нима гаплар ўтиб, нималар бўлмоқда, бўлиб турган иш ҳақиқатми?

Биз ичкарига кирамиз: ҳовлининг икки томони то Кумушбибининг уйигача қатор куёв кутган хотинлар, бола-чақалар билан тўлган. Баъзан кутқувчи хотинлар

нинг қўлида ёниб турган шам. Куёв тушадиган уй тўй моллари билан жуда ҳам безалган. Юқорида ёзилиб ўтилган қутидор уйининг аксар жиҳозлари шу уйга, Кумуш қиз уйига кўчирилган. Бир буларгина эмас, хотин-қизлар қўли билан чатиб ишланган турли зийнат чодирлари билан ҳам безалган, шипда катта қандил, қандилда ўттизлаб шамлар ёниб уйни сирли бир ҳолатга қўядирлар. Бурчакда қизлар мажлисида кўрилган оқ кийимлар билан Кумушбиби туради... Унинг ҳусни бежалган уйнинг оқлари, кўклари, сариқлари ва қизиллари билан товланиб хаёлий бир сиймода... Кўз ёшларини оқизиб янгасининг сўзига қулоқ солмайдир. Ташқаридан эшитилган «куёв, куёв!» сўзи билан тагин ҳам унинг кўз ёшиси кўпайиб, туси ҳам ўзгарди. Янгаси Кумушни шу ҳолда қолдириб, ўзи юрганича эшикка чиқди. Куёв келар эди: икки томонни сириб олган хотин-қизлар ўртасидан Отабек келар эди. Унинг кетидан Офтоб ойимнинг эгачиси исириғ тутатар эди. Хотинлар қўлларида шам билан бунга қарар ва узатиб қолур эдилар. Куёв уйнинг ёнига етди. Унинг юзи уятидан жуда қизарган, қочғали жой тополмас эди. Шу кезде уйнинг эшиги очилди-да, янга томонидан қаршиланди.

— Киригиз, бек!

Отабекнинг юрак уриши эҳтимол янгасига ҳам эшитилар эди... Отабек уйга киргандан кейин янгаси ташқари чиқиб, эшикни ўзи кўрарли қия қилиб ёпди... Уйнинг тўрида ёнини Отабекка бериб, рўмолининг учини туғибми, йиртибми Кумушбиби турадир ва ким келди, деб ёнига қарамайдир. Рўмол туғиш билан машғул латиф қўлларни чет қўл келиб сиқди:

— Жоним!

Кумушбиби бегона қўлдан сесканди ва қўлларини қутқазмоққа тиришиб:

— Ушламангиз! — деди ҳам сиқувчи қўлдан қутулиш учун орқага тисланди.

Титраган ва қовжираган бир товушда:

— Нега қочасиз?! Нега қарамайсиз?! — деди бек, Кумушбиби шу чоққача қарамаган ва қарашни ҳам тиламаган эди. Мажбурият остида, ёв қараш билан секингина душманига қаради... Шу қарашда бирмунча вақт қотиб қолди. Шундан кейин бир неча қадам босиб Отабекнинг пинжига яқин келди ва эсанкираган, ҳаяжонланган бир товуш билан сўради:

— Сиз ўшами?

— Мен ўша! — деди бек. Иккиси ҳам бир-бирисига беихтиёр термулишиб қолдилар.

Кумушбиби оғир тин олиб:

— Кўзларимга ишонмайман! — деди.

Отабек кўзларини тўлдириб қараб:

— Мен ҳам! — деди.

Шу вақт икки лаб ўз-ўзидан бир-бирисига қовушди... Кичкина нозик қўллар елка устига, кучли қўллар қўлтиқ остига ёпишдилар.

Кумушбиби Отабекнинг юзига узоқ тикилиб турди-да:

— Кутилмаган бир бахт! — деди ва ўзининг исмидек бир нарсанинг товуши каби қилиб кулиб юборди. Бу кулиш ҳовлиларгача эшитилди. Қия очилиб турган уй эшиги ҳам қаттиққина бекланди. Кумушбиби Отабекнинг қўлидан ушлаб қуйида ёзиб қўйилган дастурхон ёнига бошлади:

— Сиз бўлганингизни илгаридан билганимда бошқача қаршилар эдим, — деди.

— Бошқа деб ўйладингизми?

— Ўйлаш қаерда, сиз бўлурсиз, деб кўнглимга ҳам келмаган эди, — деди-да тагин кулиб юборди.

Дастурхон ёнида Кумушбибининг латиф билагига Отабек олтин узук солур экан, у ерга қараган ҳолда эди.

— Мен сизга ҳеч нарса ҳам ҳозирламаган эдим...

— Ҳозирламаганингиз учун ўкинасизми?

— ...

— Ўкинмангиз, — деди бек, — сиздан бир нарса сўрасам, аямасиз?

— Аямайман...

Отабек Кумушбибининг лаблари устидаги қора холига ишора қилиб:

— Шу ердан бир ўпиш берсангиз сиз ҳам катта эсдалик ҳозирлаган бўлур эдингиз, — деди.

Кумушбиби қизаринди...

* * *

Отабек Марғилон келганининг иккинчи куни пойафзал бозорида бўлган эди. Аср номознинг вақти ўтиб борганликдан у шундаги дўкандорларнинг бирисидан таҳорат олиш учун сув сўради. Кўчадаги сув ариқнинг тегидан саёз оқар, шунинг учун ундан фойдала-

ниш қулай эмас эди. Дўқондор унга сувнинг қулай ўрнини кўрсатди: «Мана, шу бурчакдаги дәрбозадан ичкарига кирсангиз, ариқнинг юза жойини топиб таҳорат олурсиз!» — деди. Отабек дўқондорнинг кўрсатишича қутидорнинг ташқарисига кирди. Шу вақт тасодифан нима юмиш биландир меҳмонхонадан чиқиб келгувчи фариштага кўзи тушди. Кумуш ҳам ариқ ёқасига келиб тўхтаган чингилдин йигитга беихтиёр қараб қолди. Ихтиёрий эмас, ғайри ихтиёрий иккиси ҳам бир-бирисидан бирмунча вақт кўз ололмадилар. Охирда Кумуш нимадандир чўчигандек бўлди, енгилгина бир ҳаракат билан ўзини ичкари йўлак томонга бурди. Бу бурилишдан унинг орқа-ўнгини тутиб ётган қирқ кокиллари тўлқинландилар. Кумуш ичкарига қараб чопар экан, йўл устидан ариқ бўйида қотиб турган йигитга яна бир қараб қўйди ва бу қарашда унга енгилгина бир табасум ҳам ҳадя қилди... Кумуш ичкарига кириб кўздан ғойиб бўлди, лекин Отабек яна бир неча дақиқа ерга михлангандек қотиб турди... Охирда кўзини катта очиб ўтган дақиқада учрашгани хаёлий гўзални истаб хаёлланди. Бироқ ҳақиқат бошқача эди. Таҳорат олмоқ учун ариқ бўйига ўтирди, аммо кўзи хаёл яширинган йўлакда эди. Таҳоратланиб бўлди, яна кўзини ўша тарафдан узолмади. Артиниб олгандан кейин яна оёқ устида тўхтаб қолди. Яширинган гўзал иккинчи қайта кўрилмади, эҳтимолки, Отабекни ипсиз боғлаб, ўзи қайси бурчакдан бўлса ҳам асирини томоша қилар эди.

Кўп кутди, аср номозини қазо қилиб, куч билан қутидор уйдан чиқди ва шу дақиқадан бошлаб унда муҳаббат можароси туғилган эдиким, бу ёғи ўқувчимизга маълумдир. Кумушбибининг юқорида «Сиз ўшамиз?» деб сўраши шунга биноан бўлиб, аммо унга масаланинг англашмай қолиши ва чин бахтини билъакс кутиб олиниши қизиқ эди. Шундай қилиб икки ёшнинг биринчи ҳам соф муҳаббатлари қовушиш билан натижаланди.

12

ЧАҚИМЧИЛИК

— Бугун етти кун... Отабек қутидорнинг қизига уйланди!

63

У бу хабарни Қўқондан қайтишда эшитган эди. Ўзининг қиёфатига яраша қўрқинч йўллар излар экан, қулоқлари тегида «...қизига уйланди!» жумласи такрорланиб тургандек бўлар эди.

Унинг Қўқондан қайтиши иккала хотини учун ҳам улуғ бир фалокат бўлди. Чунки арзимаган бир сабаб билан иккаласи ҳам яхшигина таёқ еб олди. Шунинг учун икки кундош унинг олдига киришдан қўрқиб, яна тўғриси унинг совуқ афтини кўришдан жирканиб ҳовлининг чет-четида юрарлар, икки кундош билиттифоқ унга ўлим сўрарлар: «Қўқонда ўлса, ўлигини итлар еса, биз ачинарми эдик!» деярлар эди.

У ўтирган куйи нима тўғрида бўлса ҳам жуда бош оғритиб ўйлар эди. Шу чоғда унинг тусидан йиртқиқлик, бир гуноҳсизнинг устига ҳужумга ҳозирланган ваҳшийлик белгилари кўрилуру эди. Ҳар ҳолда у яхшиликка эмас, қандоғ ҳам бўлса бир ваҳшийликка йўллар, режалар излар эди. Охири унинг юзида истеҳзоли бир илжайиш кўрилди-да, бир нарсага қарор қўйгандек, бир ҳаракат ясади ва ўрнидан сакраб туриб, қозикдаги кирлаб кетган салласини қўлига олди ва ҳовлига чиқди. Ташқарисида беш дўконлаб иш тўқиб турган халфа, шогирдларига баъзи таълимотларни бергач, бир улуғ дарбоза орқали кўчага юрди. Ўралиб битмеган салласини тузата-тузата тор, кирди-чиқдили кўчалар билан шаҳарнинг кунботар томонига, беклар маҳалласига қараб кетди.

Беклар маҳалласининг бошланишида, жанубга қаратиб қурилган улуғ бир дарбозанинг ёнида икки нафар милтиқ ва қиличли йигит сўзлашиб турар эдилар. Буларнинг ёнига бизга маълум киши келиб тўхтади ва улардан сўради:

— Бек уйдадилар?

Сўзнинг белига тепгани учун йигитнинг бириси ўшшайиб сўрагувчига қаради, иккинчиси қўллари орасидаги милтиғи билан ичкарига ишорат қилиб жавоб берди:

— Бор!

Дарбозадан ичкарига кирилгач, сарой каби бир ҳовли, айвонда ўн бешга яқин яроғли йигитлар тўнқалардан гулхан солиб исиниб ўтирмоқда эдилар. У тўрдаги айвон орқали юриладирган уйнинг эшигида турувчи йигит оғасининг ёнига борди ва қўрбоши билан учраш-

мак орзусида бўлганлигини айтиб, ундан киришга ижозат сўради. Йигит оғасининг раҳбарлиги билан ичкарига кирди: бошига кўк салла чуллаган, эгнига Ўрателанинг босмасидан чакман, белига кумуш камар боғлаб, кумуш қинли қиличини тиззасига босган, қора тагли бўлса ҳам кўкнорими, тарякми истеъмליдан юзи саргайган қирқ-эллик ёшлар чамали бир киши ёрликсимон бир ёзувни ўқиб ўтирмоқда эди. Қўрбоши, келгувчининг саломига эътиборсизгина жавобланган бўлди-да, руҳсиз бир товуш билан:

— Нима қилиб юрибсан? — деб сўради.

— Таксир, сизга арз бор!

Йигит оғаси келгувчини қолдириб чиқди. Келгувчи эшик ёнида. оёқ устида қўл боғлаб турар эди.

— Қандай арзинг бор?

— Таксир... ижозат берсангиз ўтирсам...

— Хўп, ўтир!

Келгувчи кўп тутилиб тўси ўнган гилам устидан юриб бориб, кўрбоши қаршисига тавозе билан ўтирди. Қўрбоши қўлидаги ёзувни буклаб қўйнига тикди-да, келгувчини ер остидан кузатди.

— Қаерликсан?

— Таксир... шу ерлик, марғилонлик.

— Отинг нима?

— Таксир... Ҳомид.

— Нима касб қиласан?

— Устакорлик.

— Яхши, арзингни гапир?

Ҳомид ўзининг товушига ясама бир оҳанг бериб арзини бошлади.

— Жаноби падари арус¹ шаҳаншоҳи Мусулмонқул баҳодир замони адолатларида ҳам, — деди Ҳомид, — қорачопонликлар ҳануз тинч ётмай, юртни қипчоқ оғаларга қарши оёғлантирмоқчи бўладирлар, ишни яна тадбирсиз қорачопонлар қўлига олиб, мамлакатни бузғинликка солмоқчи бўладирлар... Биз бундай бузуқилар ёлғиз Тошкентдаги Азизбек билан унинг йўлбошчисини бўлган Юсуфбек ҳожи деб билар эдик. Бироқ уларнинг уруғи бизнинг Марғилонга ҳам сочилган экан.

Қўрбошининг кўзи ола-кула бўлиб кетди:

¹ Падари арус — қайната.

— Нима дейсан? У ким экан Марғилонда?

— Битгаси — машҳур бузуқи ташкентлик Юсуф-бекнинг ҳозирда Марғилонда турғувчи ўғли — Отабек исмли бир йигит, иккинчиси — унинг ҳаммаслаги ва қайин отаси бўлган Мирзакарим қутидор!

— Ҳали-я?

— Шундоғ, тақсир!

— Сен бу гапни қаёғдан билдинг?

— Шу кунларда уларнинг бир мажлисларида бўлган эдим, тақсир...

— Хўш, хўш, мажлисда?

— Мажлисда кўп гаплар ўтди, тақсир, — деди Ҳомид. — Мажлиснинг бошлиғи бўлган Отабек қипчоқларнинг зулм ва таъаддисини, қипчоқлардан ишни олмақ учун Тошкентла Азизбек ва ўз отаси бошлиқ билфеъл иш бошлаганларини сўзлаб, Марғилоннинг ҳам бундан сўнг оёққа қолқиши кераклигини айтди... Мажлис аҳли, айниқса, Мирзакарим унинг сўзини кучлаб тушди. Агар бу ишнинг олдини олинмаса, ҳукумат ва мамлакат учун натижа қўрқинчдир, тақсир!

— Мажлис кимникида эди?

Ҳомид тарафидан қутилмаган бир савол! Ҳомид ўзига берилган бу савол қаршисида тараддулланиб қолди. Чунки мажлис ўрнини айтса, поччаси билан жияни Раҳматнинг ҳам қўлга тушишлари аниқ ва бунинг билан у ўз оёғига болта қўйган бўлар эди. Шу мулоҳаза юзасидан у тутилиқди:

— Мажлис ўрни ёдимда йўқ, тақсир.

Мантиқсиз бу жавобга қарши қўрбоши аччиғи билан бақирди:

— Ёдимда йўқ?

Ҳомид гарангсиди ва бир хил синиқ товушда:

— Эсимда бўлса ҳам нозик бир жой эди, тақсир, — деди.

— Нозик бир жой эдими! — деб қўрбоши заҳарханда қилди. — Агар айтмасанг, ўша муттаҳамлар тиқиладиган чуқурга сен ҳам ташланасан!

— Кечирингиз, тақсир!

Қўрбоши йиртқиқлардек бўкирди:

— Кечириш йўқ!

Ҳомид учун энг кейинги чорадан бошқа илож йўқ эди -- чўнтак кавлашга тутинди ва юз машаққат билан

Ёнчиғини чиқарди. Ёнчиқдан ўнга яқин олтинларни са-
ноқсизча олиб қўрбошига узатди:

— Тақсир... сизга атаган назримиз эди...

Ҳомид кавлана бошлагандаёқ қўрбошининг усти-
дан совуқ сув сепилган эди. У олтинларни ёнига солиб
жойлагач, товуш ҳам эски ҳолига қайтиб, сўзлар ҳам
мулоим тортди.

— Демак, нозик жой эди дегин, Ҳомидбой!

— Тақсир...

— Бадбахтлар шундай маслаҳат қилдиларми, ҳали?

— Тақсир... Бу ишнинг олдини олинмаса, натижа
ёмон, албатта.

— Албатта, биз ўша бузуқиларнинг жазоларини бе-
рамиз... Мен ҳозир бориб бекка арз қилай, шу кечадан
қолдирмай қўлга оламиз муттаҳамларни,— деди қўр-
боши.

Ҳомиднинг чеҳраси очилиб кетган эди. Қўрбоши
ўзининг имо ва ишорасига ўтганликдан унинг кўзида
ўч олиш қувончлари ва ундан кейинги Ҳомиднинг ўзи-
га маълум бўлган бир бахт умидлари ўйнар эдилар.
Қўрбоши тоқчадан даво, қалам олиб олдиға қўйди-да,
ёзувға ҳозирланиб сўради:

— Айт-чи, Ҳомидбой, муттаҳамлар кимлар эди?

— Биттаси — тошкентлик Юсуфбек ҳожининг ўғли
Отабек!

Қўрбоши ёзди:

— Ҳа, ҳа! Ҳали Юсуфбек ҳожининг ўғли дегин!
Бизнинг Марғилонни ҳам қонга ботирмоқчи экан-да,
муттаҳамлар, иккинчиси?

— Шу кунларда Отабекка қизини берган марғилон-
лик Мирзакарим.

— Пес песни қоронғуда топган экан, учинчиси?

— Отабекнинг қули Ҳасанали.

— Тўртинчиси?

Ҳомид бир оз ўйлаб жавоб берди:

— Билмадим... Ҳозир Марғилондами, йўқми, анди-
жонлик Акрам ҳожи!

Қўрбоши ёзди:

— Иш катта экан, тағин?

— Энди йўқ, тақсир,— деди Ҳомид ва сўзига шуни
ҳам қўшди.— Отабек билан Мирзакарим қўлга олинса-
лар, илоннинг боши янчилган ҳисобланиб, ўзгалари-
нинг қўлидан иш келадирган одамлар эмас, тақсир.

Кўрбоши ёзувни битириб қўйнига тикди. «Бўлмаса иш битди, эртага эрта билан можарони эшитарсан!» — деди. Ҳомид ўрнидан туриб кўрбошига қуллуқ қилиб чиқди.

13

ҚАМОҚ

«Ёрмазор» мавзуида шаҳар кўрғонига тиралиб солинган ўрда. Ўрда дарбозасининг саҳни ботмонлаб ҳисобланган мевазор бўлиб, бунда олма, ўрик, нок ва тут ёғочлари хийлагина бор эдилар. Дарбозанинг икки биқинини ўраб олган лойига гуллар, нақшлар туширилиб ишланган саккиз газлар юксакликда ўрда кўрғони, дарбозанинг икки бурчида алачами, бўзданми узун чопонлар кийиб, бошларига қулоқчин қўндирган, қайиш камар устидан қилич тақиниб, милтиқларига суянган икки йигит кўринадир — булар навбатчи ўрда қоровули, қоронғу тушишга яқинлашганликдан қиё ёпилиб турган дарбозани кимдир, биттаси ичкаридан зичлаб ёпди-да, куч сарф қилиб дарбозанинг зўр занжирини шарақ-шуруқ этиб боғлади. Ҳозир бизга ўрда ичига кириш мумкин бўлмагани учун кўрғоннинг ташқари теграсида айланиб турайлик: дарбозанинг сўл биқинига қараб икки юз қадам кетсак, кўрғон девори тугалиб бурчакка етиладир. Кўрғон бурчига қоровул туриш учун махсус манора шекилли жой ясалган бўлса ҳам, ҳозирда навбатчидан холидир. Шундан кейин бир бўшлиқ ер билан кўрғоннинг жанубига қараб кетиладир. Тўрт юз одимлаб борилгач, кўрғоннинг шарқи-жанубий бурчига етилиб, бу бурчни ҳам анависидек қоровулсиз топиладир. Бу бурчдан қараган кишига кўрғоннинг ғарби-жанубий бурчи ҳам кўриниб, шу йўсинда ўрданинг тўрт бурчини айланиб чиқилса, бир минг олти юз қадам босилган бўлиб, ўрданинг ғарб томонидан, биз танишган ўрда дарбозасига келинадир.

Ҳозир қоронғу ҳам ўбдан тушганликдан киши-кишини танимаслик даражада эди. Бояги дарбоза устида кўринган қоровуллар ҳамон қора ҳайкал каби қотиб турар эдилар.

Шаҳар ичида ўрда дарбозасига қараб келмоқда бўлган бир неча отларнинг оёқ товушини эшитиб, қо-

ровулардан биттаси — «туёқ товушими?» деб иккинчисига савол ташлаб қўйди. Иккинчи қоровул мўралаб-мўралаб йўлга қаради:

— Уч отлиқ кўринадир!

— Вақтсиз келувчи ким экан?

— Бундай вақтда қўрбошидан бошқа киши келмас эди, эҳтимол ўшадир!

Дарвоқе, қўрбоши ўзининг икки йигити билан етиб келди ва отидан қўниб жilовини йигитнинг қўлига берар экан, қоровуларга буюрди:

— Дарбозани очсинлар!

Қоровулар ичкарига хабар бергандан сўнг, дарбоза очилиб қўрбоши ичкарига кирди. Ўрданинг тева-рак масофатини биз чамалаб кўрган эдик, шунинг учун ўрданинг қай даража кенг бўлиши ҳам бизга қиёсан маълум. Аммо ўрданинг кўпроқ қисми дарбоза томонидан қолдирилиб, жанубга тортилган хатти мустақим бир девор билан бўлинган эди. Нариги томон ўрданинг ичкари қисмини ташкил этиб, унда бек — ҳоким оиласи турар эди. Ўрданинг ташқари қисмининг уч тарафи (жануб, шарқ, ғарб) биносиз, фақат қўрғон деворларининг зиналари эди. Аммо иморат қисми дарбоза билан бир қаторда бўлиб, сўл биқинда девонхона, унинг қаторида бўйига қирқ, энига йигирма олчин жой олган ўн беш даричали каттакон чорхари уй, ичида эллик чоғлик бек йигитлари гулхан солиб ўтирар эдилар. Бу уйнинг қатори ошхона, отхона ва шунингдек ҳожат уйларини ташкил этар эдилар.

Қўрбоши дарбозабон ёнида тўхтаб, ундан сўради:

— Бек ичкаридамилар?

Дарбозабон дарбозани кучаниб ёпар экан, жавоб берди:

— Билмадим, тақсир.

Ўрданинг чароғчиси дарбоза яқинидаги машъала ёғочига ўт бериб, бутун ўрда ичи ёриб кетди. Қўрбоши дарбозанинг ўн тарафига қараб юрди. Бу томонда ниҳоятда зийнатланиб бино қилинган олий иморатлар бўлиб, шаҳар усталарининг ҳамма санъат ва маҳоратлари шу биноларда гавдаланар эди. Қўрбоши биринчи эшик ёнида турган яроғли қоровулдан ўтиб кичикроқ, нақшли бир уйга кирди. Иккинчи эшикдан ўтиб улуг бир залга чиқди.

Зал жуда нафис ишланган эди: олтин қандаилдаги элликлар шамларнинг нури билан мунаққаш деворларнинг олтин, кумуш, кўк-қизил, оқ-пушти, сариқ-қора гуллари юлдузлардек яшнаб уйга бир хаёлийлик берар эдилар. Уйнинг остига тўшалган қизил лола гуллик гилам кишини гўё чаманда ҳис этдирар эди. Залнинг тўрида, кичкина холдор бир эшикча ёнида, атлас кўрпача устида ўн беш ёшлар чамалик, қизил духобадан кийинган кўркама бир ўғлон палов еб турар эди.

Қўрбоши эшикдан кирар экан, ўғлонга қараб кулимсиради:

— Ҳа, Аҳмадхон, сиз шу ерда экансиз,— деди.

Аҳмадхон жойидан қўзғалмади:

— Мен ҳамиша шу ерда, қани ошга!

— Раҳмат. Қушбеги ичкаридадирлар?

— Ичкаридалар,— деди Аҳмадхон,— мен тўйиб қолдим, келсангиз-чи!

— Бўлмаса табаррук қўлингиз билан битта ошати-нгиз!

Аҳмадхон қўлига сиққунча ош олиб қўрбошига тутди, қўрбоши ихлос билан Аҳмадхоннинг қўлидан ошади... У ошнигина эмас, ҳатто Аҳмадхоннинг қўлини ҳам ошайдирган эди.

Кўп фурсат ўтмади. Тўрдаги кичкина эшик очилиб ичкаридан тўла юзли, ўсиқ қошли, оғир қарагувчи кўзли, сийрак соқол, ўрта бўйли, устидан кимхоб тўн кийиб, белига қилич осган қирқ беш ёшлар чамасида бир киши кўринди. Аҳмадхон билан қўрбошининг ўринларидан туриб таъзим қилишларидан бу зотнинг ким эканлиги билинар эди. Бу киши келиб атлас кўрпача устига ўтирди ва ўзининг салмоқ товуши билан:

— Қалай, Холиқбек,— деди,— юртларингиз тинчликми, ўтиринг!

— Худога шукур, давлатлари кўланкасида,— деб қўрбоши тавозеланди ва қўл қовуштириб қушбегининг яқинига чўккаланди, Аҳмадхон бўш лаганни дастурхони билан кўтариб қушбеги кирган эшикдан чиқди.

— Кечаги ўғрилар нима бўлди, қўлга туширдигизми?

— Давлатлари кўланкасида... Ўғрилардан биттаси тутилди, давлатлари ёри берса колганлари ҳам ушланур, деб ўйлайман!

— Бошқа нима хабарлар бор?

Қўрбоши юзига жиддийлик ҳолати берди:

— Давлатлари ёри берса, ҳукуматимиз учун қўр-
кинч бўлган бузуқилар уясини топгандекман! — деди.

Қушбеги ўзига ўнғайсизлик бермоқда бўлган қили-
чини тиззасига олиб, ҳамон совуққонлик билан сўради:

— Қандай бузуқилар уяси?

— Қандай бузуқилар уяси бўлсин, тақсир,— деди
қўрбоши,— дунёда қорачопонликлардан ҳам кучлироқ
бузуқилар бўладими?..

Қушбеги кўтарилиниброқ олди ва кўзлари бир оз
каттароқ очилди:

— Хўш?

— Маълумингиз улардан Азизбек билан Юсуфбек
Тошкентда билфеъл исён чиқариб ётадирлар. Бироқ
улар шунинг ўзигагина қониқмай Марғилонни ҳам бу-
зиш фикрига тушганлар ва шу мақсадда бу ерга одам
ҳам кўндарганлар.

— Одами ким, танидингизми?

— Танидим, тақсир,— деди қўрбоши мағрур бир
оҳангда,— Юсуфбек ҳожининг ўғли ва ўзимизнинг
Марғилондан ҳам яна бир неча бузуқилар.

— Юсуфбек ҳожининг ўғли?

— Тақсир... Исми Отабек.

Қушбегининг кўзи ёнди... Манглай этлари тиришиб,
сўл қўли билан соқолини тутамлаб фикрга кетди. Бу
хабар унга бошқача таъсир берган эди: Тошкентнинг
Қўқонга қарши исён қилган бир замонда, исёнчилар-
дан бири, ҳам биринчиси бўлиб танилган Юсуфбек ҳо-
жидек бир кимсанинг ўз ўғлини Марғилонга юбориб,
бунда ҳам исён чиқариш қасдида бўлмоғи унингча
жуда яқин ва шубҳасиз эди.

— Ул ҳозир қаерда турадир?

— Мирзакарим қутидор исми бир кишиникида.

— Мирзакарим билан қандай алоқаси бор эмиш?

— Баракалла, тақсир! — деди қўрбоши.— Отабек-
нинг Марғилондан топган энг яқин кишиси шу қути-
дордир. Бундан бир неча кун илгари Отабекка ўз қи-
зини бериб куёв ҳам қилибдир. Айтишларича, Отабек-
нинг барча режалари шу қутидор билан кенгашиб бў-
лар экан.

— Уларнинг теварагига кимлар йиғилган?

Қўрбоши қўйнидаги ёзувни олиб қушбегига узатди:

— Ҳозирча менга маълум бўлган бузуқилар шунда!

Қушбеги ёзувга кўз югуртириб рўйхатдаги кишиларни дарҳол келтиришга буюрди. Қўрбоши қуллуқ қилиб чиққач, яна бир қайта ёзувни ўқиб фикрға толди.

* * *

Ўтаббой қушбеги ҳозиргина ичкари ўрдадан қайтиб чиққан эди. Шу орада қўрбоши кириб унга қуллуқ қилди:

— Келтирдим, тақсир! Бироқ иккисини тополмадим.

Қушбеги чидамсизлик билан:

— Отабекни-чи? — деб сўради.

Қўрбоши музаффарона жавоб берди:

— Тутдим, тақсир; қутидорни ҳам!

— Олиб кириңгиз!

Қушбеги тинчланди, қўрбоши даҳлиздан ташқарига ишорат берди-да, қайтиб қушбегига рухсат қуллуғи адо қилди ва ундан изин олиб ўтирди. Эшиқдан икки қуроли йигит муҳофазатида Отабек ва Мирзакарим қутидор кўрниниб бекка қуллуқ қилдилар. Қушбеги яроғли йигитларни қайтишга буюриб, гуноҳкорларни ёввошгина қилиб ўз олдига чақирди. Отабекда тушунмасликдан бошқа ўзгариш сезилмаса ҳам, қутидор жуда қўрққан, ранги ўчган эди. Иккиси тенгликда қушбегига қарши чўккаладилар. Отабекни ортиқча бир диққат билан кўз тегидан ўткарғач, қушбеги сўради:

— Отабек деган сизми?

— Тақсир, мен!

— Тошкентлик Юсуфбек ҳожининг ўғлисиз?

— Тақсир!

— Ҳозир Марғилонда турасизми?

— Тақсир!

— Марғилон келганингизга кўп бўлдимми?

— Қирқ кунлар чамаси.

— Марғилонга нима юмиш билан келган эдингиз?

— Савдогарчилик билан, тақсир.

— Ўзингиз ёлғизми?

— Бир кишим бор эди.

Қушбеги қўлидаги рўйхатга қараб олди ва давом этди:

— Ҳасанали ким бўладир?

Отабекдаги бояги тушунмаслик бир шубҳага алишинди, аммо парвосизча жавобини бера берди:

— Қулимиз бўладир. Тошкентдан келгандаги йўлдошим шу сиз айтган Ҳасанали эди.

— Ҳасанали бу кунда қаерда?

— Марғилонда.

— Сиз билан бирга турадимиз?

— Йўқ. Саройда бирмунча молларимиз бўлар эди, саройда молларга қараб турадир.

— Бу киши кимингиз?

— Қайин отамиз.

— Кўпдан берими?

— Бугун саккизинчи кун...

— Илгари ўзингиз уйланган эдингизми?

— Йўқ.

— Ўзингиз тошкентлик бўла туриб нима мажбурият остида Марғилондан уйландингиз?

Бу саволдан Отабек бир оз ўнғайсизланиб тўхтади, аммо бу ўнғайсизланишдан қушбегининг олдида бошқа бир ҳақиқат очилгандек бўлди:

— Жавоб берингиз!

— Тақдир, тақсир!

Қушбеги бир оз ўйлаб олиб, яна савол берди:

— Марғилонда кимларни танийсиз?

— Марғилонда уч-тўрт кишидан бошқа одамни танимайман!

— Акрам ҳожини танирсиз?

— Танийман. У билан бир неча мажлисларда ўтиришган эдим.

— Бу кунда Акрам ҳожи ошнангиз қаерда?

— Билмадим, тақсир! — деди ва қайин отасига қаради.

Қутидор жавоб берди:

— Акрам ҳожи бу кунларда Андижонда бўлса керак, тақсир!

— Хўп, Отабек, сиз жавоб берингиз. Акрам ҳожи билан бўлган мажлисингиз кимникида эди?

Отабек бундай сўроқларнинг бекорга эмаслигини пайқаб, бунинг тегида қандай бўлса ҳам бир гап борлигига ишонди:

— Биринчи мажлисимиз бундан бир ой чамаси бундан Зие ака деганнинг уйида, иккинчиси (қутидорга имо қилиб), бу кишиникида бўлган эди. Шу мажлисларда Акрам ҳожи ҳам бор эди.

— Зиё аканикида бўлган мажлисингизга кимлар иштирок қилди?

— Мен, Зиё шоҳичи, бу киши (қутидор),— деди ва бир оз ўйланиб олди,— Зиё аканинг ўғли — Раҳмат, Акрам ҳожи, Ҳасанали, Ҳомид исмли яна бир киши.

Ҳомид исмини эшитган қўрбоши тасдиқ қилгандек бир ҳаракат ясаб қўйди. Қушбеги қўрбошига ер теги-дан кўз юбориб олди-да, давом қилди:

— Иккинчи мажлисингизда кимлар бўлди?

— Иккинчи мажлисимизда бояги кишиларгина бўлди. Фақат Ҳомид йўқ эди.

— Боя, Марғилон келганимга неча кун бўлди, дедингиз?

— Қирқ кунлар чамаси!

— Яхши,— деди қушбеги,— айтингиз-чи, қирқ кунлаб Марғилонда қолишингизнинг сабаби нима эди?

— Маълумки, ҳозир Тошкент қамал ҳолатидадир. Шундай вақтда Тошкентга қайтиш ўзи ақлсизлик бўлар эди.

— Қорачопончи бўлганингиз учун,— деди истехзо қилиб қушбеги,— қипчоқ оғайнилардан қўрқдингизми?

— Сўзингизга тушунолмаيمان,— деди кулиб Отабек. Бу гапни оддий кишига айтгандек қилиб сўзлади. Қутидор унинг бу айтган гапидан эмас, кулишидан ниҳоят даражада қўрқувга тушиб, ўзида иссиғлик-совуғлик бир ҳолат ҳис этган эди. Ҳокимларга гарчи тўғри бўлганда ҳам дағалроқ сўз айтиш ўлимни тилаш билан тенг эди. Ўтаббой қушбеги замона ҳокимларининг тузинги бўлса ҳам, кўп бўлмаса озроқ уларнинг таъсири бунда ҳам бор эди. Отабекнинг бу гапидан қизишди:

— Қипчоқ душмани бўлган отангиз Юсуфбек ҳожини унутдингизми? Отангизнинг сизга берган ваколати қаерда қолди?

— Қипчоқ душмани ким, отам кимга қандай ваколат берган, худо ҳаққи учун очиб сўзлангиз, йўқса ёри-ламан, тақсир!

— Ўзингизни тағофилга солманг, бек йигит,— деди қушбеги,— отангизнинг ким эканини, сизни Марғилонга нима учун юборганини, қутидор билан бунда қандай ишлар қилмоқда бўлганингизни, барчасини ҳужжатлари билан биламиз. Сиз марғилонлик оғайниларни қипчоқларга қарши оёқлантирмоқчи бўласиз, буни ҳам яхши биламиз...

Отабек. } Ё олло!
Кутидор. }

Отабек азбаройи бўғилиб кетганидан кўкимтир тов-ланган, кутидор безгаклардек титрай бошлаган эди. Отабек ўзини куч билан йиғиштирди:

— Бунда зўр туҳмат бор, тақсир! — деди. — Отамни қипчоқ душмани ва мени Марғилон оғайниларини исёнга ҳозирлаш учун келган, деб ўйлайсизми?

— Ўйламаймиз, яхши биламиз! Кутидорнинг сизга нима учун қизини бериб куёв қилганига ҳам яхши тушунамиз!

Кутидор суратдек қотиб қолди, Отабек бўлса ўзи-даги ҳаяжонни куч ҳол билан тарқатишга тиришар эди. Қушбеги билан кўрбоши бу икки гуноҳкорни таъқиб этар, улардаги ҳар бир ҳаракатни ўзларича бир нарсага йўяр эдилар.

Уч-тўрт дақиқалик сукутдан кейин Отабек тилга келди:

— Биз бу дақиқада, сизнинг фикрингизча гўё бир ифвогар, гўё бир исёнчи бўлиб танилиб турибмиз! — деди бек. — Чиндан ҳам шундоғ кишилармизми, йўқми, бунга албатта сизнинг текширишларингиз, ҳақиқатларингиз кўрсатур. Мен сизнинг қиличингиз остида ўлимдан кўрқиб, ёки сизга хушомад учун сўзламай, ҳукумат кишиларимиз орасида тушунадиган бир одам бўлганлигингиз важдан отамнинг ҳам ўзимнинг қандай фикр ва маслак кишиси эканлигимизни айтиб ўтмоқчи бўламан: биз на қипчоқларга тарафдор бир киши ва на шаҳарлик оғайниларга! Бу икки томон бизнинг назаримизда бир-бирисидан мумтоз, идора ишида бири-биридан ортиқроқ халқлар эмасдир. Шунга биноан Туркистон халқларининг истиқболларини бу икки томоннинг биттасига ҳавола қилиш баайни қўйни бўрига топшириш қабилдан бўладир. Нега десангиз, ҳар икки томоннинг иш бошига интилган кишиларининг кўкрагига қўл солиб кўрсангиз, бирисининг фақат эл таламак, бойлик орттирмоққагина бўлган ғаразини, иккинчисининг кўркли хотинлар, юқори турмушлар учун бўлган мақсадинигина кўриб, икки орадан «элни тинчитай, эл ҳам роҳат тирикчилик қилсин!» деган учинчи бир олий мақсадни чироғ ёқиб ахтарсангиз ҳам тополмассиз. Мана биз, тақсир, шу кейинги ишда кўрилмаса ҳам, фақат ширин хаёллардагина юрган

олий мақсадларга ўзимизда тарафдорлик ҳис этамиз. Отамнинг Азизбекка яқин туриши қипчоқ душмани, қорачопон тарафдори бўлганидан эмас, балки бояги маслакка бир хизмат қилмоқ учундир. Таассуфки, отамнинг Азизбекдан бўлган умиди бўшга кетди: бугун ул ўзининг ярамас хаёли йўлида хондан юз ўғирди ва орада қанча гуноҳсизнинг қони тўкилишига сабаб бўлмоқдалар. Маним бу сўзларимга ишонинг, ишонманг, ихтиёр албатта сиздадир. Аммо бундоғ энг жўн бўҳтон билан қораланишимга виждоним қаршисида сўнг даража муаззабман,¹ тақсир!

Қушбеги Отабекнинг бу гапларидан яхшигина тарадудга тушган эди, аммо «Азизбекнинг оталиғи ва кенгашчиси!» бўлган Юсуфбек ҳожининг ўғли бўлиши унинг миясини қотирган, балки бу гаплар шундай эҳтимолларга қарши дастур қилиб берилган бўлмасин, деган фикрга келган эди. Отабекнинг юқоридаги гапларидан сўнг бўлган ундаги ўзгариш ҳам фақат бу ишни яхшилаб текшириш ва ҳозирдан бир ҳукм бермасликкина бўлди.

— Ҳар ҳолда сизнинг яхши ниятли кишилар бўлмаганлигингиз кўзимиз ўнгидадир,— деди қушбеги.— Шунинг учун то ҳақиқат ошкор бўлгунчалик ҳар иккинги зиндонда қоларсиз!

Отабек бир сўз айтмай сукут қилди. Қутидор «чора йўқми?» дегандек қилиб куёвига қаради. Қушбегининг ишорати билан йигитлар ҳозир бўлиб, гуноҳкорлар зиндонга жўнатилдилар. Қушбегининг: «Эртага уйда мажлис қурилганларни ва бу мажлисда иштирок қилган бошқаларни ҳам қўлга олиб ҳузуримга келтирингиз!» деган амридан сўнг, қўрбоши ҳам рухсат олиб чиқди.

14

НАЖОТ ИСТАБ ТОШКЕНТГА

Бугун саккиз кундан бериға — «кутилмаган бир бахт» эгаси бўлиб олган Кумушбиби учун бу ҳол кутилмаган бир бахтсизлик, кутилмаган бир фалокат эди. Эндигина — «Бекни уйлантирдим, севганига қўшиб қувонтирдим!» деб бу уйлантиришнинг ҳусни ва қувончини тузукраккина ўйлай олмаган Ҳасанали учун ҳам

¹ Муаззаб — азобдаман.

бу воқиа кичкина гап, озгина қайғу эмас эди. Кўзининг оқу қораси, ёлғиз қизини мақтовли куёвга бериб, қизи билан куёвининг бир дақиқа ҳам бир-бирларидан ажраша олмаганларини кўриб кўйлагига сиғмай юрган Офтоб ойим учун куёвигина эмас, ҳатто эрининг ҳам бу вартага¹ тушмоғи чидай оларлик бир ҳол эмас эди. Кумушбиби ўзининг — «кутилмаган бир бахти» учун ишонмагандай бўлиб юрар эди. Чиндан ҳам бундан кейин қайтадан қовушмоғига ишонмай қўйди. Ҳасанали «қутулдим!» деган эди, яна тоғдек қайғуга тутилди. Офтоб ойимнинг себингани ичига тушди.

Кумушбиби билан Офтоб ойимнинг бу фалокатга қарши топган-тугганлари ёлғиз кўз ёши тўкишигина бўлди. Бу фаолиятнинг оғирлиги яна ўзининг тоғдек катталиги билан Ҳасаналининг устига тушди. Кумушбиби эри билан отасининг нажотларини кимдан кутишни билмас эди-да, қора кўзларини жиқ ёшга тўлатиб — «энди нима қиламиз?» дегандек Ҳасаналига термулар эди. Қутидор оиласида бошқа бир эр зоти бўлмаганликдан, Офтоб ойим қариндошларидан «жонкуяр» деб танилган киши Кумушнинг тоғаси Аҳмадбек бўлиб, у ҳам умрининг кўпини Қўқондами, Хўжанддами ўткарар, шунинг учун ундан ёри кутиш ҳам узоқ гап эди. Мана бу жиҳатдан ҳам Кумуш ва онасининг бирдан-бир ишонганлари яна Ҳасаналининг ўзи эди.

Барча оғирлик Ҳасаналининг устида. Ўзингнинг туғилиб ўсган еринга оға-иниларинг, билиш-танишларинг бўлиб ҳар нечукда улардан шунингдек оғир кунларда сўз билан, иш билан бир ёрдам ола биласан. Аммо бизнинг Ҳасанали Тошкентда эмас — Марғилонда, кишиларини танимаган бир шаҳарда! Бошда Ҳасанали, Зиё шоҳичи билан унинг ўғли Раҳматдан яхшигина умид тутган, ҳар ҳолда улардан бошқа таянарлик кишим йўқ, деб ўйлаган эди. Бахтга қарши бу фикридан ҳам тезда қўл ювди: Зиё ака билан Раҳмат ҳам қўлга олиндилар ва Ҳасаналининг ўзи ҳам қидирила бошланди. Ҳасанали ва Кумушбибиларнинг қайғулари яна бир қат ошди, кўрқинч устига кўрқинч қўшилди. Ҳасанали ҳам Отабеклар билан бирликда биринчи кун қўшилиб қамалган бўлар эди, бироқ унинг саройда бўлиши улардан ажралиб қолишига сабаб бўлган эди. Қўрбоши

¹ Варта — гирдоб, ҳалокатли жой.

йигитлари томонидан Ҳасанали ҳам қидирилиб бошлангач, улардаги — «...балки бугун, эрта бўшатиб юборарлар» деган умид ҳам бўшга чиқди. Бошда Ҳасанали ўз эрки билан ҳукуматга топширилиб, маҳбусларга жазо келса бирликда тортиб, қутулиш муяссар бўлса, бирга қутулишга ўйлаб қараган эди. Унинг бу фикрига Кумуш билан онаси қарши тушдилар — «Сизнинг озод юришингиз маҳбуслар учун балки фойдалиқ бўлар!» дедилар. Ҳасаналининг ўзи ҳам уларнинг раъйини мувофиқ топди. Бироқ унинг ташвиши икки қат ошди, ҳар дақиқа ҳадудда, қўрбоши йигитларидан қочиб яширинишга, ҳар соат жой янгилашга мажбур эди.

Ҳасанали кунларини томоқсиз, тунларини уйқусиз кечира бошлади: Отабеклар нега қамалдилар, қандай гуноҳлари бор экан? Отабекнинг ипидан-нинасигача бўлган сири унга маълум эмасмиди? Бу жиҳат билан ўйлаганда — «Қугидорларнинг бирор ишлари балосига қолди-ёв!» деб фикр қилар эди. Бу фалокатни умумийроқ текшира бошласа, халқ оғзида мақол ўрнида истеъмол қилинган — «Ажалингнинг етиши қилган ёзиғингдан эмас — бек акангнинг қонсираши!» деган гап кўнглига тушар эди-да, беихтиёр уфлаб юборар эди.

Орадан беш кунлар ўтди, маҳбуслар зиндон балосидан қутула олмаганларидек, уларнинг қамалиш сирлари ҳам ҳеч кимга билинмади. Ҳасанали шу беш кун ичида маҳбусларнинг нажотлари йўлида қора пуллик иш чиқара олмаганидек, бундан кейин ҳам бир иш қила олишига кўзи етмай қолди. Чунки қўрбоши йигитларидан сақлана олишнинг ўзи ҳам унга катта вазифа даражасида эди.

Ниҳоят, Марғилонда туриш фикридан қайтиб, Тошкент жўнаш хаёлига тушди. Бу кунларда ҳам Тошкент тинчсизлиги бир тарафли бўлмаган, ҳануз Тошкент Қўқон сипоҳлари томонидан муҳосара¹ ҳолатида эканлиги тўғрисида хабарлар келиб турмоқда эди. Ҳасанали бу гаплардан хабарсиз эмас, Тошкентга кириб олишнинг қай даража қўрқинч бўлганлиги ҳам унинг кўз ўнгисида эди. Иш шундоғ бўлса ҳам у Тошкент жўнаш учун ўзида бир мажбурият ҳис этар, нажот йўллари энди Тошкентдан изламаса, бошқа чора йўқ эди.

¹ Муҳосара — қамал.

Қарорни шунга бериб, бу фикрни Кумуш билан Офтоб ойимга сўзлади. Уларда эпақали бир мия, Ҳасаналига йўл кўрсатадиган ихтиёр қолмаган, топганлари фақат йиғи эди. Ҳасаналининг — «Сиз билан маним қўлларимиздан бир иш чиқадиранг ўхшамайди. Нима бўлса ҳам мен Тошкент бориб, нажотни ўша ердан излама-сам бўлмас!» дейишига қарши Кумушбиби бир хил сиқ товушда:

— Марғилонда топилмаган нажот Тошкентдан топилсинми? — деди.

— Биз энди шунга мажбурмиз, қизим,— деди Ҳасанали.— Қайин отангиз эҳтимол бунинг бирор чорасини топар!

— Биз энди шундай қола берамизми, агар золимлар...— деди-да, Кумуш, сўзининг охирини айтолмай ўкраб юборди. Ҳасанали ҳам ўзини куч ҳол билан йиғидан босар экан, Кумушни юпатди:

— Ундай бўлмағир хаёлларга тушманг, қизим.— деди,— қушбеги бошқаларга қараганда инсофли ҳокимдир. Худо хоҳласа мен Тошкентдан қайтгунча улар ҳам зиндондан қутуларлар.

Бу кун кечаси у йўл тайёрликларини кўрди. Миниб кетиш учун қутидорнинг саман йўрғасини белгилади. Эртаси эрталаб Марғилоннинг Қўқон дарбозасидан биринчи галда чикувчи Ҳасанали бўлди.

15

ТОШКЕНТ ҚАМАЛДА

Бу кун Тошкент қамалининг элик биринчи куни. Совуқ бир оз юмшаб тушган, қуёш очиқ ҳавода ҳаракат этмоқда эди. Ерлар эриб ҳамма ёқ шилт-шилт лой, қўрғон кунгираларидаги қировлар буғга айланиб, кўкка кўтарилмоқда эдилар.

Бу кун тонгдан бошлаб Тошкентнинг Самарқанд дарбозаси томонидан бўлган қўқонликларнинг ҳужумлари ўзлари учун сўнг даража ҳалокат билан тугалган. Қўқон сипоҳлари эндиги ҳужумгача шикаст, рехтларини тузатиш, яраларини боғлаш, дамларини олиш учун қўрғон ёнидан қаёққадир қўшларига кетганлар. Қарамоққагина эмас, сўзлашга ҳам даҳшат: Камолон дарбозаси билан Самарқанд дарбозасигача бўлган кўр-

79

ғон остлари (бу икки дарбоза оралари беш юз одим келадир) бошсиз ва иштондан бошқаси тўналган инсон гавдалари билан тўлибдир! Бу очиқ мазористонни қўрғон кунгиралари устида мудофаадан сўнг чарчаб, қуёшда исиниб ўтирган саллали, қалпоқли ва попоқли Тошкент мудофийълари минг турли шодликлар ичида томоша қиладирлар. Бу икки дарбоза орасида икки хил ҳолат ҳукм сурадир — қўрғон остларида жаҳаннам даҳшати билан яланғоч, боши танидан олинб қора қонига беланган одам гавдалари ётиб, қўрғон устида иккинчи кишилар дунё шодлиги ичида сузадирлар.

Қўрғон устидаги қаҳрамонлардан биттаси кула-кула бир саркардани отиб ўлдирганлигини сўзлаб — «Падар лаънатини ўзим хўбам отдим-да, отининг устидан уч газ кўтарилиб йиқилди!» дейдир. Тагин биттаси ўликлар ичидан кимнидир кўрсатиб — «...ана, ана, ҳов ана! Ўша қипчоққа ўқ тегиб ўлиб-ўлолмай, юриб-юрюлмайдинграб ётган экан, қиличим билан бошини шартта кесиб, белидаги олтин камари ва устидаги кимхоб пўстинини олиб чиқдим!» дер. Ҳар ким бу кунги урушдаги ўзининг эрликлари билан, қўлга туширган олтин камари, ёқут кўзли узуғи, совсар пўстини, кумуш қинли қиличи ва бошқа ўлжалари билан мақтанади.

Шу вақтда қўрғон устидан қўшиқ товуши эшитилади:

Замонинг замон бўлсин, ёр,
Азизбеинг омон бўлсин, ёр,
Дардига даво топмай, дўст,
Норматинг¹ ёниб ўлсин, ёр!

Биз энди шу ўликлар ёни билан қўрғон бўйлаб бир оз илгарига юрсак олти газ юксакликда, беш газ кенликда, икки ёни саккиз газли қўрғон девори билан ўралган, кунботарга қаратиб қурилган Самарқанд дарбозаси ёнида тўхтармиз. Теварагимиздан душманнинг ҳужум қилиш қўрқинчи бўлганликдан биз ортиқча чидамсизлик билан дарбозани қоқа бошлармиз:

— Очингиз, бек ака, тезроқ очингиз!

Дарбоза беклари бизга илтифот қилмай, ўтира берадирлар. Бизнинг ўн беш дақиқалик жон аччиғида қақшаганимиздан кейин дарбозабонлардан биттаси зерикиб секингина қўрғон деворига чиқади-да, мўралаб

¹ Нормат — Нормуҳаммад қушбеги.

бизга қарайди. У бизни аниқ тошкентлик бўлганимизга ишонса дарбозага солинган нор туянинг бошидек қулфни минг машаққат билан очиб, занжирини туширадир. Биз ўзимизни ичкарига олгач, дарбозавон ўзининг ҳазми кўтарган қадар бизга пўнғиллайдир-да. дарбозани берклаш ҳаракатига тушади. Энди биз дарбозавоннинг ҳайъатига қараймиз: ошланган қўй пўстагидан пўстгин кийиб, белига бутун бир бўздан белбоқ боғлаган ва белбоғига ярим газ чамалик калид осган туркман попоқли бир киши. Шундан кейин биз дарбозанинг ўнг томониغا қараб юрамиз. Дарбозадан ўн беш одимлар нарида шийпонга ўхшаш тўрт тарафи очиқ бир бинода дарбоза беклари гулхан солиб, чилим чекиб ўтирадилар. Биз қўрғоннинг ости билан илгарилашда давом этамиз. Энди биз бояги мудофиъларни ичкаридан кўрамиз: мудофиълар қўрғоннинг энг юқориги поғонасида ўзларининг турли тус ва бичиқдаги кийимлари билан, қайсилари шашвар тутиб, қайсилари милтиқ ушлаб, қўрғон кунгирасига суяниб, бошларини қуёшга, бериб ўтирадилар. Қўрғоннинг Камолон дарбозасигача бўлган қўриқ ўринлари шунингдек мудофиълар билан тўлган бўлиб, ўзига бир турли кўриниш ташкил этадир.

Камолон ва Самарқанд дарбозаларининг ўрта бир ери бўлган қўрғон остида кимхоб тўн кийиб, симоби салла ўраган, белига кумуш камар боғлаб, қилич таққан бир бек олдидаги бир уйим нарсага ишорат қилиб, ёнидаги бир йигитга ниманидир уқдирмоқда эди. Биз яна эллик-олтмиш одим юриб ҳалиги сўзлашиб турган беклар яқинига борсак, қўрғон ташқарисида кўрган даҳшатларимизни ўзининг кўланкасида қолдиратурган яна бир «даҳшатлар тепаси»га кўзимиз тушадир-да, қўрқувимиздан соатлаб ҳушимизни йўқотиб қўйишга мажбур бўламиз.

Уч-тўрт юз инсон бошидан турғизилган бир тепа!

Қаричга келадиган узун соқоллар, бошдаги хун олу¹ сийрак сочлар, бўзарган юзлар, қонга беланиб, ярим очиқ ҳолда қорачиқ ўрнини кўрқинч бир оқлик босган кўзлар дунёга ва шу ҳаётга лаънат ўқигандек қарайдилар, айниқса бир бош, эҳтимолки ҳали йиғирма йилни ҳам ўтмагандир, мурти ҳам чиқмаган! Хун олу¹

¹ Хун олу¹ — қонга беланган.

қуюқ қошлари остидаги ярим очиқ кўзлари кимнидир излагандек қарайдир... Ярим очиқ иринлари ичидаги оқ тишлари билан тилини ғарчча тишлаган-да, гўё шу турмушда, шу замонда туғилгани учун «аттанг» ўқийдир.

Бу бошлар уюми устида турган қўрғон бегиси, ёнидаги йигитга бошлар орасидан бирини кўрсатиб, ўз танишларидан бир бекнинг боши бўлганлигини сўзлайдир. Шу пайтда Камолон дарбозаси томонидан яроғланган учта отлиқнинг от чоптириб келганлари кўрилиб, қўрғон устида ўтирган мудофиълар ичида олағовур кўпти:

— Ҳудайчи, Сулаймон ҳудайчи,¹ — дейишдилар.

Ҳудайчи қўрғон беги қотига етиб бек ҳазратларининг ҳозир етиб келишларига башорат берди, яна отининг бошини буриб, йигитлари билан орқага қайтди. Ҳудайчибошининг хабаридан бу кунги улуғ муваффақиятни қутлагали Азизбекнинг келиши маълум бўлар эди.

Ҳудайчи жўнагач, қўрғон бегининг пайтавасига қурт тушиб, типирчилаб қолди ва у ёқдан-бу ёққа югура бошлади:

— Ҳой қўрғон устидаги азаматлар! Ҳозир бўлингиз, ясов тортингиз, бек келадилар! Ҳой Ҳусайнбек, дарбозабонларга югур, ҳозир турсинлар! Ғанибек юзбоши, сиз йигитларингизни тартиблангиз! Ясовулбоши, ҳозир бўлингиз!

Қўрғоннинг қўриқ ўрнидаги мудофиълар ҳаракатга келдилар, юқори қўриқдан бир поғона қуйига тушиб, саф-басаф тортдилар. Шовқин-сурон орасида қўрғон беги от устида қўрғоннинг у бошидан-бу бошига чопиб:

— Ҳозир бўл, йигитлар! Тартибингни тузат, саломга тэйёрлан! — деб қичқириб юрар эди. Мудофиълар қўлларидаги милтиқ, шашвар, ойболта, қилич ва найзалари билан тизилишиб олдилар. Сафнинг ўрта еридан яшил байроқ кўтарилди. Шунинг билан Азиз парвоначининг истиқболига лозим ва вожиб² бўлган барча тартиб ва тантанага ҳозирланган бўлинди.

¹ Ҳудайчи — удайчи, адъютанг маъносида бўлиб, одатда хон келиш олдидан халқни огоҳлантириб ўтувчи беқдир. Азизбек ҳам ўзига ҳудайчи белгиланган эди.

² Вожиб — бажарилиши мажбурий.

Орадан уч-тўрт дақиқа ўтгандан кейин Камолон тарафидан бир юз чамалик саркарда ва йигитлари билан Азизбек кўринди. Тилла жабдуқли қизил айғирга минган, қуёш ёғдуси билан турли тусга кириб товланадиган, ёқа ва этакларига олтин уқа тутилган кимхоб тўн кийиб, белидаги олтин камарга кумуш қинли жазоирий қилич осган, бошига оқ шойидан салла ўраб оёғларини кумуш узангига тираган, сийрак қошли, чўққи соқол, буғдой рангли, қирқ беш, эллик ёшлар чамалик бир киши эди. Унинг орқасидан қора отга отланиб, зангори мовутдан уқалик тўн кийган, кумуш камарнинг ўнг томонига қилич, сўлига тўппонча қистирган, бошига барра попоқ кийиб, жин ялаган деганларидек, қошсиз, қорамтир юзли, туки чакагининг устида бир оз, иягида бир оз сийрак, кўримсиз қора соқолли, кўзлари ичига ботиғроқ, аммо қон қуйилгансимон бир киши келар эди. Бу киши Азизбекнинг амири лашкари ва ўнг қўли бўлган Райимбек додхоҳ эди. Унинг қаторидаги иккинчи киши кичикроқ саман отга отланиб, устига Бухоронинг ола-байроқ матосидан чопон кийиб, камар ўрнига чопонини турмаклаган, бошига катта салла ўраб, қамчи сопи билан эгарнинг қошига така қилган, тўла кўркам юзли, катта малла кўзли, узун мош-гурунч соқолли мулланамо бир зот бўлиб, бу киши яроқсиз эди. Азизбек орқасидан келгувчи бу икки отликдан сўнг сипоҳлар туркуми бошланиб, мовутдан тиззагача тушган калта камзул, қизил мовутдан шим, оёғида сағри этик, бошида Райимбек додхоҳнинг бошидагидек попоқ, аммо уст томони қизил мовутдан, оқ қайишдан камар, сўлига қилич осилиб, ўнг томонига тўппонча қистирилган ҳар қаторда тўрттадан отлик келмоқда эдилар. Сипоҳларнинг кексаликлари тўғрисидаги нуқсонни эътиборга олинмаса кўриниш мунтазам эди.

Қўрғон устида ясов тортган қаҳрамонлар қўл боғлаб икки букилгансимон таъзим билан Азизбекни илгарига ўтказа бошладилар. Азизбек уларга қарши олтин сопли қамчисини кўкрагига кўндаланг қўйиб, боши билан жавоб ишораси бериб олдинлар эди. Шу

кезда бошлар уюми ёнида турган қўрғон бегиси одан ерга тушиб жоловини қовуштирилган қўллари орасига олди. Бошлар уюми билан Азизбек ораси қирқ-эллик от одими қолган эди. Азизбек мудофиёларнинг саломларига жавоб қайтаришни ҳам унутиб, кўзини кесик бошларга тикди. Азизбекнинг орқасидаги саркарда ва сипоҳлар ҳам бу даҳшат уюмига эгарга қийшиқ ўтириб томоша қилиб келар эдилар. Азизбек кишилари билан бошлар ёнига келиб тўхтади.

Азизбек бирмунча вақт бошларни томоша қилиб турди-да, қаршида қўл боғлаган қўрғон бегига қараб илжайди:

— Баракалла ғайратларингизга! — деди Азизбек. — Бугун қипчоқларга рустамона жавоб бериб, ўзларини ҳам итдек қиргансиз! Бунчалик ғайрат кўрсатган фуқароларга раҳмат, дунё тургунча турсинлар!

Азизбек ташаккурини битиргач, ҳудайчи қўрғон устидаги мудофиёларга бор товушини қўйиб қичқирди:

— Бек жаноблари бу кунги рустамона ғайратларингизга раҳмат айтиб, ҳақларингизга дуо қиладилар.

Мудофиёлар дунёни бузиб жавоб бердилар:

— Қуллуқ, тақсир, қуллуқ! Тақсиримиз дунё тургунча туриб, сояи давлатлари бошимиздан кам бўлмасин!

Азизбек қамчисини кўкрагига кўндаланг қўйиб мудофиёларга қуллуқ қилди ва ҳудайчига буюрди:

— Қўрғон бегига кимхоб тўн, юзбошиларга атлас чопон, бошқа йигитларга уч тангадан пул инъом берилсин!

Ҳудайчининг хабаридан сўнг мудофиёлар жавоб қайтардилар:

— Давлатлари зиёда бўлсин!

Хазиначилар сипоҳлар орқасидан икки отни етаклашиб ҳудайчи ёнига етдилар. Бир отнинг устига чопонлар ортилган, иккинчи отдаги катта хуржуннинг икки кўзи лиқ тўла танга эди. Бошлаб ҳудайчи от устидан бир кимхоб тўнни олиб, қўрғон бегига кийдирди. Қўрғон беги тўнни кийиб Азизбек ҳақиқага узун дуо қилди. Ҳудайчи бир йигитга тўн қўлтиқлатиб, иккинчи йигитга тангалардан олдириб қўрғон беги билан бирга мудофиёлар ёнига чиқди. Қўрғон бегининг кўрсатишича, кимга уч танга пул, кимга адрас чопон улашила бошланди.

Азизбек от устида бошлар уюми теварагида айла-ниб Райимбек додхоҳ ва ола-байроқ тўнли кишига ўзининг таниш сарқардаларидан бўлган кимларнингдир бошларини кўрсатмоқда. Тирик вақтларида нима ишларда бўлиб ва қорачопонлиларга қандай зулмлар қилганларини сўзламоқда эди. Азизбекнинг бу гапларини Райимбек додхоҳ самимий эшитса ҳам, ола-байроқ тўнли одам «тақсир, тақсир!» билан жавоб бериб, бошлар уюмидан жиркангансимон эгарининг қошига кўзини тикиб турмоқда эди.

Ярим соатлик бир фурсатдан кейин кўрғоннинг бошидан-оёқ ясов тортган мудофиъаларга инъомлар улашилиб битди-да, ҳудайчи ўзининг қуруқ хуржуни билан Азизбек қошига келиб қуллуқ қилди. Азизбек қаршисида қўл боғлаб турган кўрғон бегидан сўради:

— Йигитларингизнинг барчаси қуруқ қолмадими?

— Давлатингиз соясида, тақсир!

— Қипчоқларнинг бу кунги ҳужуми қай вақтда бўлди?

— Тонг ёрир-ёримас Оқтепа¹ томонидан тўп ота бошладилар, — деди кўрғон беги, — ўн беш дақиқа ўтар-ўтмас отлиқ қипчоқ қўшинлари кўриниб, Самарқанд дарбозасига югурдилар. Шунгача мен ҳам, давлатингиз соясида, икки дарбоза ораларига мерганларни яйратган эдим, бошлаб Самарқанд дарбозаси кўригидан отишга буюрдим. Мерганлар ўн беш дақиқа орқасини узмай милтиққа ўт бериб турдилар. Қипчоқлар бизнинг томондан отилган милтиқ ўқларига чидолмай Самарқанд дарбозасини ташлаб, Камолон дарбозасига юзландилар. Сўнг, давлатлари кўланкасида, Камолон кўригидаги мерганларни ишга қўйдим. Бир соат чамаси отишгандан сўнг ёв бизнинг ўқимизга чидолмай, икки дарбоза орасида уч-тўрт юз ўлик қолдириб қочиб мажбур бўлди. Биздан ёлғиз беш киши ўлиб, тўққиз киши яраланди.

Азизбек жуда завқланган эди, яна бир қайта баракалла ўқиб сўради:

— Нормат қипчоқ кўриндими?

— Йўқ, тақсир, кўрғон яқинига йўламади, бўлганда...

— Ўшанга ҳозир бўлмоқ керак!

¹ Оқтепа — Самарқанд дарбозасининг ғарбидаги бир мавзу.

— Давлатлари ёри берса, албатта, бизнинг муддао ҳам шунда...

Азизбек ўз оғзи билан мудофиъларга — «Мен сизлардан рози!» деб қичқирди ва мудофиъларнинг қийчув дуолари остида сипоҳлари билан Самарқанд дарбозасига томон ҳаракат қилди.

Бугун Азизбек ғолибият далдасида қўрғонлардан бир айланиб чиқмоқчи эди. Шунинг учун Самарқанд дарбозасидан ўтиб, қўрғон ости билан Чақарга қараб юришдилар. Қўрғон Чақарнинг чуқур жарлик ариғига тақалиб тугалар эди. Чақар суви устига қўрғон тиклаш мумкин бўлмай, жарнинг усти қўрғондан табиий бўш эди. Аммо жарнинг нариги томони бир гепадан иборат бўлиб, жануб биқини маълум Чақар суви билан, ғарби Бўзсув ва Кўкча ариғи билан ўралган бурун каби бу тепа қўрғонсиз ҳам душманнинг ҳужумига ўнғайсиз эди. Тепа устига сипоҳлар туриши учун бир неча бинолар солинган, жануби-ғарбга қаратиб бир, ғарбга қаратиб бир ва шимоли-ғарбга қаратиб яна бир; бариси учта тўп қўйилган эди. Бу тепа устида доимий тўпчи ва қоровуллар турар эдилар.

Азизбек сипоҳлари ила жарга тушди ва сув кечиб ҳалиги тепага юзланди. Тўпчи, қоровуллар кўздан кечирилиб, уларга бир неча тангадан инъом берилди. Шундан кейин тепанинг кун чиқишига қараб қайтдилар. Чунки тепанинг бошқа томонлари, юқорида айтилгандек, бир неча терак бўйи жарлик бўлганликдан Кўкча дарбозасига ўтиш учун Сузук ота мозори яқини билан Кўкча ариғига тушилур ва ундан кейин Кўкча қўрғонларига қайтиб келинур эди.

Кўкча қўрғонлари қўриғида анови қўрғонларникидек мудофиълар кўп бўлмаса ҳам, йўқ эмас эдилар. Ҳудайчи Азизбекдан илгарироқда қўриқчиларни огоҳлантириб борар, милтиқ, шашвар тутган ёш ва кекса муҳофизлар уни саломлаб қарши олар эдилар ва Азизбекнинг — «Раҳмат, фуқароларим!» сўзини эшитиб яшигина талтайиб қолар эдилар. Шу равишда Кўкча, Чигатой, Сакбон, Қорасарой, Тахтапул, Лабзак дарбозаларини ўтиб, энг кейин Қашқар дарбозасига етдилар. Қашқар дарбозаси ўрдага яқин бўлгани учун мунда муҳофиз ва сипоҳлар талайгина бор эдилар. Уларнинг саломларига кўмилиб, Қашқар дарбозасининг муйишига етган ҳам эди, ташқаридан кимнингдир дарбозани

ошиғич тақ-тақ ургани эшитилиб, Азизбекнинг оти хуркибми, қўрқибми, кетига бурилиб тўхтади. Бошқалар ҳам тўхташга мажбур бўлдилар.

Азизбек қаршисида қўл боғлаб турган дарбоза бегига бақирди:

— Нега қараб турасан, дарбоза устига чиқ, ким экан у ит?!

Дарбоза беги югуриб қўрғон деворига чиқди:

— Тақсир, бир чол!

— Дарбозангни очиб ичкарига ол! — деди Азизбек. Дарбоза очилди, ташқаридан саман отини етаклаб Ҳасанали кирди-да, кутилмаган иш устидан чиққани учун қўрқиб, Азизбекка салом берди.

17

ЮСУФБЕК ҲОЖИ

Райимбек додхоҳнинг ёнидаги бизга таниш олабайроқ тўнли киши Ҳасаналини кўриши ҳамоно:

— Ҳо-о-о бизнинг Ҳасанали-ку! — деди.— Кел, Ҳасан, кўришайлик, Отабек эсонми?

Ҳасанали келиб кўришди. Юсуфбек ҳожи кўришар экан, Азизбекка деди:

— Бу бизнинг кишимиз, тақсир! Марғилондан келадир.

Азизбек лабини тишлаб қолди. Чунки дарбоза тақиллатиб отини хуркитган Ҳасаналини жаллодга топшириш нияти, албатта, йўқ эмас эди. Юсуфбек ҳожининг сўзига жавоб бермай йўлида давом этди. Ҳасанали сипоҳлар орқасидан, Юсуфбек ҳожи Азизбек кетидан Ўрдага қараб юрдилар. Ўрда дарбозасига етгандан кейин, кутиб турган ўрда беги Азизбекнинг қўлтигидан олиб отдан туширди. Азизбек ўрда ичига кирмоқчи экан, Юсуфбек ҳожи отдан қўниб сўради:

— Менга рухсатми, бек?

Азизбек йўл устида ҳожига қаради:

— Рухсат, эртага чойни ўрдага келиб ичинг!

— Яхши, тақсир.

Юсуфбек ҳожи сипоҳлардан бирининг қўлтиқлаши билан отига миниб, нарида кутиб турган Ҳасаналига қараб юрди. Сипоҳлар ҳам ўрда ичига от етаклашиб кира бошладилар. Юсуфбек ҳожи Ҳасаналининг вақтсиз ҳам Отабексиз қайтишидан ташвишланган ва қан-

87

дай бўлса ҳам бир фалокат юз берганига ишонган эди.
— Нега вақтсиз келдинг, Отабек соғми? — деб сўради.

Юсуфбек ҳожи Ҳасаналига етмасданоқ бу саволни берди. Ҳасанали эшитмадими, ёхуд эшитса ҳам эшитмаганга солдими, ҳар нучук жавоб бермади.

— Нега индамайсан?

— Отабек саломат...

— Бўлмаса нега вақтсиз келдинг, Отабек қани?

Отабекнинг қамалишилан хабар бериш Ҳасанали учун жуда оғир туюлган эди. Ниҳоят, кўзидаги ёшини артди-да:

— Отабек Марғилон ҳокими тарафидан қамалди! — деди.

— Нега, нега? — деди ҳожи, отидан сачраб йиқилишга етган эди. — Сабаби нима?

— Сабаби маълум эмас.

— Астафурилло! — деб қўйди ҳожи, ўзини бир оз тўхтатган эди.

Ҳасанали Отабекнинг Марғилон борганидан тортиб қамалишигача бўлган ҳикояларини сўзлаб кетди. Юсуфбек ҳожи бекнинг уйланишини ҳам оддий гаплар қаторида эшитиб ўткарди.

— Марғилонда туриб бир иш чиқаришга кўзим етмагандан кейин Тошкентга келишга мажбур бўлдим, — деди Ҳасанали ва шу гап билан можарони сўзлаб тугатди. Ҳожи воқияни эшитиб чуқур бир мулоҳаза ичида борар эди. Унинг қандай киши бўлганини Тошкентнинг етти яшаридан етмиш яшаригача билганликдан гузар ва маҳаллаларда унга дуч келган кишилар жойларидан туриб салом берарлар, ҳожи бўлса жавоб қайтаришни билмас, гўё кишиларни ҳам кўрмас эди. Ниҳоят, шу ҳолда кўп юргач, орқасидан келмоқда бўлган Ҳасаналига қараб отининг бошини бурди ва:

— Отабек билан бирга қамалганларни неча киши деддинг? — деб сўради.

— Уч киши: бири Мирзакарим қутидор, иккинчи Зиё шоҳичи, учинчи Раҳмат.

— Яхши, сен бу тўртовининг ўтиришларида бўлганмидинг?

— Бўлган эдим.

— Нима ва қайси тўғриларда сўзлашдилар. Отабек қипчоқларга қарши сўзламадими?

— Сўзламади. Бошқаларнинг ҳам бу тўғрида сўзлари бўлмади.

— Уларнинг мажлисларида бўлмаган вақтинг ҳам бўлдимми?

— Ҳар бир ўтиришларида мен ҳозир эдим.

— Яхши, сен улар билан қай ерларда ўтиришдинг?

— Биринчи мартаба Зиё аканикида бўлдик, иккинчи...

— Тўхта, Зиё аканикида меҳмонлар неча киши эдилар?

— Қутидор, Отабек, андижонлик Акрам ҳожи, мен, Зиё аканинг қайниси — Ҳомид деган биров. Зиё ака ва унинг ўғли... ҳаммаси етти киши!

Юсуфбек ҳожи отининг ёлини қамчиси билан тарар экан, уч-тўрт дақиқа ўйлаб қолиб, сўнгра сўради:

— Иккинчи ўтириш қаерда бўлди?

— Иккинчи ўтириш Зиё аканикидан икки кун сўнгра қутидорникида бўлди. Бу мажлисда ҳам ўша биринчидаги кишилар эдилар. Ёлғиз Ҳомид йўқ эди.

— Тагин қаерда ўтиришдингиз?

— Бошқа жойда ўтиришмадик... Мундаё йигирма кундан кейин тўй бўлди. Тўйда, албатта, бундай сўзлар гапиришилмайди.

— Иккинчи мажлисингизда ким ҳали, Ҳомид дединми, нега йўқ эди?

— Билмадим, нега йўқ эди... Қутидор айтмаган бўлса керак.

— Қамалғувчилар: Отабек, Қутидор, Зиё ака, Раҳмат, шундоғми?

— Шундоғ, ҳожи.

— Сени ҳам қўрбоши йигитлари қидирдилар?

— Қидирдилар.

— Акрам ҳожи Андижон кетган эди. Шунинг учун уни тополмадилар; шундоғми?

— Шундоғ.

— Ҳомидни-чи?

— Уни қидирмадилар, шекилли... Отабек қамалгандан сўнгра аллақаерда кўргандек бўламан.

— Бизга келин бўлмишни гўзал, дединми?

— Илоҳи Отабек саломат қутулсин, муҳаббат қўйганича бор...

— Келиннинг сулувлиги Марғилонда маълум эканми?

— Маълум экан, тилларда дoston экан.

— Ҳомид уйланган йигитми, билдингми?

— Уйланган. Бизнинг ҳужрага келганда икки хотини борлигини ўз оғзидан эшитган эдим.

— Ҳомид сизнинг ҳужрага нима учун келган эди?— деб сўради ҳожи.— Нега буни боя сўзламаган эдинг?

— Эсимдан чиқибдир,— деб узр айтди Ҳасанали.— Ҳомид, Раҳмат билан бирга Отабекни Зиё аканикига таклиф қилгали келган эди ва биз уларга ош-сув қилиб жўнатган эдик. Аммо уларнинг ундай-бундай сўзлари бўлмаган, тўғрилиқча келиб кетган эдилар.

— Яхши, ўша Ҳомидни сен қандай одам, деб ўйлайсан?

— Қўланса сўзли, ичи қорароқ бир йигит эди,— деди Ҳасанали, бир оз боргач, сўради.— Отабекнинг ишини оғир, деб ўйламассиз?

Ҳожи жавоб бермади. У жавоб бергали ҳам қўрқар эди. Унингча, иш жуда нозик, ғоятда қўрқинчли эди. Чунки, Марғилон зиндонида ётувчи қипчоқ душмани бўлган Азизбек оталиғининг ўғли эди! Тошкентнинг исён чиқарган бир замонида Отабекдек бир йигитнинг Марғилонда, қандай гуноҳ билан бўлса-бўлсин, ушланиши ҳар жиҳатдан ҳам мудҳиш эди.

У ўғлининг қутулиши йўлида ҳар бир мулоҳаза кўчасига кириб чиқмоқда, аммо ҳар бирисидан ҳам бўш ва умидсиз қайтмоқда эди. Энг сўнг ўғлига ҳужум қилган бу фалокатнинг тадбиридан ақли ожиз қолди, мияси ишлашдан тўхтади ва шундан сўнг: «Парвардигор! Кексайган кунларимда доғини кўрсатма!» деди ва кўз ёшлари билан соқолини ювди.

— Ҳасанали, унинг қамалганини зинҳор онаси билмасин!

— Албатта.

Шундан сўнг отларини етаклашиб ичкарига кирдилар.

18

ЖАР

...Бугун соат ўн иккида Отабек ила Мирзакарим қутидорнинг исёнчилик гуноҳи билан дорга осилишларини жарчи шаҳарга хабарлаб юрар ва халқ оғзида Отабекларнинг эмиш-мемиш ҳикоялари эди.

Ҳомид ила биргалашиб кирган миршабни қўрбоши ташқарига чиқмоққа буюрди-да, Ҳомидни ўтиришга имлади.

Қўрбоши ниманидир сўзламоқчи бўлса ҳам, негадир унинг тили осонлик билан ҳаракатга келмас ва ўзи ҳам бир турли ўнгайсизликда эди. Ниҳоят, қўрбоши ўзига бир турли жасорат берди:

— Боболар «Дунёники мирикам икки!» деганлар,— деди,— тўғриси ҳам шундоғ: ўзингни юз ёққа урсанг ҳам тирикликнинг яна бир бошқа ямоғи чиқиб туради...

Туйғун Ҳомид қўрбошининг нима мақсади борлигини пайқади:

— Тўғри сўзлайсиз, тақсир,— деди,— дунёники ҳаммиша мирикам икки, шу етишмаслик балосидан тўйиб баъзи вақтларда кишининг дунёдан чиқиб кетгиси келиб қоладир. Яхшики, дунёда ошна-оғайни деган кимарсалар бор... Агар шулар бўлмаса-чи, киши аллақачон дунёдан чиқиб кетадир. Шунинг учун мен оғайниларни кўзларим устида тутаман, уларнинг муҳтожлик чоғларида кўрсам, ўзимни гаров қўйиб бўлса ҳам эҳтиёждан чиқаришга тиришаман.

Қўрбоши тиззаси устига кўндаланг қўйилган қиличининг икки тарафидан босиб бир кўзгалиб қўйди:

— Балли, балли, мулла Ҳомид, мундай оғайниларнинг садағаси кетсанг ҳам арзир,— деди, томоқларини қириб қўйди.— Шу кунларда ўғилчаларнинг ёши етиб суннати набиюннони бажо келтириш тақозо этадир... Тўй керакларидан кўпининг тадоригини қилган бўлсам ҳам, етишмаган ерлари ҳам кўп. Шуни сизнинг келишингиз олдида ўйлаб ўтирар эдим...

— Бек ака,— деди Ҳомид ва тусига ясама кулиш чиқарди,— сиз аччиғлансангиз ҳам айтай: беклар зоти кишига сира ҳам ошна бўлмас эканлар. Айниқса, сиз ҳамон ўзингизнинг беқлигингизга бориб истиғнонгизни¹ эскича олиб борасиз... Бошингизда шунчалик қайғунгиз бўлур эмиш-да, бир оғиз менга айтмас эмишсиз?

Қўрбоши Ҳомиднинг заковатига қойил бўлиб илжайди:

— Йўк, йўк, мулла Ҳомид,— деди,— бу ёқда гап

¹ Истиғно — такаббурилик қилмоқ.

бор: ҳукумат хизматида турганингдан кейин, юз ёқнинг мулоҳазасини қилар экансан...

— Тузик, бек ака, аммо меним ошначилигим тамом бошқачадир,— деди Ҳомид ва ёнчиғини чиқариб, бир қўлидан иккинчи қўлига олтинларни санаб тушира берди. Қўрбошининг кўзи олтинлар устидан ўйнаб, булар баракасида қиладиган суннат тўйисини, Марғилон беклари олдида орттирадиган обрўсини ўйламоқда эди. Олтинлардан йигирматаси ажратилгач, санокқа ишонмай кўриб турганим тушми, деб уйқусиради. Ҳомид олтинларни узатди:

— Мана, бек ака, бу арзимаган олтин холис ошна-лигимизнинг бошланишидир, яна етмагани бўлса, қараб турмасмиз.

Қўрбоши титраб-қақшаб олтинларни жойлади. Ҳомид ниҳоятда хурсанд эди.

— Хўш, мулла Ҳомид, энди бугунги ҳангомалардан сўзлашайлик,— деди бек.— Поччангиз ила жиянингизнинг бу ишга аралашиб қолганлари ёмон бўлди-да!

Бу сўздан Ҳомиднинг юзига қайғуриш аломати чиқди ва эътибор билан қўрбошининг оғзига қаради.

Қўрбоши давом этди:

— Бу икки бегуноҳнинг қамалишларига ҳам ўша ярамас сабаб бўлди. Йўқса, уларни қамоққа олишга қушбеги буюрмас эди. Аммо кечаги қушбегига сўзлаган сўзингиз Отабек ила қайин отасини ўлимга маҳкум қилгандек, поччангиз ила жиянингизни бир қадар оқлайдилар. Шунинг учун мен борган сўнг бўладиган ҳукм мажлисида эҳтимол қариндошларингизни қутқазिशга муваффақ бўлурман. Ҳар ҳолда қариндошларингизнинг қаттиқ жазо тортишлари шубҳалиқдир, сиз пайқадингизми, йўқми, кеча мен жарчига бу кунги осилувчиларни Отабек ила Мирзакарим бўлганлигини тайинлаган эдим.

— Марҳаматингизга қуллуқ! — деди Ҳомид.— Аммо шундоғ бўлса ҳам, қариндошларим тўғрисида хавфдаман... Бунинг бошқачароқ бир эпини топиб бўлмасмикин?

Бояги мукофотлар қўрбошини чинлаб бош огритишга мажбур этар эди. Бу тўғрида у анча ўйлаб олди:

— Кеча, қушбеги олдида Отабекларни қай равишда айблаб сўзлаган эдингиз, тагин бир эшитиб ишнинг режасини олай-чи.

— Қушбегига сўзлаганим шундай эди: — «Отабек айтди: энди бизнинг Тошкент халқи қипчоқларнинг жабру зулми ва тадбирсиз идораси остида ётиб жуда тўйди. Бошлаб Тошкентдан қипчоқ балосини йўқотиш учун Азизбек ва отам бошлиқ исёнга тайёрландилар. Шу мақсадда марғилонлик оғайниларни ҳам қипчоқларга қарши оёқлантирмоқ учун мени бу ерга юбордилар. Биз тоқай қипчоқлар қўл остида эзиламиз ва бир ҳовуч далатобларга бош эгамиз, деди. Отабекнинг бу сўзига қутидор ва Акрам ҳожилар қўшилишиб, унга бу йўлда ёрдамлашмоқчи бўлдилар. Аммо мен бўлсам бу гапга қарши тушиб, сизларнинг бу фикрларингиз янглишдир, биз уч йил бўйи жаноби Ўтаббой қушбегининг қўл остларида яшаб ҳеч бир зулм кўрмадик, шу ҳолда ҳукумат устига иқдомимиз¹ куфрони неъмат² бўлур, дедим. Отабек менга қаттиқ сўзлар айтди. Поччам ила жияним бўлса маним фикримда эдилар, аммо уйимизга келган меҳмон, деб уларга очиқ қаршилиқ қилмадилар. Бу мажлисдан кейин мен бир неча вақт Отабек ва йўлдошларининг қонлари тўкилмасин, деб бу гапни ичимга солиб юрдим. Бироқ Тошкентда Азизбек ва Юсуфбек ҳожилар исёни бошлангандан сўнг, ўзимнинг бу ишимни ҳукуматимиз учун хиёнат билиб, қўрбоши жанобларига хабар бердим. Ўзимнинг содиқона бу хизматим эвазига жанобларидан ожизона ўтинчим шулки, бу сирни сизларга билдиргучи мен бўлганлигимни ўзларидан бошқа кимса билмасин, ҳатто муттаҳамлар ҳам сезмасинлар» — мана, фақирнинг Отабекларни айблашим ва қариндошларни оқлашим хулосаси шундан иборатдир!

— Баракалла, — деди қўрбоши, — сизнинг бу гапларингиз жуда ҳам ўринли тушган. Мен ишонаманким, Зиё ака билан Раҳмат қутулурлар.

— Буни нимага суяниб айтасиз?

— Суянчигимиз маълум, — деди қўрбоши, — қушбегига Отабек ила қутидорни осмоқ фикрини берган бу сўз, поччангиз билан жиянингизни нечук қутқармасин!

¹ Иқдом — қадам босиш, оёқ ости қилиш.

² Куфрони неъмат — қадрини билмаслик, кўрнамаклик, онкўрлик.

— Поччам билан жияним илгариги сўроқда қандай жавоб берган эдилар, буни хотирлай оласизми?

— Уларнинг жавоблари кечаги сизнинг оқлашингизга сира ҳам қарши келмайдир. Чунки улар мажлисда бундай сўз бўлмади, деб тондилар. Бу эса ўз уйларига келган меҳмонларни риоя қилишлари бўлиб чиқадир-да, яна иш сизнинг оқлашингизга ёпишиб келади.

Ҳомид тагин бир мулоҳазага тушган эди. Унинг бу ҳолини кузатиб турган қўрбоши:

— Энди ортиқ ўйламангиз, мулла Ҳомид,— деди,— орада сиз қўрқарлик ҳеч бир иш йўқ!

Ҳомид нимадир айтмоқчи бўлар эди-да, ўнғайсизланиб тўхтар эди. Бир-икки қайта оғзини жўплаб қараса ҳам, яна сўзлай олмади. Қўрбоши унинг бу ҳолидан хабар топди:

— Гапиринг, гапиринг, мунда ёт киши йўқ!

Қўрбошининг бу сўзи далдасида Ҳомид жасоратланди:

— Бугун ҳукм мажлисида поччам ила жияним сўзларидан янглишиб кетсалар нима бўладир?

— Нега янглишсинлар, улар билганларидан ортиқни албатта сўзламаслар. Ўлим деган нарса кўз ўнгига келиб тўхтагандан кейин Отабекдек меҳмонлар риояси кўнглидан ювилур, сўзнинг тўғриси айтишга мажбур бўлулар ва иш ҳам сизнинг айбаш, оқлашларингиз руҳига келиб тўхтар.

Ҳомид яна ҳам ўнғайсизланиб тушди, ўзининг ички сирига шу чоққача тушуна олмаган қўрбошига лаънатлар ўқир экан:

— Айбаш, оқлаш сўзларимнинг руҳини сиз бир ёққа қўя беринг-да, ишнинг ички томонини мулоҳаза қилинг, қўрбоши ака! — деди.

Ҳоин ила сотилган кўзлар тўқнашдилар-да, бир-бирисидан маъно олишдилар ва орага бир неча дақиқа сўзсизлик, жимжитлик кирди. Қўрбоши чиндан ҳам бу ўрингача Ҳомиднинг ички сирига муттале¹ бўлган, қўлига кирган олтинларни ҳам ёлғиз унинг қариндошларининг қутулишлари йўлидаги чойчақалар деб билар эди. Аммо энди илгари ва ҳозирда киссасига тушган олтинларни Отабек ила қутидорнинг қон баҳолари эканлигини сезиб, виждони тўлқинланаёзди ва бе-

¹ Муттале — хабардор.

зовта бўлди. Қўрбошининг бу ҳоли Ҳомидни маълум икки йўл устида қолдирган эди. Бу икки йўл устида қолган Ҳомид саросима эди. Ўзини жаҳаннамга юбориш ва нажотга чиқариш ихтиёри қаршисидаги бекнинг қўлида эди. Унга тез-тез қарар ва лол тили билан унга яна кўп олтинлар ваъда қилар эди. Бу ваъдаларни Ҳомиднинг юзидан ўқиган қўрбоши — «икки кишининг хун баҳолари!» деб қичқирмоқда бўлган виждон садосини эшитиб ўтирмади:

— Энди бунга қарши қандай йўллар кўзлайсиз?

Ҳомид ўзининг нажот томонига оғишганини сезиб энтикди:

— Қушбегига қилган айблаш, оқлаш йўлларимни поччам ила жиянимга тушунтириш керак, деб ўйлайман.

— Тушунтирсак тагин яхши!

— Раҳмат, бек ака! Ундоғ бўлса вақт қочирмасдан уларнинг ёнларига тушиб то ҳукм вақтигача уқдира оласизми?

— Мумкин, ўзингиз тушсангиз яна яхши!

Ҳомид бошини чайқади:

— Отабек ила қутидорларнинггина эмас, ҳатто, поччам ила жиянимнинг ҳам маним бу ишда иштироким борлигини билмасликлари керакдир!

— Маъқул. Аммо бунда сизнинг мақсадингизга қарши бир гап борким, ҳукм чоғида қушбеги сизни йўқласа нима бўладир? Бу тақдирда улар сизнинг бу ишнинг омили бўлганлигингизни билмасларми?

Масаланинг бу томони ҳам Ҳомид учун ёмон эди. Фариштадек соф ҳолда қолмоқчи бўлган Ҳомиднинг бу ҳол сирини очар, юзидаги ниқобини олишга, рақиблар ила юзма-юз келишга мажбур этар эди.

— Ҳукм мажлисида бўлмаслигимни уҳдангизга¹ олмайсизми?

— Уҳдага олмоқ қийин, — деб бош чайқади қўрбоши, — аммо бу бир эҳтимолгинадир, чунки қушбегининг бир нарсага қарор бергач, ортиқ текшириб ўтирадиган одати йўқдир!

Ҳомид узоқ ўйлаб турмади, юзидаги совуқ бир ўзгариш ичида:

— Майли, башарти юзлашмоққа тўғри келганда ҳам, мен ҳозир, — деди, шундан сўнг ажралишдилар.

¹ Уҳда — зимма.

Ўткир, қонсираган ханжарини белига осиб, ой болтасини кўтарган жаллод қушбегининг ҳукмига мунтазир эди. Қушбегининг ўнг томонида қўрбошидан тортиб шаҳар аъёнлари, қаршисида Отабек, қутидор, Зиё шоҳичи ва унинг ўғли Раҳмат — гуноҳкорлар ва уларнинг орқасида муҳофиз йигитлар.

Отабек билан Мирзакарим қутидорнинг гуноҳлари улуғ бўлганликдан қўлларида кишан, Зиё ака билан Раҳматнинг қўлларида бу нарса йўқ эди. Қутидорнинг юзига ўлик туси кирган, Отабек бўлса гарангсиган қиёфада. Ановилар ўзларини бирмунча тетик тутмоқда эдилар.

Қушбеги ўзининг ёзилиб қўйилган ҳукномасини қўлига олиб ўқишга ҳозирланди. Ҳамма тип-тинч, ерга қараган эди:

«Менким Марғилон ҳокими Ўтаббой қушбеги ўз ҳукминни ҳоқон ибн ҳоқон жаноби олий Худоёрхон исми шарифларидан эшиттираман...»

Худоёр исмини эшитгувчи аъёнлар унинг таъзимини учун ўринларидан туриб яна ўтирдилар.

Қушбеги ҳукмини ўқиди:

«Эътиمودлик бир кишининг шаҳодатига биноан тошкентлик Юсуфбек ҳожининг ўғли — Отабек, бу кунда хонимизга қарши бош кўтарган Азиз парвоначи ва ўз отасининг ваколатлари билан Марғилон келиб, бу ердаги фуқароларни ҳам хон жанобига қарши оёқлантирмоқчи бўлган. Отабекнинг бу ҳаракати улуўамир бўлган жанобга боғлиқ бўлиб, уни, яъни Отабек Юсуфбек ҳожи ўғлини ўлим жазоси билан жазолаш тақозо этадир. Иккинчи, Отабекка бу йўлда кўмакчи бўлиб юрган Марғилон фуқароси Мирзакарим қутидор ҳам шу жазога сазовор тутиладир, Зиё шоҳичи билан ўғли Раҳмат бу боғийлик¹ дан хабардор бўла туриб, вақтида ҳукуматга маълум қилмаганлари учун бир йилдан зиндон жазосига маҳкум бўлулар!»

¹ Боғийлик — фитначилик.

— Ҳақсиз жазо! — деб Отабек кўлимсираб қўйди... Қутидор бўлса чин ўлик тусига кирган эди.

Зиё ака билан ўғли зиндонга жўнатилдилар ва Отабек билан қутидор жаллод қўлига топширилдилар-да, шунинг ила ҳукм мажлиси тамом бўлди.

Орадан ўн дақиқа чамаси фурсат кечган эди, қушбегининг аъёнларга сўзлаб ўтирган ҳикоясининг тезроқ битишини кутмоқда бўлган қўрбоши ниҳоят чиқолмай ўрнидан турди ва:

— Дор остига бориб ҳукм ижроси вақтида ҳозир туришимга ижозатлари бўладирми? — деб сўради. У бу сўзни тугатар-тугатмас ўрда қоровули Пирмат кўринди-да, қушбегига қуллуқ қилди:

— Бир хотин киши арзим бор дейдир, кирсинми?

Қушбеги қўрбошига рухсат ишорасини бериб, Пирматга деди:

— Кирсин.

Ўхшамаган ерда бир хотиннинг арзга келиши қўрбошининг кўнглига шубҳа солди. Мажҳула¹ хотиннинг қандай арзи бўлганлигини билиб кетишни тиласа ҳам, қушбегидан рухсат олиб қўйгани учун маҳкамадан чиқишга мажбур эди. Қўрбоши маҳкама эшигидан даҳлизга чиқар экан, эскигина паранжига ўралган бир хотин қушбеги тўғрисига тўхтаб, букилиб таъзим қилди. Хотинда ҳаяжон ва энтикиш ҳолатлари бор эди. Шунинг учун қўрбошининг бояги шубҳаси яна кучайди, қушбегининг кўзидан йўқолиб туриш мақсадида ўзини эшикнинг орқасига олиб, кетмай тўхтади.

Хотин шошилиб кавушини ечди-да, эшик остида ниманидир паранжи ичидан ахтаринди. Хотиннинг бу ҳаракатига тушунолмай ажабланган қушбеги:

— Ичкарига кириб арзингизни сўзланг, опа! — деди.

Хотин ичкарига кирди ва қушбеги олдига бориб, унга нимадир берди-да, орқасига қайтиб, эшик ёнига келиб турди. Хотиннинг бериб кетган нарсаси уч-тўрт букланган бир қоғоз эди. Қушбеги секин-секин қоғоз тахларини оча бошлади...

— Худо ризоси учун тезроқ! Йўқса... икки гуноҳсизнинг қонларига ботарсиз!

Хотиннинг бу сўздан аъёнлар бир-бирларига қарашдилар. Қушбеги тез-тез қоғоз тахларини очиб би-

¹ Мажҳула — номаълум, нотаниш.

тирди ва йўгон қалам билан ёзилган узун бир мактубни ўқимоққа олди. Мактубни ўқиб чиқиш узоққа чўзилганликдан хотин ниҳоятда тоқатсизланган эди. Охирда қушбеги мактубнинг сўнгроғига келиб тўхтади-да, чақирди:

— Пирмат, Пирмат!

Пирмат югуриб кирди:

— Лаббай, тақсир!

Қушбегининг товушида шу чоққача эшитилмаган бир ҳолат бор эди:

— Дарров ҳалиги осилиш учун юборилган гуноҳкорларнинг орқасидан от билан югур! Дор остидан бўлса ҳам қайтариб кел! Буйруғимни қўрбошига айтсанг унар!

Пирмат қуллуқ қилиб даҳлиз томонга қаради:

— Қўрбоши ҳам шу ердалар,— деди.

— Чақир!

Даҳлиздан қўрбоши кириб қуллуқ қилди.

— Хизмат, тақсир!

— Яхши, сиз кетмаган экансиз! — деди қушбеги,— Пирмат билан бориб дарҳол бояги гуноҳкорларни қайтариб келингиз!

Шубҳасининг бекорга бўлмаганини сезган қўрбоши ёнида тик турувчи хотинга қараб олди:

— Сабаб, тақсир?

— Сабабини суриштирадиган вақт эмас, чоп дедим, чоп!

Қўрбоши қуллуқ қилиб Пирмат билан чиқди. Унинг кейинидан қушбеги «падар лаънат!» деб сўкиниб аъёнларга қаради. Энди хотиннинг ҳаяжони бир оз босилатушган эди. Қушбеги қўлидаги хатни яна ўқишга тутинди. Аъёни шаҳар бунчалик ишга яраган қушбегининг қўлидаги мактубга ва уни келтирувчи хотинга қарашмоқда эдилар. Қушбеги мактубни иккинчи марта ўқиб чиқиб, хотинга қаради:

— Ўтирингиз, сизглим,— деди.

Хотин ўтирмоқчи бўлган эди, паранжи ичидан унинг атлас кўйлаклари ва нафис оқ қўллари кўриниб кетди. Қушбеги ер остидан хотинни кузатди-да, қўлидаги мактубнинг орқа-ўнгини текшириб қаради. Мактуб анчагина уринган, қоғози шалоқланган эди. Сўнгра хотиндан сўради:

— Қутидор билан Отабекнинг кими бўласиз, синглим?

— Қутидорнинг қизи, Отабекнинг хотини.

Бу сўзни эшитувчи аъёнлар бир-бирларига қарашиб қўйдилар.

— Буни нега илгарироқ олиб келмадингиз?

Қушбегининг бу саволидан Кумушбиби қўрқинч бир маънони англади: гўё «иш ўтган сўнг келибсан!» дегандек тушунган эди. Шунинг учун у титроқ бир овоз билан сўради:

— Энди ярамайдими?

— Йўқ, йўқ, қизим,— деди қушбеги,— мен нега кеча ва ўтган кунларда олиб келмадингиз демоқчиман! Кумушбиби бир энтикиб қўйди ва ўзини тўхтатиб.

— Ўзим ҳам бу мактубни шу бугун кўрдим,— деди.

— Мактубни илгари кўрмаган эдингизми?

— Кўрмаган эдим.

— Мактуб қаерда экан?

— Унинг эски камзулининг чўнтагида экан.

Шу гапдан кейин қушбеги мактубни ўзига яқин ўтирган Азим понсадбошига узатди:

— Сиз ҳам ўқиб кўринг-чи, понсад! — деди ва Кумушдан сўради,— ўқиганмисиз?

— Ўқиганман.

— Эрингизнинг ҳукуматга қарши ҳаракатини илгари ҳам билар эдингизми?

— Қанақа ҳаракатини?

— Масалан, биз отангиз билан эрингизни нима учун осмоқчи бўлдик?

— Ҳақсиз, гуноҳсиз!

— Бу мактуб билан эрингизни ўлимдан қутула олишини сизга ким айтди?

— Ўзим билдим!

— Бўлмаса илгаридан эрингизнинг ўша ҳаракатини ҳам билар экансиз-да?

— Йўқ, тақсир,— деди Кумуш, қушбегининг мақсадига энди тушуниб олган эди,— мен онам билан то шу кунгача уларнинг нима гуноҳ билан қамалганларини билолмай ҳасратда эдик. Фақат бугун кишиларнинг оғзидан эшитиб билдикки, сиз уни Ташкентдан исён чиқаргани келувчи, деб гуноҳкор қилур экансиз. Онам билан маним бахтимга, кутмаган жойдан муъжизадек бу мактуб тошиди-да, мен хизматингизга югурдим...—

Кумуш сўзини тугата олмади. Чопишдан ҳаллослаган Пирмат даҳлиздан кўриниб, бекка қуллуқ қилди:

— Дор ёнидан қайтишдилар!

Кумушбиби сачраб Пирматнинг юзига қаради ва узоқ тин олиб қўйди. Шу чоққача хат ўқиб ўтирган понсадбоши мактубдан яхши асрланган эди. Мактубни ёнидагига берар экан, қушбегига деди:

— Бу хат тошкентлик Юсуфбек тўғрисидаги фикри-мизни тамом ўзгартадир, тақсир! Унинг Азизбек томонлик бир киши эканлиги Фарғонанинг ҳар бир хос ва оми оғзида нақл қилинса ҳам, аммо ҳеч бир кимса унинг ичига кириб чиқмагандир. Ҳар кимнинг кўнглидагини ёлғиз бир худодан бошқа ким билсин!

«Ёв қочса ботир кўпаяр» қабилдан, шу чоққача лом демай ўтирган шаҳар аёнлари ҳам масалани англаб сўзга аралаша кетдилар:

— Худо ҳақни ноҳақ қилмади, бечора ёш йигитнинг ҳақсизга қони тўкилмади.

— Қутидордек қўймижоз бир одамнинг бундай зўр ишга аралашганлигига ақл ҳам бовар қилмас эди!

Гўё бу сўзлар Кумушбибининг ўчган чироғини қайтадан ёқарлар, умид осмонининг йўқолиб, яшириниб кетган юлдузлари яна қайтадан ўз ўринларига келиб қўнгандек бўлурлар, унинг кўз ўнгида жой олган қораликлар шу ёқила бошлаган нажот шамлари партави билан ўз-ўзларидан йўқолгандек кўринарлар эди.

Даҳлиз эшиги остида бир дурким оёқ товушлари эшитилиб қўрбоши кўринди.

— Келишдилар, тақсир, кирсинларми?

Қушбеги жавоб бериш ўрнига мактубни олиб кўрпача остига яширди ва Кумушбибини танбихлади:

— Мажлисда маним рухсатимдан бошқа сўзлашингиз отангиз билан эрингизнинг ўлимларини тилашингиздир, тушундингизми? — Кумуш қабул ифодасини бергандан сўнг, қушбеги даҳлизда қараб турган қўрбошига. — Кирсинлар, — деди.

Кумушбиби уларни боя йўл устида йигитлар орасида кўрган бўлса ҳам, бироқ даҳшат ичида фақат ўрдага қараб югура берган эди. Энди «Кирсинлар» жумласини эшитгач, юраги ортиқча шопириниб кетди, унинг истиқболига туришни ва бўйнига осилиб йиғлашни тиласа-да, қаршисидаги «олабўжилар» бунга моне эди-

лар. Шу вақт йигитлар олдида, қўлларида кишан бўлгани ҳолда Отабек билан қутидор кирдилар.

— Йигитлар, сиз чиқингиз! Қўрбоши, сиз кишанларни ечингиз! — деб буюрди қушбеги.

Ўзининг бундан кейинги кўргиликларини фожилар водисида кўрган кўрбоши бошлаб кишан калидини қутидор қўлига солди. Калидни бурар экан, унинг қўли дир-дир қалтирамоқда эди. Ҳомиднинг исмаълум бир ғарази йўлида қурбон қилинаёзган ва бу ғаразда ўзининг ҳам иштирокининг борлигига қобил бўлган кўрбоши ишни бу ёғлиқ аксланишидан сирнинг очилганини муқаррар билиб, ўзини шу соат жаллод қўлига топширилишини аниқ кутмоқда эди. Минг бало билан қутидор қўлини бўшатиб, гал Отабекка етди. Отабек қўллари бўшатувчи кўрбошининг бунчалик титраб-қалтирашидан ўз рақибларидан биттаси шу киши бўлганини ўйлади. Гарчи ўзининг нажоти ҳали қоронғу эрса-да, кўрбошини бир синаб кўриш учун, ҳамма кучини икки кўзига йиғди-да, унга қаради. Фавқулодда даҳшат касб этган унинг кўзлари қаршисида кўрбошининг гуноҳкор кўзлари чидай олмадилар-да, ерга боқдилар. Отабекнинг бу синаши ўз фикрининг тўғри бўлиши билан натижаланди.

Қушбегининг буйруғи билан икки гуноҳкор тиз чўкиб ўтирдилар. Қўрбоши ҳам тўрвасини йўқотган гадойдек қушбегининг чап ёнига, Кумушбибининг юқорисига бориб ўтирди. Отабек ва қутидорнинг кўзлари Кумушбибига тушган бўлса ҳам, ўз қайғулари билан бўлиб унга илтифот қилмаганлар, ҳоким маҳкамасида паранжили хотиннинг нима қилиб юрганлигидаги фавқулоддалик ҳам эсларига келмаган эди. Дор остидан қайтиш сири, қўлдан кишанларни олиниш сабаби уларни жуда шоширган, шунинг учун қушбегининг оғзига қараган эдилар. Қушбеги бўлса негадир узоқ ўйлаб ўтирар, тезда гап очмас эди. Бу ҳолда бутун мажлис аҳли сукутда, қирқ қулоқ бўлиб унинг оғзига тикилган эдилар. Аммо бу ҳолга кўрбоши жону дилдан тарафдор, шу ҳолда бир неча кунлар эмас, йиллаб сўзсиз қолишни тилар эди.

— Отабек,— деди қушбеги сўз бошлаб,— қўлга олинган кунингиз менга ўзингиз билан отангизнинг қандай кишилар бўлганлигингизни, яъни маслакингизни сўзлаган эдингиз. Аммо биз ўша сўзларингизга да-

лил ва исботсиз ишона олмаймиз. Сизни дор тагидан қайтариб келишимиз ҳам ўшал даъвонгизга бирор исботингиз борми ёки қуруқ бир гапми, деб ҳукмнинг ижросини бир оз фурсатга тўхтатишдир. Энди сиз ўшал даъвонгизни исбот қила оласизми?

— Ўшал кунги маним сўзлаганларим отам билан маним ички сирларимиз эди,— деди бек.— Албатта, бунга гувоҳ ва исбот топиш қийиндир. Агарда отам келиб маним сўзимни қувватлаганда ҳам барибир сиз ўглини қутқазини учун сўзлайдир, дер эдингиз-да, ифвогарларнинг гапига ишониб, ўз ҳукмингизни қила берар эдингиз!

Яшиндек сўққан унинг бу сўзларидан қушбеги аранг ўзини тўхтатди:

— Демак, ўша сўзларингизни исбот қилиш учун ҳужжатингиз йўқ?

— Йўқ... исбот учун виждонимдан бошқа шоҳидим йўқ!

— Яқин орада Тошкентдан бирор нарса олганми-дингиз?

— Яъни нима?

— Масалан, хат!

Отабек кўп ўйлай олмади, бутун борлиги билан ҳаракат қилиб қичқирди:

— Олдим, олдим! Исботим ҳам бор!

Аъёни шаҳар унинг бу ҳолига чидаб туролмай, кўзларига ёш олдилар.

Отабек яна деди:

— Одам қўшсангиз мен келтирай гувоҳимни!

— Тинчланингиз, Отабек! — деди қушбеги, Отабек бир оз ўзини йигиб олгандан кейин сўради.— Нима олган эдингиз?

— Мақтуб!

— Кимдан?

— Отамдан!

— Қачон?

— Тошкентда исён бошланиш олдидан!

— Ундан кейин-чи?

— Олмадим.

— Отангиз ўша хатида нималардан баҳс қилар эди?

— Тушунмаган Тошкент халқини Азизбекнинг макрига учганидан, энг охирида...— асрланиб тўхтаб олди,— меним шу ҳолга тушмоғимни каромат қабилидан сўзлаб, менга бирмунча насихатлар ҳам қилган эди.

Отабекнинг бу сўзларидан кейин понсадбоши — «энди бўлар» дегандек қилиб қушбегига қаради. Қўрбоши эса Отабекнинг устида ҳали бунчалик тергашаар борлиги учун ўзини бир оз тўхтатиб қолди. Қушбеги кўрпача остидан хатни олиб Отабекка кўрсатди:

— Бу қанақа мактуб, танийсизми?

Отабек кўрувчи кўзларига ишонмагандек:

— Танийман, — деди, — таърифини сўзлаганим отам мактуби! Таажжуб, буни сизга ким келтирди, тақсир?!

Қушбеги енгилгина илжайиб, Кумушбибига ишорат қилди:

— Нажот фариштаси! — деди. Қутидор билан бек ялт этиб Кумушга қарадилар. Энди Кумуш ортиқ чидаб туролмади:

— Отажон, мен қизингиз!

Отабекнинг қулоғига эшитилган бу товуш унинг юрагини ингичка ерига бориб теккан эди. Эсини йўқотиб қўйган қайин отасига қарамай:

— Сизми, Кумуш? — деб сўради.

— Мен, мен!

Бу савол-жавоб ила икки вужуднинг ҳамма ҳасратлари, аламлари бир-бирларига англашилган, икки товушнинг бир-бирисига келиб қўшилишидан иккисида ҳам тил билан англашиб бўлмаслиқ бир ҳол юз берган эди.

— Бу сенми, қизим?

— Мен, отажон!

Бу ўрингача бошқа бир мулоҳазада ўтирган қушбеги уларнинг сўзларини бўлиб, Отабекдан сўради:

— Қулингиз Ҳасаналини нега шу кунгача топиб бўлмади?

— Қамалган кунимдан берига ундан хабарим йўқ, тақсир! — деди-да, Отабек Кумушга қаради.

— Букун ўн икки кун Ҳасанали ота Тошкент кетмишдир, шундан бери ундан дарак бўлмади, — деди Кумуш.

— Тошкент кетишга уни нима мажбур қилди? — деб ўринсиз бир савол берган эди қушбеги, Кумушбиби унинг нима учун кетганлигини айтиб қаноатлантирди.

Масала яна хат устига ўтиб, Отабек қушбегидан сўради:

— Қўлингиздаги мактуб билан эҳтимол биз оқланган чиқармиз? — Қушбегида тасдиқ ишорасини олиб давом этди. — Ҳозир сизнинг адолатли ҳукмингиздан бир нарсани сўраймиз: ул шулдирким, бизнинг тўғримизда ёмон мақсад билан сизга чақимчилик қилувчи ифвогар ва ғаразгўйлар бу мажлисга ҳозирлансинлар-да, ўзларининг машъум кашфларини ва кўрган-эшитганларини исбот қилиб, бизни қайта бошдан дор остига юборсинлар! Билъакс қилолмас эканлар, бизга қазиган чуқурларига ўзлари йиқитилсинлар! Адолатингиздан бизнинг талабимиз шу! — деди ва кўрбошига қаради. Унинг юзида кўрқиш ва изтироб аломатлари кўрди.

— Талабларингиз ўринли, — деди қушбеги, — аммо хасмингизни бу мажлисга ҳозирлаш учун вақтимиз оздир ва лекин буюн уни қўлга олармиз ва бириси кун бешовингизни бир ерга жамлаб ўз ҳукмимизни берармиз! — деди. Кумушбибига юзини ўтирди. — Қизим, сизнинг бунчалик заковат ва жасоратингизга отангиз билан эрингиз ҳар қанча ташаккур айтсалар ва ўзларининг мундан сўнги умрларини сизнинг бахшишингиз деб билсалар, арзир. Мен ҳам сизнинг бу хизматингиз эвазига эрингиз билан отангизни ҳозирдан бошлаб озода қилдим. Аммо Отабек иш бир тарафлик бўлгунича ўзининг қочмаслиги учун кафил беришга мажбурдир!

Ҳамма мол ва мулки билан қутидор Отабекка кафил бўлди ва қушбегининг ҳақиға дуо қилиб уччовлари маҳкамадан биргалашиб чиқдилар.

— Зиё ака билан ўғли Раҳматни бўшатингиз, сўнгра ановини қўлга олингиз! — деган амрни олиб кўрбоши ҳам силжиди. Шунинг ила бу кунги ҳукм мажлиси тамом бўлиб, шаҳар аёнлари таажжуб ичида тарқала бошладилар.

20

ИСТИҚЛОЛ ДАРДИ

Етмиш кунлик қамалдан кейин уч минг сипоҳни бир ярим мингга тушириб, бир ярим минг сипоҳни Тошкент кўрғонлари остида қурбон бериб, Нормуҳаммад қушбеги қуруқ қайтишга мажбур бўлди.

Бу етмиш кунлик қамал вақтида тошкентликлар жонбозлик кўрсатиб, ниҳоят, қипчоқларни умидсиз Қўқонга қайтаришга ноил бўлдилар. Ноил бўлдилар, ammo ўзлари ҳам яхшигина бўлиб қолдилар! Етмиш кунлик бир қамал, етмиш кунлик четдан ва энг ози қишлоқлардан муносабатни узиб туриш, албатта, Тошкентни бўлдириб қўйган эди. Бу етмиш кунлик бир қамал Тошкентнинг ҳали йиғиштириб кира олмаган донларини, экинларини ёв қўлида қолдирди. Савдо ишлари бутунлай тўхтаб, савдогарлар зўр фалокатга учрадилар. Косиб, фақир халқнинг ҳоли жуда ҳам ёмон эди. Нонсиз, донсиз, сувсиз, ало ҳозал-қиёс¹ «сиз, сиз» бўлиб энг охириги чекка етгандагина қамал балосидан «ялтирасин, қалтирасин» музаффарият билан қутулдилар. Халқ ўзининг бу етмиш кун ичида тортган машаққат ва азобларини қипчоқлар устидан «чолган ғалабаси» билан бир даража ювди-да, касбига, экин-тикинига уриниб кўришни ўйлади. Тўғриси ўйлай ҳам олмади...

Азизбек, бундан кейинги Тошкентнинг мустақил ҳукмдори Азизбек! Қипчоқларга чолган ғалабаси учун у терисига сизмайди... У энди — «қипчоқлар Тошкентни олиб қолсалар...» деган мудҳиш хавфдан қутулган, у энди Тошкент ва атрофнинг хони, хоқони! Энди духоба ва атласлар устидагина ўтирмоққа қаноатланмай, ўз шаънига, ўз қудратига мувофиқ тожлар, тахтлар ясатмоқчи, ўзининг эски маҳрамига кўнгли тўлмай, бошқа бир ўйинчи, ашулачи, ҳусндор бир маҳрам топмоқчи ва ўзининг бу машҳур маҳрами билан ер юзига донг, шуҳрат чиқармоқчи.

Азизбек энди жуда хотиржам эди. Қипчоқларнинг қайтадан Тошкент устига келишларини эҳтимол ҳам тутмас эди. Чунки ўзининг қипчоқларга берган зарбасини уларга юз йилсиз ўнғалиш бермас, деб билар эди.

Ҳамма иш жойида, лекин бир нарсагина кўнглининг ингичка ерини жароҳатлайди. Азизбек кўзига ҳозир ёруғ дунё қоронғу, бу қоронғулик ичида бояги ширин хаёллар, ишлатиладиган тожу тахтлар ва бошқалар кўринмай қоладилар: етмиш кунлик уруш минг турли йўллар билан йиғилган хазинани бой берган, хазина қипчоқлар устидан ғалаба ва истиқбол маст-

¹ Ало ҳозал-қиёс — шунга қиёсан, шунга мувофиқ.

ликлари йўлида қуриган, фуқаронинг жон отиб, қипчоқларни қириб йўйганлари учун инъомларга, эҳсонларга ва озиқ-овқатларга қурбон қилинган.

Мана шу эди Азизбекнинг кўз ўнгларини қоронғулатадирган жароҳат!

Бу ишнинг кенгашига эмас, берилган қарорни амалга ошириб беришлик учун Юсуфбек ҳожига йигит юбориб, ҳозир уни тўрт кўз билан кутиб ўтирар эди. Ниҳоят, ярим соатли бир кутишдан сўнг эшикда Юсуфбек ҳожи кўринди. Азизбек одатдаги қаршилаш ёнига бир навозиш¹ ҳам илова қилиб ҳожига юқоридан жой кўрсатди. Бу фавқулодда навозиш сабабини ўйламоққа ҳожининг вақти йўқ, чунки ўзининг қайғуси ўйлашга, фикрлашга етарлиқдир: «Кўзининг оқу қораси бўлган Отабекнинг холи нима кечди, қоронғу зиндонларда, рутубатлик, зах ер остларида очликдан, ташналикдан, совуқликдан азиз кўкрагини ерга бериб жон бердимикин? Золим кишилар орасида, кекса отасини, муштипар онасини кўролмай дунёдан кетдимикин?» Мана шундай минг турли васвасалар ичида қаршисидаги Азизбекни ҳам унутмоқда эди. Азизбек бўлса «жавоҳир қадалган тожлар, олтин тахтлар, нозанин паривашлар, донгдор маҳрамлар» ҳақидагина ўйлар эди.

— Ҳожи,— деди Азизбек сўз очиб,— маним сизни ўрдага чақирганим сабабини, албатта, билмагандирсиз?

Юсуфбек ҳожи хаёлидан кўз очди:

— Тақсир... чақиринингиз, албатта, фуқаронинг тинчлиги, раоёнинг² роҳати, ҳукуматнинг барқарор турмоғи учундир!

Ҳожининг бу сўзи Азизбекни яшиғдек урди. Унинг кўз ўнглари қоронғулашиб, ҳалиги ширин хаёллар тагин қоронғуликда яшириндилар. У ортиқча ўнғайсизланди ва тилар-тиламас:

— Шундоқ...— деди ва бир оз ўйланиб қолгандан кейин,— етмиш кунлик қамал билан хазинамиз жуда ғарибланди, ҳатто шу кейинги кунларда сипоҳларнинг озиғи учун ҳам қийналиб қолдик. Мана шу тўғриларда сизни кенгашга чақирган эдим.

— Маъқул, тақсир.

¹ Навозиш — сайлаш, марҳамат, меҳрибонлик.

² Раоё — бир ҳукмдорнинг қўл остидаги халқ.

— Мен бу тўғрида бир қарорга ҳам келиб қўйдим.

— Қарорлари муборак бўлгай.

— Қарорим шундан иборатдирким, эртадан бошлаб юртга ўттиз икки тангадан солиғ сочасиз!

Юсуфбек ҳожи юрт бесаранжомлиги ва ўғил қайғуси билан асабийлашган эди. Азизбекнинг бу аблаҳона қарорига қарши қизишди. Азизбекнинг бу золимона буйруғига қарши қаттиқ сўзлар айтишга ўйласа ҳам, аччиғини қандай кишига айтилишини ўйлаб, ўзини бир оз йиғди.

— Тақсир, амрингизга қарши тушадиган жойим йўқ,— деди,— лекин шунисини бир оз ўйламак керакки, юрт етмиш кун қамал кечирди. Онадан тугма азоблар, очликлар ўткарди ва ўткармоқда. Менга қолса бу кунларда ўттиз икки танга эмас, ўттиз икки қора пул солиш ҳам оғирдир. Юрт беш-ўн кун орқа-ўнгини олсин сўнгра...— Ҳожи сўзини тугата олмади, ҳожининг терс сўзига чидолмаган Азизбек ваҳшийларча ҳайқирди:

— Нима дейсан?

Ҳожи ишнинг бунчалик ёмонга кетишини ўйламаган эди. Шу дақиқада ишнинг олдини олмаса, энди гап фақат Азизбекнинг жаллод чақиришига келиб қолди:

— Тақсир, сиз йиғ, дер экансиз эртага эмас, бу кунданоқ йиға бошлайман. Юрт қани бермасин-чи? Фақат менга сизнинг буйруғингиз кифоядир!

Бу сўз Азизбекка сеҳр каби таъсир қилди, даҳлизда турувчи йигит орқали жаллод чақиришга жупланган тили ўз зарарига ҳаракатланди:

— Ўрда бегига айт, ҳожига бир кимхоб тўн чиқариб кийдирсин! — деди.

* * *

Юсуфбек ҳожи эғнида кимхоб чопон билан ўрдадан чиқди. Ўрдадаги «чопон муборак бўлсин!» деб сўрагучиларга истехзо илжайиши остида бир турли муҳмал¹ жавоб берар эди. У ўрда кўпригидан ўтар экан, бояғидек қилиб ўзича яна бир кулимсираб қўйди ва телбаларча ўз-ўзига сўзланиб кетди: «Ўттиз икки тангадан солиқ йиғ, эмиш... Бир ҳафтадан кейинга қолмасин эмиш... Солиқ йиғишда қаршилиқ қилганни даррага ётқизиш, мувофиқ кўрилганда остириш ҳаққи

¹ Муҳмал — ноаниқ.

ҳам менга берилган эмиш... Гўё Юсуфбек ҳам ўзидек бир қонхўрга, бир золимга айлансин, эмиш... Мен қонхўрлик учун худонинг фарз қилган ҳажини адо қилмадим, олдимда ўғлим бор, менда бошқаларнинг ўғлини даррага ётқизиш чоғида кўндаланг келадиган виждон бор, дин бор, диёнат бор. Бизнинг халқ Азизбекнинг тулкилигига учди-да, унинг кечаги зулмларини унутди, етмиш кунлар бир замон жон бериб-жон олиб, ниҳоят хизмат ҳақи учун ўттиз икки танга мукофот, энг кейинги бурда нонингни ҳам бер!»

21

ИСЁН

Юсуфбек ҳожи, устида бояги кимхоб тўни билан Шайхантаҳурнинг Занжирлигига етиб, гузарда йиғилиб ўтирган ва ўзига салом бериш учун ўринларидан турган халққа хитоб қилди:

— Мусулмонлар! Яхши деб йўлида жон берганинг Азизбек бу кун сизларга яхшилигингизни ўттиз икки танга солиқ билан қайтармоқчи бўлди. Ҳозир сизларга икки йўл: ўғил, қизингни сотиб бўлса ҳам ўттиз икки тангани Азизбек хазинасига тўлаш, ёки эс борида этакни ёпиб, Азизбекни орадан кўтариш... Уйинг куйди, мусулмонлар!

— Ўттиз икки танга!

Халқ Юсуфбек ҳожидан зарра ёмонлик кўрмаган, ёки бўлмағур бир кенгаш эшитмаган ва шунинг учун у қаёққа юрса шу ёққа боришга ҳозир турар эди. Айниқса, ўттиз икки танга доврағ гузар аҳлининг юракларини уюштириб, буни эшитиш биланоқ исёнга қўл қўйдилар.

Бошлаб Занжирлик халқи кўчаларга чип¹ ташлаш, Азизбекка қарши уруш ҳозирлиги кўриш хаёлига тушди. Юсуфбек ҳожи то Эски жўвага етгунча ўзининг юқоридаги сўзини қўй, гузар халқига такрорлаб келмоқда эди. Эски жўвада азм бир жамоат йиғиб, Азизбек билан бўлган можаросини сўзлади ва устидаги кимхобни кўрсатиб истеҳзо тариқасида:

— Солиқни бермангиз демайман, чунки сизнинг итоатингиз менга бундоғ тўнлар бераар! — деди.

¹ Ч и п — ғов, баррикада маъносида.

Халқ ниҳоятда қизишди, гўё бириси қуриган тўқайга ўт тутди, ҳўлу қуруқ деганларидек катта-кичик баровар ёнмоққа олди.

— Яхшилигимизни унутди, тўнғиз! Ўттиз икки тангани яхшилаб берайлик биз унга! Ози бир ой ўтмасданми, андишасиз?! — деган сўзлар эшитила бошлади. Дарров уч кишини Себзор, Кўкча ва Бешёғоч даҳаларига хабар учун жўнатилди; ё қирилиб битиш ва ё Азизбекни орадан кўтаришга фотиҳа ўқилди.

Орада бир соат ҳам ўтмади. Бутун дўконлар ёпилиб, Тошкент кўчалари чиплар билан тўлди. Барча яроғланган, урушга ҳозир эди. Шаҳарнинг олалиниш хабари ўрдага ҳам эшитилди. Ишни кичкина деб ўйлаган Азизбек шаҳардан аҳвол олиш учун Райимбек додхоҳни эллик чоғли йигит билан буюрди. Аҳвол олгувчилар Занжирликка етиш билан нақ ишнинг қай даражага етганини пайқадилар: кўчалар чип билан тўлган, чип орқалари шашвар, милтиқ, ханжар, найза ушлаган оломон билан лиқ тўла эди. Райимбек додхоҳнинг — «чипларни йиғиштирингиз, ўзларингиз тарқалишингиз!» деб айтган яхши сўзига қулоқ солгувчи бўлмади. Додхоҳ дағаллик қилган эди, оломондан биттаси милтиқ отиб икки сипоҳни йиқиб ҳам қўйди.

Кечки соат тўртлар, асрдан бир оз эртароқ ҳукумат аскарлари билан халқ орасида уруш бошланди. Ярим соатли отиш, чошидан сўнг сипоҳлар Занжирлик оломонларини қочириб, Баланд масжид чипига етдилар. Жон аччиғига учраган Азизбек ўрдага бирмунча сипоҳ қолдириб, бутун кучини йиғиштирган ҳолда Райимбек додхоҳ кўмагига етишди. Бунинг ила сипоҳлар тагин ҳам кучайиб оломонни Ҳадрага қараб суришга муваффақ бўлдилар. Ҳадра чипида қонли урушлар бошланди. Ўттиз икки танга солиқ хавфида оломон ҳам Бешёғоч, Себзор, Кўкча даҳаларидан ўзига ҳар замон яроғлик ёрдамлар олиб турмоқда эди.

Бу кун кечаси Тошкент қон ичида, маҳалларда бўлган ҳукумат кишилари халқ томонидан ўлдирилдилар, уйларига ўт қўйилиб, моллари толонга тушадир. Шаҳарнинг юракли йигитлари Ҳадра чипига қараб чопадилар, юраксиз ва кексалар гузар ва маҳалларга тўнкалардан гулхан солиб, «ўттиз икки танга» қайғусида оломонга музаффарият тилайдилар.

Ярим кечалар вақти оломон Ҳадрадан Эски мискарликка қараб сурилишга мажбур бўлди. Кутилмаган бу сурилишлар Юсуфбек ҳожини катта ташвишга солиб қўйди. Бундан сўнг халқнинг ўзига ишониб туролмай, Тошкентни ололмай қайтган Нормухаммад қушбегига ёрдамга етиб келиш учун чопар югуртирди.

Эски мискарликда икки тараф ҳам тонг оттирдилар. Эрталаб яна қонли урушлар бошланди. Аммо халқ энди ўзини анча тутиб қолган ва ҳар дақиқа тўрт тарафдан янги кучлар олиб турар эди. Шунинг учун сипоҳлар бир одим илгари босолмай қолдилар. Аммо халқ сипоҳларни босса босгундек товланар эди. Бу холдан ниҳоятда бўғилган Райимбек додхоҳ қилнч яланглаб сипоҳлар олдида оломонга қараб югурди. Бироқ унинг бу ғайрати ўзи учун ҳалокат билан натижаланиб, Уста Мўъминжон исми бир милтиқ устасининг отган ўқи билан кўкрагидан яраланиб йиқилди.

Райимбек додхоҳ Азизбек ҳокимиятининг тираги эди. Унинг қатлидан сўнг сипоҳлардан руҳ тушди. Ҳатто Азизбекнинг буйруғига ҳам қулоқ солмай, тўстўсга қоча бошладилар. Ниҳоят, Азизбек ҳам ёнидаги қирқ-эллик содиқ кишилари билан қочиб ўрдага қамалишга мажбур бўлди. Юсуфбек ҳожи бошлиқ еру кўкка сиғмаган музаффар халқ ўрда теварагини қуршаб тушди. Азизбек тезда берелмагани учун минглаб халқ ўрда атрофидан силжимай, ҳатто ош-сувларини ҳам шунда еб, хотиржам ётиб олдилар.

Азизбек учун кутилмаган фалокатлар юз берган эди, қочиб қутулиш мумкин бўлгани ҳолда тузоққа тушгандек ўрдага ҳам қамалиб берган эди. Нима қилсин, қаноти йўқки учиб қутулса... Қамалнинг иккинчи куни ўрда томига чиқди, энг кейинги, ҳам энг пастарин чорани кўрмакчи эди, бу хоқон! Бошлаб фуқарога салом берди, сўнгра синиқ ва ожиз қолган бир товуш билан халққа узр айтди:

— Энди мен ўзимнинг қилмишларимдан пушаймон бўлдим... Мен сизларнинг қилган яхшиликларингизни унутган эканман... Сизлар ўзларингизнинг бу ишларингиз билан меним кетган ақлимни яна миямга ўрнатдингиз... Раҳмат, фуқаро!..

Аммо халқ бундай ёлборишларга, тавба-тазарруларга қулоқ солмади, чунки иш ўтган, ғишт қолипдан кўчган эди.

— Энди эсинг кирдими, ўғри? Бурундан ўйлаб иш қилсанг бошингда бу балолар йўқ эди! Сен бизларга нима ишларни қилмадинг? Кун сайин неча гуноҳсизларни остирган, кестирган, болаларимизни егим, оналаримизни қон йиғлатган сен эмасмидинг? Ханжарингни хайф кўриб маҳаллаларга чаён солиғи солган, оғаларимизни чаён заҳари билан ўлдирган ким эди? Кет, тўнғиз, кет, тавба қилиш замони ўтди. Тақдирингга сен ҳам тан бер! — дер эди халқ.

Халқ шунингдек гаплар билан юз ёқдан унга ҳужум қилиб, ҳатто адабсиз сўзлар билан ҳам сўкар эди. Азизбек ҳамон «тавба қилдим, фуқаро!» жумласи билан узрини айтиб турар эди:

— Сиз яхшиларим, бу қисқа ўйлашингиз билан ўз оёгингизга ўзингиз болта уриб, яна қипчоқлар қўлига қарам бўласиз! Менинг тавбамни лоақал ўзларингиз учун қабул қилингиз!

Азизбекнинг бу сўзидан кейин оломон тагин қизишиб қуйидаги сўзлари билан кўкни кўтарди:

— Икки қайта алданиш йўқ! Сендек итдан бизга қипчоқ яхши!

Халқнинг бу жавоби ишнинг на даражага етганини англатарлик эди. Шу гапдан кейин Азизбек тамом умидсизланиб, дунёларча маъюсият ичида томдан тушиб кетди.

Юсуфбек ҳожининг Нормухаммад қушбегига юборган чопари Кировчи яқинида унга етган ва қушбегини тамом сипоҳлари билан Тошкентга қайтарган эди. Аламзада қушбеги бу севинч хабардан учиб-қўниб, Азизбекнинг ўрдага қамалишининг учинчи куни, карнай-сурнай билан етиб келди. Оломон ёнига қипчоқ сипоҳлари келиб қўшилгандан кейин ўрдага босиб кирдилар-да, Азизбекни ушлаб ҳам олдилар. Етмиш кун бир муддат овора қилиб, минглаб киши қонини тўкишга сабаб бўлган Азизбекни Қўқонга олиб бориб топшириш Нормухаммад қушбеги учун қимматли эди. У ўрдада ўтирар экан, бундай золим душманни қўлга туширишнинг бош омили бўлган Юсуфбек ҳожига ўз миннатдорчилигини айтиб тугата олмас, унинг бу хизматини хон билан Мусулмонқулга сўзлаб унга катта бир мартаба олиб беришга ваъдалар берар эди. Албатта Юсуфбек ҳожига бу ваъдаларнинг ҳеч аҳамияти йўқ, фақат у ўғлининг соғлигини билса ва Марғилон зин-

донидан унинг қутқарилишига ваъда олса — унинг учун дунёларча мартаба ва ҳурмат эди. Қушбегининг ваъдасига илтифотсиз қулоқ бериб турди-да:

— Илтифотингиз учун раҳмат, қушбеги! — деди.— Мен энди дунёдан ўтаётган бир киши, эндиги мансабларга унча қизиқа олмайман. Агар менинг қилган хизматим шундай илтифотларга лозим кўриладирган бўлса, хон жанобидан сўрайдирган бир неча тилакларим бор.

— Сўрангиз, ҳожи, хон бермаганда ҳам олиб беришга мен кафил!

— Менинг биринчи холис тилагим, албатта, мазлум халқ тилидан бўладир: бундан сўнг Тошкент ҳокимлигига ҳар қандай бўлмағур одам қўйилмасин!

— Хон жанобининг мақсади ҳам шунда. Чунки биз Азизбек кабилардан халқнигина эмас, балки ўзимизни ҳам қийнатдирмоқдамиз!

Тошкент беқлиги тўғрисида кўп музокарадан кейин Юсуфбек ҳожи ўз яраси устида тўхталди. У биринчи мартаба ўлароқ ўзининг ички касалини Нормухаммад қушбегига очди. Сўзлар экан, юраги машғум бир эҳтимолнинг даҳшатидан титрар, тили ҳам осонлик билан ҳаракатланмас эди. Зеро, ўзининг бу ўтинчини қуш учган сўнг отилмоқчи бўлган сопқон қабилидан ҳисоблар ва фойдасиз бир илтимос деб чўчир эди.

— Агар менинг бу хизматим хон жанобининг марҳаматига лойиқ кўрилув экан,— деди ҳожи,— менга энг манзур бўлган мукофот ўғлимнинг озод қилинишидир. Дунё можаросидан қўл ювмоқчи бўлган бир отага кексайган кунларида фарзанд доғини кўрмасликнинг ўзи ҳам улуғ мукофотдир! — деди ва кўзига ёш олди. Бундан қушбеги ҳам насибасиз қолмай мутаассир Юсуфбек ҳожига тасалли берди:

— Қўрқмангиз, ҳожи! — деди.— Марғилон ҳокими ўринсиз қон тўкувчи киши эмасдир. Қўқонга боргач, биринчи ишим ўғлингизни қутқазиш бўлсин, жойсиз қайгуланмангиз, ҳожи!

— Қуллуқ, қушбеги! Агар бу хизматни ўз зиммангизга олур экансиз, устимга катта миннат қўйган бўласиз.. Бироқ мен кўрқаманким, сиз Қўқонга бориб етгунча иш вақтидан ўтсин!

Қушбеги ҳам бу тўғрида ўйлаб қолди ва ҳожининг эҳтимолидан чўчиб, шу соатда бир мактуб билан Қў-

қонга чопар юбормоқчи бўлдилар, бу ишнинг мувофиқ кишиси, албатта, Ҳасанали бўлганликдан чопар бўлиб белгиланди.

Ўн беш кунлардан берига шундай хизматни кутиб ётган Ҳасанали отнинг бошини Қўқон томонга қараб қўйди-да, дақиқа ичида кўзларга кўринмас бўлиб кетди.

Бир кун кейин Нормухаммад қушбеги ҳам бирмунча сипоҳни Тошкентда қолдириб, Қўқонга жўнаш ҳаракатига тушди. Тошкент оломонининг талаблари билан Азизбекнинг икки оёғидан арқон билан боғлаб, отнинг човига судратма қилдилар.

Сипоҳлар Қўқонга қараб ҳаракат қилар экан, Қўқон дарбозасига тўлган халқ Азизбекнинг от оёқлари остида судралиб кетишига ҳузурланиб томоша қилар эди!

22

«БИР ҒАРИБИ БЕЧОРА»

Бу тарихдаги хон ўрдаси Қўқоннинг бу кунда Хода бозор аталган ўрнида эди. Романнинг ўн учинчи фаслида Марғилон ўрдасининг таърифи ёзилганликдан ва бу ўрданинг ҳам ташқарига айланаси ўша ўрда каби бир тусда, бир услуб ва бир кенгликда бўлганликдан бу ўринда яна қоғоз қоралаш ортиқчадир. Ўрда дарбозаси, навбатчи қоровул, дарбоза саҳнининг кенглиги, барчаси ҳам ўшал ўрда сингари, аммо бунинг ташқариги кўринишидаги ортиқлиги тўрт бурчида қадалиб турган навбатчилар эди. Ўрда дарбозасидан ичкарига кирилгач, бундаги тузилиш Марғилондагидан тамоман деярли бошқача чиқар, шунга биноан бу ер билан танишмоқ эҳтиёжи тушар эди.

Ўрданинг ичкариги ўнг, чап биқинлари сипоҳлар туриши учун солинган бинолар ва саҳнида биз Тошкентда кўриб танишган равишча кийимли сипоҳлар турким-турким бўлиб понсад бошилар қарамоғида қилич уруш машқини таълим олмоқда эдилар. Ўрданинг белидан, яъни шимолдан шарққа қараб бир хатти мустақим билан девор ва бу деворнинг икки тарафини бараварлик ташланиб ўрданинг ичкари қисмига, хон саройига кириладирган дарбоза қурилган эди. Бу дарбоза эскиргансимон кўринса ҳам, асли яратилишидаги нафислик, меъмори санъаткорлик ўчаёзган бўлса ҳам,

113

биноқ ундаги ивир-живир сирлар, ўйма нақшлар ҳали ҳам кишини ҳайрон қолдирарлик эдилар. Айниқса, дарбозанинг икки биқинидаги «ўғирмагул» нарзи билан ишланган гулдасталар, дарбоза равоқидаги ганчдан қабартилиб ясалган бўртма нақшлар, гуллар ҳали ўзларининг нафосатларини унчалик йўқотмаган эдилар. Қуёш ғарбга қараб оққан, гулдасталар устига қўндрилган олтин ҳилол аломатлари қуёш нури билан кўзни элитарли даражада яшнар эдилар. Дарбозанинг икки ёнидаги махсус ишланган қоровулхона — супачаларда икки нафар навбатчи турар эди. Навбатчидан ўтиб дарбозага кирилса, гумбаз равишида йўлак, ўнгга бурилса девонхонага, сўлга кетилса хон маҳкамасига чиқиладир-да, маҳкама бўсағасида яна ҳалигидек икки нафар навбатчига учрашиладир. Марғилон ўрдасида кўрганмиздек бир даҳлиз, аммо бу ўзининг нақшлари, гуллари, анвоъи сирлари, олийлик ва кўркамлиги билан Марғилонникини кўланкада қолдирарлик эди эрса-да, эскирганлиги унинг ортиқлигига ҳалал бермоқда эдилар. Даҳлиздан ичкарига қаралса, бир мунаққаш ва музайян зал, икки томонида хоннинг шоговул бошилари, ясовул бошилари, дастурхончи ва офтобачилари, тунқотор ва парвоначилари, оталиқ ва меҳтар бошилари ва яна аллақанча вазир-вузуролари қатор тизилишиб ўтирмоқда эдилар. Залнинг учинчи даричасидан нариги томон бир юпқа мунаққаш девор билан ажратилган бўлиб, ичкарига кириладиган эшик-сиз бир йўл, бу йўл билан ҳалиги девор иккига ажралиб, ҳар бир бўлим деворнинг ўртасида киши боши сиғарли бир туйнук, бу туйнуқлар ёнида кўлига ойболта ушлаган икки нафар жаллод қотиб турар эди. Шу жаллодлар орасидан ўтиб учинчи бўлимга кирилса, қаршида ярим газлар юксакликда, тўрт оёғлик оқ мрамрдан ясалган тахт устида олтин камарга тақилган олтин сопи қиличини тиззаси устига кўндаланг қўйиб, қизил духобадан тикилган пўстин камзул устидан адрас тўн кийган, бошига симоби шойи салла ўраган ўн саккиз ёшлар чамалик, чўзиққина юзли, буғдой рангли хон ўтирар эди. Бу Худоёр эди. Хоннинг сўл томонидаги олтин ҳаллик курси устида Ўратепа чакмани устидан қайиш камар боғлаб, содагина қилич тақинган, бошига оқ барра попоқ кийиб, башарасидаги бурни юзи билан бир қаторда деярли текис

яратилган, ўртача соқол, қисик кўз, буғдой ранг, ўрта ёшли бир кимса — Мусулмонқул ўтирар ва ҳозиргина ҳудайчи тарафидан ўзига топширилган ариза ва мактублардан очиб ўқир эди. Ўқиб турган аризаси аҳамиятсиз бўлса керак, қоғозни иккига йиртди-да, оёғининг остига ташлади ва иккинчи мактубни очди. Буниси Ўш ҳокими тарафидан ёзилган эди.

«Давлатимиз устунни, падари аруси шаҳаншоҳи Мусулмонқул баҳодир ҳузурларига. Номаи ҳумоюн¹ баробари Ўш мадорисотида² таҳсилда бўлган фақир қирғиз туллобига³ марҳамат буюрганлари ҳадоё⁴ туллобнинг даражанамияларини имтиёзан тақсим қилиндилар. Ашаддий фақир ва эҳтиёжда бўлган қирғиз муллалари падари оруси шаҳаншоҳнинг олтоғи шоҳоналаридан риққатига⁵ келиб оби дийда қилдилар ва ҳақтаоло даргоҳи васиъасидан⁶ адуви⁷ бақирдорларга зафарёб бўлмоқларини ва золана ячаб Амир Темур Кўрагондек жаҳонгир бўлмоқларига дуо ва ниёз этдилар. Баъда хотири отери олийларига махфий қолмагайким, шаҳар ва атроф элларимиз давлати азимин қавиялари⁸ сояний ҳимоятида нобоб бадъаҳдлар хавотир ва хавфидан тинчдир. Нома охирида ёш шохимиз жаноби хоқони хавоқин султони салотин ҳазратларига падари аруси шаҳаншоҳнинг паноҳи ҳимояларида кўп йиллар давр-даврон офият⁹ ва саломатлик тилаб навкарлари...»

Мусулмонқул Худоёрга Ўш аҳволини сўзлаб учинчи мактубни очди, бу мактуб хусусий бир кишидан бўлса керак, муҳр ва ўзга такаллуфлардан холи эди:

«Мазлумлар додига, мақхурлар¹⁰ фарёдига ўзининг адолатли қиличи билан етишувчи Мусулмонқули қипчоқ хизматларига... кўзларим зулм ёши билан жик,

¹ Ҳумоюн — қутлуг, муборак.

² Мадорисот — мадрасалар.

³ Туллоб — талабалар, ўқувчилар.

⁴ Ҳадоё — ҳадялар, совғалар.

⁵ Риққат — кўнгил бўшлиқ, кўнгил юмшоқлик.

⁶ Васиъ — кенг.

⁷ Адув — душман, ёв.

⁸ Азимаи қавия — кучли ҳимоя (ҳимояси).

⁹ Офият — соғлиқ, тинчлик.

¹⁰ Мақхур — қаҳр-газабга дучор бўлган.

кўнглим давлат хонилари кўрқинчидан титраган бир холда қалам тебратаман. Давлатнинг содиқ бир фуқароси, ихлосли бир йигити давлат устига ўзининг мудҳиш зарбасини ташлаб турган бир бадаҳд ўглини, ўшандоғки, отасининг ваколоти билан иккинчи бир тивч, улуғларга муте, фармонбардор бир шаҳар аҳлини оёқлаштирмоқ бўлган эди. Буни исботлари, шоҳидлари билан дор остига тортқувчи содиқ бир қулни кўкларга кўтариш ўрнига қамамоқ ва оёғига зулм заижирини урмоқ бўладирлар... Мусулмонқул жаноби-дек бир баҳодирдан андиша қилмай, унинг душманларини сарфароз¹ айлаб, дўстларини ғамгин қиладилар...

Мактубнинг туманли маъносига тушунолмаган Мусулмонқул бу ўринда тўхтади-да, унинг охирига кўз ташлаб олди:

«Бунгача менинг ҳаяжон ва қайғу орасида ёзган йўлларимга балки тушунмагандирсиз, бунинг учун ғазабланмай, бу гувоҳимни сизга содиқ бир қуллим йўлига кечирурсиз. Бу кундаги Тошкент исёнининг бошлиқларидан бўлган Юсуфбек ҳожи, Азизбек нонкўрнинг машварати² билан Марғилонликларни ҳам жанобингизга қарши оёғлаштирмоқ мақсадида ўз ўғлини мунда кборган экан, фақир содиқ қулингиз бу ифвогар йигитнинг теварагига ўз тарафдорларини йигиб қурғон бир мажлисларига рост келиб ва унинг Марғилонга нима учун келганлигини пайқаб ниҳоятсиз хавфга тушдим. Унинг сўзлари қипчоқларни йўқотиб, ҳукуматни шаҳарликлар қўлига олиш эди. Қипчоқлар хайрихохи камина қулингиз бу сирни ичимга ютолмай бир неча воситалар билан Марғилон ҳокими Ўтаббейга билдирдим. Ўтаббой қушбеги Юсуфбек ҳожининг ўғли бўлган мазкур Отабек билан унинг тарафдори ва қайин отаси Мирзакарим отлик кишини кўлга олиб зиндон қилди. Қушбегининг чақирлиши билан ҳузурига ҳозир бўлиб, Отабек оғзидан нимаки эшитган бўлсам, бир-бир сўзлаб бердим. Холис шаҳодатим сўнигида Отабек билан қайин отаси Мирзакаримни қушбеги осиб ўлдиришга буюрди. Аммо Ўтаббойнинг киссан хиёнатига Мирзакаримнинг ҳовлисида

¹ Сарфароз — юксер, хурсанд.

² Машварат — кенгаш, маслаҳат.

келиб тушган бир халта олтинлар баробарига дор остига етган ифвогарларни ўлимдан озод қилди, давлатнинг содиқ қулларидан бўлган камина холисни муттаҳамлар ерига зиндон қилмоқ ва осиб ўлдирмоқ бўлди. Чунки камина қулингизнинг сизга шикоят қилишимдан бениҳоят қўрқар эрди. Аммо давлатлари ёри бериб, садоқатли хизматкорларингиздан бўлган Марғилон қўрбошисининг ёрдами билан Ўтаббойнинг чангалидан аранг қутулишга муваффақ бўлдим...»

Мактубнинг шу ерига етганда Мусулмонқул хатдан бош кўтарди. Ҳозир унинг кипраксиз қисик кўзларида ўтлар ёнмоқда эди. Қичқирди:

— Чилим!

«Шуидоғ қилиб сизнинг ўз кишингиз бўлган Ўтаббой туз ҳақингизни унутди. Бир ҳамён олтин деб душманларингиз тарафига ўтди. Сизнинг хайрихоҳ қулларингиздан бўлган бири ўз шаҳрини ташлаб Қўқон қочмоққа ва улуг даргоҳингизга сизенмоққа мажбур бўлди. Мен, холис қулингиз ўзимнинг садоқатим эвазига бундай мукофот олганим учун қайғурмайман ва лекин Ўтаббой ва Отабек каби хонларни кундан-кунга куч олиб давлати шаҳриёрга даҳшатли бир фалокат туғдиришларидан қайғураман. Бу мактуб содиқ бир қулнинг холис садоқатидан бир намунадир. Мен шунинг ила шояд ўз бўйинидаги вазифани адо этган бўлурман, шояд давлат душманларини ўз оёқларидан йитиб кетишларига сабаб бўлган бўлурман.

Ўзимнинг бу хизматим эвазига бир мукофот олиш муддаосида бўлмаганимдан ва нимаики жаноблари йўлида машаққат чеккан бўлсам, ўзимнинг бир виждоний вазифам деб билиб, бу мактубда ўз отимни ёзишга ҳам тиламадим. Ёш хонимизга тинч ва шавкатли давр, давлат хонларига ўлим тилаб — бир ғариби бечора».

Мусулмонқул ниҳоятда тутатқан эди. Ҳозирги бор аламини тамакидан оладигандек ҳудайчи келтирган чилимга ёпишди-да, шиг...ғ... этдириб сархонани синдириш даражасига етқуриб тортди. Оғзидан паға-паға тутун чиқарар экан, хатнинг мазмунини Худоёрга сўзлади. Тошкент устига юборган сипоҳлари билан Нормухаммад қушбегининг ниҳоят Тошкентни ололмай қайтиши хабарини эшитиб, сўнг даражада маъюсият

ичида ўтирган Мусулмонқул учун бу мактуб яра устига туз сепишдан ҳам аламли бўлиб тушган эди.

— Ҳудайчи!

— Лаббай, тақсир!

— Мирзани чақир! — деди Мусулмонқул, сўнгра қўлидаги мактубни тахига солар экан, Худоёрга деди. — Эшитдингизми, ўғлим! Азизбек билан Юсуфбек бизга нималар қилмоқчи бўладирлар? Ўзимизнинг содиқ кишимиз деб ўйлаган Ўтаббой ҳам душманларимиз билан биргалаша бошлаган... Хайр, қўлларидан келганини қилиб кўрсинлар-чи, биз ҳам бундан кейин ўшандоғ кўрнамаклар билан қиладирган муомаламизни билармиз!

Ўз салтанатига рахна солишдан иборат бўлган бу хабарлардан Худоёрхоннинг мутаассир бўлганлиги белгисиз, у бу гапни эшитмасдан илгари қандай бўлса, ҳозирда ҳам шу ҳолда ўзгаришсиз эди. Мусулмонқулнинг ёниб турган ўтдек тутатиб сўзлаган гапни сукут билан кечирмаслик учунгина бўлса керак, қуруқ ва ширасиз қилиб:

— Ҳаммадан ҳам Ўтаббойни айтингиз, аблаҳ бир одам экан, — деди. — Мени сийламаганда ҳам сизни риоя қилса керак эди.

— Яхшилик қилган кишингдан ҳеч бир яхшилик қайтмас экан! — деди Мусулмонқул. — Жумладан биттаси кўз ўнгимизда Азизбек! Мен уни ёшлигидан бошлаб ўз қўлимда ўстирдим, Тошкент ҳокимлигидан Салимсоқ бекни олиб, унинг ўрнига ҳоким тайинладик. Бироқ шунчалик яхшиликларимизга қарши натижада бизга ёғий¹ бўлди, бўлсин, лекин у Тошкентнинг ўзигагина қаноатланмай Марғилон билан ҳам иш қилмоқчи бўлса, бунисини ҳам биз кўрайлик!

Мирзабоши кириб хонга қуллуқ қилди ва Мусулмонқулга қараб қўл боғлади. Мусулмонқул яна хумори бўлган эди, «чили!» деб ташқарига кичқирди, сўнгра Мирзабошига деди:

— Ҳозир Марғилон ҳокими Ўтаббой қушбегига бир хат ёзиб, чопар билан юбор. Хатни олган замон Юсуфбек ҳожининг ўғли Отабек деганни олиб ҳузуримга келсин!

Мирзабоши қуллуқ қилиб, орқаси билан юриб чиқди.

¹ Ёғий — ёв.

МУСУЛМОНҚУЛ

Аркони давлат¹ йиғилиб Худоёр тахтига минган, Мусулмонқул хон бўлмаса ҳам хонликдан-да юқори бир кучга молик бўлган сиёсат курсисига ўтирган эди. Бошлаб оталиқ кириб хонга салом берди ва унинг ҳаққига узун дуо қилиб чиқди. Оталиқдан сўнг ўзга аъёнлар бирма-бир кириб, дуо қилиб чиқа бошладилар. Дуохонларнинг энг сўнгида ҳудайчи кўринди, салом ва дуодан кейин юзини Мусулмонқулга ўгириб:

— Марғилон ҳокими Ўтаббой қушбеги ҳузури олийларига кириш учун изин сўрайди,— деди.

Ҳамма фикри-зикри Ўтаббой устидагина қолган Мусулмонқул бу хабарни эшитиш билан кучли бир тин олиб, ҳудайчига қаради.

— Ёлғиз ўзини, ёки ёнида кишилари ҳам борми? — деб сўради.

Ҳудайчи яна бир қуллуқ қилди:

— Ўн чамалик яроғли йигитлари ҳам бор.

— Тағин-чи?

— Яроғсиз яна бир йигит ҳам кўринди.

— Ўтаббойнинг ўзини ҳузуримизга киргиз! — деди Мусулмонқул, қуллуқ қилиб чиқа бошлаган ҳудайчини яна тўхташиб сўради,— Ўтаббойнинг йигитлари ўрданинг ташқарисидами, ичкарисида?

— Тақсир, ичкарисида!

— Яхши, қушбеги бизнинг ёнга киргандан сўнг ўрда йигитлари уларга ҳозир бўлсинлар!

Ҳудайчи қуллуқ қилиб чиқди. Унинг кетидан Мусулмонқул товушига музаффарият оҳанги бериб хонга деди:

— Ўғриларнинг иккиси қопқонга тушди, хон!

— Талеимиз!

Қушбеги кирди. Хонга икки букилиб таъзим қилгач, келиб унинг қўлини ўпди. Ўтаббойнинг мулоқоти² учун Мусулмонқул ҳам гўё ҳеч нарса кўрмагандек ўрнидан туриб, унинг билан қучоқлашиб кўришди. Ўтаббой Мусулмонқулнинг кўрсатиши билан хоннинг чап томонидаги курсига ўтирди. У, Мусулмонқулнинг

¹ Аркони давлат — давлат арбоблари.

² Мулоқот — учрашиш, кўришиш.

самимий мулоқотидан қўрқувли юрагини бир қадар тўхтатиб олган эди. Курсидан яна туриб, хонга қуллуқ қилиб боз ўтирди. Мусулмонқул қушбегини ер тегидан кузатар экан, сўради:

— Юртларингиз тинчликми, ўзингиз ҳам соғмисиз?

— Алҳамдулилло, ёш шоҳимизнинг давлатлари ва ҳусни таважжуҳ¹ лари соясида юртимиз тинчлик, фуқаромиз жаноби олийнинг дуои жонлари билан машғуллар!

Худоёр озгина ишорат билан унга ташаккур билдирди. Бунга қарши қушбеги курсидан қўзғалиб қуллуқ қилди. Мусулмонқул муртини силаб ниманингдир мулоҳазасида эди. Унинг бу ҳоли бирор дақиқага чўзилганликдан Худоёр билан қушбеги унинг оғзига тикилган эдилар.

— Сизнинг хабарингиз бўлдим, йўқми, биз Тошкент устига юборган Нормуҳаммад қушбегидан жуда ярамас бир хабар олдик,— деб Мусулмонқул Ўтаббойга қаради, ундан хабарсизлик жавобини олгач, сўзида давом этди.— Нормуҳаммад қушбеги, уч минг сипоҳ билан етмиш кун Тошкентни қамаб ётиб, ниҳоят бир иш чиқаролмай одамлари билан қайтмоққа мажбур бўлибдир. Азизбек билан Юсуфбек ҳожиларнинг аздаҳидил қаршиликлари бизнинг кишиларни қуруқ қайтишга мажбур қилибдир. Мана шунинг учун бундан кейин бизнинг бошқа бир йўл билан иш кўрмагимиз тақозо қилади... Кеча биз кимдандир Юсуфбек ҳожининг ўғли бўлган Отабек деганни сизнинг Марғилонда деб эшитдик. Бундан сўнги Тошкент тўғрисида кўрадирган тадбирларимиз учун унинг кераги бўлур деб ўйлаб, сиз билан бирга уни ҳузуримизга чақирган эдик...— бу жойда қушбеги Мусулмонқулни тўхтатдида, кулди, сўнгра Худоёрга деди:

— Отабек устида анча можаролар бўлиб ўтди! Бунинг ҳикояси узун, алҳол мингбошининг раёйиларини эшитайлик... давом қилингиз-чи!

— Отабек ўзингиз билан биргами? — деб сўради Мусулмонқул, биргалик жавобини олиб тамом хотиржам бўлган ҳолда давом этди.— Юқорида айтганимдек, минбаъд² тадбир йўли билан Азизбекни йўқотиш-

¹ Таважжуҳ — юзланиш, хайрихоҳона қараш.

² Минбаъд — бундан кейин.

дан бошқа чорамиз йўқдир. Бизнинг бу кейинги режамиз йўлида иш берадиган киши бўлса, у ҳам менга қолса, шу Отабек бўлур. Чунки бошқаларга қараганда унинг Тошкент бориши ва Азизбекнинг яқин одамининг ўғли бўлгани учун, унинг билан алоқада бўлиши, заҳар бериш ва ё бошқача бир йўл билан уни орадан кўтара олиши унга энг қулай бир ишдир. Оғриқнинг тузалгиси келса эмчи ўз оёғи билан келур, деганларидек, Отабекни Марғилонда бўлиш хабарини эшитиб хон билан мен жуда қувонишдик... Мана сизни чақирибдан бўлган мақсадимиз шудир. Яна сизнинг бу ҳақдаги раъйингиз нима бўлса эшитамиз.

Мусулмонқулнинг бу сўзларига Ўтаббой қушбеги тамом ишонган, аммо Худоёр эрса унинг илгариги мақсадини яхши билганлиқдан бу сўнгги гаплар билан ниҳоятда тараддудга тушган эди. Тўғриси ҳам Мусулмонқулнинг бу кейинги гапи кишини мутараддид¹ қилмай қўймас эди.

— Бу фикрингиз менимча ҳам маъқул,— деди қушбеги,— аммо бунда бир гап бор, ул ҳам: Отабек бу вазифани ўз бўйнига оладими, йўқми масаласидир. Чунки Отабекнинг Азизбек тарафдори бўлганлигига шу ўртада ўзим текширган бир иш мени шубҳага туширади. Шундоғки, бундан йигирма беш кунлар илгари кўрбошимнинг хабар бериши билан Азизбек тарафидан Марғилонда тўполон чиқаргали келганлар, деб ўйлаб, ёнидаги бир неча кишилари билан зиндонга солдирдим. Унинг Юсуфбек ҳожининг ўғли бўлиши ҳам ўша мулоҳазамнинг тўғрилигига мени ишонтирар эди. Яна кўрбошига Отабек устидан шикоят қилувчининг шаҳодати билан бу шубҳамга ишониб, бундан беш кун илгари Отабек билан унинг қайин отаси Мирзакарим деган марғилонликни ўлим жазосига ҳукм қилдим. Гуноҳқорларни дор остига олиб кетганларига бирмунча фурсат ўтган эди, маҳкамага бир хотин ҳозир бўлиб, қўлимга бир мактуб берди. Ўқиб қарасам, Азизбек Тошкентда Қўқонга қарши исён чиқармоқчи бўлиб юрган фурсатда Юсуфбек ҳожи томонидан ўғли Отабекка ёзилган бир мактуб бўлиб, менинг қўлоёғимни бўшаштирди. Чунки бу мактуб Юсуфбек ҳожининг Азизбекка тамоман қарши бир киши бўлган-

¹ Мутараддид — беқарор, тараддудланувчи.

лигини англатар эди. Гуноҳкорларни дор остидан қайтаришга мажбур бўлдим. Мен фақат бу мактуб далолатига бовар қилиб, гуноҳкорларни бўшага бермай, қўлимдан келганча яна текшириб-тергадим. Отабекнинг сўзлари кишини тамом ишонтирарли даражада, мактубга мувофиқ эди. Шундоғ бўлса ҳам фақат Мирзакаримни озод қилиб, кейинги тергашлар тамом бўлгунчалик Отабекни кафилга бердим. Ўзининг бирор адовати учун бундай гапларни кузатиб юрган бўлмасин, деб ҳалиги шаҳодат берганини ушлаб Отабек ва бошқалар билан юзлаштирмоқчи бўлганимда, нима сабабдандир, ул қочди. Шу кунгача уни топиб бўлмади. Муниг қочиши гарчи бу шаҳодатнинг бирор адоват юзасидан бўлган сиёсат эканини англатар эди эрса ҳам, мен яна хануз Отабекни кафолатда сақлар эдимки, жаноби олийдан бу хабар етди; дарҳол Отабекни йигитлардан ўратиб саодатхонаи шаҳаншоҳига жўнадим. Отабекнинг Марғилон можароси шундан иборат бўлиб, менимча Отабек устида ҳали шундай терговлар бораётган бир вақтда унга бундоғ жавобгарлик вазифаси топшириш қалай бўларкин, дейман...

Мусулмонқулдек маккор тулкининг ўйлаганларини қушбегининг тўғри сўзлари ост-уст қилиб, унинг Ўтаббой тўғрисидаги суий занлари бирмунча озайиб тушди. Аммо Мусулмонқулнинг икки киши устига йўналган қаҳру ғазаби ўзининг борлиқ даҳшати билан фақат Отабек устига тикилди ва Тошкент қўрғонлари остида қурбон бўлган сипоҳларининг қонини Азизбекнинг ўнг қўли бўлганнинг ўғлидан олмоқчи бўлди.

— Юсуфбек хожининг мактуби ёнингиздадир?

— Тақсир! — деди қушбеги мактубни олиб Мусулмонқулга узатди. Мусулмонқул ўнда-сўнда мактубга кўз югуртириб чиқди-да, заҳарханда ичида Ўтаббойга қаради:

— Юсуфбек хожининг қурган ҳийлаларига тушунмовчи эҳтимол Марғилондан топилгандир! У тулки ўз ўғлини Марғилонда тўполон чиқариш учун, деб юборишдаёқ, ҳар бир эҳтимолга қарши бу мактубни ёзиб берган, бунга Марғилон калваклари тушунмасалар ҳам, биз тушуна оламиз! — деди ва мағрур бир тусда Худоёрга қараб қўйди. Қушбеги унинг бу истехзосини ютишга мажбур эди. Чунки озгина тилдан тойса, ўзи-

нинг ҳам Отабек қаторига киритилишини яхши англар эди. Сукут қилди.

— Ҳудайчи!

— Қулингиз!

— Ҳалиги қушбеги билан бирга келган йигитни ҳузуримизга ҳозирла!

Мусулмонқулнинг апти ортиқ даҳшатли бир ҳолга кирган, тахт устига қўндирилган жонлик Худоёр ҳайкал ҳам сукутда, ўзининг нима бўлишига тушунмаган Ўтаббой ҳам борлиқ, йўқлик ҳолатда...

Отабек ҳудайчи орқасидан кириб хонга таъзим қилди ва қўл боғлаб тўхтади. Отабек Мусулмонқул отини, унинг йиртқичлигини яхши билса ҳам, аммо шахсан ўзини кўрмаган, шунинг учун хоннинг ёнидаги хоқонга илтифот этмади. Унинг бу илтифотсизлиги Мусулмонқулга асарсиз қолмади-да, аччиғи устига аччиқ, кек устига кек қўшилди ва шулар ичидан ясаиб чиққан бир истеҳзо илжайиши ва бир товуш билан:

— Менга қаранг, бек йигит,— деди. Отабек ўзига қарагач,— сиз ким бўласиз? — деб сўради. У ҳануз бояги масҳара ҳолатда эди.

— Мен Отабек!

— Дунёда Отабекдан кўпи борми, сиз қандай Отабек?

— Отабек Юсуфбек ҳожи ўғли!

— Ҳа-а-а шундоғ денг-чи... Тошкентлик Юсуфбек ҳожиким, Азизбегимизнинг гумаштаси бўлган зоти шарифнинг ўғиллари?

Отабек бу чўлтоқ супургини таниди ва унинг истеҳзоларини пайқади. У бундан сўнгги кўргилигини тамом маъноси билан англаб, маъносиз бу саволларга жавоб бериб ўтиришдан сукутни хайрлик топди. Гўё ўзининг бу сукути билан Мусулмонқулга маънолик бир жавобни ифода қилар эди. Чиндан ҳам Мусулмонқул бу сукутдан таҳқирланди, тутуни кўкка кўтарилур экан, бақирди:

— Нега жавоб бермайсан?

— Сиз мени қандай таниган бўлсангиз — бўлингиз, мен ўшандоғ кишининг ўғли! — деди бек.— Мен билан отам сиз билан қушбегига бир неча турли бўлиб танилсақда, ўз виждонимиз олдида бир турлигинадирмиз!

Шунинг учун сиз тилаган тарафингизга ҳукм қилингизда, буйруғингизни бераверингиз!

Мусулмонқулнинг юзидаги бояги аччиғлар ерини бир завқланиш вазияти олди. Кулимсираш ичида Отабекни кузатар экан:

— Дов юрагинг бор экан, йигит... Хайфки, гуноҳинг бўйнингда,¹ — дели ва чақирди, — жаллод!

Эшик ёнида кутиб турган ойболталиклар ҳаракатландилар:

— Ханжаримиз қонсираган!

Жаллодларнинг олдида кирган ҳудайчи хонга арз қилди:

— Тошкентдан бир чопар бор, ҳузурингизга кириш учун изин сўрайди!

Худоёр Мусулмонқулга қаради. Мусулмонқул эрса Отабекни жаллодга топшириш учун ўнганган тилини қисишга мажбур бўлди:

— Кирсин! — деди ва ўзидан амр кутиб турган жаллодларга. — Бир оздан сўнг! — деди, чиқиб турмоққа ишорат қилди. Негаки, чопарнинг Тошкентдан бўлиши бу ҳукмда бир оз шошмасликни истар, чопар воситаси билан ҳам бу ҳукм эҳтимол ҳақли бир ҳукм бўлиб чиқар ва Мусулмонқул ҳам лоақал ўз умрида бир мартаба бўлса-да ўринли қон тўккан бўлар эди.

Отабек гарангсигансимон деворга суянган, бундаги аллақандай маъноларни англаган тахт, тож, хон, бек каби лаш-лушлар унинг кўз ўнгида қора пуллик қадр қийматсиз... Тўғриси ул ажиб бир табиатга кирган, унинг вужуди қуруқ ва ҳиссиз... Йўқ, ул сезса-да, билса-да, гўё оёқ-қўли боғланиб бўғизланишга ҳозирланган бир қўй каби қайралаётган пичоққа бутунлай парвосиз, қўрқувсиз томоша қилар эди. Бу турмуш, бу ҳокимият, чеки кўринмаган бу қоронғулик... унинг учун сира қизиқарли эмаслар: ул йўқ эди — тинч эди, ул келди — тинчимади, ул яна йўқ бўлса эҳтимол яна тинчир эди! Мана шунинг учун ҳам ул безрайган эди. Фа-

¹ Мусулмонқулнинг ўзи ҳам фавқулодда юраклик эди. 1853 м. тарихида Мусулмонқул қўқонликларга асир тушиб уни тўпдан отиб ўлдириб учун дордек бир нарсанинг устига ўтқизирлар. Иккинчи томондан тўпга ўт бериш кутилади. Шу вақтда кишилар Мусулмонқулдан сўрайдилар: «Энди қалайсан, чўлоқ?» Мусулмонқул кулибгина жавоб беради: «Алҳамдулиллоҳ, ҳали ҳам сизлардан юқори бир ерда ўтирибман!..»

қат... фақат шу турмушдаги бировгина унинг кўнглидан тезроқ ювилмас ва ювилиши ҳам қийиндек... Ниҳоят, бундан ҳам қутулгандек бўлди! Аммо, аммо сўнгра нафасида унинг билан видолашса, бўғзига ханжар ботар экан, унинг юзига қарабгина кўзи нурсизланса... Унинг ҳамма орзуси шу эди ҳозир!

Худайчи чопарни бошлаб кирди. Чопар номани тиз букиб Худоёрга топширгач, орқасига қайтиб, кўзини девордаги безрайганга ташламасинми... ул ўзининг хон ҳузурида бўлганини ҳам унутди-да, ўзини Отабек устига ташлади, Тошкент чопарининг бу қутилмаган ҳаракати хонни, Мусулмонқулни, қушбеги ҳам худайчини ва олдинги залда ўтирган аъёнларни бир ҳайратда қолдирган эди. Отабекнинг тасалли бериши билан Ҳасанали ундан қўл торғди эрса-да, бироқ ундан ҳаяжон, йиғи ҳали аримаган эди.

— Адаб! — деб қичқирди Мусулмонқул, сўнгра ўзига қараб қўл боғлаган Ҳасаналидан сўради.— Сен кимнинг чопари?

— Нормухаммад қушбегининг!

— Қаердан?

— Тошкентдан, тақсир!

Мусулмонқул таажжуб ичида ўзига Худоёр томонидан узатилган номани олди. Очиб киши эшитарлик қилиб ўқиди:

«Ёш хонимизга ва падари орус шаҳаншоҳ Мусулмонқули баҳодир ҳузурларига. Ёш шоҳимизнинг бахт ва толелари руҳсиз танларимизга қайта бошдан руҳ, маънос кўнгиларимизга қайтиб чиқмаслик умид бағишлади. Фақир қуллари, бундан тўрт кунлар илгари Тошкентдан сипоҳлар билан умидсиз қайтишга мажбур бўлиб, ул тўғрида ҳузурларига хабар ҳам юборган эдим. Шу ҳолда биз сипоҳлар билан Кировчи яқинига етган ҳам эдик, орқамиздан бир чопар етиб, Тошкентда Азизбекка қарши исён бошланганини, бизни кўмак учун Юсуфбек ҳожининг Тошкентга чақирганлигини сўзлаб, унинг исмидап бир мактуб берди. Мен дарҳол сипоҳларни Тошкент қайтишга буюрдим-да, хабар олганининг иккинчи кунини Тошкентга етдим. Биз Тошкентга кирганда Юсуфбек ҳожи бошлиқ оломон Азизбекни ўрда ичига қамаб ётар эканлар. Оломон, айниқса Юсуфбек ҳожи бизни жуда яхши қаршиладилар. Биз

боргандан кейин ўрдага босиб кирдик-да, Азизбекни ушлаб олдик. Бошда мен Юсуфбек ҳожини балқим Тошкент беклиги учун тамаъланур, деб ўйлаган эдим. Аммо унинг бутун ўрда ва хазина ашё-яроқларини меним қўлимга топшириши бу фикримни бўшга чиқарди. Юсуфбек ҳожи ниҳоятда тамаъсиз, халқ манфаатини кузатувчи бир одам экан. Биноан алайҳи унинг гўғри-сидаги бизнинг суйй заноларимиз хато бўлиб чиқади. Унинг Азизбекка қарши халқни оёқлантириши ҳам, бизнинг Тошкентдан жўнашимизнинг иккинчи куни Азизбекнинг нечоғли сиқилган халқ устига ўттиз икки тангадан сочган солиғи бўлибдир. Тошкент халқи Азизбекнинг ҳийласига алданиб, бизга қаршилик қилгани учун пушаймон ва унинг зулмидан қутулгани важдан хурсанддир.

Мен Юсуфбек ҳожининг бунчалик катта хизмати эвазига хон ҳазратларидан улуг бир мартаба олиб беришга ваъда берган эдим. У бунга қарши узр айтиб, Тошкентга инсофли бир бек белгиланса, меним учун кифоя, деди. Унинг хон жанобидан кутган бир марҳамати бор экан: шу яқинда савдо билан Марғилонда юрган ёлғиз ўғлини номаълум бир сабаб билан Ўтаббой қушбегининг қамаганлигини эшитибдир. Унинг бу хизматини бирер мукофотга арзигулик кўрсалар, ўша қамокда бўлган ўғлини озод этмак учун хон ҳазратларнинг қилатурган иноятлари ҳар бир нарсадан ҳам унга азизроқ бир мукофот бўлур. Фақир қулингизча ҳам, Юсуфбек ҳожининг давлатимиз устига қўйган бу миннати кичкина гап эмасдир. Биноан алайҳи унинг ўғли гарчи ўлим жазосига сазовор бўлса ҳам, марҳамати шаҳонанинг жўшга келтирилиши, биз навкарларича ҳам мувофиқ кўриладир.

Вақтинча Тошкент беклигига Қўшдоҳони белгилаб, ёнига бирмунча сипоҳлар бердим. Ўзим Азизбекни олиб тезда хизматларига юрсам керак. Нормухаммад қушбеги, муҳр».

Мусулмонқул мактубни тугатди-да, уятсиз равишда Отабекка қараб илжайди ва ҳудайчига буюрди:

— Иккита заррин тўн келтир!

Отабекнинг мўъжиза қабилидан сўнг дақиқаларида иккинчи қайта қутулишини кўрган Ўтаббой қушбеги беихтиёр ёқасини ушлади. Худоёрхон ҳам йиртқич

қайин отасининг чангалидан қутулганлигини табрик қилгандек Отабекка кулиб боқди.

Мусулмонқул оқсоқланиб ўз қўли билан Отабекка заррин тўн кийгизар экан:

— Отангизнинг катта хизмати соясида ўлимдан қутулганингиздек, заррин тўнли ҳам бўлдингиз,— деб яна бир қайта уятсизланди.

Яна бир неча кун туриб келмоқ учун Отабек Марғилонга, Ҳасанали ота Юсуфбек ҳожини тинчлатиш учун Тошкентга жўнадилар.

ИККИНЧИ БЎЛИМ

* * *

Азизбек Тошкентдан жўнатилди. Унинг ўрнига Қўқондан Нормуҳаммад қушбеги белгиланиб келди.

Азизбекни қўлга тушириб бериш билан қипчоқлар наздида ҳам Юсуфбек ҳожининг қадрү қиймати юқориланган эди. Аммо ўзининг мансаб севмаслиги важдан яна эскича «Юсуфбек ҳожи» бўлиб қола берди. Шунинг билан бирга, Азизбек ёнида қандай мавқе тутган бўлса, Нормуҳаммад қушбеги олдида ундан ҳам юқориоқ ва маънолироқ эътибор қозонди. Унинг ҳар бир раъйига Нормуҳаммад қушбеги қонунан мажбур бўлмаса-да, маънан бир мажбурият ҳис этар эди: ўринсизга киши ўлдиришлар, вақтсиз ҳам ўринсиз солиқ солишлар, беҳуда ўрда исрофотлари, бўлмагур тақиқлар ва ортиқча диний такаллуфотлар бирмунча эпга олиндилар.

Уч йиллаб Азизбек истибдодида эзилган Тошкент халқи эркин нафас олди: савдо-сотиқ, экин-тикин ва касби қор қўтарилиб бошлади. Одамлар жонланган-дек бўлиб, бу ҳолни:

«Замон-замон дориламон,
Нормат тўрам бўлсин эсон»¹

деб бошланган уларнинг ашулалари ҳам ифода қилар эди.

¹ Нормуҳаммад қушбегининг Тошкентдаги беқлик даври тахминан 1270-73 йил ҳижрийгачадир. Замона беқларининг ҳушёрроғидир.

Ўзбек ойим эллик беш ёшлар чамали, чала-думбул табиатли бир хотин бўлса ҳам, аммо эрига ўткирлиги билан машҳур эди. Унинг ўткирлиги ёлғиз эригагина эмас, Тошкент хотинларига ҳам ёйилган эди. Ўзга хотинлар унинг соясига салом бериб, тўйларида, азаларида, қисқаси тиқ этган йиғинларида уйларининг тўрини Ўзбек ойимга атаган эдилар. Бир бугина эмас, қиз чиқарадиган, ўғил уйлантирадиган, суннат тўйи қиладиган хотинлар ўз тўйларини Ўзбек ойим кенгашидан ташқари жўната олмас эдилар. Ўзбек ойим аралашган тўйли хотинларнинг кўнгилларидаги орзу-ҳаваслари ҳам эрлари томонидан камчиликсиз бажарилар, чунки «Ўзбек ойим шундоғ буюрдилар» деган сўз эрлар учун ҳам фарз каби эшитилиб, Ўзбек ойимнинг айтганича ҳозирлик кўрила бошланар эди. Бу томондан қараганда Ўзбек ойимнинг ўткирлиги эрлар томонидан ҳам тасдиқ этилганлигини иқдор қилишга тўғри келади.

Ўзбек ойим унча-мунча тўю азаларга «кавушим кўчада қолган эмас» деб бормас эди. Шунинг учун хотинлар ўз тўйларини Ўзбек ойим иштироки билан ўтказиб олсалар, ўзларини шаҳарнинг энг бахтли хотинларидан санаб, «менинг тўйимни бек ойим ўз қўллари билан ўтказдилар» деган жумлани мажлисларда ифтихор ўрнида сўзлаб юрар эдилар. Ўзбек ойимнинг обрўси ёлғиз шулар билангина чекланиб қолмас, уни ўрда хонимлари ҳам эҳтиром қилиб, ўзларининг «онахонлари» деб билар эдилар. Шунга кўра, қайси бир вақтларда ўрда ясовуллари Юсуфбек ҳожининг эшигига арава кўндаланг қилиб, «ўрда беги ойим буюрдилар» деб Ўзбек ойимнинг яسانيб чиқишини кутар эдилар. Бу томон билан қайси бир мажлисларда Ўзбек ойим хотинларнинг эсларини ҳам чиқариб юборар эди: «Кеча ўрда бек ойимдан менга арава келган экан, феълим айнаб турган эди, бормай аравани бўш қайтардим... Бо худо, ўрда бекачи бўлса ўзига, дедим» дер эди. Иккинчи вақтда: «Ўтган кун ўрдага борган эдим, хонимлар ётиб қоласиз, деб қўймадилар, ноилож бир кеча ётиб келдим» деб сўз орасига қистириб кетар эди. Бу сўзларни эшитувчи хотинлар ўзларининг қандоғ бир хо-

тиннинг суҳбатига ноил бўлганларини ўйлаб, Ўзбек ойимнинг эҳтиромини тагин ҳам кучайтирар эдилар.

У ўз уйида ўтирганида ҳам устидаги атлас кўйлак билан адрас мурсаги, оқ шойи дакана билан қаҳрабо тасбиҳни қўймай, қиш кунлари танчада пар ёстиққа суялиб, ёз кунлари айвоннинг тўрига ясланиб Ҳасаналининг хотини бўлган Ойбодоққа, чўри қиз Ҳанифага хамирни ачитмасликни, паловни қирмоч олдирмасликни танбиҳлабгина ўтирар эди.

Отабекнинг Марғилонда ўйланиб қўйиши отаси учун унча ризосизликка мужиб¹ бўлмаса ҳам, аммо унинг ўғил тўйисидан бошлаб, Тошкент қизларини остуст қилиб, «бунинг қизи яхши бўлса ҳам, уй-жойлари ярамас экан, бунинг уй-жойлари тузук бўлса ҳам, қизи кўркисиз экан, бунинг қизи-да, уй-жойлари-да тузук, бироқ зоти паст экан!» деб қиз, қуда, уй, жой, насл ва насаб текшириб юрувчи Ўзбек ойимнинг Отабекни ўйлантириб бунинг орқасидан кўратурган орзу-ҳавас, тўю томошаларини шартта кесиб қўйган бу ўйланишга нима дейиши ва қандай қараши албатта маълум эди. Биттаю битта ўғли Марғилон деган жойда, аллакимнинг қўлида, асли номаълум кишиларнинг қизига ўйлансин-да, бугун-эрта ўғлимнинг орзу-ҳавасини кўрман деб энтикиб ўтирган ва ўғил боқиб катта қилган она — Ўзбек ойим икки қўлини бурнига тикиб қараб қола берсин...

Бу хабарни Ҳасаналидан эшитган кунлари у бу ишга чидаб туролмади: «Энди менга мундоғ ўғил керак эмас... Оқ сутимни оққа, кўк сутимни кўкка соғдим... Энди Тошкентга келмасин у ўзбошимча бетийиқ!» деб бақириб-чақириб, йиғлаб-сихтаб, дарду ҳасратни бошига кийиб олди.

Орадан ўн беш кун ўтар-ўтмас Марғилондан Отабек келди. Уч ойлаб кўрмаган ўғлини қучоғига олиб кўришмак ўрнига ундан юзини ўтириб, сен кимсан, келдингми, деб сўрамади ва саломига алик ҳам олмади, гўё ухламоқчи бўлган товукдек ҳурпайиб олди. Отабек онасининг аразига аллақачон тушунган, ҳам шу ҳолни

¹ Мужиб — сабабчи, бир иш ва ҳолнинг юзага келишига сабаб бўлувчи.

Марғилондаёқ кутган эди. Бир-икки қайта узр айтиб кўргандан сўнг Ўзбек ойимнинг эпақага келишига ишонмай қолди ва шунинг учун у ҳам гўё билмаган-тушунмаган кишидек юра берди.

Тўғри гап: Отабекнинг Марғилонга узоқ бормай туриши мумкин эмас эди. Ўртадан икки ҳафта ўтар-ўтмас отасига аллақандай баҳона кўрсатиб, йўл ҳозирлигини кўра бошлайдир ва онасига билдирмаёқ Марғилон жўнайди. Ўзбек ойим ўғлининг «ўлганнынг устига чиқиб тепиш» қабилидан бўлган бу ҳаракатидан тутуни кўкка чиқиб, борлиқ қаҳр-ғазабини эри устига тўқади: «Сиз қариб эсингизни еб қўйибсиз, ўғлингизни марғилонликка топшириб қўйиб, яна эл ичида бошингизни кўтариб юрмакчи бўласизми?..» дейди.

Юсуфбек ҳожининг қизиқ бир табиати бор: хотини билангина эмас, умуман, уй ичиси билан ҳар қандай масала устида бўлса-бўлсин узоқ сўзлашиб ўтирмайди. Отабекми, онасими, Ҳасаналими, ишқилиб, уй ичидан бирортасининг сўзлари ва ё кенгашлари бўлса, келиб ҳожининг юзига қарамасдан сўзлай берадилар; мақсад айтилиб битгандан сўнг секингина кўтарилиб унинг юзига қарайдилар. Ҳожи бир неча вақт сўзлагувчини ўз оғзига тикилтириб ўтиргандан сўнг, агар маъқул тушса «хўп» дейди, гапига тушунмаган бўлса «хўш» дейди, номаъқул бўлса «дуруст эмас» дейди ва жуда ҳам ўзига номаъқул гап бўлса, бир илжайиб қўйиш билан кифояланиб, бундан бошқа сўз айтмайди ва айтса ҳам уч-тўрт калимадан нарига ошмайди. Уй ичи унинг бу феълига жуда яхши тушунганликларидан кўпинча бир оғиз жавоб олиш билан кифояланадилар. Аммо Отабек билан бирор тўғрида сўзлашмакчи бўлса, уни аксар меҳмонхонага чақириб ёки чақиртириб оладир. Ўзбек ойим юқоридаги ўзининг итоб ва хитобига эридан бир илжайиб қўйиш жавобини олиб, дами ичига тушадир ва чор-ночор ўттиз кунлаб бир замонни ўзича марғилонликни қарғаш билан кечирадир. Отабек Тошкентга қайтиб келиб, «энди араз битгандир» деган ўйда онасига салом берадир. Араз битиш қаерда, Ўзбек ойимнинг ўғлига қарши кинаси тагин бир неча қат ортган, аммо бу гал салом бергувчига бир қарайди-да, «ўғлим, менга салом бериб нима қиласан, марғилонлик онангнинг дуосини ол!» деб юзини четга ўтирадир. У онасининг бу киноясини кулгилик билан

кечириб, яна эскича аразда қола берадилар. Отабек яна ўн беш кунни ўтказиб, тагин бир нозик сабабни ўртага ташлаб, онасининг рухсатисиз Марғилонга жўнаб соладир. Тагин Ўзбек ойимнинг ранги ўчган, қони қочган, товоқни косага, чўмични пиёлага уриб доду фарёд... «Сиз отамисиз, нимасиз ахир, ўғлингизни тийиб олиш сира эсингизга келадими? Ўғлингизнинг бу иши бежиз эмас: марғилонлик сеҳр қилдими, жоду қилдими, ҳайтовур сиз шу йўсинда юра берсангиз эрта-индин ўғилдан ажраласиз. Бу калвак ўғлингиз марғилонликнинг эшигида қул бўлиб ётиб оладир...» Аммо Юсуфбек ҳожи хотинининг сўзини бу гал ҳам эламайдир, фақат: «Қўя бер, хотин, ўзи соғ бўлса, бир кун эсини топар» деб қўядир. Бир ярим ойлар вақтни Марғилонда ўтказиб, Отабек Тошкентга келадир. Тагин она-бола орала-рида кина-кудурат... Тагин араз... Ўн беш кун ўтмасдан яна Андижон сафари, яна Ўзбек ойимнинг фиғони фалакка. Марғилонликнинг сеҳрчисига ўлим тилаш, мени ўғлимдан ажратса, ўзи ҳам севганидан ажрасин, деб қарғиш...

Ниҳоят, орадан бир йил чамаси вақт ўтиб, Марғилонга қатнаш етти-саккизгача етгач, Ўзбек ойимнинг ғиди-бидиси билан бўлса керак, Юсуфбек ҳожида ҳам бир ўзгариш кўрила бошлайдир. Хотинининг: «Ўғил ўстиришни, ўғил тийишни билмайсиз» деб силталашига: «Нима қил дейсан энди?» деб сўрайдир.

— Биз Отабекни Тошкентдан уйлантириб бошини боғламасак, кун сайин унинг Марғилон югуришидан қутула олмасмиз. Тошкентда уйланса, сув қуйгандек тийинар-қолар, Марғилон балосини эсидан ҳам чиқарар...— дейдир Ўзбек ойим, яъни ҳамиша юрагини шопиртириб, миясини машғул қилган муддаони айтиб солиш фурсатини қочирмайдир.

— Ўғлинг қайтсин-чи, бўлмаса...

Эрининг бу сўзига Ўзбек ойим ортиқча қизишади, лаби-лабига тегмай бобиллаб беради:

— Сиз шу кунгача барча ихтиёрни ўғлингизга топшириб болани бола қилмадингиз, бир худбин қилдингиз... Ўғил ўстириш бу турда бўлмас; у тиласин-тиламасин шартта-шартта тилаганингизча қилингиз-да, қараб тура берингиз. Сиз ўзингизнинг шу «ўғлинг билар» деган гапингиз билан қанча яхши жойлардан қолиб, ниҳоят марғилонлик балосига йўлиқдингиз... Эндиги

ихтиёр манда, у келгунча бир яхши жойга унашайинда, келгандан сўнг тўйни ҳам жўнатиб юборайлик!

— Тура тур-чи...

Ҳожининг бунчалик бўш келиши Ўзбек оймга қанот-қуйруқ бергандек бўлди ва бундан сўнг тиниб-тинчиб туролмади. Шу гапнинг иккинчи куни Ҳасаналини қўярда-қўймай арава қўшдириб, шаҳарнинг тўрт томонига қиз кўриш учун юриб кетди. Марғилонлик келиннинг таърифини Ҳасаналидан кўп эшитган эди. Отабекнинг кўнглини ўша гўзал марғилонликдан совутиш йўлида ундан ҳам қўҳли, ундан ҳам сулув қиз топиш кўйига тушди. Шунга кўра, унга унча-мунча қиз ёқмай, шаҳардаги кўп эшикларни санашга тўғри келди. Еттинчи мартаба кўчага чиқишида Олим понсад деганининг қизи ёқа тушиб, ҳожига арз қилинди. Ҳожи бошда хотинининг бу гапига кулди, ундан кейин «тура тур, ўғлинг келсин» деди. Ўзбек оймнинг бобиллаши кучая бергач, «Нима қилсанг, ўзинг бил, башарти ўғлинг кўнмаса, мен зўрламайман» деди. Ўзбек ойм эрига ялина бошлади:

— Бир сўзлигингизни қўйинг, эр, ўзи аслзода. Лоақал бир огиз ўғлингизга айтиб ўтишга ваъда берингчи,— деди.

— Яхши. Ваъда ҳам берайин, аммо сан унашмай тур!

— Унашмайман, лекин ўғлингизга унашдик, деб эшиттирармиз... Тузукми?

— Маъқул.

Шу ўтиришдан сўнг Ўзбек ойм жуда ҳам жонланиб кетди ва эртасига Олим понсадникига қараб яна арава қўшдирди. Бу иккинчи — совчиликда гўё қудачалардек қарши олинди. Олим понсад бошилар: Юсуфбек ҳожига қуда бўлар эканмиз, деб жуда ҳам типирчилашиб қолган ва иззат-икромни ҳаддан оширган эдилар. Еган огиз уялар қабиладан Ўзбек ойм ҳам муомалани қудаларча қилди, ҳатто: «Бек отангиз билан мен сўзни бир жойга қўйдик. Фақат иш Отабекнинг келишига қолди» деб қўйди. Кечқурун уйга қайтиб бу айтган сўзини ҳикоя қилган эди, ҳожи лабини тишлаб қолди ва: «Сенга сира ақл битмай кетар экан-да» деди.

Бир ойлаб кечиккандан сўнг Отабек қайтиб келди. Бу келишининг виждон азоби ва тиламаган бир таклифни эшитиш учунгина эмас, балки қабул қилиш учун бўлганлигини пайқади. У бу гапни онасининг илгариги

ачимсиқ сўзларини ва аразларини тугалганидан ва ўрнига сучук сўзлар, силлиқ муомалалар битиб, «эсон-сое келдингми, болам»лариданоқ сезган эди. Бундай бўлмагур таклифни эшитмас учун ўзини четга олиб, отаси, айниқса онасига йўлиқишдан қочиб юришга мажбур бўлди. Икки орадаги бу қочиш-қувиш иши узоққа чўзилмай, бир кеч меҳмонхонада ота-ўғил сўзлашиб ўтирганинг устига Ўзбек ойим келиб киради ва ўтирмасданоқ ҳожига имлаб қўйди. Бу имқўқни Отабек пайқаманган бўлса ҳам, лекин анави гапни аниқ шу мажлисда очилишига кўзи етиб, чиқиб кетишнинг иложини қилолмади. Ўзбек ойим келиб киргандан сўнг, Юсуфбек ҳожи бир неча вақт ўйлаб қолди. Ўзбек ойим депсиниб-депсиниб эрига қараб олар эди. Анчагина сўзсиз ўтиргандан сўнг ҳожи мулойимона сўз очди.

— Ўғлим, ҳали сен эшитдингми, йўқми, ҳайтовур биз сенинг устингдан бир иш қилиб қўйдик...

Отабек маълумки, уларнинг «қилиб қўйган ёки қилмоқчи бўлган ишларини» албатта билар эди. Шундай ҳам бўлса билмаганга солинди:

— Ақлли кишиларнинг ўғиллари устидан қилган ишлари албатта, номаъқул бўлмас,— деди.

Ҳожи, ўғлининг бу жавобидан ерга қаради ва нима деб давом қилишини билмай қолди. Истеҳзо аралаш хотинига қараб олди. Яна орага жимжитлик кирди. Бу сўзсизлик маъносига Ўзбек ойим тушуна олмаган эди. Бир оз қараб ўтиргач, юраги қайнаб кетгандек бўлди:

— Биз сенинг учун Олим понсадбошининг қизига унашиб қўйдик... Энди сенинг билан тўй маслаҳатини қилмоқчи эдик...

Отабек онасига бир оғиз сўз демай, маъноли қилиб отасига қараб олди. Ҳожи уятликсимон «шундоғ» деб қўйди.

— Сизларни ранжитиб бўлса ҳам бир мартаба уйланган эдим-ку. Энди...

— Сен уйлансанг биз ранжирмидик? — деди кулиб ҳожи.

— Ранжимасаларингиз...

Ҳожи тузукланиб ўтириб олди:

— Бу ранжишдан эмас, ҳожатдан, ўғлим.

— Нима ҳожат?

— Ҳасаналининг сўзига қараганда, қайин отанг қизини Тошкентга юбормас экан. Ўғил ўстириб катта

қилган онангнинг бўлса олдига келин қўйгуси келадир...

Отабек онасига қаради:

— Бу кунгача келинсиз ҳам яшаб келдингиз, бундан кейин ҳам шусиз туриб бўлар-ку! — деди.

Ўзбек ойим марғилонлик томонидан сеҳрланган ўғлига қарши қизишиб кетди. Бир йиллардан бери ичига йиғиб келган кинасини тўкиб берди:

— Мен сени бу умид билан боқиб катта қилмаган эдим... Сен бизнинг наслимизни кўтариш ўрнига, ерга уриб булгадинг. Биз сени Марғилон андисига бунчалик муккадан кетишингни ўйламаган эдик, адабсиз... ўзингга қолса, шу марғилонликни хотинга ҳисоблаб кета берар экансан-да, уятсиз!..

Отабек ҳам қизишди:

— Хотин бўлмаса нима, ахир?!

— Қошли, кўзли бир анди!

— Анди, деганингиз нима, ўзи?

Юсуфбек ҳожи ўғлини босиш ўрнига, жавоб бер, дегандек қилиб илжайган ҳолда хотинига қаради. Ўзбек ойим «анди» маъносини билдириб, андиларнинг сеҳрини рад қилиш учун бир оз тутулиқиб қийналди:

— Анди... анди... ўзи хитойми, нима бало... ўзи қалмоқдан тарқаган бўладир... Тушунмаган бўлсанг, лўлиларнинг бир тоифаси...

Бу жавобга Юсуфбек ҳожи ўзини хохолаб кулишдан тўхтата олмагандек, Отабек ҳам кулиб юборди. Хотинининг тирноқ остидан кир излаб ва даъвосининг исботи учун гўлдирашидан ортиқча кулиб кайфланган Юсуфбек ҳожи кўзига чиққан ёшларни артар экан, жиддият билан ўғлига деди:

— Ўғлим, сен онангнинг гапига аччиғланма. Ул ҳар нарса деса, фақат Марғилондан уйланганинга қаршилигидан айтадир. Аммо мендан сўрасанг, Марғилондаги на қудамиз ва на келинимизни ҳеч бир ваз билан камсита олмайман, балки бизга қуда бўлмоққа энг мувофиқ кишилар эди, балли, ўғлим, дейман. Сенинг тиниб-тинчишинг, ўсиб-унишинг учун қувонмаган ота-она соққа ҳисобланмайди. Сен бунга яхши ишон. Аммо бизнинг ҳозирги баъзи бир раъйиларимиз сенга ётишиб келмас экан, бунга ҳаққинг ҳам бор, лекин иккинчи тарафдан бизни ҳам ҳақсиз ташлаб қўйма, ўғлим. Биз-

нинг сендан бошқа умид нишонамиз, ҳаёт қувончимиз йўқ. Дунёда кўриб ўтатурган барча орзумиз, ҳавасимиз фақат сенгагина қараб қолган. Биз худои таолога минглаб шукур айтамикки, сен бошқаларнинг фарзандидек эсли-ҳушли бўлдинг; кишилардек сен билан ифтихор қилмасак-да, сен орқали хижолат чекмасимизга ишондик. Айниқса, онангнинг сенинг туфайли кечиратурган умидлари тобора ортиб боради. Бу кун онанг сенинг олдинга тиз чўкиб ва онанг кўнгли учун мен ҳам орага тушиб сендан сўраймиз: сен ўз хоҳишинг йўлида уйланган экансан, рафиқанг сенга муборак бўлсин. Эслилик даъвосида юрган ота-онанг тилаги, албатта, шундан бошқа бўлмас. Шу билан бирга, сенинг сабаби вужудинг бўлган бир киши ўз ҳаёти ичида боласи орқали бир орзу-ҳавас кечирмакчи... Унинг бу орзусига ҳақ берасанми, йўқми, яна ихтиёр ўзингда...

Ҳожининг бу сўзи Ўзбек ойимга нечоғлик ёққан бўлса, Отабекни шу қадар ерга қаратган эди. Ҳожи, ўзидан ошириб сўзлаган бу сўзларини шу гап билан тамомлади:

— Билган топиб сўзлар, билмаган қопиб деганлардек, онангнинг айтмоқчи бўлган сўзи фақат шу эди. Бояги гаплари бўлса, ўз ҳаққини ҳимоя қилиш йўлида, унинг пўписаларигина бўлиб, мендан ҳам кўра онангнинг феълени ўзинг яхши биласан...

Отабек ҳамон сукутда, Ўзбек ойим бўлса боши билан «шундоғ» ишорасини берар эди. Юсуфбек ҳожи юқорида ўтган гапларни қуруқ ва асоссиз сўзламаган, балки шу турмушнинг рукин ва асосини бир даража айтиб ўтган, Отабек эса буни шу муҳитнинг бир ўғли бўлиб эшитган эди. Тўғриси ҳам у дадаси томонидан сўзланган ҳалиги қонунга қарши чиқиш учун лозим бўлган кучга молик эмас, бас кучсизликнинг натижаси эса сукут эди. У бир томондан шундай орзу-ҳавас учун бола ўстирган ота-онани мукофотлантирмакчи ва отаси айтган хижолат чектирмайтурган ўғиллардан бўлмакчи эди эрса ҳам, иккинчи ёқдан ўзини асир этган шахло кўзлар унга нафратланиб қарагандек бўлурлар, гўёки вафосиз, ваъдасиз деб қичқирурлар эди. Тўғриси ҳам, уни ота-она мукофотига қарши оёқлантирмакчи бўлган нарса ҳалиги кўзларгина, аммо бунинг бу исённамо ҳаракатидан бошқа унсурлар қидириш ва чақирриш, албатта, ўринсиз тушар эди. Ота-она орзусини ифода

этишдан бир сония ҳам ўзининг кўз ўнгидан хаёли кетмаган анов илоҳий муҳаббат учун ҳеч бир турли камчилик қилмасига ишонса ҳам, ҳозир унинг юрагини бошқа бир ҳақиқат тирнай бошлаган ва виждонини фақат шу масалагина ўраб олган эди. Отабекча энг нозик саналган бу масала қаршидаги жавоб кутиб ўтирувчиларни ниҳоят зериктирди.

— Бизни кутдирма, ўғлим!

Отабек мағлуб бир боқиш билан у сўзни айтувчи отасига қаради ва ялинчоқ бир оҳангда жавоб берди.

— Мен сизларнинг орзуларингизни бажаришга, агар хурсандлигингиз шу билан бўлса, ҳар вақт ҳозирман. Аммо бир бечорага кўра-била туриб жабр ҳам хиёнат...

Ҳожи, ўғлининг мақсадига дарров тушуна олмади ва сўради:

— Кимга, хотининггами?

— Йўқ, сизнинг олатурган келинингизга. Ўғлингизнинг вужуди билан орзунгизни қондириш осон бўлса ҳам, келинингиз қаршисида мени бир жонсиз ҳайкал ўрнида тасаввур қилингиз!

Юсуфбек ҳожи ялт этиб хотинига қаради. Ўзбек оймнинг бўлса олатурган келинига эътимоди юқорилигидан ўйлаб-нетиб турмади:

-- Майли, болам, бу ёқни ҳозир сен ўйламай қўй! — деди.

Отабек бир оғиз сўз айтмай, сукут қилди. Юсуфбек ҳожининг эса ўғлининг сўзини тўғрилигига, кейиндан юз кўрсатадиган кўнгилсиз ишларга ақли етса ҳам, аммо бир мулоҳаза юзасидан истиқболнинг қоронғу ишларини ҳозир унча мулоҳаза қилиб кўрмади:

— Жуда тўғри айтасан, ўғлим, бироқ онангнинг бир мулоҳазасизлигига бошдаёқ мен лабимни тишлаб қолган эдим. Ҳозирда ҳам шу ҳолда қолмоққа мажбурман, — деди. — Биз ҳозир андишанинг бандаси, мен эмас, онанг бировни ишонтириб қўйган; бизнинг оилдан лафзсизлик чиқиши менга маъқул кўринмайди.

Отабек ота-она орзусига, ўз таъбирича, жонсиз ҳайкал бўлиб ризолик берди. Аммо ўз ризолигининг шарти қилиб тўйдан илгари Марғилон бориб келишни ва бир даража уларга айтиб ўтишни, шундан сўнг тўй бошлашни аҳд қилди. Ишнинг енгил кўчишига севин-

ган сна, Отабекнинг шу шартига лом демасдан кўнди ва орзули тўйни тез бошлаш учун ўглини Марғилон кетмакка қистай бошлади.

2

УНУТМАЙСИЗМИ...

Унинг бу галги Марғилон йўлига қўзғалиши ортиқча бир оғирлик билан, иккиланиш билан ўралган эди. Кумушбиби учун дунёга сиғмаслик бир шодликни кўргувчи кўзларига ишона олмаслик бир бахтнинг бу гал кўтариб бўлмайдиган бир қайғу, чидаб бўлмайдиган бир ҳасрат бўлиб боришини у яхши тушунар эди. Ҳар бир гал Марғилон борганида олиб борадиган нафис совғалари бу гал жуда заҳарли, ортиқча аламли бир совғага айланган. Кумушбиби бу совуқ кундош совғасини кўрганда эҳтимол... нималар бўлар ва қандай ҳолларга тушар эди. Бу мудҳиш совғани, эҳтимолки, унинг ота-оналари ҳам қабул қилмаслар: бирдан-бир ёлғиз қизлари учун бундай гапнинг ярашмасини айтиб: «Совғанг ҳам керак эмас, ўзинг ҳам!» деган жавоб билан юзига ҳам урарлар. Мана, унинг бу галги оғир ҳаракати ва қўзғалишига нималар сабаб эди.

Бу оғирликка орзу эгаларининг қистоклари ниҳоят берди, яъни чор-ночор бу тутуриқсиз совғани кўтариб йўлга тушишга мажбур бўлди.

Отнинг бошини ўз ихтиёрига қўйган, илгаригидек юрак ошиқишлари ичидā отни тез юришга қистамай, сувга тушган нондек бўкиб-бўшашиб, юз хил совуқ, ярамас хаёллар қўлида эзилиб, ўзининг дунёда борми-йўқлигига ҳам тушунмай кета берадир.

Ҳозир кўклам кунлари: қирлар, тоғлар, сойлар, кўк-қизил, қора-оқ, сариқ, зангор, пушти, гўлас ва тагин аллақанча рангли чечаклар билан устларини бежаб, қиши билан тўнгиб аранг етишган ошиқларига янги ҳаёт, янги умид берадилар. Қиш бўйи аллақайси гўр остларида жунжиб чиққан қуш зотлари: чумчуқлар, читтаклар, тўрғайлар, саъвалар ва бошқа аллақанча қуш туркумлари ўз тўплари билан вижир-вижир, чуғур-чуғур сайраб-куладилар, ер юзини тутган чечак гиламлари устини ўпиб ялайдилар, ётиб чўқийдилар, сап-

чиб учадилар... узоқ-узоқдан какку қуш ҳам арзи вужуд қилади: «какку-какку».

Поёнсиз қирларнинг ниҳоятсиз вижир-вижир кўриб тўймаслик кўк гиламлари ва уларнинг димоғларга мажбурий искатган даво ислари, ёқимли ҳидлари ҳар қандай ишдан чиқаёзган ҳаёт эгасини озгина бўлса ҳам эпга ола биладилар. Шунингдек бу чечак қирлари ўз бағрида сузиб борган бизнинг Отабекни ҳам ўзига қаратмай қўймайдир. Унинг фикри анови қоронғуликлар ичида сузса ҳам, кўзи чечак ва сабзалар томошасида, димоғи ҳидлар истишомида, қулоғи қушлар нағмасида бўладир. Нима бўлса ҳам теварагидаги кўклам безакларини кўздан кечира борадир. Бора-бора фикри ҳам шу кўринишлардан ҳисса олмоққа бошлайдир:

— Ҳов ана бир қалдирғоч, тўғрига қараб ўқдек отилиб борадир, учган йўлида вижир-вижир сайраб ҳам қўядир. Қалдирғочнинг қайғуси йўқ, севганининг олдига тезроқ етиш учун шошадигандир, сайроғи ҳам севганининг кўриш шодлиги учундир... Бахтли қалдирғоч олган совғаси ҳам қўрқинч эмасдир, ота-онасининг ҳам орзу-ҳаваслари йўқдир! Уларнинг турмуш қонунлари жуда енгил, иков-иков, севган севганни оладилар-да тоғларда, ерларда, кўкларда учиб юра берадирлар... Мен ҳам шу қалдирғочдек, унинг сари отилиб, вижир-вижир сайраб учар эдим.

Унинг қалдирғочлик қаноти ота-она мукофоти билан қайрилган. Унга учгали эрк бермайдилар. Лекин ҳайвон, унинг қайрилган қанотига қарамасдан, ўзининг эски одим ташлашида қирлар, тоғлар ошиб, сувлар кечадир; етти-саккиз қайта бориб келган таниш шаҳрига интилгандан интила берадир. Бу ошишлар, бу кечишлар ўзга вақтларда Отабек учун ҳузур ва ошиқиш бағишлаган бўлсалар, бу гал уни нафратлантирадилар, борма қайтиш фикри ҳалидан-ҳали кўнглига келиб турадир.

Узоқда қўш ҳайдаб юрган йигитнинг ашуласи эшитиладир: «Икки ёрни ажратувчи бу фалакнинг гардиши!» — руҳли, кучли кўкрақдан чиққан бу ашула теваракни зир эттириб юборгандек Отабекка ҳам бошқача бир таъсир берадир. Гўё бу деҳқон унинг истиқболидан ҳиқоя қилгандек бўладир. Бу байт деҳқоннинг оғзидан яна такрорланиб, тагин теваракни янгратадир. Энди Отабекнинг кўнглидан бир гап ҳам ўтиб кетадир:

«Икки ёрни ажратувчи бу фалакнинг гардиши эмас, ота-онанинг орзуси!» Ўзининг сирли маъносига Отабекнинг истиқболини олиб кўринган бу байт ниҳоят уни йиғлатадир. Кўз ёшлари юзи орқали эгарнинг қошига ва отнинг ёлига тома бошлайдир...

* * *

Марғилонга тўрт кўниб кирар эди, бу гал олтинчи кўнишда етди. Теварақдан аср азони эшитилган вақтда отдан кўнди. Отини қутидорнинг йўлагига етаклар экан, негадир юраги ўйнаб кетди. Бу гал ўз одатидан ўн кунлар чамаси кечиккани учун, «балки кутиб ўтиргандир» деб ўйлаб, ҳалиги юрак ўйноғиси тагин ҳам кучайди ва йўлақдан меҳмонхона ҳовлисига чиққач, ихтиёрсиз отининг бўйнига суялиб тўхтамоққа мажбур бўлди.

Чиндан ҳам у айвоннинг олдида кутиб ўтирган эди. Хаёлот ичида Отабекнинг келиб кирганини сезмай ҳам қолди. Ниҳоят, қора оҳу кўзларини тўлдириб бунга қаратиб олгач, ўрнидан турди-да, ичкари ҳовлисига бурилиб кета берди. Бу бурилиш маъносига Отабек аллақачон тушуниб қолган, бу ўзининг кечикиб уни зориқтиргани учун... Кечикиш учун бунчалик араз қилган бу гўзалнинг кундош учун қандоғ ҳолга тушмоғи маълум эди. Отабек тамом бир эсанкирашда қолди. Отини ахтахонага боғлаб, совға тўлдириб келган ипак хуржунни кўтариб, ичкарига кирди. Севикли куёвни йўлақда кўрган Офтоб ойим, қилиб турган юмишини улоқтириб Отабекнинг олдига югурди, жонини минг тасадуқ қилиб кўришгач, кечиккани учун нечоғлиқ ташвишлар тортиб ва қандоғ тушлар кўрганини лабилабига тегмай сўзлай кетди. Аллақаяқларда юрган Тўйбека ҳам югура келиб, сўрашмоққа уялса ҳам «чиройли йигит»нинг қўлидаги хуржунни олди.

Офтоб ойим югура-югура қат-қат кўрпачалар солиб куёвни ўтиришга таклиф қилди ва қаршилашни ҳар галгидан ҳам ошириб юборди. Лекин Отабек бу қарши олинишларга жуда ишончсиз қарар, бу кун бўлмаса эртага «ота-она орзуси» билан бу сийланишларнинг бирдан ўзгариб кетмагига имон келтириб, қайси йўсида ўтириб олганини ҳам пайқамас эди. Офтоб ойимнинг бир қанча яхши тилаклар билан қилган дуосига ҳам ишончсиз қўл кўтарди ва машъум «орзу»нинг бул-

доғ яхши дуоларни ост-уст қилишини ўйлади. Фотиҳадан кейин Офтоб ойим товоқни хурмага, хурмани товоққа уриштириб куёвга қатиқ олиб чиқди ва Отабекнинг ичмаганига ҳам қўймай, «ичингиз, йўл ғуборини оладир» деб қистай бошлади. Сўнгра Тўйбекани чой қайнатишга буюриб, ўзи куёв билан сўрашди:

— Отангиз, онангиз саломатларми?

— Шукур, сизга салом айтдилар.

— Ҳасанали отам соғми, нега сиз билан келмади?

— Шукур, соғ! Баъзи ишлар билан бўлиб келолмади,— бу жавобни бериш ҳамона кўнглидан кечди: «...Нега ёлгон гапирасан, Ҳасанали тўй ҳаракатлари билан машғул эмасми?..»

Отабекнинг кириб ўтирганига бир неча дақиқа фурсат ўтган бўлса ҳам, ҳамон Кумуш уйдан чиқмади-да, аразини қаттиқ ушлаганча ўтириб олди. Офтоб ойим куёви юзида кўрилган ўйчанликни Кумушнинг уйдан чиқмаганлигига йўйиб қизини чақирди:

— Кумуш! Қаллиғинг келдила-я, чиқиб сўрашини ҳам билмайсан.

Офтоб ойимнинг шу йўсин чақариши уч-тўрт қайталаб бўлса-да, Кумуш эшитмаганга солиниб, арзимаган нарсалар билан шуғулланган бўлиб чиқа бермади. Отабекнинг юзидаги ўйчанликка разм қўйган сайин Офтоб ойимнинг ҳалиги шубҳаси улғая борди. Куёвнинг кўзини шамғалат қилиб қизининг олдига кирди ва шивирлаб Кумушни уриша бошлади: «Эсингни едингми, қизим, эринг сени деб Тошкент деган шаҳардан келса-ю, сен ким келди, деб олдига чиқмасанг! Тур, чиқиб сўраш, аразлаб кетиб қолса, нима қиласан?» — Офтоб ойимнинг бу кейинги сўзи чиндан ҳам Кумушни ўйлатиб қўйди, «...кетиб қолса нима қиламан?» деган жумлани кўнглидан кечирди-да, онасидан илгарироқ, гўёки айвон тоқчасидан бир нарса оладигандек бўлиб, ўзига термулиб турган Отабекка ер остидан секингина бир кулиб боқди ва тоқчадаги кераксиз бўлган бир пиёлани олиб, яна уйга кириб кетди.

Ўзбек ойимнинг сеҳрчи-жодувчи деб қарғашни ҳам ҳикматсиз бир гап эмас, Кумушбининг бу кулиб қараши Отабекда ажиб бир инқилоб ясаган эди. Ундаги айни бу ўзгариш жуда қизиқ ва сира ишонмаслик эди. У бу ер тағидан бир кулиб боқиш таъсири билан устидаги тоғдек босиб ётган «орзуни» ағдариб солган ва

қушдек енгил тортган эди. Унинг оний бу ўзгариши шундан иборат эди:

«Уларнинг орзу ва ризоликлари, бу ризолик шарофати билан топиладиган савоб, юртнинг юқори-қуйи гаплари — барчаси ҳам Кумушнинг ёлғиз шу биргина кулиб қараши олдидан ўта берсин!»

Оний бу ўзгаришдан сўнг тараддудсиз шу қарорни кўнглидан кечирди: «Уларнинг орзуларини буларга сўзламайман-да, Тошкентларига ҳам бормайман!»

Ундаги бу ўзгариш оний бўлганидек жуда жиддий ҳам эди, кўнглига неча кунлардан бери узала тушиб ётган чигил «бир кулиб боқиш» сеҳри билан ечилган ва Марғилонда доимий турғунликка, деб тугилган эди... Бу ўзгаришдан кейин онадан туғма бўлиб енгил тортди, гўёки мундан сўнг ўзиники бўлгандек қилиб ишонч ва соқит кўзлари билан уйга қаради. Шу вақт уй ичидagi ситамгар пари ўзининг сеҳрли кўзлари билан Отабекка яна кулиб қараб турар эди-да, гўёки шу кулиш билан ўз сеҳрининг қайси даражаларда кучли бўлганини сўзлаб фахрланар эди.

Ўртадан ўн беш кунлар вақт ўтди. Кумушнинг қайталаб сўрашига:

— Чиндан, чиндан, бундан сўнг Тошкент бормайман! — деган жавобни берар эди. Кумуш бу гапга ажабланар, тўғриси, шодланар эди.

* * *

Марғилон келганнинг йигирманчи куни. Отабек ҳозиргина қаёққадир чиқиб кетган эди. Қутидор одатига қарши бозордан кундуз соат учларда қайтиб келди-да, Отабекни сўради, йўқлигини билгандан сўнг хотинини меҳмонхонага бошлаб чиқди.

— Тинчликми? — деб сўрагувчи Офтоб оймга севинч ва қувончлиги билинмаган бир вазият билан жавоб берди:

— Тинчлик.

Меҳмонхонада эру хотин ёнма-ён ўтиришдилар. Офтоб ойм бу боши-оёғи йўқ ишдан ёрилар даражасига ета ёзган эди.

— Отабекдан ҳеч бир сўз эшитдингми? — деб сўради қутидор.

— Қандай сўз эштай, ҳар қачон сўзлайдир, албатта, мен эштаман.

— Тошкент тўғрисида ҳеч гап айтмадими?

— Тошкентга бир гап бўлганми?

— Тошкентга ҳеч гап бўлмаган,— деб кулимсиради қутидор.— Менинг муддаом бошқа тўғриларда. Қизингдан ҳам ҳеч гап эшитмадингми?

— Ҳеч гап... Ҳа, айтгандек кеча, эрининг мундан кейин Тошкентга бормаслигини сўзлагандек бўлган эди.

Қутидор бир ишга тушунгандек кўзини ўйнатиб олди ва сўради:

— Энди Тошкент бормас эмишми?

— Билмадим, чинми, чин эмасми, ҳайтовур қизингиздан эшитгандек бўлган эдим. Нима, ота-онаси билан уришиб келганми?

— Йўқ,— деди қутидор ва чўнтагидан бир нарсани ола-ола айтди,— мен бугун Тошкентдан қизиқ бир хат олдим.

— Кимдан?

— Қудангдан,— деди қутидор ва хатни оча-оча,— шуни сенга ўқиб бермоқчиман,— деди.

— Ахир ўзи нима гап? — деб сўради Офтоб ойим.

— Эшитсанг биласан.

«Қудамиз Мирзакарим қутидорга ва қудачамиз хонимга етиб маълум бўлгайким, бизлар бунда соғ-саломатдирмиз ва ул жонибдаги сиз ҳурматли ва иззатлиларнинг ҳам парвардигори оламдан сиҳатларингизни салоти хамса олдида сўраб турмоқдамиз. Баъда махфий қолмагайким, куёв ўғлингиз хизматларига юборилган эрди. Иншоолло, саломат етган бўлса керак.

Сиз ҳурматлиларга маълумдир, бизнинг шу Отабекдан ўзга фарзандимиз бўлмай, дунёда ўзимиздан кейин қолдирадиган туёқимиз ва кўз тиккан орзу-ҳавасимиз, умид ҳадафимиз¹ фақат шул Отабекдир. Муҳтарам сиз биродаримизнинг шул ягона ўғлимизни фарзандликка қабул қилиб, аммо бизнинг келин боламизни Тошкентга юбормаганлари, бизнинг жанобларидан бўлган миннатдорлигимизни ва яна ўғлимизга бўлган марҳаматларини бир оз тугаллай олмайдилар. Аммо каминалари айбни сизнинг устингизга бутунлай юклай олмаймиз, зероки, бизнинг бошимизда бўлган «ёлғиз туёқлик» савдоси сизнинг ҳам бошиегизда бордир.

¹ Ҳ а д а ф — нишон.

Начукким, Отабекнинг кўп умри Марғилонда ўтиб, бизларни ҳам сиз ўйлаган оғирликқа солмоқдадир. Биродари азиз, сиз меним бу сўзларимдан хафа бўла кўрмангиз, зероки фақирингиз бу сўзларни бир йўсини келиш важдан ёзиб ўтдимиз. Дунё — орзу-ҳаваси уйи, дерлар. Юқорида баён қилингандек ва ўзлари билганларидан, айниқса қудачаларининг дунёга келиб кутгани шу ёлғиз ўғилнинг орзу-ҳавасидир. Жаноблари бул ишга ҳақ берурларми йўқми, аммо азизларнинг рухсатларини олмасданоқ Отабекни Тошкентдан ҳам тааллуқдор қилмоқчи бўлиб, бу маънига баъзи бир ҳаракатларни қилиб қўйган эрдик. Аммо бизларнинг бу раъйимизга ўғлингиз қарши тушиб ҳарчанд рад қилса ҳам, ниҳоятда онасининг сўзини ерда қолдирмаслик учун қабул қилган эрди. Аммо бул тўғридаги сиз жанобларининг рухсатларингиз баъдида жавоб бермакчи бўлиб хизматларига кетган эрди.

Сиз ҳурматлилар бул маънини савоб топасизларми, йўқми, бу жиҳати яна марҳаматларингизга боғлиқдир. Бу мактубни ёзишдан қасдимиз шулким, Отабекнинг бу иккинчи тааллуққа асло раъйи бўлмай ва яна сизларга айтмай бул тарафда бизларни хижолат чеқдириб қўярми, деб ўйладик. Биродари киром, сиз дунё кўрган бир кишисиз, онасининг бу талабини хўп мулоҳаза қилиб кўрингиз, бу тўғрисидаги раъйи, ўғлингизга қараганда ҳам, фақирларича, сизларда бўлгани важҳидан, албатта кўндиришга саъй ва кўшиш¹ қилурсиз, деб ишонамиз. Отабекнинг иккинчи тааллуқи тўғрисида келин боламизга билдирилмаса хўп эрди. Бизларнинг хурсандчиликларимиз йўлида Отабек билан бирга Тошкент тушиб, ўз қўллари билан тўйимизни ўтказишигизга ишониб — Юсуфбек ҳожи ва қудачалари. 17 савр ойида, 1265 ҳижрияда ёзилди».

Қутидор хатни ўқиб битирди-да, хотинига қаради. Офтоб ойимга бу хат музлик сувга шўнғитиб олиш таъсирини берган ва ўтирган ерида сирра бўлиб қотиб қолган эди. Оталар учун бундай гаплар унчалик ёмон таъсир бермаса-да, хотинларга қандай асар қилиши белгилдир. Офтоб ойим учун гўеки қизининг бирор айби учун бу ишга мажбур бўлгандек, Кумуш эса энди эрига севимсиз, ишдан чиққан ва бурчакка тикилган

¹ Саъй ва кўшиш — ҳаракат қилмоқ.

увададек бўлиб кўрина бошлаган эди. Мактубни эшитган қулоқлари янглиш эшитгандек бўлар эди.

— Тагин ўқиб кўрингиз-чи...

Қутидор хотинининг сўзидан кулди:

— Қайтариб ўқишнинг фойдаси йўқ, хатнинг мақсади сен англагандек,— деди.

Офтоб ойим боши янчилган илондек тўлғанди:

— Қизим устига кундош?!

Қутидор, қафасга янги солинган қушдек урина бошлаган хотинини босмоқ бўлди:

— Ортиқча уринма, илгари ҳақиқатга тушун-чи...

— Ҳақиқати нимаси?

— Бунда гап бор.

— Нима гап бор?

— Агар бу ишда куёвингнинг ҳам изи сезилганда эди, сен эмас, мен ҳам бу гапга чидамас ва қизим устига тушган бу оғир масалани тинчлик билан қарши олмас эдим. Аммо бунда куёвингнинг иштироки кўрилма, шунинг ила менинг дамим кесилиб қолди. Ҳали унинг қизинга: «...Бундан кейин Тошкент бормаيمان» деб айтганини сўзлаб эдинг-а?

— Ёлғонми, чинми,— деди Офтоб ойим тилар-тиламас,— эшитгандек бўлган эдим.

— Эшитгандек бўлган бўлсанг ҳам бу сўз чиндир,— деди қутидор.— Нега десанг, мазмунидан ҳам англашладирким, бу иккинчи уйланишга Отабек бутунлай қарши бўлиб, фақат бу гап қудаларнинггина ишларидир. Шунинг учун куёвингнинг уйланишини қизинг устига чин маъноси билан кундош деб бўлмайдир.

Офтоб ойим кутмаган жойда қутидор тамоман Отабекни иккинчи уйлантириш тарафида туриб сўзлар ва ўлганнинг устига чиқиб тепар эди.

— Агарда Отабек бу иккинчи уйланишга ризо бўлса эди, биринчидан, рухсат олиш учун Марғилонга келиб юрмас...

— Шошманг-чи,— деди Офтоб ойим,— ўзингизча нимани сўзлаб ётибсиз?

— Бу иккинчи уйланишда Отабекнинг ризосизлигини.

— Куёвингизнинг ризолиги бўлмаса худо хайрини берсин, вассалом!

— Гап унда эмас-да! — деди кулиб қутидор.

— Нимада? — деди қизишиб Офтоб ойим.— Қи-

зингиз устига кундош балосини ўз қўлингиз билан юкламоқчи бўласиз, шекилли!

Қутидор совуққина қилиб кулиб қўйди:

— Тушунмай ётибсан, хотин.

— Ҳамма гапга тушуниб турибман.

— Тушунган бўлсанг, бу хатга нима деб жавоб берамиз?

— Бизга маъқул эмас, денг.

— Маъқул эмас, дейиш билан иш битмайдир, бирорта далил кўрсатиш керак.

— Топарсиз, ахир, далилини.

Қутидор тамоман тўнни тескари кийиб олган хотинига қараб бошини қашиб олди:

— Хатда иккинчи уйлантириш учун бўлган сабабни қизимизни Тошкент юбормаганлигимизда кўрсатиладир,— деди қутидор.— Сен айтганча, куёвинг Тошкентдан иккинчи уйланмасин-да, Кумушни қудаларинг олдига турғун қилиб юборайлик, тузукми?

— Нега мен ёлғиз қизимни Тошкентга юборай,— деди кўзини олаантириб,— биз қизимизни беришда Марғилондан ташқарига олиб кетмас ваъдаси билан берганмиз.

— Бу гапинг тўғри-я,— деди қутидор,— мен ҳам Кумушни Тошкент юбормоққа қаршиман. Гап бу ерда, биз Отабекдан бу ваъдани олган чоқда, «ота-онангдан кечасан, иккинчи уйланмайсан» деган ваъдани ҳам олганми эдик?

— Бундай ваъдани берган бўлсин-бўлмасин,— деди энтикиб Офтоб ойим,— севиб олгандан сўнг, иккинчи уйланиш сўзини ҳам оғзига олмасин!

— Ким айтди сенга, оғзига олди, деб?

— Ҳеч ким айтмаган бўлса ҳам, сиз орага тушманг дейман, ўз оёғингизга ўзингиз болта қўйманг, дейман!

— Пичоқни ўзингга ур, оғримаса бошқага, деган бир гап бор,— деди жиддий вазиятда қутидор,— менадан ҳам сен яхшироқ тушуниб турибсанки, агарда бизнинг ризолигимиз бўлмас экан, Отабек сира ҳам иккинчи уйланмайдир. Масалан, биз иков қудаларнинг ўрнида бўлиб, ёлғиз ўғлимиз бошқа бир шаҳарда биз танимаган бир қизга уйланиб қолганда, ўйлаб қара, чидай оларми эдик? Ўғлимиз кўнмаганда ҳам ўз шаҳримиздан иккинчи уйлантиришга киришмасми эдик? Бу тилагимизга қарши тушиб ўғлимизни ўз шаҳри ва

ўз уйида олиб ўлтиргувчи қудаларимизга лаънат ўқиб, ўлим тиламасми эдик?

Бу сўз Офтоб ойимни бир оз ўйлатиб қўйди, лекин ҳали ҳам оёқ узатмаган эди.

— Энди нима қилмоқчисиз?

— Нима қилар эдим, — деди қутидор, энди ҳамма ихтиёрни ўз қўлига олиб қўйган эди, — Отабек кўнмаганда ҳам кўндириб ўзим биргалашиб Тошкент тушаман...

— Қизингиз бечорага...

— Қизимга ҳеч гап йўқ, ҳали ҳам иззат-ҳурмати ўз қўлида.

— Куриб кетсин шу дунёнинг ишлари!

— Қизингни Тошкент жўнатишга кўн, бўлмаса.

Офтоб ойим жавоб бериш ўрнига ўкириб-ўкириб йиғлади.

* * *

Қайин ота, қайин она, куёв... Бу уч бурчакли ўтиришдан Отабек кўнглида неча турли шубҳа туғилмоқда эди. Бу одатдан ташқари чақирик нега меҳмонхонага бўлди. Нега Кумуш бу ўтиришга чақирилмади, қайин онаси нега унга термулиб боқадир?.. Қутидор томонидан шу орада у кутмаган бир савол ҳам ташлаиб қўйилди.

— Отабек, уялмай, тортинмай жавоб берингиз, бу гал Тошкентдан чиқишингиздаги асл мақсадингиз нимага эди?

Отабек тарафидан кутилмаган бу савол уни шоширди ва нима деб жавоб беришни билмай қолди:

— Ўзим... сизларни кўриш учун.

— Тўғрисини сўзлангиз, бек! — Қутидор бу гапни ярим жиддий қилиб кулиб айтди. Чунки Отабекни шу йўсин баъзи ёқлардан таъмин этмакчи ва унга бу тўғрида жасорат бермоқчи эди.

— Айтдим-ку.

— Тўғри айтмадингиз...

Отабек шошган ҳолда эди:

— Тошкентдан чиққанимдаги мақсадни сўзлаш сизларга бир беҳузурлик берганидек, ўзимга ҳам оғир... У тўғрида қатъий бир қарорга келганим учун сизларга сўзлаб ўтириш ҳам фойдасиз, — деди.

Офтоб ойим эрига қараб олди, қутидор ёввошгина бир товуш билан сўради

— Сўзлаш оғирми?

— Менгагина эмас, ҳаммамизга ҳам оғир...

— Агарда биз ризолик берсамиз-чи?!

Эрининг бу жасоратига қарши Офтоб оймнинг юзига ризосизлик белгиси чиқди. Отабек эрса сесканиб уйқудан уйғонгандек бўлди ва иккиланиб сўради:

— Сиз нимага ризолик берасиз?

— Бу гал Тошкентдан нима мақсадда чиққан бўлсангиз — ўшанга.

Отабек хижолат билан тер чиқарди:

— Тошкентдан нима мақсадда келганимни била-сизми?

— Биламиз,— деб кулди қутидор.

— Сизни бундай ишга ризолик учун ким ва нима мажбур этади?

— Ҳеч ким мажбур қилмайди,— деди кулиб қутидор,— мажбур қилган нарса: шундай кунлар учун ўғил ўстирган ота-онанинг ризоликларигина, балки сизни ҳам шу гап мажбур қилар!

— Отам билан онамнинг ризоликлари учун шундан бошқа сабаб қуриб қолганига нима дейишимни ҳам билмайман. Гарчи Тошкентда экан чоғимда, бу ризолик йўлига бел боғлаган бўлсам ҳам, энди бу бел боғлашни бутунлай ўринсиз бўлганига тушундим...

Офтоб ойм оз қолдики, «тўғри!» деб қичқирсин. Аммо қутидор хотинига хўмрайиб қаради.

— Қисқароқ ўйлайсиз, Отабек! — деди.— Отангиз бизга мурожаат қилмаганда эди, биз бу ишда бетараф қолсак бўлар эди. Ҳозирда биз ҳам сизнинг сўзингизга қўшилсак, сиз эмас, ёмон отлиқ биз бўламиз.

— Унинг мулоҳазасини қилманг.

— Нега қилмайлик?

— Ҳамма айбни менинг устимга юклаб жавоб ёзингиз.

Қутидор кулди ва сўради:

— Тошкентда экан чоғингизда отангизнинг таклифини қабул қилган эдингизми?

— Қабул қилган эдим.

— Бизнинг рухсатимизни олгани Марғилонга ҳам келган эдингиз, шундоғми?

— Шундоғ...

— Баракалла, Марғилонга келиб бу гапдан айнадингиз-а?

— Айнадим...

— Энди Тошкентга Марғилондан айнаб борасиз?

— ...

— Мана, кўрдингизми, фақат бу ишда бизгина ёмон отлиқ бўламиз. Ўзингизнинг шу хатонгиз учун ҳам бу гапни қабул қилмоққа мажбурсиз!

Отабек нима деб айтишдан ожиз қолди ва ўзининг болалик ҳаракатидан сесканди ва хижолат орасида сўради:

— Отам сизга қачон хат ёзган эди?

— Кеча олдим. Демак, кўндингиз?

— Мен бу гапга дурустлаб ўйламасдан жавоб беролмайман.

— Қанча ўйласангиз ҳам жавобингиз биргина бўлиши керак, яъни ризолик!

Қутидорнинг бу сўзи жуда ҳам қатъий эди. Бу қатъиятни англагувчи, кўнглидан чиқараёзган бу масалани чинлаб ўйламоққа мажбур эди. Нима бўлганда ҳам кўнглининг бир чеккасини кирлатиб ётган бу «отана орузи» бир томондан қаралганда, жуда енгил кўчган эди. Аммо иккинчи томондан масаланинг етишмаган ўринлари ҳам бор.

— Яхши,— деди,— мен сизнинг таклифингизга кўнайин, аммо кўнишнинг ва ризоликнинг зарури қизингизда эмасми?

Шу чоққача мўнгайиб ўтирган Офтоб ойим ялт этиб эрига боқди, яна чексиз бир меҳрибонлик назари билан Отабекка қаради.

— Сиз, қизимизнинг андишасини қилиб ўтирмангиз, бек! — деди қутидор.— Бу ишни, энг яхшиси унга билдирмасликдир, кейинроқ ўзи кўникиб кетар, бу тарафлардан ташвиш лозим эмас!

— Йўқ,— деди бек,— мен бу ишга башарти кўнганимда ҳам қизингиздан яширмайман.

— Нега?

— Негаки, унинг ризолигини олмасдан туриб, бу ишга оёқ қўйишим мумкин эмас.

— Агар кўнмаса-чи?

— Кўнмаса, мен ҳам кўнмасликка мажбурман!

Бу узил-кесил сўздан қутидор ўйлаб қолди. Офтоб ойим бўлса, қизининг қадрини бунчалик аршларгача кўтармақда бўлган йигитга ўзида чексиз муҳаббат, поёнсиз эҳтиром сезмоқда ва нима учундир йиғлагиси ва куёви юзидан ўпкиси келмақда эди.

— Тузук,— деди қутидор,— унинг ризолигини ўзингиз олмоқчимисиз?

— Йўқ, негаки, қизингиз учун ҳақорат бўлган бу сўзни айтиш менинг қўлимдан келадиган иш эмас! — деди. Эру хотин бир-бирларига қарашиб қўйдилар. Кейинги сўзни айтиб битиргач, Отабекнинг кўзига ёш келган эди. Ўзининг ҳолидан уялди шекилли, уларнинг олдидан туриб ташқарига чиқди. У чиққандан сўнг, эру хотин яна ярим соатча жанжаллашиб ўтирдилар.

* * *

Хуфтан номозидан сўнг янгиланган ташвишларни бир оз унутдирар умиди ила пойчироғ ёнига ўтириб, Фузулий девонини варақлар эди. Аммо Фузулийнинг ранг-баранг шеърлари устида қаноатланиб тўхтамас, ҳамон варақлагандан варақлар эди. Шоирнинг нафис шеърлари ҳозир унинг учун тузсиз сўзлар йиғиндисидан бошқа бир нарса ҳам эмас эдилар. У шу вақт тўсатдан китобни ёпди-да, айвонга қулоқ солди. Чунки ҳозиргина сўзлашиб ўтирган Кумуш билан онасининг товушлари ўчган эди. У бу ҳолдан шакланди. Айвондан она-боланинг қаёққадир йўқолганларини пайқагач, тусида ўзгариш бўлгани ҳолда қайтиб келиб ўтирди. Нима учундир ҳозир унда бирор фожиага тушқувчининг ҳолати бор эди. Киши изтиробга тушган кезларда тилаб эмас, ихтиёрсиз баъзи бир йўсинсиз ишларга уринадилар. Шунингдек у ҳам жиддий бир равишда Фузулий мутолаасига берилди.

У ўзининг шубҳасидаги гапга қонеъ, орадан ярим соатлаб эмас, бир соатлаб вақт ўтиб борган бўлса ҳам, бу унга зерикарли эмас, тез келгандан келмагани яхши; яхшилиқми, ёмонлиқми, ҳайтовур бўладиган кўнгилсиз гапнинг кечиккани яхши... Фузулийни яхшилаб ўқиш керак! Шунинг учун ҳам маъноли шеърлардан бошини кўтармайди-да, гўёки айтарсиз китобга михланган...

Кумушнинг уйга келиб киргани ҳам унга сезилмай қолди. У қушлар каби латиф товуш чиқармаслик қилиб гилам устидан юриб келди-да, секингина шам ёнига — Отабек қаршисига ўтирди. Унинг қўйлагининг чиқарган енгилгина шамоли билан ёниб турган шам «лоп» этди-да, кўришгандек, ўйнашгандек бўлди. Бу ҳолдан китоб устига муккадан кетиб ўтирувчи чўчиб кўтари-

либ қаради, қаршисида, Фузулий таъбирича, себи занаҳдони¹ негадир қизариб, навоки мижғони кўз ёшлари билан Ҳуфтланган, ҳалиги пари эди... Биринчи қарашдаёқ кутган ишнинг тўғрилигига инонди ва осийлар каби кўзини ерга тикди. У, Кумушдан итобомиз сўзлар, аччиқ хитоблар кутар, биринчи итобдаёқ ота-она гуноҳига тавба қилишга ҳозирланар эди. Аммо иш у кутганича чиқмади. Кутилмаган жойда, гўёки уни бу огир ҳолдан қутқармоқчи бўлгандек:

— Фузулий яхши китоб,— деди Кумуш,— мен ҳам ёлғиз қолган кезларимда бу китобдан бошимни ололмас эдим, сизам-ми?

— ...
Отабек гарангсиб қолган, ўзини овутмоқчи бўлган бу олижаноб гўзалга нима дейишни билмас, қаердан сўз бошлашга ҳайрон эди:

— Ким йиғлатди сизни?

— Йиғлабманми?!

— Кўзингиз, кипригингиз...

— Ўзи шунақа...

— Йиғлатган мен эмасми?

— Китобни нега ёпдингиз? Очиб ўқинг, мен эшитай!

— Ота-она ризолигини бир томчи кўз ёшингизга арзитдим-ми?

— Мен рози, мен кўндим! — деди дафъатан Кумуш, бу сўзни нимадандир қўрққандек шошиб айтди.

— Кўндингиз... нега, а?

Отабек таажжуб ва ҳайрат ичида эди.

— Негаки,— деди Кумуш,— мен сизга ишонаман...

— Шунинг учун...

— Шунинг учун кўндим...

— Кўнглингиз фаришталар кўнглидек!

— Сизнинг ҳам кўнглингиз!

Икки жон, икки юрак гўёки биттадек бир-бирисини англаб, бирисидан-бирисига ўтиб юрар эди шу вақт.

— Бўлмаса нега йиғладингиз?

Бу саволдан Кумуш бирмунча ўнғайсизланиб, уят ералаш бир табассум билан:

— Ўзим...— деди ва кейиндан ўзининг ҳамма тилак ва шартлари маъносининг жами бўлган,— мени унут-

¹ Себи занаҳдон — бағбақа.

майсизми? — деган сўроғини берди. Отабек нима деб айтишга сўз тополмай қолди. Чунки, юрак сирини ифода қиларлик жумла топиш мумкин эмас эди. Жавоб бериш ўрнига ўзича сўзлади:

— Ота-она орзуси...

— Биламан,— деди овитувчи товуш билан Кумуш.

— Менинг орзумни ҳам биласизми?

Кумуш Отабек яқинига сурилди ва тирсаклари билан унинг тиззасига ёнбошлаб эркаланди...

Кутидор тарафидан эртага Тошкент жўнаш эълони берилди. Иккисининг ҳамма вақтлари шам ёнида сўзлашиб кечди...

3

ҚОВОҚ ДЕВОНАНИНГ БЕЛБОҒИ

Оч қоринга саримсоқ ейиб, кўк чой ичишдан зериккан кишилар чойхонага Қовоқ девонанинг кириши билан унга сўз қота қолдилар.

— Келинг, келинг, девона!

— Бир коса чойларинг борми, хўвари?

— Бор-бор, авлия, битта бачча бўлсангиз идиши билан сизники.

Қовоқ девона деганимиз ўрта ёш, сийрак соқол, қотма, кун иссиқлигига қарши ўчакишгандек бошига эски телпак, эгнига пахтасидан бошқаси тўзиб кетган гулпи чопон кийиб, белига янги бўз белбоқни беш-олти айлантириб боғлаган ва унга беш-олтита чилим қовоқдан тортиб то сув қовоқ ва томоша қовоқларгача осган; қовоқларнинг оғирлигидан аранг ҳаракат қиладиган, ўз замонасининг машҳур бир девонаси эди.

Бу девона Тошкентнинг барчасига маълум; беклардан, бойлардан, қисқаси, шаҳарнинг катта-кичигидан ўзига ихлосмандлар орттирган ва кўпларнинг тарафидан қилган кароматлари ривоят этилган бир мажнун эди. Шаҳардаги ҳар қим унинг ошнаси, каромати билан бепарво бўлганлар ҳам унинг қизиқ ҳаракатларига ва тугал сўзларига қизиқар эди. Бу чойхонадагилар ҳам шу кейинги синфдан эдилар.

Бирорта ихлосманд кўлидан бошлаб томоқ еган бўлса керак, ҳозир ўшанинг чанқовини босмоқ фикрида эди.

— Баччанг ким, баччанг? Онам мени баччалик учун туғмаган... Чойингдан бер, чойингдан!

— Онангиз сизни, нима учун туққан?

— Хоннинг қўйини боқиш учун, қовоқларни белга тақиш учун, чойингдан бер-чи, хўвари!

Девонага бир пиёла чойни ичишга ҳам тинчлик бермадилар. Эрмакчилардан бири кўзини шамғалат қилди-да, белидаги қовоқдан биттасини юлиб ҳам қочди. Иш ёмонга айланди. Қувлаб тутолмади. Сўнгра келиб яна бир коса чойни ичди ва унга-бунга қовоғи тўғрисида илтимос қилиб қаради. Бўлмагач, қовоғини қумсаб хўнгир-хўнгир йиғламоққа олди. Эрмакчиларнинг кутгани ҳам фақат унинг ёши мишиғига, мишиғи тупуғига қўшилиб йиғлаши эди.

Қовоқни юлиб қочган томдан келиб супанинг устидаги сўрига қовоқни осди ва ўзи тушиб девонанинг ёнига келди:

— Қовоқ ўғриси ушладингизми, девона?

— Йўқ, ука! Қовоғимдек шишиб ўлсин, қочганча кетди!

Биров, Эски жўвада кўрганлигини ва қовоққа миниб кетаётганиғи сўзлади. Иккинчиси «зап қовоқ эди-да» деган эди, учинчиси «аттанг-а» деб қўйди. Девонанинг ўпкаси шишиб кетди, эрмакчилар унинг юрагига галма-гал ўт ёқар эдилар.

— Қовоғингизнинг ўзи бу иқлимда йўқ нарса эди-да! — деди биров. Девона қовоғининг таржимаи ҳолини сўзлаб берди:

— Дадам мусаллас қовоқ, ойим ош қовоқ, мен бел қовоқ... — деди. Кулишдилар. Эрмакчилардан биттаси юқорида осилган қовоқни кўрсатиб ажабланди:

— Ийи-ийи, анови кимнинг қовоғи-я?

Девона, севикли қовоғини сўрида кўриб қувона кетди:

— Вой хўварингни... жиннилар, вой эси йўқ хўварилар! Қовоғимни бер, жиннилар!

— Тузук, тузук, авлия! Қовоғингизни тушириб берсам, нима берасиз?

— Сўраганингни ол, жинни... Ойим қишлоғига бек бўл, тентак; тилла жабдиқли от мин жинни...

— Мен Ойим қишлоғининг бекагининг урдасидан чиқолмайман. Қовоқларингизнинг касбини айтиб берсангиз бўлади менга.

Девона бу шартга кўнди, қовоқ туширилиб девонанинг қўлига эсон-омон тегди. Маҳбуба, ортиқча бир эҳтиёт ва эътибор билан белга бошқа йўлдошлари ёнига тугилди.

— Қани, энди бўлсин, девона!

Қовоқ девона, белидаги қовоқлардан битта эгри маймоғини кўрсатиб, «манови Мусулмон чўлоқ!» деди, унинг ёнидаги кичкина томоша қовоқни туртиб, «бунов, Худой бачча» (Худоёр бачча) деди, сув қовоғини эркалаб, «Нор калла» (Нормухаммад қушбеги) деди. Қолган иккига силлиқ қовоқчаларни «носқовоқ, юпқа томоқ» деб қўйди. Эрмакчилар кулишдилар. Бу қовоқ ўғрилари ичидан тезроқ қочиб қутулиш учун кетишга интилган эди, бирови ушлаб қолди.

— Тўхтаг ҳали, гап бор,— девона сўкиниб тўхтади,— манови белингиздаги белбоқни қаердан ўғирлаб олдингиз?

— Қўй, жувонмарг бўғур!

— Утган кунни ўғирлатган белбоғинг шу эмасми, Каримқул? — деб ёнидагига қаради эрмакчи.

— Ҳа, ҳа, худди ўғирлатган белбоғим — тутдик ўғрини!

Қовоқ девона худди белбоғидан ажрайтургандек икки қўли билан белига ёпишди.

— Сеники бу эмас, тентак!

— Йўқ, худди меники шу, еч, бўлмаса миршаб чақираман.

— Хўварингни... нима дейди бу!

— Тўғри айт, буни қаердан ўғирладинг?!

Девона белбоғининг туғунига астойдил ёпишгани ҳолда:

— Ўғирламадим, тентак, ҳожи поччангни тўйидан олдим, жинни! — деди.

— Ҳожи поччанг ким? Ёлғон сўзлама, ўғри!

— Ҳожи поччангни танимайсанми, тентак?

— Тошкентда ҳожи поччадан кўпи борми, ўғри?

— Эсинг кетибди, жинни... Юсуфбек ҳожинг-чи ахир; тўй бўлди, базм бўлди, ўғил уйланди... қўй, жувонмарг бўғур!

Девона эрмакчилар қўлидан аранг қутулиб чиқди, аммо уларнинг ичидаги кўзини боғлаган бир киши, нима учундир, девонанинг орқасидан эргашди. Чойхонадан анчагина узоқлашган эдилар.

— Девона, — деб чақирди ҳалиги эргашувчи.

Девона, ўзига қараб келувчи бу кўз огригини таниди, севикли қовоқлар устига келган бало бўлмасин учун кетар экан, қовоқларини эҳтиётлаб ушлади:

— Нима дейсан, кўз огриғи?

— Қўрқмангиз, девона! — деди кўз огриғи ва одимларини тезлатди.

— Нима ишинг бор?

— Тўхтаг.

Девона аранг тўхтади. Кўз огриғи уни чўчитмас учун наридан туриб ёнчиғини кавлай берди.

— Сизга назрим бор.

Бу сўзни эшитиб девона йўлга тушди. Кўз огриғи унинг кетидан югурди ва:

— Манг! — деб пул кўрсатди. Девона илтифотсиз кета берган эди: — Тўхта дейман! — деб дўқ урди. Девона нарида тўхтади:

— Келма, келма, кўз огриғи!

Кўз огриғи ўн одимча нарида турди:

— Ҳали, ким ўғлини уйлантирди, дединг?..

— Ким уйлантирди, дединг?

— Айтдинг-ку чойхонада...

— Айтдинг-ку чойхонада...

— Белбоғни қаердан олдинг?

— Бувинг берди.

— Тўгри айт!

— Тўйга келдингми?

— Тўйга келдим...

— Юсуфбийникигами?

— Юсуфбийникига.

— Белбоғинг йўқми?

— Йўқ.

— Тўй ўтганда келибсан.

— Юсуфбек қайси ўғлини уйлантирди?

— Нечта ўғли бор?

— Неча ўғли бор?

— Битта... Қоратегиндан келдингми, опанг омонми?

— Омон... Қачон уйлантирди?

— Ўзинг уйланганмисан?.. Қоратегиндан неча кунда келдинг?

— Беш кунда. Қачон уйлантирди?

— Эшакка минибми, яёв?

— Эшакка миниб.

- Нашанг борми?
- Бор.
- Қитта бер-чи.
- Бераман, олдин айт, қачон уйлантирди?
- Тўй ўтганда келибсан, тентак... Манга-чи, бир то-
гора ош тегди.
- Бозордан ош олиб берсам, ейсанми?
- Юзингга қачон чечак чиқди?
- Кўз оғриғи бу тугал сўзлардан асабийлашиб кетди:
- Қачон уйлантирди дейман?
- Тўй ўтганда келибсан дедим-ку... Бир ҳафта
бўлди, ўн кун бўлди, бир ой бўлди... Ҳа, ҳа, чарлари
энди бўлар эмиш... чарларга бор, Қоратегин!
- Тошкентдан уйлантирдими?
- Хи-хи-хи аҳмоқ. Тошкентдан бўлмай, Қорате-
гиндан уйлантирсинми?
- Шундан кейин кўз оғриғи чойхонага қайтди..

4

ЖОДУГАР ҚИНА

Қайин отасининг оғриган касалидан тузала олмай ва ё тезроқ ўлиб тирикларни қутултирмай, «чарлар» балоси билан ўзини ипсиз боғлангани учун Отабек сўнг чекда сиқилган, шунга кўра онасига ачитиб сўз-ламоқда эди:

— Ўйлаб боқинг, онажон! Бир бечора сизнинг орзунгизни деб, қизи устига кундош юклади ва биргалашиб тўйингизни ўтказишди. Иш-кучидан қолиб, ўн кунлаб Тошкентда юрди. Нима бўлганда ҳам бировнинг яхшилигини билиш керак эди.

Ўзбек ойим ўзининг бир ҳафталик сўзини такрорлар эди:

— Энди нима қил дейсан, болам, ўтказмай кетишинг уят!

— Уят дейсиз-да, уятга ўзингиз тушунмайсиз!

Ўзбек ойим ўглининг терс сўзидан қизишди.

— Жуда ҳовлиқа берма, ўғлим! Чарлар ҳам ўтар, андининг юзини ҳам кўрарсан!..

— Онажон,— деди Отабек,— сизнинг заҳарли сўзларингизга нима дейишга ҳам ҳайронман... Биллоки, менинг ҳовлиқишим сиз айтганча бўлса... Хотиним-

159

нинггина эмас, унинг ота-оналарининг андишасида шошаман. Уларнинг кўнгилларига гап келмасин деган мулоҳазада ҳовлиқаман! Мен сизнинг орзунгизга бутунлай қарши тушиб, Тошкентингизни тилга олмаслик-кача борганимда, ўша бечоралар сизнинг риюнгиз билан мени бу ерга судрагандек қилиб олиб келдилар. Уятни билсангиз, энг ози шунинг андишаси керак эмасми?

— Бўлмаса чарларни кутмагин-да, югура қол! — деди Ўзбек ойим, — марғилонликнинг ўкчангдан урганлиги аниқ экан!

Отабек қамоли бўғилганидан сукут қилишга мажбур бўлди, чунки бу орзу-ҳавас онаси ярани ҳар замон каттароқ оча боришга жуда ҳам уста ва бу усталик Ўзбек ойимнинг барча кутганларининг кундан-кунга бўшга чиқа борганидандан эди. Айниқса, унга ҳозир бутун маъноси билан сир англашилиб, марғилонликнинг «жоду»сини жуда ҳам кучли эканига имон келтирди. Ўглининг орзу-ҳавасини кўрди — кўриш бўлса — орзулагандан ҳам ортиқ. Бироқ бу орзу-ҳавас орқасидан кутилмаган марғилонлик балосидан ўглини қутқариш масаласи унинг тилагича бўлиб чиқмади-да, яна марғилонликнинг сеҳри ўткирлик қилди... Никоҳ кун Отабекнинг кийимларини жуҳуд домладан ўқитишлар, марғилонликдан совутиб тошкентликка иситишлар — барчаси ҳам ҳозир ўз ожизликларини унга икром қилар эдилар. Кейинги «беш-бош домла»нинг берган тутатқи, эзиб ички, дуо туморлари ҳам негадир таъсир асарини сездирмадилар...

Ўзбек ойим марғилонликнинг домласини кучли эканида шубҳа қилмаса ҳам, аммо бир ишга жуда ҳайрон эди: жуҳуднинг қилган жодусини — жуҳуд, мусулмон домланикни — мусулмон даф қила олур эди; нега булар асар қилмайдир сира? Ҳозир Ўзбек ойим бунинг сирини ўйлаб тополмас эди. Бу боши берк кўчада у узоқ қамалиб қолмади — бунинг сирини дафъатан топди, ҳам жуда тўғри топди: «Марғилонликнинг домласи жуҳуд ҳам эмас, мусулмон ҳам эмас — ҳинди! Ҳиндиларнинг ҳам ҳанноси¹, бас, ҳанноснинг сеҳрини на мусулмон домласи қайтарсину, на жуҳуд. Ўша ҳиндининг ўзи қайтармаса, ўзга иложи йўқ!»

¹ Ҳ а н н о с — қасамдан қайтган.

Нима қилмоқ керак! Тошкентда бирорта ҳинди домласи йўқки, иложини қилиб берса... Энди хотин боши билан Марғилонга мурожаат қилсинми?!

Бошга тушгани кўз кўрар, деган сўз бор. Ўзбек ойим ҳам бошига тушган бу кулфатни кўришга мажбур эди: «Шу галдан қолдирмай Отабекнинг ёнига Ҳасаналини қўшиб Марғилонга юбораман; Ҳасанали у ердаги ҳинди домлага учрашиб Отабек устидаги сеҳр-жодуларни ечдирсин... Ҳинди ҳар қанча олса ҳам майли, бисотдан у-буни сотиб пул қилиб бераман».

Отабек онасининг қаршисида бояги сукутга кетганича жим ўтирар эди. Ўзбек ойим ҳалиги кашфиётдан қутулиб, бу тўғрида сўнги қарорни ҳам бериб бўлгач, Отабекка деди:

— Ўғлим... янги уйланган отинг бор! Менинг олдимда ўтириб нима қиласан? Бечора ёлғиз ўтирибдир!

Отабек онасига бир қараб олди-да, жавоб бермади.

— Бор, болам, бор! Яхши эмас бу ишинг...— Ўзбек ойим сўзини бўлиб, дарича ёнига келиб тўхтаган Ойбодоққа қаради.

— Сут чой тайёр бўлди, сузиб кирайми?

— Икки косани келинлик уйга бер, мен билан Ҳасаналиникини шу ерга келтир!

Ойбодоқ кета бошлаган эди, Отабек уни тўхтатди:

— Меникини ҳам шу ерга олиб келинг,— деди. Ойбодоқ Ўзбек ойимга қаради. Ўзбек ойим ўғлига хўмрайди... Отабек хўмрайишга илтифот қилмай, Ойбодоққа «шундоқ қил» ишорасини берди.

— Бўлмаса, келинникини ҳам шу ерга бериб, ўзини чақир, Ҳасанали уйда ичсин,— деди Ўзбек ойим. Ойбодоқ кетгач, ўғлидан сўради,— бу нима қилиқ, болам?

— Қилиқ эмас.

— Келин билан ичсанг, нима бўлар эди? Бировнинг боласини мунчалик хўрлаш яхши эмас.

— Бундан хўрлаганлик чиқмайди. Ўзини шу ерга чақирдингиз иш битди.

Ўзбек ойим тагин нимадир айтмоқчи эди, Ойбодоқ дастурхон кўтариб кириб қолди.

— Келинга айтдингми?

— Айтдим.

Дастурхон ёзилиб, тушлик чой келди. Ўзбек ойим косасига нон ташлаб кўзи эшиқда, яъни келинни кутар

эди. Келин эшикдан кўрингач, ўғлига «қарши ол» дегандек қилиб қараб қўйди. Ун етти ёшлар чамали, кулча юзли, оппоққина, ўртача ҳуснли Зайнаб, қайин онасининг тилак ва шаънига лойиқ тавози-одоблар билан битта-битта босиб дастурхон ёнига келди. Қайин она томонидан «ўтиринг!» рухсати берилгандан сўнг, қисалиб-қимтиниб товуш чиқармайгина ўтирди. Ўзбек ойимнинг кўзи ўғлида. Ўғли бўлса чойга нон ҳўллаб ёмоқда эди. Бир-икки қайта хўмрайиб-хўмрайиб ўғлига қаради-да, унинг кўзини учраштира олмагандан кейин, унга сўз қотишга мажбур бўлди:

— Чарларинг ҳам бўла қолмадики, қайин отангни бориб кўрсанг, ёки чарларсиз ҳам кўра қоласанми?¹

Зайнаб кўзини эрига тикиб қолди. Отабек салқингина онасига жавоб берди:

— Кўрсам бўлади...— деди ва кулимсирагансимон Зайнабга қаради. Зайнаб ҳам кулган бўлди. Шу кичкинагина кулимсираш Ўзбек ойимни анча тинчтди. Аммо мусохаба шунинг билан тўхталиб, орага яна бояги жимжитлик кирди. Ўғлининг миридан-сирини ажратиб ўтирувчи она яна олазарак оғриғига йўлиқди. Зайнабнинг кўзи тез-тез Отабекка тушар, у бўлса хўр-хўр чейин ичар эди... Бу ҳолдан Ўзбек ойим ич-этини еб, ютган лукмасининг мазасини ҳам билмас, қисқаси ўтириш сўзсиз, гўё тузсиз ва маъносиз эди. Бу маъносизлик тадбирини кўриш яна Ўзбек ойим устида:

— Келин пошшога тилла узук буюрдингми?

— Буюрдим, эрта-индин битиб қолар.— Отабек сўзни чўзмоққа йўл қўймади, аммо онаси гапдан-гап чиқариб, сўзга сўз уламоқчи эди:

— Тилла сочпопугингиз бор эдимми?

Зайнаб эрига қаради ва ийманибгина жавоб берди:

— Йўқ.

— Йўқ бўлса олиб бераман! — деди Отабек. Ўзбек ойим анчагина жонланиб олди. Тагин ундан-бундан сўз уринтирмоқчи эди, унча муваффақиятли чиқмай бошлади. Сут чойдан сўнг қумғонда чой келди. Зайнаб биринчи пиёлага қуйиб ўрнидан турди ва қайин онасига икки қўллаб узатди, иккинчи пиёлани тўлдириб ўрнидан турмоқчи бўлган эди, уни Отабек тўхтатди.

¹ Тошкентликлар одатича «чарлар» бўлмасдан туриб, куёв қайин ота, қайин онага кўринмас эди.

— Бундан кейин чой беришда ўрнингиздан туриб ўтирманг,— деди,— ўтирган ерингиздан берсангиз ҳам бўладир.

Лекин бу гап қайин онага ёқмади, эътироз қилади:

— Нега ундоғ дейсан, бола! Ўрнидан туриб чой бериш одамзоднинг зийнатидир, келинларнинг бор-йўғи келинлиги ҳам шунда-ку!

— Сизнинг учун ҳам ўтириб чой берсин демайман, аммо бу такаллуфнинг менга кераги йўқ,— деди ва қўлидаги чойни тез-тез ичиб бўшатди. Фотиҳа ўқиб ўрнидан турар экан,— албатта, сизга ўрнидан туриб чой бериши лозим...— деди ва чиқди. Бу гапни Зайнаб чинга ҳисоблагани учун бошқа нарса пайқаманган, аммо Ўзбек ойим бўзариб қолиб, дарров эсига ҳиндининг жодуси келиб тушган эди.

Шу ўтиришдан бир соатча кейин Ўзбек ойим уйни ҳолилатиб, Ҳасаналини ўзи олдига чақиртириб кирди. Ҳасанали бу чақиртириқдан бир нарса ҳам сезмаган, чунки хўжабекасининг ички сиряга унча ошна эмас, чарлар маслаҳатидир, деб ўйламоқда эди. Ўзбек ойим уйнинг эшигини беклаб келди-да, Ҳасаналининг яқинроғига ўтирди ва ярим товуш билан муддаони оча бошлади.

— Энди иш Тошкент домлалари билан битатурганга ўхшамайди... Ўйлаб қарасам, марғилонликнинг домласи ҳинди экан. Шунинг учун ноилож сени олдimgа чақиртирдим. Сен ҳам одамсимон гапimgа тушуниб, бу тўғрида ақлинг етканча зехнингни югуртиргин... Ўзингга маълумки, кундан-кунга марғилонликни унутиш ерига, ҳар соат унга эси борадир. Бу долларнинг барчаси ўша ҳиндининг жодусидан бўлиб, муаккиллар Отабекнинг бўйнидан сиртмоқ солиб, Марғилонга тортадирлар...

Ҳасанали, хўжабекасининг кўздан бери домла-хўжа билан саргардон бўлиб юришини билса-да, аммо унинг «ҳинди, сиртмоқ солиб тортиш» каби сўзларига тушунмади. Бекасининг феълани яхши билгани учун, яъни унинг қарғишидан қўрқиб тушунмаганлигини билдирмади-да, «қанг гапнинг теги қаерга борар экан» деб жим, қулоқ солган бўлиб ўтира берди. Аммо Ўзбек ойим сўзини ҳалиги ерда тўхтатиб, «сен шунга нима кенгаш берасан?» деган саволни берди.

— Мен нима дер эдим... Сиз нимани маъқул кўрсангиз, шу-да! — деди. Ҳасаналининг тушунмаслик орқасида берган бу жавоби Ўзбек ойимга ниҳоятда ётишиб келди:

— Баракалла, Ҳасан! Ана шунинг иложини ўзинг қиласан!

— Яхши...

— Эрта-индин чарлар бўлиб ўтса, албатта Отабек Марғилонга югурадир. Шу вақтда сен ҳам бир нарсани баҳона қилиб бирга Марғилон борасан-да, қаердан бўлса ҳам ўша ҳиндини топасан ва назрини бериб, яхшилаб қайтариқ қилдирасан...

— Кимни?

— Кимни бўлар эди, Отабекни-да!

— Нега?

— Тушунмадингми?!

— Тушуниш бўлса — тушундим... Шунчаки аниқлаб олмоқчиман-да.

— Марғилонлик-ку Отабекни ҳинди домладан ўзига боғлатиб қўйибдир, ана шуни сен ҳам пайқаб юрган-дирсан-ку?

— Пайқамаган бўлсам ҳам, аммо мақсадингизга энди тушундим, — деди кулиб Ҳасанали. — Ниятингиз Отабекни марғилонлик келиндан совутиш!

— Баракалла, — деди Ўзбек ойим, — совутишгина эмас, унинг чангалидан Отабекни узил-кесил қутқариш.

Ҳасанали ҳайрон бўлди. Чунки хўжабекасининг марғилонликка мунчалик адовати бор деб ўйламас эди.

— Нега энди?

— Ўғлимни марғилонликларнинг қўлига бериб қўймайман-да, ахир! Бурун Тошкентда хотини бўлмаган бўлса — энди бор, бундан кейин анди келинга бизнинг муҳтожлигимиз йўқ...

— Хайр, энди нима қилмоқчисиз?

— Нима қилишим кундан ҳам равшан, — деди Ўзбек ойим ва тамом қаноат ва ишонч билан бояги мақсадни такрорлади.

— Ўзинга айтганимдек, Марғилондаги ҳинди домланинг ўзидан бир мартаба қайтариқ қилдирсак, марғилонликнинг сеҳр-жодулари ботил бўлиб, Отабек ўзидан андини талоқ қилиб юборадир...

— Сиз марғилонлик ҳинди домланинг ўғлингизга қилган жодусини қаердан билдингиз?

Ўзбек ойим бу савол билан ўзининг кашфидан бир оз шубҳаланди-да, ишончсизроқ қилиб:

— Ўзим билдим,— деди.

— Ўзингиз қаёқдан биласиз, ахир, биров айтгандир сизга?

— Ўз ақлим билан топдим.

Ҳасанали ўзини тутолмай кулиб юборди:

— Лекин шунга қолганда, ақлингиз бир оз янглишибдир...

— Нега?

— Негаки, икки ўртада сеҳрчи ҳинди ҳам йўқ, сеҳр қилдирувчи марғилонлик ҳам, Отабек ҳам сеҳрланган эмас!

— Нега бўлмаса Отабек ҳадеб, уйланса ҳам, Марғилонга ошиқа берадир?

— Бунинг сабабини ҳали ҳам билмайсизми?

— Биламан, сеҳр-жоду қуввати!

— Жодуни ким қилдирадир?

— Қайин отаси, қайин онаси, қола берса хотини.

— Янглишасиз, ойи!

— Нега янглишаман?

— Сеҳр-жоду қилишдан уларнинг мақсадини нима, деб биласиз?

— Калвак ўғлимнинг ақлини ўғирлаб, пулини емакчилар.

— Пулини емакчилар? — деб кулди Ҳасанали.— Марғилонлик қудаларингизнинг давлати олдида бизники йўқ деса бўладир. Ундан кейин мен яхши билманки, улар Отабекка уч пуллик ҳам рўзғор қилдирмайдилар. Буни ўзим яхши билганимдек ўғлингизнинг ўзидан ҳам «уларнинг рўзғор қилдирмаганларидан жуда сиқиламан» деган сўзини неча қайта эшитдим. Шунини ҳам яхши билмоқ керакки, ўша жодугар қудаларингиз ёмон кишилар бўлганларида Отабекни Тошкентдан уйлантириш сиз ўйлаганча қулай иш бўлмас эди. Ўғлингизнинг Марғилон боргандан сўнг ваъдасидан айнаганини, албатта, ҳожидан эшитган бўлсангиз керак.

Ўзбек ойим енгиләзган бўлса ҳам, айниқса Ҳасаналидан тил қисиб қолгуси келмас эди. Гўёки шунча ўтган гапларга қиймат бермагандек.

— Мен бунинг сирини энди хўп билиб олдим! — деб кўйди.

Хасанали кулди:

— Билсангиз ҳам янглиш англабсиз, чунки бунинг сири сиз ўйлаганча эмас.

— Қандоғ?

— Ўғлингизнинг ҳар замон Марғилонга ошиқмоғи... Айниқса, бу гал қайин ота, қайин оналаридан андиша қилганлиги учундир. Ундан кейин...

— Ундан кейин?

— Ундан кейин катта келинингиз ўғлингизнинг кўз очиб кўргани!

— Кўз очиб кўргани? — деди Ўзбек ойим ва истехзоланиб кулди. — Зайнаб ўша марғилонликча бўлмабди дегин?

— Мен қаёқдан билай... Эҳтимол ўғлингизча шундайдир...

— Ўзинг уларнинг иккисини ҳам кўргансан, индалло сўзла: улардан қайси бирисининг ҳусни ортиқ?

Хасанали бу савол қаршисида нима деб айтишга билмай қолди...

— Муҳаббат деган нарса ҳуснга қарамайдир.

— Қарайдирми, йўқми, сендан уни сўраётганим йўқ. Қайси бириси кўҳлироқ деб сўрайман?

Хасанали қийналди ва гапни бошқага чалғитиш учун:

— Энди маслаҳат нима бўлди? — деб сўради.

— Олдин сўзимга жавоб бер-чи, ер юткур!

— Саволингиз қизиқ, нима деб жавоб беришга ҳайронман... Тўғрисини айтайми?

— Тўғрисини!

— Тўғрисини индалло сўзласам, — деди ва қийналиб тўхтади, — ҳар бир гулнинг иси ўз йўлига.

— Тўғрисини дейман!

— Анови келинингизнинг ўлса-ўлиги ортиқ...

— Гапирма-гапирма, — деди Ўзбек ойим, — бошда шу марғилонлик балосига ўзинг сабабчи бўлганмисан, ҳали ҳам ўшанинг томонини олиб сўзлайсан! Саңдек соқоли узун, ақли қисқадан кенгаш сўраб ўтирган мен ҳам аҳмоқ!

Хасаналининг чалғитиши ва ҳайрон бўлиши Ўзбек ойимнинг табиатини яхши билгани учун эди. У ўз хоҳишига тескари келган ҳақиқатни кўрмайдирган қизиқ бир табиатга молик эди.

— Ўзингиз тўғриси сўзлатиб, тагин нега мендан хафа бўласиз, ойи! — деб муқобала қила бошлаган эди, Ўзбек ойим яна гуриллаб кетди:

— Бўлди, бўлди... тузингни ичиб тузлигингга тупурганни худой кўтарсин! — деди.

Ҳасанали хўжабекасининг қарғиш ва койиши остида кула-кула уйдан чиқди.

Бу мусохаба кўринишда Ўзбек ойимга унча ўзгариш бермагандек сезилса ҳам, лекин руҳан унча анча бўшаштирган эди.

* * *

Шу гапдан бир ҳафта чамаси кейин ва чарлар куттишининг ўн бешинчи кунлари эди. Отабек меҳмонхонада тоқчадаги китоблар орасидан қандайдир бир китобни ахтарар экан, Ҳасанали унинг ёнига кирди. Пайшанба кун чарлар эмиш кабарини бериб кетди.

Отабек китоблардан бирини суғуриб олди ва варақлар экан «чарлари ҳам қурсин!» деб қўйди. Кўнглидан кечирди: «Букун душанба бўлса, тагин орада тўрт кун бор».

— Мана бу хат ҳам сизга эмиш,— деди-да, Ҳасанали унга бир мактуб узатди,— боя биров бериб кетган эди,— деди ва шошиб-пишиб қазо бўлаёзган аср номозини ўқиш учун жойномоз ёзди. Отабек мактубнинг унвонига кўз ташлади: «Тошкентда... маҳалласида турғувчи Отабек Юсуфбек ҳожи ўғлига тегсин». Ким томонидан ёзилганлиги унга маълум бўлиб, қўлидаги китобни тоқчага қўйди ва шоша-шоша хатни очди.

Катта қоғозда туссизроқ сиёҳ билан ёзилган узун бир хат. Унинг кўзи ёзув устида сузди. Сузган сайин негадир унинг тусида улуғ бир ўзгариш ва вужудида бир титроқ воқеа эди. Бу хат унга севинч берар эдими, дэҳшатми, ўзидан бошқага мажҳул эди. Шу мажҳул ўзгаришларнинг сўнг чекига бориб етгандан кейин хатдан кўзини олди ва ихтиёрликми, ихтиёрсизми, ҳайтовур бор товушича «қўрқитмоқчи!» деб юборди. Бу сўз билан Ҳасанали ҳам нари-бери номозини битирди-да, жойномоздан бурилиб қаради:

— Нима гап?

— Ҳеч гап йўқ,— деди Отабек ва эсанкираш вазиятида унга қаради.

— Қўрқитмоқчи, дедингиз-ку, хат кимдан?

— Хатми? — деди ва шунинг ила бир оз эсини ўзига

йиғиб олгандек бўлди.— Хат келинингиздан... Қўрқитмоқчи бўлиб баъзи бир кинояларни ёзибди! — Бу гапни айтгандан сўнг хатни буклай берди. Ҳасанали фотиҳа ўқиб Отабек ёнига келди.

— Киноялар ёзиши кечикканингиз учундир,— деди. Отабек тасдиқ ишорасини бергандек бош силкиб қўйди.

— Айниқса шу гал кечикишингиз бечора келинга оғир тушиб, киноялар ёзишга мажбур бўлган,— деди Ҳасанали.— Аниғи ҳам бечорага жуда оғир, «кундош — хотин зотининг ўлими» деганлар. Энди, нима бўлганда ҳам орангизда оз қолди, чарларни ўтказа жўнайсиз-да! — Отабек жавоб бермади, чунки Ҳасаналининг кейинги сўзидан ризо бўлмаган эди. Ҳасанали уни тинчитиш учун: — Агар кўнглингиз тинчимаса,— деди кулиб,— сиз ҳам кинояли бир хат ёзиб берингиз! Хат келтирувчи эртага хабар олиб ўтишини билдирган эди!

Отабек бу сўздан бир оз жонлангандек бўлди. Чунки унинг кўнглига бу кинояли мактубни жўрттага ёзилган бўлганлиги келиб тушган эди.

— Бу гап тўғрими? — деб сўради.

— Тўғри, эртага эрта билан келиб, хат бўлса олиб кетмакчи эди.

— Яхши,— деб кулимсиради Отабек,— эрталаб келса, хат бераман!

Ҳасанали меҳмонхонадан чиққач, ўзини тўхтатиб олгани ҳолда иккинчи қайта хатни кўздан кечирди:

«Вафосизга. Мен ўзимнинг бу мактубимни кўз ёшларим билан ёзаман. Негаки, ҳозирда менинг кўз ёшларимгина эмас, бутун борлигим сиёҳдир. Мен энди оғизлардаги вафо сўзига ишонмайман. Чунки мен ўзимнинг вафосига ишонганим бир йиғитдан улуғ вафосизлик кўрдим. Уятимдан кўзларимни очолмайман. Негаки, еру кўклар, тоғу тошлар ва дунёдаги барча нарсалар менинг алданганим учун кулиб масхара қилгандек қарайдилар... Бу кунимдан бу ҳасратимдан қутулиш учун ўзимга ажал чақираман. Лекин ажал ҳам мен шўрликдан нафратлангандек, гўё ул ҳам менга вафосизлик қиладир.

Бегим, гарчи аччиқлансангиз ҳам айтишга мажбурман: сизда виждон, инсоф, раҳм, ваъда, вафо, яхши-

ликни билиш, боринг-чи, одамгарчиликдан ҳеч гап йўқ эмиш. Билъакс сиз: ҳийлакор бир тулки, оғзи қон бир бўри, раҳмсиз бир жаллод, уятсиз бир йигит!

Сизни ҳийлакор дедим: эсингизда борми, содда отамни, гўл онамни қандоғлар қилиб алдадингиз? Ёдингизда борми шам ёнида мени алдаб айтган сўзларингиз, берган ваъдаларингиз, «Менинг орзум» деб қилган хитобларингиз, тўккан кўз ёшларингиз?.. Бас бу ҳийла-лар, бу макрлар сиздан бошқа кимдан топилсин?..

Сизни оғзи қон бир бўри дедим: чунки сизда раҳм йўқ, сиз ўзингизнинг заҳарли тишларингиз билан мазлумлар кўксини, боёвлар бағрини чок этасиз; янги очилган гулларни, энди бош тортган лолаларни вақтсиз сўлдирасиз, очилиб битмай ўлдирасиз!

Сизни уятсиз дедим: илгариги ваҳшатингиз билан ўзингизнинг ҳаққингиз битганлигини била туриб ҳам яна уялмай-қизармай виждонсизлар амрини берасиз ва уятсизлигингизни яна бир қат орттирасиз!..

Мен сизнинг баъзи бир даъволарингизга ҳайрон қоламан: отам Тошкентда экан чоғда бу гапни айтишга уялган эмишсиз... гўё бунинг ила номуслик бўлиб кўринмакчисиз шекилли?! Онам баъзи вақтларда:

«Янги ёр топганда, дўстлар, эскидан кечмоқ керак, Эскини ўлган санаб, латта кафан бичмоқ керак!»

байтини ўқиб кўяр, мен бўлсам ул вақтлар бунинг маъносига тушунмас эдим. Аммо... энди бу байтни кимга айтилганига ва унинг маъноларига хўп тушунмакдаман. Ташландиқликнинг сўнг ўтинчи қилиб сиздан шуни сўрайман: учинчи ёр топганда, иккинчи бечорага ҳам шундай уятсизлик қилинмаса эди! Бу тилагим учун ажабланмангиз, чунки, «пичоқни ўзингга ур, оғримаса ўзгага сол!» — дейдилар.

Сизга янги ёр, менга уятсизликнинг қурбони бўлиш муборак! Кумуш эмас, Тупроқбиби ёздим, 17 жавзо 1265 йил. Марғилон.»

5

ХИЁНАТ

Қутидорнинг Тошкентдан ёлғиз қайтиб келиши Кумушни анча энтиқдирган эди. Аммо Отабекка воқе бўлган узр масаласи бир қадар уни тинчитди. Ишонар-ишонмас шубҳа ва васвасалардан бир оз ариди: «у ме-

ни унутмаган, ваъдалари чин, сўзлари тўғри... У ҳам мени севар экан...» деб, бурунги одати билан гоҳи эрининг йўлига чиқиб кутмакка ҳам бошлади.

Отасининг келишининг саккизинчи куни эди. У бу кечаси кўрган баъзи бир тушларини Отабекнинг бу кун келишига йўйди-да, эрталабдан туриб сочларини ечди. Сочлари орасидаги чигилларини диққат билан тараб жом ёнига ўтирди. Унинг нафис қора сочлари орқа-ўнгига тўзғиб ажиб бир манзара бердилар. Сочини қатиқлаб, совунлаб ювгач, онасидан иккита қилиб ўрдирди. Офтоб ойимнинг: «Нега қирқ кокил қилмайсан?» деб сўрашига: «Қизингиз энди қизлик давридан ўтиб, келинлик даврига кирди. Қизингизнинг бундан сўнг кувейингиздан бошқа совчилари ҳам йўқ» деб кулди. Аммо бу икки ўрим соч, қирқ кокилга қараганда, жуда ҳам ўзига келишиб тушиб, унга яна бир қайта улуғворлик ва олийлик бағишладилар. Сочини ўрдиргандан кейин уйига кирди-да, кийимлар тахланган токча ёнига тўхтади. Равоқлик токчада унинг ўн беш чамали асл кўйлаклари уйилган эди. Сарик рупоқ атласини кийишга чоғлаб кўрган бўлса-да, бироқ кўйлакни олган ерида бу фикрдан қайтди. Қизилни... кўкни... олма гулни... қисқаси қайси бирисини кийишга тараддулданди. Кўйлаklar ичида ўзига ярашмайдиргани йўқ: оқ олма учун барги ҳам, гули ҳам бир... Унинг ўзига сарик атлас хуш келса-да, бироқ ҳозир ўз хоҳишини бир ёққа қўя туриб, Отабек кўнглича кийинишга қарор берди. Чунки Отабек кўпинча қора кўйлак кийишга қистар эди. Совсар гулли қора атлас кўйлагини кийиб, бошига зангор шохи рўмолини солди ва марварид кўзли кичкина олтин ҳалқани қутидан олиб қулоғига тақди. Шу соддагина ясанишдан сўнг иккинчи токчада тироғлик турган кўзги ёнига борди. Кўзги ичидан тўзғиб, чувалиб кўринган соч толаларини тўғрилаб ўзини кузатди. Кўзги ичидан кўринган малак, ўз эгасини ҳам кайфлантириб секингина илжайиб қўйган эди. Нариги ёқдаги фитнаи даврон ҳам садафдек оқ тишларини ёқут каби иринлари орасидан кўрсатгандек бўлди. Бу ҳуснга оналик вазифасини ўтагандек кўринган латиф бурни ёнидаги қора холини табиийлигига ишонамагандек қашиб кўрди ва кўзги ёнидан жўнади. Жўнар экан «... чиройла бўлса ҳам меникидек холи йўқдир» деб кўнглидан кечирди.

Кечки олов вақтида ташқари ҳовлисида у-буга овора бўлиб юрар эди. Бу кунги кўрган туши уни ортиқ ишонтирган, шунинг учун Тўйбеканинг ташқари ҳовлида қилатурган юмишини ҳам ўзи бажармоқда, Тўйбекадан сув сепдириб ўзи ер супурар экан, қулоқлари йўлак томондан эшитиладиган оёқ товушларида эди.

Ҳовлидаги икир-чикир ишларни тамомлагач, айвоннинг олдига ўтириб тузатинди, тузатинар экан йўлакдан юриб келмакда бўлган бир оёқ товушини эшитиб, юраги нима учундир ошиқиниб шопириниб кетди. Оёқ товуши ичкарига яқинлашган сайин у ўзида гитроқ аралаш бир ҳол сезар эди. Ниҳоят йўлакдаги оёқ товуши тугалиб, Кумуш кутмаган жойда паранжили бир хотин келиб чиқди. Кумуш узоқ бир энтикиб қўйди.

Хотин Кумушга қараб келар эди. У ердан бичиб олгандек пак-пакана, бурни юзи билан баравар, деярли теп-текис, кўзи қоққан қозик ўрнидек чуп-чуқур, оғзи қулоғи билан қошиқ солишар даражада жуда катта, юзи қирқ йиллик оғриқларникидек сап-сарик, қирк беш ёшлар чамасида бир хотин эди. Кумушбиби ўзига томон келувчи бу даҳшатли хотинни умрида биринчи мартаба кўрар эди. «Нима қилиб юрибди бу оч арвоҳ?» деб ўйлади. Хотин ён одимлаб узоқдан юзига совуқ ва тушда кўрқарлик бир кулги тус берди. Димоғи билан «қих» этиб қўйди.

— Хи-хи-хи, айланай сиздан, пошша қиз! Мирзакарим бойнинг ҳовлилари шуми? — деб сўради. Кумуш «шу» жавобини бергандан сўнг, ўзи билан кўришмакчи бўлган бу хотин олдига икки одим юриб тилар-тиламас елкасини тутди. Унинг тўғри мавзун¹ қоматига ердан бичиб олинган мудҳиш хотиннинг қўллари зўрға етдида, «эсонмисиз, пошша қиз» деб сўрашди. Хотин паранжиси билан айвоннинг олдига ўтириб олгач, «уффф» деб чайқалди ва «анча йўл экан, тинкаларим қуриб кетди-я!» деб шикоятланди.

— Мирзакарим бойнинг ҳовлилари аниқ шуми?

— Шу.

— Сиз кимлари бўласиз бойнинг?

— Мен қизлари.

— Қих... сизга берсам ҳам бўлар экан,— деди хотин ва ёнчигидан бир хат чиқарди.— Ўғлим Тошкент билан

¹ Мавзун — келишган, хушбичим.

Марғилон орасида қатнаб олиқ-сотик қиладир. Бу гал Тошкентдан қайтишида биров унга шу хатни бериб, Мирзакарим бойнинг ҳовлиларига тез еткузиб берасиз, деб илтимос қилибдир. Қих, хи-хи, айланай сиздан, пошша қиз. Қих... Мақтангулик бўлмасин, ўғлим ҳам ўзимга ўхшаш бировнинг йўлида ўлиб қутуладир: бугун туш вақтида Тошкентдан келди-да, онаси билан сўрашишни ҳам билмай, шу хатни қўлимга тутқизди. «Жон она, ўзим йўлда жуда уриниб келдим, сенга адаб-сизлик бўлса ҳам дарров Мирзакарим бойникини сўроғлаб шуни элтиб бер, берувчи тез берасиз деб ўтинган эди» деди. Мен ҳам кўнгилачангман, айланай пошша қиз, касалдан яқинда турганим учун бир қадам босишга тоқатим бўлмаса ҳам савобдан қуруқ қолмайин, деб сургала-сурғала ҳовлигини сўроғлай-сўроғлай топгунимча ўлиб бўлдим... Қих...— деди. Кумуш хатни хотиннинг қўлидан олиб раҳмат айтди ва хатнинг унвонига кўз ташлади «Марғилон шаҳрида сокин¹ Мирзакарим қутидор ҳовлисига».

— Янглишмабсиз, ойи!

— Нега янглишай, айланай сиздан, пошша қиз! Улуғ даргоҳларингизни кўчадаги ҳар ким билар экан!— деди хотин ва ялтоқланиб ўрнидан турди.— Энди мен кета қолай, болагинам йўлдан оч келиб, бир қошиқ иссиққа зориқиб ўтиргандир.

— Ичкарига киринг, чой қайнатайлик.

— Раҳмат, пошша қиз! Анчон ичармиз чой бўлса... ких. Бир кўрган билиш, икки кўрган таниш, дейдилар...

Кумушбиби хотинни ортиқча қистаб ўтирмади-да, йўлаккача кузатиб борди. Хотин йўлакка бурилар экан, қайрилиб тўхтади:

— Бу дунёда шунақа ҳожат чиқаришлардан топганмиз, агар Тошкентгами, Қўқонгами отангизнинг хат-патлари бўлса, ўғлим бажонидил олиб кетадир. Шу ўрталарга келиб қолсам хабар олиб ўтайми?— деб сўради. Кумушнинг «йўқ» дейишга оғзи бормаи «майлингиз, оғир келмаса» деб жавоб берди. Хотин йўлакка бурилди. Кумуш айвон томонга қайтар экан ошиқиб хатни очди. Хат кичикроқ қоғозда ўлчовлик сўзлардан иборат эди.

¹ Сокин — турувчи.

«Кумушбиби бинт Марзакаримбойга — завжи¹ тошкентлик Отабек Юсуфбек ҳожи ўглидан. Отангиз Тошкентда экан вақтида мен бу ишни очмоққа оғирсинган, тўғриси уялган эдим. Маълумингиз Тошкентдан уйланганимдан сўнг, Ёлғиз бошимга ҳам Тошкентдан, ҳам Марғилондан икки хотин ушлаб туриш оғирлик қила бошлади. Шувинг учун бу икки хотиннинг бирисидан кечишга тўғри келиб, ниҳоят турмушим учун енгил ва орзумга мувофиқ бўлган бир нарсага қарор бердим. Ул ҳам тошкентлик хотиним билангина қслиб, сизни талоқ қилиш эди. Мактубни олган кунингиздан бошлаб ўзингизни мендан бегона ва никоҳимдан ташқари ҳисобласангиз бўладир. Менинг бу талоқ хатимни албатта шариат пешволари шаръий ҳисоблаб, иддангиз² битиш билан сизга бошқа эр қилмоққа ихтиёр берсалар керак. Отабек Юсуфбек ҳожи ўгли.

13 жаво, 1265 йил. Тошкент»

...У бу мактубни ўзининг сўнг томчи кучи билан ўқиб тамом қилди-да, жонсиз бир товуш ила «ўятсиз!» деб қичқирди ва ерга йиқилиб ўзидан кетди... Йиқилишда кўлидан чиққан қоғоз парчаси шамол билан учиб бориб боши ёнига тушди. Йўлак панасидан мудҳиш башара чиқиб, бир-икки қайта унга кулиб қарагач, йўқолди...

Бозордан қайтган қутидор ерда ҳушсиз ётган қизи устига даҳшат ичида югуриб келди. Чеккасини зах ерга бериб йиқилган ва кесак каби ҳиссиз қизини жон ҳолатда қучоғига олди. «Қизим... Кумуш... кўзингни оч!» аммо Кумушдан жавоб йўқ эди. Даҳшати юз даража ортган ҳолда Кумушни кўтариб олиб ичкарига юрди. Уйда Офтоб ойим билан Тўйбека қий-чув кўтардилар. Айвонга ётқизган бўлсалар ҳам, Кумушни ўзига келтириш чорасини билмай, тўғриси нима чора кўришни эслари топмас эди. Баракат берсинки, эси ярим бўлса ҳам Тўйбека умрида биринчи иш қилди: совуқ сув келтириб Кумушнинг манглай ва кўксига сепган эди, сесканиб ўзига келди. Ҳушдан ажралаёзган бечоралар бу ҳолдан сўнг, бир оз жонлангандек бўлдилар. Кумушни совуқ тер босиб, бир неча вақт жим ётди,

¹ Завж — кув.

² Идда — шариат қонуни бўйинча эрдан чиққан аёл, орадан олти ой муддатни ўтказмай, иккинчи эр қилишга ҳақсиз ва бу муддат идда (сақланиш) деб аталар эди.

шундан кейин оҳистагина ўнглиниб ётиб олгач, кўзини очди.

— Нима бўлди, қизим, кўзингга бир нарса кўринди-ми?

Кумуш кўзини юмди-да, энтикиб қўйди. Жавоб бермади. Бу савол отаси томонидан ҳам берилгандан сўнг:

— Мени ташқаридан ким олиб келди? — деб сўради.

— Мен, қизим!

— Ёнимда ҳеч нарса кўрмадингизми?

Қутидор бу саволдан бошқа гап тушунди:

— Йўқ, қизим, сен ўзинг ёлғиз ётар эдинг.

— Шундоқ ё...— деди. Сўзининг сўнгини айтолмади.

— Гапир, гапир, қизим!

— Ёнимда бир хат бор эди... Мени бу ҳолга қўйғувчи шу хатдир,— деди, бу сўзни ниҳоятда кучланиб айтди.

Вақт хуфтанга яқинлашган эди. Қизининг ҳалиги жавоби билан сабрсизликка тушган қутидор қўлига шам олиб ташқарига чиқди ва ердан хатни олди. Қизини бунчалик фалокатга солган хатни, олган еридан қўзгалмаёқ ўқиб чиқди. Хат ҳақиқатан жонсиз эди. Қутидорнинг ҳам оз қолдики ҳуши бошидан учсин... Сўнг чекда хўрланган ва фавқулодда чайқалган юраги билан ихтиёрсиз «маккор, инсофсиз!» деди. Кўз ўнглари қоронғуланиб бир неча вақт серрайганча қолди. Яна «яхшилиқни билмаган ҳаромзода!» деб қўйди. Боя бу хатдан хабарсиз эди. Энди қизининг олдига кириб, унинг бетига қараш унга жуда ҳам оғирлашган, чунки бу фожианинг бош омили деб ўзини таниган эди. Бориб айвоннинг олдига ўтирди ва бошини қўллари орасига олди. Бу хўрлик, бу одатдан ташқари уятсизлик бечора қутидорни жуда эзган; нима қилмоққа — хўрланган, таҳқир этилган қизини не йўсинда юпатишга, бу қора кунларни қандоғ қилиб ўтқаришга билмас эди. Шу ҳолда не вақтгачадир қолди. Эрининг кечикишидан хавфга тушиб, Офтоб ойим унинг ёнига чиққанда ҳам у бояги ҳолда эди.

Эру хотин қизларининг ёнига кирдилар-да, унинг оёқ томонига ўтиб секин-секин ўтиришдилар. Анчагина бир-бирларига қарашиб қолгач, Офтоб ойим олган таассуротини ичига юта беришга чидамда-да, ёмғирдек кўз ёшини тўка берди. Қутидор ҳам хотинини кутиб

тургандек кўз ёшлари билан соқолини ювмакка олди. Кўзи юмуқ бўлса ҳам, уларнинг ҳозирги ҳолларини сезиб ётган Кумушнинг да қайнаб чиққан кўз ёшлари икки чаккасидан ёстиққа оқиб туша бошлади. Шу чоқда на учундир тоқчада ёниб турган шам ҳам лиглик қилди-да, ўчди... Шунинг ила бу ҳовлини чин маъноси билан қоронгулик босди...

Бу воқиянинг учинчи куни Кумушбиби йиллаб ётувчи оғриқлардек сарғайиб озган, эндигига гунчадан чиқаёзган бу ёсимон гулни хоин кўлларнинг захри сўлиган, фасод ўчоғининг уятсиз мақсадлари ҳусн боғининг бу янги эркасини ишонган ва кўз тиккан жиҳати исмидан таҳқир қилдириб, умидсиз бир вужуд ёки жонсиз бир ҳайкал ҳолига қўйган эдилар. Унинг кўзларида доимий бир маъюсият, аримас бир ҳузун ҳар онда бир энтикиб чайқалиш эди. Офтоб ойим ҳам сўнг чекра хўрланган эса-да, лекин унга бу хўрликдан бурун убу билан қизини овутиш, унинг кўнглини очиб бу совуқ, уят гапни унутдириш, ҳар ҳолда кўзининг оку қораси бўлган Кумушни бирор касалга чалинмаслиги йўлида тиришиш муҳимроқ эди. Ва икки гапнинг бирида «ортиқ ўйлама, қизим... Эсиндан чиқар, энди хафа бўлганинг билан сира фойдаси йўқ!» дер эди. Кумуш бўлса ҳушсизларча онасининг оғзига ағрайар ва ҳар қачон маъюс эди. Кумушнинг бу ҳоли бечора онанинг юрагини эзар, юз хил васвасаларга солар эди.

— Кумуш, — деди Офтоб ойим тушлик чойдан кейин, — қайтага тоғанникига бориб келмаймизми?

— Нима қиламиз, тоғамникида?

— Нима қилар эдик! Ўйнаб-куламиз, қайгуларининг кўчага ташлаймиз!

Кумуш онасининг сўзига нима учундир кулди ва «майли» деди.

— Тур, бўлмаса, юз-қўлингни ювиб отлан, худо ўлим берсин, уятсиз эрингга!

Кумуш мулойимгина қилиб онасига қараб олди. Ўрнидан туриб Тўйбека ҳозирлаб берган обдаста ёнига ювуниш учун ўтирди.

Улар тамоман йўлга ҳозирланган эдилар, йўлак томондан ўтган кун хат келтирган хотин кўринди. Кумушнинг кўзига бу хотин офат каби кўринса ҳам, аммо иккинчи тарафдан у севинди. Онасини келувчи хотин билан таништириб, ким бўлганлигини сўзлади.

— Хи-хи, айланай бойвуччалардан... Шундоғ қизим-никага ўтган эдим, қиҳ... алваддайн¹, деб йўл устидан бурилиб кирдим...— деб пучуқ хотин сўзланиб келар эди. Она-бола қўлга олган паранжиларини ерга қўйишга мажбур бўдилар.

Хотин Кумуш билан кўришгач, ачингансимон сўради:

— Ҳа айланай пошша қиз, сизга нима бўлди, жуда ўзингизни олдириб қўйибсиз?

Пучуққа жой кўрсатиб, Офтоб ойим жавоб берди:

— Бир-икки кундан бери тоби йўқ.

— Худой сақласин, худой сақласин! — деди хотин, — қиҳ... бевақт келиб сизларни йўлдан тўхтатдимми, хайр, худо синглимни ёмон кўздан асрасин! — деб фотиҳа ўқиди.

— Хуш келибсиз, — деди Офтоб ойим.

— Хушвақт бўлинглар, айланай, пошша қиз...— деди хотин ва Кумушга қараб давом этди, — ану кунги сўзингиз билан йўлдан қайрилиб кирган эдим. Эртага ўғлим Тошкент жўнамоқчи, отангизнинг хат-патлари бўлса... қиҳ...

Кумуш жавоб бериш ўрнига онасига қаради. Қизининг қарашадаги маънога тушунган Офтоб ойим «юборадиган хатимиз йўқдир» деб жавоб берди.

Бу сўз билан пучуқ хотин ғилт этиб Кумушга қараб қўйди. Кумуш онасини унга хабарсиз кўрсатиб жавоб берди:

-- Отамнинг хатлари йўқ, меники бор, озгина кутишга вақтингиз бўлса, ёзиб берар эдим.

Пучуқнинг келишдан мақсади фақат шу ёзиб бериладиган хатгина эди. Кумушнинг ўтинчи унга мой каби ёқиб тушди:

— Ёзиб беринг, айланай, пошша қиз, борадиган жойимдан кечиксам-да, савоби бор-ку, қиҳ...— деди. Кумуш хотиндан миннатдор бўлиб, уйга хат ёзиш учун кирди.

Юқорида Отабек томонидан олинган мактубнинг ҳақиқати мана шу йўсин хиёнатнинг натижаси эдики, биз энди хиёнат қаҳрамонлари билан ўқувчини таништирамиз.

¹ Алваддайн — гаъдасиз бўлмайин.

Саратоннинг иккинчи куни... Марғилоннинг шимолида бўлган Б... маҳалласининг кунчиқар томонида жанубга қараб бурилган тор кўчанинг юқори бурчагида отининг тизгинини ушлагани ҳолда бир йигит киймига ўтирган чанг-тўзонларни қоқар эди. Йигитнинг узоққина йўлдан келганлиги унинг киприк ва қошларига, ҳам эндигина чиқа бошлаган соқол-муётларига ўтирган тўзонлардан билгили эди. Йигирма икки ёшлар чамасида бўлган бу йигит сариқ танли, уккининг кўзидек чақчайиб ўйнаб ва ёниб турган қизил кўзли, юзига парчинлангандек юза (пучук) бурунли, манглайи қанча ташқарига ўсиб чиққан бўлса, юзи ўшанча ичкарига кетган, қисқаси вақтсизроқ яратилиб қолган бир махлуқ эди. Бурчақда ердан икки ярим газлар юксакликда кун ботишга қаратиб қурилган иккита кўримсиз бир бетлик эшиклар юзларига ёпиқ ҳолда эди.

Маълум йигит бошидаги қалпоғини қўлига олди-да, ҳалиги эшикларнинг ўнг томонидагисини очиб, оти билан ичкарига кирди. Эшик ортиқча тор бўлгани учун от сиқилибгина ўтди-да, энди узунгина усти очиқ йўлак бошланди. Йўлакдан сўнг ҳовли эди. Ҳовлининг шарқ ва жануб томонлари бузилиб-ёрилиб ётган эски хароба иморатлар бўлиб, ҳовли юзи турли ахлатлар билан булганч, гўё йиллардан бери тозаланмаган, супурги кўрмагандек эди. Ҳовлининг ўрта ерида паканагина балиқтут ўсиб, остига кул ва бошқа ахлатлар тўпланган эди. Ҳовлининг кунботар томонида харобалиқдан озгина берида бўлган бояги йўлакка тираб солинган икки даричалик бир уй, бу уй қаторида бир айвон бўлиб, шунинг ила бу ҳовлининг тиккайган биносининг ҳисоби тамом эди. Бу хонадоннинг ошхонаси бўлмагани учун бўлса керак, ҳалиги айвоннинг бир бурчагига ўчоқ қурилган. Тутунлар билан айвон деганимиз қоп-қора ис, гўё айвон бўлганига онг ичмақда. Бунинг устига ўчоқ бошидаги товоқ-қошиқлар, тоғора ва қозонлар тартибсиз равишда ифлос ётарлар, қозон теварағида уймалашмоқда бўлган уч-тўртта товуқлар бундаги ифлосликни яна бир қат оширмоқда эдилар. Ай-

боннинг нариги ёнидаги дарича орқали уйга кирилур эди. Уйнинг ярмиси қуруқ ер-қора шипдан иборат бўлса-да, аммо тўрида соқич боғлаб йилтирамакда бўлган кир, юлдуз каби илма-тешик жафокаш оқ кийиз, ҳам тахмондаги эски сандиқ устига йиғиб қўйилган бир тўда пахтаси чиққан увадалар кўрпа-ёстик отини ўз устларига олур эдилар. Битта токчадаги чети учган, қони қочган уч-тўртта пиёла ва бир қора қумғонни, иккинчи токчадаги умрида ювуниб кўрмаган қора мис баркашни, бўш қозиқлар кўнгли учун осилган биттагина кир дастурхонни тилга олиш билан бу ҳовлининг бутун жиҳоз-амлок¹ рўзгорини ёзиб чиқилган бўлинур, бурчакдаги токчада қаттиқ нон мужиб ўтирувчи сичқонни кўрсатиб ўтирмаса, бу уйда бошқа жонли зот ҳам кўринмас эди. Қаршидаги бўғоти тушиб ўртаси емирилган, деворларидан бақа салласи ўсиб чиққан хароба биоларнинг ўнда-сўнда кўрилмоқда бўлган эски нақшларидан ва сирларидан бу оиланинг илгариде давлатли бир хонадон бўлганлиги, бу кунда ортинча фақирликда яшаганлиги англашилур эди.

Йигит отини тут ёғочига боғлаб, уйга томон юрган ҳам эди, бурчакдаги хароба уйдан ўзини тузатиб, ўқувчининг қутидор ҳовлисида кўргани, пакана хотин гўё оналарнинг «зиёндош алвасти»ларидек хунук қиёфатда йигитга қараб югуриб кела бошлади. Хотин йигит билан эсон-соғлик сўрашгач, иккиси уйга кирдилар. Йигит тўнини ечиб уйнинг тўрига ирғитди, бошидан қалпоғини олиб қозиққа илди. Шундан сўнг, иккиси ҳам ўтиришдилар.

— Қалай,— деб сўради хотин,— ишинг ўнгиданми?

— Чакки эмас!

— Ўзи ҳозир шу ерда эди. Эплаб келса шу эди, деб ташвишланиб ўтирди. Сен келур олдиндангина чиқиб кетган эди.

— Уйига кетдими?

— Билмадим, келиб қолса керак. Ўзи ҳам қатнай-қатнай ўлаётибди, кеча уч қайта келиб-кетди, қих...

— Нимадан ташвишланади?

— Ишни айтганимдек қилмаса ҳамма меҳнат тўрт пул, дейди.

¹ Амлок — мулклар.

Йигит кулимсираб олгач, сўради:

— Узимизнинг ишлар қалай?

Бу саволдан хотиннинг юзига умидсизлик туси кирди:

— Билмадим, дўстанми, душманданми, ҳайтовур олдинг очилмай туради; совчиликка чиқмаган куним йўқ, қих... Ёмон қўшнини ер ютсин, Марайим кудингчи бўшашгандек бўлган эди, уни ҳам қўшнилар ўлгур айнитибдилар... Ҳомидбой бўлса бугун унашсаларинг, эртага тўйни бошлаймиз, дейди, қих...— Бу сўздан йигитнинг кўзлари олайиб, алланечук тусга кирди.

— Қайси қўшни экан, у?

— Қуриб кетсин, ёмон қўшнилар, қих... Мен сенга қайси бир қўшнини тутиб берай, ҳаммаси ҳам айнитар эмиш.

— Сен менга ўша... ни кўрсатиб бер, тобини олиб қўяй ўша онангни...

Иккиси шу можарода эдилар, йўлақдан киришидаёқ тутга боғланган ўзининг отидан одамнинг келганини билган Ҳомид, айвондан айланиб киришга сабри чидмай даричадан ошиб уйга кирди-да, йигит билан қучоқлашиб кўришга кетди. Ўтирар-ўтирмас Ҳомид ундан сўрай бошлади:

— Хўш, Содиқ полвон, ишлар қанақа, Тошкентда нима гаплар бор?

— Нима гаплар бўлсин. Тошкентда тинчлик. Баҳона билан Тошкентни ҳам кўриб олдик.

— Эшигини ¹ топа олдингизми?

— Топдим. Айтганингиздек унинг эшигини Тошкентда ҳар ким билар экан.

— Бўлмаса, хатни ҳам топширгангизми?

— Топширдим.

— Балли, шер, хатни қўлингиздан ким олди?

— Бир чол.

— Юзи чўзуқроқ, чеккаси сиқикроқ чолдир.

— Худди ўзи.

— Хатини ҳам олдингизми? — деди ва сабрсизланиб Содиқнинг оғзига тикилди. Содиқ юзига мағрур бир тус ва овозига музаффарият оҳанги бериб, «хатни ҳам олдим» жавобини айтди. Бу жавобдан сўнг Ҳомиднинг оғзини таноби жуда ҳам қочган ва Содиқнинг ел-

¹ Фарғонада ҳоваяни эшик дейдилар.

касига қоқа бошлаган эди. Содиқ қўйнидаги хатни олар экан, ишлатган ҳийласини ҳикоя қилди:

— Хатни чолга бердим-да, эртага Марғилон кетаман, хат берсаларингиз бемалол, дедим. Чол бир оз ўйлаб олгандан кейин, ҳозирча хатимиз йўқ, сизга малол келмаса эрта билан бир хабар олиб кетмайсизми, ўзингиз ҳозирда қаерда турибсиз, деб сўради. Мен оғирсингансимон ўйланиб олдим ва хўп, қўшхонам узоқ бўлса ҳам бир хабар олиб ўтарман,— дедим. Ишнинг ўнгланишига қувониб, бир кечани чойхонада кечириб, эртасига ваъда вақтига яна бордим. Имон топкур отам хатни муздек қилиб тайёрлатиб қўйган экан. Марғилон қаердасан, деб бир от, бир қамчи жўнай солдим.

Ҳомид хатни олур экан, Содиқнинг елкасига қоқиб «раҳмат, раҳмат!» деб қўйди ва: «Биз ҳам сизнинг ҳаракатингизда», деган сўзни ҳам қўшди. Хатни очар экан, Ҳомиднинг юзида қувонч аралаш бир жиддият мушоҳада этилар эди.

«Умидим юлдузи, орзум чечаги, ҳаётим тираги Кумушимга!

Киноя ва ачкиқлар билан тўлиқ бўлган мактубингизни олдим. Хатни ёзган чоғингизда тамом бир ўт ичида, газаб денгизда сузганлигингиз гавдаланиб кўз ўнгимдан ўтдилар. Ўтдиларгина эмас, ҳатто менга шунчалик таъсир этдиларки, гўё маликасининг газабига учраган қул қай даражада эс-ҳушидан айрилса, қилар ишидан, ўйлар ўйидан янглишса, менинг-да ҳозирги ҳолим бунинг юз даража юқорисига етди. Тўғриси заҳар олуд мактубингизга одамларча тушуна олмадим ва тушунишга ҳам лузим кўрмадим, чунки газаб устида айтилган сўзлар ақлли кишиларга лойиқи муҳокама ва мутолаа бўлолмас, гулхандан сўнг аланга ҳисобини ҳеч бир вақтда олинмас, лекин мактубингизнинг бир ўрнига нима маъно бериш учун тамоман ожиз қолдим: «...илгариги сўзингиз билан ўзингизнинг ҳаққингиз битганлигини била туриб ҳам яна уялмай-қизармай виждонсизлар амрини бериб кўясизда, уятсизлигингни яна бир қат орттирасиз!..» ва «...отам Тошкентда экан кезде бу гапни айтишга уялган эмишсиз... гўё бунинг билан номусли, уятчан бир йигит бўлиб кўринмакчисиз шекилли?!..» — Бу сўзларингиз билан нима демакчи

бўласиз, танингиз соғми? Дуруст, мен отангизга бирга кетолмаслигимни, чарларни уч-гўрт кун кутиб қолишимни бир неча вақт айтолмай юрдим ва ниҳоят отангиз кетишга рухсат сўрай бошлагач, отам орқали узримни айтдирдим, бас, бунда қандай уятсизлик бўлсин, гумонимча, иситмангиз қаттиқ ушлаган кўринадир ва бу телбаларча мактубингизни иситма орасида ёзганга ўхшайсиз...»

Ҳомид мактубнинг бу ўрнига етганда ихтиёрсиз ҳолаб юборди-да, «вой аҳмоқ» деб қўйди. Пучуқ хотин билан Содиқ кулиб унга қарасалар ҳам, у илтифотсиз ўқишида давом этди:

«Мактубни иситма орасида ёзганингизга тамоман қаноат ҳосил қилдим. Шунинг учун сизни айблашга ҳаққим йўқ, ҳам сиз маъзурсиз. Бу киноя ва заҳарли мактубни ёзишга сизни мажбур этган, мени ҳийлакор тулки, оғзи қон бўри, уятсиз йигит... ва тагин аллақанча мартабаларга миндирилишларимнинг бош омили, албатта отангиздан ҳам эшитган бўлсангиз керак, шу кунгача чарлар балоси билан тутқун бўлишим, орзу-ҳавас, қайин стасининг оғриб ётиш шумлигидир. Ниҳоят сизнинг еттич қатингиз баракасида букун чарлар хабари ҳам келиб қолди. Сиз менинг бу хатимни ўқиб, гуноҳларимни ёрлақаб турган кезларингизда, албатта, мен Марғилон йўлида бўлсам керак. Онангизнинг ўқийдиган байти менинг шаънимга тамоман тескари, чунки ота-она орзуси ҳеч бир вақт янги ёрлик вазифасини ўтай олмас ва ҳамиша бошқаларнинг орзу-ҳаваси бўлиб қола берар. Сиз ўзингизни тупроқ билан тенглаштирмакчи бўлгансиз, лекин мен ҳозир Кумушга ҳам қаноатланмай Олтинбиби деб атамоқ фикрига тушдим...»

Борлигим муҳаббатингиз алангаси билан туташгани ҳолда завжингиз Отабек.

26 жавзо, 1265 йил. Тошкент»

Мактубнинг бош томонини ўқиганда Ҳомиднинг юзида кўрилган шодлик ўзгаришлари хатнинг охири билан негадир булгангандек ва шодлик ўрнини чуқур бир мулоҳаза олгандек бўлди. Бир-икки дақиқали фикрдан сўнг Отабекнинг: «Сиз менинг бу хатимни ўқиб, гуноҳларимни ёрлақаб турган кезларингизда,

албатта мен Марғилон йўлида бўлсам керак...» жумласини кўзидан ўтказди-да, Содиқдан сўради:

— Тошкентдан чиққанингизга неча кун бўлди?

— Олти кун.

Содиқнинг жавоби унинг устидаги юкни тагин ҳам оғирлаштиргандек сезилиб, у бошини қуйига энгаштирди ва чувоқ соқолини тузатиб фикрда қолди. Ҳомиддаги кейинги ўзгаришдан хабарсиз, тахмондаги увадаларни тузатиш билан овора бўлиб юрган пучуқ хотин Ҳомиднинг ёнига ўтириб, хунук бир илжайиш орасида сўради:

— Қалай, Ҳомидбой, ишлар ўнгиданми, пошшанисага энди совчиликқа бораверамизми?

Ҳомид умидсизча бошини чайқади ва салмоққина қилиб жавоб берди:

— Ишимиз ҳали у даражага етган эмас, биз ҳозир фақат совчининг йўлидаги биринчи ғовнигина буздик.

Ҳомид пучуқ хотин орқали Кумушнинг хатини олдириш билан ўзининг биринчи мартаба юборган хиёнатномасини фавқулодда бир муваффақият билан натижаланганлигини сезиб, Отабек кўкрагига ҳам қўл солиб кўрмак ва унинг Кумушбибига бўлган муносабатини билиб ҳам шунга қараб иш юритмак учун Кумушнинг мактубини Содиқ орқали Тошкентга юборган; Содиқ эса ўқувчига маълум мактубни Отабекка топшириб, Отабекнинг Кумушга ёзган мактубини ҳам олиб келган эдики, юқорида бу хат Ҳомид томонидан ўқилиб ўтди.

Отабекнинг бу мактуби ортиғи билан ўзининг Кумушга бўлган муносабатининг ҳамон эски ҳолида боқийлигини эълон қилар ва ўзининг осонлик билан рақибга берилмаслигини сўзлар эди. Бу йўлда биринчи қадамини муваффақият билан босган Ҳомид кейингиларини биринчидек кетиши учун қайғуланар эди. Бу кун-эрта Отабек келар-да, Кумуш билан топишар, хиёнатноманинг ўзиники бўлмаганлигини исбот этиб, Ҳомиднинг ўйлаган ишини яна кейинга силтар, ёки бутунлайга Ҳомиднинг умидини узар. Мана бу очиқ кўришиб турган эҳтимол эмас, ҳақиқат олдида у ҳайрон ва бунга қарши тадбир ўйлаш билан гаранг эди. У бу тўғрида узоқ ўйлаб турмади, бир нарсага қарор қўйган каби фикрдан кўзини очди ва пучуқ хотинга деди:

— Жаннат опа, бир чилим берингиз-чи,— Жаннат опа чилим солиш учун кўзгалгач, Содиққа деди: — Иним Содиқбой, ишимиз жуда хом ҳали!

Содиқнинг қизил укки кўзлари ўйнаб жавоб берди:

— Ғам еманг, ака, хом бўлса ўбдан етиштирамиз, ўлмасак!

Содиқнинг бу жавоби Ҳомиднинг ишончини мойлагандек бўлди, тўпшисини бошидан олиб наमतга ташлагач, миннатдорлик оҳанги билан:

— Сен билан Жаннат опам тирик бўлсаларингиз пиширамиз, албатта! — деди ва Жаннат опа кўлидаги чилимни олиб, такир-тукур қилиб пишитди ва шиг-ғ этдириб сархонани синдириб юборар даражада ичига тортгач, оғзидан чиққан паға-паға тутунлар орасида чилимни Содиққа узатиб, Жаннат опага деди.— Опа, сиз тагин бир мартаба қутидорнинг уйига хат олиб берадиган бўлдингиз...

— Қих... жоним билан, айланай, Содиқ олиб келган хатними?

Ҳомид кулди.

— Йўқ, опа, агар бу хатни олиб борсангиз, шунчалик қилган ишларимиз бир пул деган гап бўладир. Илгариги гап ёздириб берганимдек ўз режамизга мувофиқлаб Отабек тилидан яна бирини ўмартириб берман.

— Хи... хи... хи... айланай, қих... Мен бу ишларни қаёқдан билай, Ҳомиджон!

— Албатта билмайсиз. Лекин бундан сўнг яхши билмоғингиз керак, озгина янглишиб кетсангиз ҳам, ҳамма қилганларимиз шамолга учадир, ундан сўнг...— тўсатдан бу ўринда Ҳомиднинг эсига ўзининг бир хатоси келиб тушди: биринчи гап Отабек тилидан ёзган сохта хатини унинг қўл ёзувини мулоҳаза қилмасдан юборган ва бу кунгача бу сирни Мирзакарим қутидор, Кумушбибилар томонидан сезилиб қолишидан қўрқиб келмоқда эди. Энди бу иккинчи сохта хатни ёздиришда, гарчи ҳозир Отабекнинг қўл ёзмаси ўз қўлида бўлса ҳам, яна қўрқинчи йўқ эмас эди. Эндиги хатни ниқоятда эҳтиёт билан нусхага қараб ёздиришни кўнглидан ўтказди-да, яна қайси тўғридадир узоқ ўйлаб олгач, Содиққа деди:

— Иним Содиқбой, сизга ҳам яна катта бир хизмат бор, башарти...

— Кишининг хизматидан қочган йигит эмасман!

Ҳомид Содиқ билан Жаннат опага қараб олди ва:

— Шундоқми? — деб ишонмагансимон такрор сўради, ундан ижобий жавоб олгач, ёнини кавлаштира бериб,— Жаннат опа, Содиқ ҳориб, қорни очиб келган кўринадир, мен ҳам эртадан бери томоқ еган эмасман. Биз Содиқ билан сўзлашиб ўтирсак-да, сиз мана шу пулга гузардан чиқиб бир чорак ¹ эт келтириб, шўрва қилиб берсангиз! — Жаннат паранжисини ёпиниб этга кетди, сўнгра Ҳомид Содиқдан такрор сўради:

— Кишининг хизматидан қочган йигит эмасман, денг-чи? — негадир Ҳомид Содиқнинг такрор: «қочган йигит эмасман, синамасдан хизматни айта беринг» дейишига ишонмас эди, ниҳоят: — Башарти сизга буюрадирган хизматим бу кунгача қилган ишларингиздан тамоман бошқа ва оғир бўлса-чи? — деди, Содиқ Ҳомиднинг мақсадига тушунгандек бўлди ва ўйланиб турмай:

— Одам ўлдиришми? — деб сўради, Ҳомид Содиққа ишонмагани ҳолда бир дақиқа чамаси қараб турди, сўнгра теварагига аланглаб олгач, ҳазил тариқасида:

— Башарти одам ўлдириш бўлса-чи? — деб сўради.

— Бу кунгача иккитасини жойлаштирдим, учинчига ўтса, нима қилади? — деди Содиқ ва мағрур кулиб қўйди. Бу сўздан сўнг Ҳомид устидаги юкни олгандек сўлиш олиб қўйган эди.

— Мен кишининг хизматини унутадиган йигит эмасман,— деди Ҳомид ва давом қилди,— ўгил бола учун ўгил болалигим, ёмон учун ёмонлигим бор. Башарти, шу хизматни бажариб беришни бўйнингга олсанг, онт билан айтаманки, давлатимнинг ярмиси сеники бўлсин!

Содиқ ўтирган жойдан қўлини Ҳомидга узатиб «Қайтмайсизми?» деб сўради. Ҳомид қўлини олиб «сўз ҳам бир, худо ҳам бир» жавобини берди.

Шу куннинг эртасидан бошлаб, Содиқ Мирзакарим кутидорнинг эшик олди теварагида Отабекни кутмоқчи, у келиб йўлакка кирди дегунча, орқадан бориб унинг ишини саранжомламоқчи эди. Содиқнинг фикрича бу ишни дарвозадан ташқарида бажариш муво-

¹ Бир чорак — уч ярим-тўрт қадоқ чамаси тошдир.

фиқ бўлса ҳам, нима учундир Ҳомид бунга кўнмай қутидорнинг узун қоронғу йўлағини қулай билмиш эди. Содиқнинг «қай вақтда келар экан?» саволига:

— Албатта, шаҳарнинг дарбозаси эрталаб очилиб, шом билан ёпиладир, гумонимча, эрталаб Қўқондан чиқса, аср вақтларида Марғилонга кирадир,— деди ва сўз охирида орада сўзланиб ўтилган шартни яна таъкидлади:

— Яхши ўйла, Содиқ! Олам ходис қўлга тушиб қолсанг, сўроқ кезида айбни фақат ўз бўйнингга олиб, орага мени қориштирмайсан!

— Хотиржам бўлинг, Содиқ деганингиз бундай хумсоликни жаллоднинг қўлида ҳам қилмас, азбаройи худо!

— Ундан сўнг, иккинчи шарт: бу сир фақат иккимизнинг орамиздагина қоладир, ўзинг ҳам сезган бўлсанг керакким, Жаннат опани этга овора қилишим уни ҳам бу сирдан ташқарида тутиш учун эди.

— Кўнглингизни мендан жуда тўқ тута беринг, ака! Афғоний ханжарингизни бераман деган эдингиз-а?

— Шўрва пишгунча келтираман,— деди Ҳомид ва кетди.

7

ҚУВЛАНИШ

Учинчи кундан бу ёққа қутидорнинг эшиги теваригидан Содиқ айрилмас эди. Ҳозир кечки соат еттилар бўлиб қолгани учун букун ҳам унинг келмаслигига қарор берган ва кетишни чоғлар эди, лекин узоқдан келувчи бирор отлични кўрса, балки шу бўлмасин, деб яна кутиб қолар эди. Аҳвол билиш учун бўлса керак, Ҳомид ҳам отига қийшиқ миниб ўтиб кетди. Савол назари билан қараган эди, Содиқ бошини чайқаб жавоб берди. Ниҳоят, қутидор ҳам кундаги вақтда бозордан қайтиб уйига кирди. Вақт шомга яқинлашиб қолганликдан битта-яримта дўконлар ҳам ёпилиб, ўткинчилар ҳам сийраксиб қолдилар. Шунча кутганнинг ўн дақиқаси деб бўлса керак, у ҳамон шу ўртада айланиб юрар эди.

Пойафзал растасининг шарққа қараб тортилган кўчаси бошидан бир тўда йигитлар бунга қараб келар эдилар. Бошда у келувчиларни танимаган эди, йигит-

лар яқинлашиб келгач, ўзининг ўртоқлари эканини билиб ўнғайсизлана бошлади. Ўзини улардан яшириш учун қутидорнинг йўлагини мўлжаллаган ҳам эди, йигитлардан биттаси: «Бу ерда Содиқ нима қилиб юрибди» деб юборди, иккинчи йигит «Содиқбой, Содиқбой!» билан чақирришга тутуниб, шунинг ила Содиқ бурилган жойида тўхтаб қолишга мажбур бўлди.

— Нега бу ерда тегирмончининг ишсиз қолган эшагидай жунжайиб ўтирибсан, Содиқ? — деди бир йигит. Бошқалар бунинг сўзига кулишдилар. Содиқ ҳам кулишга иштирок қилиб, йигитларнинг яқинига келди.

— Бировда ишим бор эди, шуни кутиб ўтирибман.

— Содиқ,— деди ҳалиги йигит ва Содиқдан «ҳа» жавобини олгач,— бурнингми Рисолат холамнинг рапидасими? — деди. Йигитлар кўчани бошларига кўтариб кулишиб юбордилар.

— Юр, базмга!

— Қанақа базмга?

— Шамшодбекнинг базмига, ҳали Шамшодбекнинг тўйидан хабаринг йўқми? Юр, Содиқ жияним, башарангми дўлда қолган таппими?

Содиқ иккиланиб жавоб берди:

— Мен кейинроқ бораман.

— Эҳ хумсо,— деди йигит ва ариқдан сакраб Содиқнинг ёнига ўтди,— Андижондаги Қаймоқхон ҳам келибди, базми жамшид десанг-чи, юр! — йигит Содиқни судрай бошлади. Бошқалар ҳам унинг орқасидан итара кетдилар. Содиқ ўртоқларининг жабри остида иложсизгина борса ҳам, лекин иккинчи томондан кутганини букун ҳам келмаслигига қарори ҳам йўқ эмас эди. Ўн-ўн беш отламдан сўнг ўртоқларига итартириб ўтирмасдан ўз ихтиёрича юра бошлади. Кўчанинг жанубига қараб борар эдилар. Орадаги ғарбга қараб тортилган кўчани ҳам босиб тўғрига ўта бошлаган эдилар, узоқдан от елдириб тўғрига келувчи отликни кўрган Содиқ кўчанинг ўргасида тўхтади. Ҳалиги муштумзўр йигит уни бир туртди-да: «Юр, юр, итвачча, жиннинини бўлдингми?» — деб судрай бошлади, бошқалар ҳам унга тўрт томондан чуғурчиқдек ёпишдилар. Шундай қилиб «бечора» Содиқни ўз ҳолига қўймай, кўчадан анчагина нарига сургаб кетдилар. Улар бу кўчадан ўттиз-қирқ одимлаб узоқлашган ҳам эдилар, ҳалиги узоқда кўрилган отлик тўриқ йўрғасини қарсиллатиб

катта кўчага чиқди ва йигитлар келган томонга — шимолга бурилди. Солиқ кетар экан, отлиқда бурилиб қаради. Ҳасаналидан хат олгани борганида отхонада кўрган қора тўриқ отни танигани он қўлтиғига кириб олган рўдаподан қутулишга тиришиб боқди, лекин уддасидан чиқолмагач, кўзини йиртқичларча чақчайтириб «ит эмган даюс!» деди, қўлтиғидаги жонли кишанга...

* * *

У ёқ-бу ёқдан шом азони эшитила бошлаган эди, маълум отлиқ қутидорнинг дарбозасида отини тўхтатди-да, ўнг оёғини узангидан узди. Шу вақтда шом номозидан қолмас учун шошилиб қутидор ҳам йўлакдан чиқиб келди. Отини кўчанинг ўртасида қолдириб, қайин отаси билан кўришмак учун югурган куёви олдида номозини ҳам унутган қутидор, дағ-дағ титраб тўхтаган эди. Кўришмак учун ўзига узатилган қўлни бўш ҳавода қолдириб, дарбозаси ёнига борди. Бундай муомала олдида Отабекнинг қандай ҳолда қолиши изоҳга унча муҳтож бўлмаса керак. У турган жойида қозиқдек қоқлиб қолган эди, қутидорнинг олдида юришинда билмас, сўзлашга ҳам тили келмас эди.

— Бу қандай ҳаракат, ота?

Қутидор титроқ ва ҳаяжонли бир товуш билан:

— Уятсизга менинг уйимдан ўрин йўқ, уятсиз билан сўзлашишга ҳам тоқатим йўқ... Борингиз, эшигим ёнида тўхтамангиз! — деди-да, ўзини ичкарига олди ва дарбозани ёпиб шилдир-шилдир занжирини боғлай бошлади...

Отабек эсини бошига йиғиб михланган еридан қўзғалганда, шом номози ўқилиб битган, кишилар уйларига қайта бошлаганлар эди. У мошинавори келиб отига минди ва «чуҳ» деди, лекин от қўзғалмади. Икки-уч қамчидан сўнг толга боғланган тизгин шарт этиб узилиб кетгач, боя юриб кетган отини ўткинчилардан биттасининг боғлаб турганини эслади. «Чуҳ» деди, от кўчанинг шарқига қараб кетди.

Бу кетишда унинг ҳуши ўзида деб айтиш қийин, шунинг учун отнинг бошини қаёққа солгани ҳам белгилли эмас, эҳтимолки унга ҳозир от юрса бас бўлгандай, от кўчанинг айрилишига етиб, «энди қаёққа юрамиз» дегандек тўхтаган эди, эгаси яна «чуҳ» деб жавоб

берди. От шимолга қараб бурилди. Бу кўча билан узоқ юргач, олтинчи фаслда ўқувчи билан таништирилган Б... маҳалласига чиқиб, от яна қай томонга юришни сўраб тўхтади.

— Чух!

От кўчанинг шарқига юриб ўқувчига маълум бурчақдаги иккита эшикдан ҳам яна шимолга бурилиб тор кўча бўйлаб узоқ кетди. Вақт хуфтанга яқинлашиб қолганликдан қоронғу ўбдан тушган эди. От ўзининг бу галги тўхташидан эгасининг «чух-чухи»га ҳам сирт бериб туриб олди ва Отабек кўзини очиб йўл қарашга мажбур бўлди. Отнинг тор кўчанинг ниҳоятига етиб, йўлсизликдан тўхтаганини англагач, ўтган ишлардан ўзига ҳисоб бера бошлади. Қайин отаси эшигида отини йўлга солганини бир оз эсласа ҳам, бошқасини билмас эди. Ҳар ҳолда Марғилоннинг четроғидаги боши берк бир кўчада ва катта бир дарбоза ёнида турганлигини тушунди. Отнинг ёшини буришни-да, бурмасни-да билмай бир оз ўйлаб тўхтади. У ўйлаб турганда дарбоза ичкарисидан икки кишининг хайрлашиб ажралишганлари сезилар эди. Ичкаридаги оёқ товуши дарбозага яқинлаша бергач, у чиқувчига халақит бермас учун отининг бошини четга бурди. Отабек тўхтаган ўрин тўрт томондаги иморатлар билан ўбдан қоронғу, шунинг учун дарбозадан чиқувчининг фақат бошидаги оқ салласидан ўзгаси кўзга илинмас эди. Чиқувчи дарбоза ёнида турган отликдан чўчибми ва ё ўзичами сўради:

— Ким отда турган?

— Мен,— деди Отабек ва ўзининг мантиқсиз жавобидан ўнғайсизланиб, тузук жавоб беришга оғзини ростлаган ҳам эди, чиқувчи «сиз кимсиз?» деган саволи билан уни тўхтатиб қўйди.

— Мен... бир мусофир ғариб,— деб жавоб берди-да, негадир томишга интилган кўз ёшини куч билан тўхтатиб қолди.— Марғилонга шом вақтида кирган эдим, кўзлаган жойимни тополмай адашдим...

— Қани бўлмаса, юринг бизникига, меҳмон! — айтувчининг сўз оҳангидан ўртоқлик бўйи келиб Отабекнинг димоғига урса ҳам:

— Раҳмат сизга, ака! — деди, лекин унинг бу сўзи ҳам ўринсиз кетган эди.

— Ўзингиз адашдим, дедингиз-ку, тагин қаёққа бормоқчи бўласиз?

— Сизга оғир келмаса...

— Оғирлиги йўқ, юрингиз,— деди ва олдинга тушиб Отабекка йўл бошлади: — Мен ҳам сизга ўхшаган бир ғариб!

Отабек киши орқасидан кетди, олдинма-кейин сўзлашмасдангина кўчанинг оёғига қараб борар эдилар. Анчагина юргач, бошловчи «отингизга ҳам жой бор» деб қўйди. Отабек жавоб бермади. Шу кўйи сўзсизгина кўчанинг бурилишига етдилар-да, киши Отабекни тўхташга буюрди, ўзи шошилиб ўқувчига маълум Жаннат опа эшигининг чап томонидаги иккинчи эшикни очиш учун қулфни тимискилади. Эшикни очиши билан:

— Отдан қўнингиз, меҳмон,— деди, отни Отабек қўлидан олгач,— сиз хуржинингизни олиб йўлақдан тўғрига кира берингиз,— деди. Отабек хуржинни кўтариб эшикка кирди, усти ёпиқ қоп-қоронғу йўлақдан ўтиб каттагина бир ҳовлига чиқди ва хуржинни ҳовлининг ўртасига элиб қўйди. Киши отни бурчакдаги усти ёпиқ охиргами, супагами боғлагач, келиб хуржинни олди.

— Қани айвонга! — деб йўл бошлади. Киши Отабекни ўтқизгач, токчадан сопол лаган билан қовунни олиб чақмоқ суртди. Шам ёқилди. Бу киши қирқ ёшлар чамали, қонсиз юзли, сийраккина соқолли, қўй кўз, кўп вақт мадраса риёзатини чекканнамо қотма, узун бўйли бир одам эди. Айвоннинг полос ва асбобларида унча бойлик кўрилмаса ҳам, пухта, озода, чирк юқтирилмаган йўсинда йиғиштирилганлигидан эгасининг ринд¹ табиатли эканига шаҳодат бермакда эди. Айвоннинг сўл томонида қурилган бир эшик ила уйми, ҳужраами борлиги билинар эди.

Уй эгаси Отабекни яхшилаб кўз остидан ўтказгач, сўради:

— Қорнингиз, албатта очдир, меҳмон? — Отабекдан жавоб кутиб турмай, ўзи ҳукм ҳам бериб қўйди.— Йўл билан албатта очиққансиз, сабзи-пиёз ва гўштларим ҳаммаси тайёр, фақат ўчоққа олов ёқсам бас, ўзим ҳам ҳали хўрак қилганим йўқ, кўп эмас озгина, бир чимдимгина қиламан.— Отабекнинг узрига қулоқ бермай, ошга уннашга бошлади.

¹ Р и н д — нозик.

Отабек энди ўтган ишларни кўз ўнгидан ўтказиб бошлаган эди. Бу кунги беш дақиқа орасида бўлиб ўтган воқияни ҳеч бир йўсин билан миясига сиғдира олмас, чиндан бўлган иш деб ўйлашга ақли бовар қилмас эди. Лекин қулоқлари остида ҳозиргина айтилган «Уятсизга менинг уйимдан ўрин йўқ... Борингиз, эшигим ёнида тўхтамангиз!» Сўзининг садоси қандай бўлса ҳам унга бир ҳақиқатни очиқ сўзлар, нафсида сезилган хўрланиш ва ҳаяжон буни тасдиқлар, бугина эмас, юзига ёпилган дарбозанинг шилдир-шилдир қилиб боғланган занжирининг садоси ҳам бу ҳақиқатни таъкидлар эди. Бундан сўнг Қумушнинг заҳарли муаммо мактуби бир сидра кўз ўнгидан ўтиб кетди. Мактубдаги тушуниши қийин бўлган нуқта ва ишоралар яна бир қайта заҳар сочиб ўтгандек бўлдилар. Лекин буларнинг барчасини йиғиб очиқ-ойдин бир натижа чиқариш кучидан ожиз, гўё иситма вақтида бўладиган тутириқсиз, боғланишсиз алжи-билжи ҳолатни кечириб, ипни бир-бирисига боғлай билмас эди. Аммо ҳозирги дақиқада унга энг аччиқ таъсир этган нарса: «Борингиз, эшигим ёнида тўхтамангиз!» жумласи бўлиб, тўлқинланган иззат-нафси ҳамини «қора оҳу кўзларни» кўришга ўрганмиш юрак кўзини хўрлик пардаси билан яширишга тиришар эди. Воқия тугилиб эркаликдагина ўсган, ҳаётнинг дағал муомаласидан бегона, фақат унинг сучук сўзларинигина тинглаб келган Отабекка бу хўрлик турмушдан биринчи зарба эди. Шунинг учун Қумушга бағишланган юрак тугунини ечилган ҳолда кўрар, гўё марварид тутилган ҳарир рўмол ўғирлангандан сўнг оёқ остларида бўм-бўш ётгандек ва эгаси шу ўғирланган жавоҳиротнинг аламини чекиб тургандек эди.

Уй эгаси ошга сабзи босиб, Отабек ёнига келди, у бошқа ҳиссиёт ва фикрларни вақтинча унутиб, ўзини тетикликка олди. Уй эгаси Отабек ёнига ўтирар экан, сўради:

- Сизники қаерда, меҳмон?
- Тошкентдан, мулла ака.
- Исмингиз?

Отабек манглайини қашиб олгач, жавоб берди:

- Шокирбек...
- Марғилонга биринчи келишингизми?
- Биринчи келишим..,

— Савдо важи билан келгандирсиз? — уй, эгаси Отабекнинг қиёфат ва уст-бошидан савдогарга ўхшатган эди.

— Йўқ... Мен асли Қўқонга келган эдим, аммо Марғилонда отам танишларидан биттасида озроқ оласимиз бўлиб, шу кишига учрашиб кетайин, деб Марғилонга ўтган эдим, — Отабек ўзининг ёлғонлашидан ўнғайсизланиб бир оз тўхтаб олди, — бу кишининг қаерда туриши менга очиқ маълум эмас эди ва Марғилонда бошқа танишим бўлмаганликдан ва вақтнинг кечлигидан адашиб қолдим...

Уй эгаси кулди:

— Насибдан қочиб бўлмайди, Шокирбек, букун кечаси меникига меҳмон бўлишингиз бор экан. Учрашадиган кишингизнинг оти нима?

— Комилбой...

Уй эгаси ўйлаб турди-да:

— Бизнинг бу яқинларда бундай киши йўқ, эҳтимол нариги даҳададир, — деди ва туриб ошига қараб кетди. Отабек ўзининг қип-қизил ёлғонлашидан виждони олдида қизаринди. Аммо у бир томондан бунга мажбур ҳам эди, чунки унинг қутидор билан қамалиш ва ўлимга маҳкум этилиш тарихи бутун Марғилонга машҳур бўлиб, ҳақиқий исмини яширмай айтганда, эҳтимолки, бошқа сирларни ҳам очмоққа тўғри келар эди. Уй эгаси қозон ёнига кетгач, у ҳам ўрнидан туриб ҳовлига тушди. Айвоннинг нариги ёни билан шарққа қараб кириладиган бир йўлак орқали бир боқчагами, майдонгами чиқилишини билиб шу ёққа юрди ва кичикроқ бир мевазорга чиқди. Кечанинг қоронғулиги устига меваларнинг қуюқ япроқлари қўшилишиб, бу майдон айниқса Отабекнинг ҳозирги кўнглига яқинлашиб келар эди. Унинг кўнгли меваси бу кунги қора воқиа билан қандай ўралиб, йўқолиб кетган бўлса, бундаги дарахтлар ҳам ўз меваларини кеча ранги билан бўяб, яшил япроқлари йла кўмган эдилар, яъни бунда ўсган дарахтлар қандай мева берадир — ажратиш қийин эди. У шу қоронғузор билан қўшилишиб кетгандек ва қоронғуликнинг қучоғига кира боргандек мевазорнинг ичкарасига юра борди. Ниҳоят, булоқлари бағрига солиниб тушган бир дарахтнинг остига ўтирди ва бу ўтиришда узоқ фурсат қотиб қолгандек ҳаракатсиз эди. Ун беш дақиқалардан сўнг ичига ел қамалган пуф-

фақдек уфф этиб юборгач, ўрнидан турди. Боқчанинг кунботари билан харобазор иморатлари ёнлаб юрди.

Отабек айвонга қайтиб келганда, уй эгаси ошни дамлаб бўлиб, айвонда уни кутиб ўтирмоқда эди.

— Отингизга озроқ жўхори бериб қўйдим.

— Раҳмат, мулла ака,— деди Отабек, уй эгаси нимадир сўзламакчи бўлса ҳам ўнғайсизлангансимон Отабекка тикилиб-тикилиб қўймоқда эди.

— Касбим тўқувчилик. Шокирбек,— деди уй эгаси. Отабек сўзини тугалмаганлигини билиб, унинг оғзига қараб турар эди.

— Доим захда ўтириб ишлаганимданми ёки ўзининг табиатимда заифлик борми — ишқилиб нима бўлса ҳам кўп вақтдан бери бедармон тортиб юрибман,— деди ва давом этди.— Гоҳо кўкрак ҳам оғриб қўядир. Яқинларда табибларга кўрсатган эдим, қонингиз оз, қимиз ичинг, хўрак олдидан мавиз¹ истеъмол қилинг, деб кенгаш бердилар. Уларнинг кенгаши бўйича уч-тўрт кун қимиз ва мавиз истеъмол қилиб боққан эдим, воқиян бирмунча фойдаси ҳам маълум бўлди. Сизга буни сўзлаб шуни айтмоқчиманки, ош олдидан бир-икки пиёла мавиз ичиб юборсам, албатта, бунга сизнинг қаршилигингиз бўлмас-а? — деди ва кулди.

— Қандай қаршилигим бўлсин, сиз маъзурсиз².

Уй эгаси илжайган ҳолда ҳужрага кириб, ўзининг таъбирича май эмас, бир кўвача мавизни олиб чиқди, токчадан пиёла олгач, келиб Отабекнинг ёнига ўтирди. Мавизни пиёлага чулдиралиб қуяр экан, меҳмонига ер остидан мўралаб кулимсираб қўйди:

— Сизнинг ҳам ичканингиз борми?

— Йўқ.

Тўғриси ҳам Отабек ичкиликдан қаттиқ ҳазар қилар ва бу кунгача майни ўзига душман каби кўриб келар эди. Уй эгаси қуйган пиёласини сибириб юборгач, сездирмаслик қилиб сесканиб қўйди ва «аниқ ичмаганмисиз?» деб сўраган эди, Отабек бошини чайқаш билан кифояланди.

— Қаттиқ узр бўлмаганда ичмаган ҳам маъқул,— деди ва иккинчи пиёлани тўлдирадир экан, давом қил-

¹ Мавиз — майиз (узумдан ясалган май).

² Маъзур — узрли.

ди, — лекин бу нарса бир томондан кишининг саломатлигига фойда берса, иккинчи жиҳатдан тирикликнинг қайғу ва аламларини-да унутдириб турар экан. Бошимга ўлгунча унута олмаслик қайғу-ҳасратлар тушди, Шокирбек! Айниқса, кейинги йилларда ўзимга ҳеч бир қаерда овунчоқ тополмай, ниҳоят шу аччиғ сув билан овунадиган ҳолга келиб қолдим, — деди ва узоқ тин олиб тўлғизган пиёласини олдига қўйди. Иккиси ҳам бир неча вақт сукутда қолдилар. У иккинчи пиёлани ичгач, Отабекни диққат билан кузатиб чиқди.

— Агар янглишмасам сиз ҳам бир оз қайғулироқ кўринасиз, меҳмон, бир пиёлани ичиб юбормайсизми?

— Раҳмат, мулла ака! — деди Отабек, аммо ўзида таърифи сўзланиб ўтилган нарсага бир эҳтиёж сеза бошлаган ва ўзини ҳам маъзурлар қаторига қўяёзган эди. Унинг бу ҳолини уй эгаси сездими ёки синаб кўрмакчи бўлдими, ҳайтовур учинчи пиёлани тўлдириб Отабекка узатди:

— Қўлимни қайтарманг, меҳмон, иккимиз ҳам маъзур кўринамиз.

Отабек узрини айтиб, пиёлани олмай турган эди, у ҳам пиёлани узатганича кулиб тура берди:

— Мен мавизни тамом шаръий қилиб тайёрлайман, тунов кун маҳалламизнинг охунлари ҳам ҳалоллигига фатво бериб кетдилар.

Отабек пиёлани олишга мажбур бўлди. Уй эгасининг айтганидек мавиз жуда ҳам тиниқ, яхши чиққан кўк чой каби мусаффо эди. Пиёлага узоқ қараб турмай ичиб ҳам юборди. Оч қоринга тушган ўткир май виз еттириб меъдани қайнатди-да, томоқ остини ловиллатмоққа олди. Отабекка биринчи пиёлани ичиргандан сўнг, уй эгаси ошни сузишга кетди.

8

БАХТ ВА БАХТСИЗЛИК

Ошни сузиб келтиргач, меҳмонни ошга таклиф қилишдан бурун яна токчадаги қувачани олиб, бир пиёлани тўлдирди ва Отабекка узатди.

— Ичинг буни ҳам, сўнгра ошни еймиз! — деди, бу гал унча қистатишга тўғри келмади, биринчи пиёла

билан унинг кўз ўнглари жимирлашмакка, ўзида бир енгиллик ҳис этмакка бошлаган ва бу иккинчи пиёла гўё «мени ичсанг, тагин ҳам енгил тортасан» дер эди. Отабекнинг иккинчи пиёласидан сўнг ошга ўтирдилар. Битта «дон» ҳазмини ҳам тасаввур қилмаган унинг меъдаси кетма-кет тушиб турган луқмаларни эътирозсиз қабул қилмоқда эди. Бундай иштаҳани, эҳтимолки, у ўз умрида биринчи мартаба кўргандир. Томоқ орасида уй эгасининг берган саволларига яхши жавоб бергандек, ўзи ҳам баъзи сўзларни тўқиб юбормоқда, бояги оз сўзликлари ўрнини эзмалик бўлмаса ҳам муътадил бир ҳол олган эди.

Ошдан сўнг лаган ва дастурхонни йиғиштириб олувчи уй эгасига сархуш ва қизарган кўзлари билан узоқ қараб қўйди. Бу қараш унга миннатдорлик ва ташақкур қараш эди. Уй эгаси Отабекнинг ёнига иккита ёстиқ олиб қўйди ва биттани ўз ёнбошига ҳам олди.

— Ёнбошлангиз, бек,— деб бошлаб ўзи ёнбошлади. Отабек ҳам унга эргашди. Иккисининг орасидаги шамел билан ўйнашибгина нур сепар, иккиси ҳам сўз қўйгандек шамга кўз тикиб қандай ўйгадир берилгандек кўринар эдилар. Бир неча вақтдан сўнг уй эгаси кўзини шамдан олди ва ер остидан Отабекни кузатгач, сўради:

— Уйланганмисиз, бек?

Отабек кайфи кучликми эди, ёки англамай қолди-ми, ҳайтовур шу онда жавоб беролмади.

— Уйланганман.

Сўрагувчи бир оз тўхтаб олгач, яна сўради:

— Хотинингизга муҳаббатингиз борми?

Отабек бу савол қаршисида гарангсиб қолгандек бўлди, воқиян орага оғир савол тушган эди: билинтирмаслик қилиб уфлаб олди:

— Муҳаббатим... йўқ.

— Яхши экан,— деди уй эгаси. Отабек унинг бу сўзига тушуна олмай, «нега?» дегандек қилиб қараб турар эди.

— Сўзимга ажабландингиз, шекилли?

— Йўқ,— деди Отабек, лекин унинг таажжуби уй эгасига очиқ кўриниб турар эди.

— Балки муҳаббат бахтли кишилар учун яхшидир, лекин ўз тажрибамча, бахтсиз киши учун бадбахтликдир. Масалан сиз агар чиндан ҳам хотинингизга муҳаб-

батсиз бўлсангиз, ўзингиз ҳам иқрор қила оласиз: уйга кирсангиз хотинингиз бордек, кўчага чиқсангиз йўқдек, бас, сизга хотининг оғирлик ва енгиллиги бирдак. Шундоқ эмасми?

— Шундоқ,— деди Отабек, аммо муҳаббат тўғрисида сўзланган бу сўзлар унинг кайфли кўзини очаёздилар.

Уй эгаси давом қилди:

— Мен бу сўзларни ўз ҳолимдан чоғлаб айтаман, эҳтимолки мен янглишарман,— деди ва узоқ тин олгач, сўради.— Сиз уйланган чоғингизда, ўзингиз ёқтириб уйландингизми ёки орадагиларнинг ёқтиришлари биланми?

Отабек сўрагувчининг қандай муддаоси борлигига тушунмай қолди.

— Онаминг ёқтириши билан.

— Баракалла,— деди уй эгаси ва,— менимча, ҳамма бало ўзинг кўриб, севиб уйланишда,— деди ва эшитувчиси кутмаган жойда сукутга кетди. Отабек бир кўйлакни ўзидан бурун йиртган киши тўғрисида, гўё ўз саргузаштининг эски тарихини мулоҳаза қила бошлаган, қаршисида ўтирувчини-да, қайин ота эшигидан қувланган киши деб билган эди. Қайин отанг сени ҳам қувладими, деб айтмаса ҳам шунга яқин бўлган «севган хотинингиз сизни ташлаб кетдимми?» деган саволни берди. Уй эгаси бошини чайқади.

— Ташлаб кетишга-кетди, лекин ўз ихтиёрича эмас,— деди.

Отабек бу сўздан сўнг бунинг ҳам қайин отаси ёки қайин онаси томонидан зулм кўрганга ишонган эди.

— Ёмон одамнинг юзи қурсин,— деб қўйди, бу сўз уй эгасига тушунарли бўлмади шекилли, Отабекка савол назари билан қараб олди.

— Эзмалик бўлса ҳам бошимдан ўтганларни сўзлаб берайми, меҳмон? — деди.

Ўз саргузашти билан фарқсизга ўхшаб кўринган бу ҳикояни эшитишга унинг иштиёқи ортган эди:

— Сиз сўзламасангиз-да, мен сўзлатмоқчи бўлиб турар эдим.

— Менинг саргузашгимда сиз кутган қизиқлик йўқ, лекин шундай бўлса ҳам сўзлаб берайин,— деди ва ёстиқни кўкрагига қўйиб олгач, ҳикоясини бошлади:

«Мен ўзим асли қўқонликман. Ота-озамдан ёшликда етим бўлиб, тоғамнинг қўлида ўсдим. Ёшим 17-18 ларга боргандан сўнг ўз куним ўзимга қолиб, бир ўртоғимнинг кенгаши билан бундан йигирма йиллар бурун Марғилонга келиб, бу кунги устакоримнинг отасига тўқувчилик ҳунарига шоғирд тушдим. Тўрт йил чамаси қилган хизматимдан сўнг ҳалиги устакорга халфа бўлиб ишлай бошладим. Бошқа йигитлардек ортиқча ўринсиз сарфларим бўлмагани учун, оз замон ичида уч-тўрт тилла пуллик ҳам бўлдим. Ишимга ихлос билан қараганим учун, менинг тўқиган ишларим ўзгаларникидан қадри юрар ва халқ орасида ҳам отим «уста Олим кичкина» бўлиб шуҳратланган эди. Маълумки, бофандалар¹ олдига кўпинча хотин-қизлар келиб, янги нусха қидириб юрийдилар. Менинг тўқиган ишларим ва чиқарган янги нусхаларим ҳаммага мақбул, айниқса, хотин-қизлар учун машҳур бўлиб, ҳар доим тўқув дўконим ёнидан хотин-қизлар аримас эдилар...

Кунлардан бир кун ҳали кишидан қочар даражага етмаган ўн уч-ўн тўрт ёшлар чамали дўндиққина бир қиз келиб, мен чиқарган янги нусха шоҳидан сўради. Қизнинг сўраган нусхаси тўқилиб ва сотилиб кетган эди. Шунинг учун «йўқ» деб жавоб бердим. Қиз кўзини жовдиратиб туриб, «менинг учун тўқиб беролмай-сизми?» деб сўради. Мен қизнинг юзига қараб, «мумкин эмас, опа, бир кийимлик шоҳи деб нусха бўйлаш оғир» дедим. Қиз сўзни айлантириб мендан ваъда олишга тиришар эди. Мен сўз орасида яна унга қараб олдим. Ёнимдаги халфалардан биттаси қизга ўла, «тўқиб беринг, уста, опани хафа қилманг!» деб қўйди. Учтинчи қарашда ўзимда қизга қарши бир яқинлик ҳис этган, унга узоққина қараб қолишга мажбур бўлган эдим. Гарчи қиз айтган нусхани тайёрлаш оғир бўлса ҳам, қандайдир бир куч таъсирида ҳалиги қизга ваъда бериб юборибман. У чиқиб кетгач, қандай ваъда берганимни ўйлаб кўриб, ваъда куни келса тўқий олмадим деярман, деган сўзни кўнглимдан ўтказдим, лекин қизнинг гуноҳсиз ўйнаб турган қора кўзлари, қизил олмадек тарам-тарам юзлари ҳамон кўз ўнгимда кўриниб турар эдилар ва «менинг учун тўқиб беролмай-сизми?» сўзи қулоқ остимда такрор айтилгандек бўлар эди.

¹ Бофанда — тўқувчи.

Бир неча кун шу йўсин иккиланиб юргач, ниҳоят ўзимга тушунилмаган бир савқ остида ваъдамни ифода ҳам бошлабман, бир кийим шоҳи, деб ўттиз кийим бўладиган ипакни бўяш, танда, арқоқ, гула машаққатлари кўзимга ҳеч кўринмабдир. Ваъдамдан икки кун илгарийёқ шоҳини тўқиб, унинг келар йўлини пойлар эдим, ул келмас эди. Ниҳоят, ваъда куни ҳам келиб ўтди, яна келмади. Сизга шуни ҳам айтиб қўяйки, бир кўрган кишингизнинг тусини, албатта, узоқ фурсат хотирингизда тутолмайсиз, лекин бу қиз тўғрисида мен тамом бошқача ҳолатда бўлдим: шундоқки, унинг қошини, кўзини, тусини, қўғирчоқдек қаддини кўз ўнгимда тута-тута тамом бир йиллик билишлардек бўлиб қолибман.

Унинг товуш оҳанглари қулоғим хотирасида у даража яхши сақланмаган бўлса-да, аммо «менинг учун тўқиб беролмайсизми?» сўзини ҳозиргина эшитгандек бўлар эдим.

Ваъда кунидан уч-тўрт кун ўтиб кетган бўлса ҳам ҳануз ул келмас эди. Мен унинг кўчасини сўраб қолмаганимдан хафа бўлар эдим, чунки шоҳини ўзим элиб беришга ҳам энди ҳозирланиб қолган эдим. Бу кутуш кунларимда на учундир ёнимдаги халфа шогирдлар билан бўладиган муомалаларим ҳам ўзгара бошлаган, яъни сўзларим дағал ва тундликка айланган, гўё бунинг ила Алининг кекини Валидан олар эдим.

Ниҳоят, ваъданинг бешинчи куни қиз келди. Қизни кўриш билан мен борлиқ-йўқлиқ ҳолатда қолган, бир неча замон менинг учун сўз топиш ҳам қийинлашган эди. Қиз шоҳини сўрамай менга термулиб турар эди. Унинг миннатдорчилигини фақат шоҳи билан олмоқчи бўлганим учун, бу ҳол менга оғир келди.

— Нега ваъдага келмадингиз? — дедим, қиз ўнгайсизланиб, гуноҳкорларча кўзини ерга тиккани ҳолда сўради:

— Шоҳини сотиб юбордингизми?

Ёнимга қўйиб ўтирган шоҳини қизга узатдим. Ул шоҳининг орқа-ўнгини ағдариб кўрди ва: «яхши тўқибсиз» деб менга умидсизча қараб қўйди. Шоҳини менга бериб қўлидаги майда чақаларни олдимга тўқди.

— Шоҳингиз қанча пуллик?

Мен жавоб ўрнига, чақаларни санаб чиқдим, битта олтмиш пуллик тангасидан бошқаси, бир пуллик, беш

пуллик занг босган чақалар бўлиб, кўп вақтлардан бери йиғилиб келганлиги маълум эди. Берган пули шоҳининг ярим баҳосини қоплар-қопламас бўлганлигини айтдим.

— Тагин қанча керак? — деб сўради.

— Уч танга,— дедим. Қизнинг ўйчан юзини яна қайғу босди, мен унинг юзидан катта ҳусндор қизларда кўриладиган бир улуғликни томоша қилар эдим ва унинг ўз ваъдасига кела олмаганлиги сирини англар эдим. Бу ёш фариштани бу ҳолда қолдиришга кўнглим бўлмади ва дедим:

— Қолганини қачон олиб келасиз? — бунга ҳам тез жавоб бермади ва жавобсизлик билан яна ўз ҳолини менга арз қилгандек бўлди.

— Пул топганда келтирасизми? — дедим-да, унинг жавобини кутмай қўлига шоҳини тутқаздим. Қиз менга ишонмай бошлаган эди:

— Менга ишонасизми?

Мен ишонч билдириб ўлтирмадим:

— Уйингиз қаерда?

— Ч... маҳалласида.

— Кимнинг қизисиз?

— Шариф милтиқчининг қизиман.

— Отангиз қариб қолганми?

— Ўлган, онам бор.

— Акангиз йўқми?

— Йўқ. Битта кичкина ўғил укам бор.

— Исмингиз нима?

— Саодат.

Шундан сўнг Саодатни шоҳи билан жўнатиб юбордим. Саодат менинг бу ишимга ишонмайгина чиқиб кетди. Халфа шогирдлар, тузиксиз-ку уста, деб менга пичинг отишдилар. Аммо мен Саодат учун ҳар бир оғирликни кўтаргундек кўринар эдим...»

Уй эгаси бўлган уста Олим ҳикоясини тўхтатиб, Отабекдан сўради:

— Ҳикоям узайиб кетди, шекилли, зерикдингизми?

Отабек уни ортиқча бир эътибор билан эшитар эди, сархушчасига:

— Сўзлай берингиз! — деди.

Уста Олим давом этди: «Менга уч танганинг аҳамияти йўқ эди. Аммо Саодат билан боғланиб туришим учун бу уч танга минг танганинг ишини қилар эди.

Орадан ўн кунни ўтказиб, уч танга баҳонаси билан Саодатнинг уйига бордим. Саодат холасининг уйига кетган экан, онасига ўзимни танитиб, девор орқали анчагина сўзлашдик: эри ўлиб эркаксиз қолганидан, ип йигириб овқат ўтказганидан ва қизининг кенгашмасдан шоҳи букурганидан ҳасрат қилиб кетди; сўзининг охирида яна бир ҳафта кутиб туришимни илтимос қилди. Бир ҳафтадан сўнг алоқамни узиб қўйиш менинг тинкамни қуритадиган бўлгани учун ишни бошқа режада юргизмакчи бўлиб айтдим: — «Ўзингиз ип йигириб, кун кўриб турган бўлсангиз, сизга уч танга эмас, уч пул бериш ҳам оғир экан, агарда сизга маъқул бўлса, кўнглимга бир гап келади, шундоқки, сиз эркаксиз бўлганингиздек, мен ота-онасиз ёлғиз йигитман... Кўпинча кир ювдириш ва йиртиқ-ямоқ важларидан қийналаман. Ўша сиздаги пул эвазига бир неча вақт кир-пиримга қараб, йиртиқ-ямоғимни ямаб берсангиз, қандоқ бўлар экан...» Кампир бу сўзимни мамнуният билан қабул қилди ва эртаси кунга кирларимни олиб келиш учун Саодатни юбормоқчи бўлди. Шундай қилиб букун боғланишни яхши асосга қуриб қайтдим. Эртасига Саодат келиб кирларимни олиб кетди. Уч кундан сўнг ювилган кирларни келтириб, тўқув дўконимнинг ёнида анчагина қараб ўтирди. Мен унинг келиши учун ҳар ҳафта пайшанба кунини белгиладим. Кундан-кун Саодатга қаттиқроқ боғлана борганимни англаб эдим. Пайшанбани ҳайит сингари қаршилар эдим. Орадан уч-тўрт ҳафта ўтгандан сўнг, қўлига «ойингга элтиб бер» деб йигирма-ўттиз чақа пул ҳам бердим. Саодат билан алоқа қилганимнинг тўртинчи ойида рамазон ҳайити келди. Фитир рўза баҳонаси билан Саодат учун саккиз тепки хон атлас, онаси билан укасига бўз кўйлак қилиб, Саодатларнинг уйига ўзим чақириб бордим. Саодат мени йўлакда қаршилади ва гуноҳсизча қўлимдан тутиб ичкарига бошлади. Мен:

— Саодат, эсингни едингми, онанг мендан қочмай-дими? — дедим. Саодат тортишида давом этиб:

— Қочмайди, ўзи менга устаканг келса қочмайман, деган.— Мен Саодатнинг йўлбошчилиги билан ичкарига кирдим. Айвоннинг олдида Саодатнинг онаси ип йигириб ўлтирар экан, қизининг қўлида бегона йигитни кўргач, ҳайрон бўлиб қолган эди. Саодат мени ҳовлининг ўртасида қўйиб, онасининг олдига югурди ва:

— Уста акам-ку! — деди. Онаси нари-бери даканасини тузатиб ўрнидан турди. Салом-алиқдан сўнг сўрашдик. Саодат тегибга кўрпача ёзди, мен қўйнимдагини олиб, ўртага қўйдим. Фотиҳадан сўнг бир оз ётсирашиб, уялишиб очилишолмай қолдик. Сўнгра кампир Саодатнинг менинг тўғримда айтадиган сўзларидан муқаддима қилиб деди:

— Саодат сизни худди ўз акасидек яхши кўради, тунов кун проқи совун олгил, деб ўттиз пул берган экансиз. Совунни олиб келгач, ётиб уйқуси келмади, вой уста акамдан айланай, вой уста акамнинг умрини худо бахтимга узун қилсин, деб бутун тонгни тонг отдириб дуо қилиб чиқди.

Бу сўзни кампир сўзлар экан, мен ўнғайсизланиб кетиб ер остидан Саодатга қараб қўйдим. Саодат қизариб-бўзариб четга бурилиб олган эди. Кампир давом этди:

— Мунчалик бизнинг ҳолимизга қайишганингиз учун беш вақт номознинг олдида мен ҳам ҳаққингизга дуо қилишни унутмайман ва ҳафта сайин қилиб турган марҳаматингизни кўриб ўйлайман: худо бандасига меҳрибон, ҳолимизнинг раҳмини еб саховатли бу йигитни бизга учратди, деб. Кўнглингиздаги ҳарна тилагингиз ўзига аёндир. Сиз етимларнинг раҳмини есангиз, сизнинг ғамингизни ўзи есин,— кампир бир уфлаб олгач, деди.— Манглайим шўрли экан, болам, Саодатнинг Қаюмжон отлик бир акаси бор эди, ёши еттига чиқиб, отаси раҳматлик эндигина тўй қиламан деб турганда, қизамиқ деган бир фалокат касал билан оғриб дунёдан ўтди, бунинг устига Саодатнинг отаси ҳам марҳум бўлиб бизларни аро йўлда қолдириб кетди. Лоақал шу бола бўлганда ҳам эди, биз бу йўсин оғир кунларга қолмасми эдик, деб ўйлайман,— кўз ёшисини артиб сўзини битирди.— Бандасининг қўлидан келадингани оҳ-воҳдан нарига ўта олмас экан, болам!..

Мен кўнгила кўтарган бўлдим:

— Олдингизда ёш бўлсалар ҳам қизингиз ва ўғлингиз бор экан, бугун бўлмаса эртага — ахир, сиз ҳам ёруғлик кунга чиқиб қоларсиз, она,— дедим ва келтирган нарсани кампирнинг олдига суриб.— Шу арзимаган нарсани Саодат билан укасига ҳайитликка олиб келган эдим, бу айбим учун, албатта, мендан койинмасиз,— дедим.

— Одамгарчилигингиздан ўргилай! — деди кампир ва оғзига келган сўзлар билан дуо-миннатдорчилик қила бошлади. Бояги сўздан кейин уялганича биздан узокроқда ўтирган Саодат секингина бизнинг ёнга келди ва қоғозга ўралган кийимликни очиб атласни олди, «бу менгами?» деб мендан сўради ва жавобимни кутиб ҳам турмай йўллик бўзни олди, «бу Сайфига» деди. Унинг орасидаги одми бўзни кўриб «бу ойимга» деди. Саодат бу нарсаларни жуда оддий қилиб кўрди ва соддача ҳалиги сўзларни айтиб қўйди. Гўё бу нарсаларни илгаридан кутган эди. Атласни яхшилаб кўриб чиққач, ёқтиргандек бўлди, бир менга, бир атласга қараб туриб нимадир айтмакчи бўлса ҳам айтолмади. Мен нима демакчи бўлганлигини сезган эдим. Бу орада биз кампир билан ҳасратлашиб турган эдик, ул келиб сўзни бўлди:

— Уста ака! — деди, мен қарадим.— Рўзамисиз?

— Рўзаман.

— Рўза бўлмасангиз чой қайнатар эдим! — деди. Онаси кулди.

— Чойни ҳайитда келганимда қайнатиб берарсан! — дедим.

— Ҳайитда келсангиз, ош ҳам қилиб берар эдим,— деди ва онасига қаради.

— Аканга ҳар нарса қилсанг ҳам арзийди, қизим,— деди кампир ва на учундир кўзига ёш олди, мен ҳам аранг кўз ёшимни тўхтатиб қолдим.

— Бўлмаса, бу кун ифтор қила қолинг! — Саодатнинг бу сўзига онаси ҳам қўшилишди. Мен узр айтдим. Лекин ҳақиқатда эса, Саодат билан бирга ўлтириб ифтор қилишни кўнгул истай бошлаган эди. Узок сўзлашиб ўлтирдим, бу уйдан чиқиб кетким келмас, бир соат орасида тамоман очилиб-сочилиб кетган Саодатнинг болаларча қилиғини кўриб тўймас эдим. Саодат гоҳ мен билан, гоҳ атлас билан машғул, бояги уялиб туришини бир ёққа йиғиштириб қўйган. Онаси билан мени кулдириб, анчагина кўтарилиб қолган латиф кўкраги устинга «сенгинадан айланай!» деб атласни босиб қучоқлар эди. Мен бўлсам, гўё атлас эмас, қучоқлангучи ўзим бўлгандек кайфланар эдим.

Мен кампир билан хайрлашиб чиқа бошлаган эдим, Саодат «Пайшанба кун борайми» деб сўради. Мен кампирнинг олдига қайтиб бордим-да, айтдим: — Саода-

тингизнинг бўйи чўзилиб қолган кўринадир, бундан сўнг мактабдан бўшаган вақтида Сайфини юборсангиз қалай бўлар экан ва қўлим бўшаган кезларда ўзим ҳам келиб турарман,— дедим. Гўё кампир ҳам мендан шу сўзни кутиб турган экан, ҳамиятимга ва ақлимга таҳсин ўқиди ва қизига қаради. «Ана эшитдингми уста акангнинг сўзини, энди вақт-бевақт кўчага ҳам чиқа берма!» деди. Мен чиқа туриб Саодатга қараган эдим, мендан ўпкалагансимон кўринди. Аммо менинг бу сўзим бекорга эмас, балки халфа шогирдлардан баъзиларининг унга ёмон кўз билан қараганларини пайқаганим учун эди.

Шу йўсинда Саодатнинг онаси ҳам мендан қочмай қўйиб, алоқамиз тагин ҳам қаттиглашди. Кутмаган бу муваффақиятим бир неча кунгача кўзимдаги уйқуни ҳам қочириб қўйди. Уч-тўрт кун гўё бутун-эрта Саодатга уйланадиган каби ҳовлиқиб ҳам юрдим.

Унча-мунча нарсани аямаганим учун бўлса керак, тез замонда гўё Саодатлар оиласининг бошлиғи ҳолини олиб қолдим. Жумз кунлари масаллиғни кўтариб Саодатларникига борар, Саодатнинг қўлидан ош қилдириб еб қайтар эдим. Саодат кундан-кунга ўсиб борар, шу нисбатда ҳуснига-ҳусн қўшилар ва мен бадтар унинг мафтуни кесилар эдим. Шу ҳолда орадан икки йил чамаси фурсат ўтиб кетиб, Саодат ҳам ўн олти ёшларга етиб қолди. Энди менинг ошиқона термулишларим маъносини англай бошлаган, негадир «ака» деб қилатурган хитобларни-да тарк этган эди. Икки йилдан бери кампирнинг олдига совчи киргизишни уйлаб келган бўлсам-да, аммо нима учундир Саодатдек қизга уйланиш бахтига эришмакни ўзимга тасаввур қилолмас эдим. Бу тўғрида бўлган ҳамма умидим Саодатнинг онасидан эди, балки ўзи сўз очар ва ёки орага киши қўяр, деб кутар эдим. Орага бошлаб ўзим совчи қўйишдан ўнғайсизланар, тўғриси ўзимга тушунолмаган бир хавф остида бу жасоратдан маҳрум эдим.

Бир кун одатимча Саодатлар уйига борган эдим. Ош-сувдан кейин кампир Саодатни ўчоқбоши юмушига юбориб, менга қараб кулди:

— Саодатга бир яхши жойдан куёв чиқиб қолди. Кеча унашсак унашкундек ҳам бўлган эдик, бироқ сизнинг маслаҳатингизни олайин, деб совчиларни қайтардим,— демасинми, устимдан бир челақ совуқ сув қуй-

гандек энтиқдим, қандай жавоб беришга тилим келмай қолди. Узоқ вақт кесак каби ҳаракатсиз қолгач, куч орқасида тилимни базўр сўзга ҳаракатлантирдим:

— Жойи яхши бўлса, ўйлаб кўриш керак...

Куёвнинг кимнинг ўғли бўлганлигини ва қандай касб қилишини шарҳ қила бошлаган эди, сабрим тамом битди:

— Ундай бўлса кеча совчиларни бекор қайтариб-сиз,— дедим, кампир менинг бу киноямга тушунмаган эди.

— Куёвнинг теги-тахти менга маъқул бўлишга бўлди-я, фақат энди иш сизнинг кенгашингизга қараб қолди. Сиз Саодатга ота бўлмасангиз ҳам, лекин оталиқдан юқори ишларни қилиб келасиз. Эндиликда Саодатни узатишда ҳам оталигингизни аямангиз! — деди. Бу сўз билан яна ўлганнинг устига чиқиб тепилгандек бўлдим. Чиён каби мени заҳарламақда бўлган кампирнинг тўғри сўзини эшитиб туришга ортиқ тўзолмадим-да, эртагача ўйлаб жавоб беришни айтиб кампирнинг олдидан чиқдим.

Чиққач, оёғи куйган товукдек тўрт томонга югура бошладим. Эпақали бир гап эсимга келмас эди. Ниҳоят, ақлимни бошимга йигиб, сиримдан воқиф бир ошнамга кенгаш солдим. У узоқ ўйлаб турмай, эртаси кунга менинг томонимдан совчи бўлиб кампирнинг олдига бормоқчи бўлди. Лекин бутун туни билан кўзимга уйқу келмай, тиканга оғнаган каби азобланар эдим ва сустлигим учун ўз-ўзимни сўкар эдим...»

Уста Олим ҳикоясини бу ерга етказгач, шамнинг сўхтасини микрозилади ва оғзини пойлаб турувчи Отабекдан «зерикмадингизми?» деб сўраб олиб, давом этди:

«Совчини юбориб тинчий олмадим, ишга қўлим бормас ва бир жойда тўхтаб туролмас, у ердан туриб, бу ерга ўлтирар, минг турли хаёл билан довдир сифатига кирган эдим. Юборган кишим тезда қайта бермагач, бир-икки бора Саодатлар эшиги ёнига бориб келдим. Ниҳоят, миям шишиб Саодатнинг уйи яқинида бўлган бир ёнғоқнинг соясида бекиниб турган эдим, совчим чиқиб қолди-ку: юрагим орқамга тортиб кетди ва олдинга тушиб юрий бердим, чунки совчига учрашиб ҳақиқатни эшитиш ҳам менга душвор келган эди.

— Шошма, шошма, ҳой куёв! — деди совчим. Ҳа-

зилманд бўлгани учун ишнинг чаппа кетганига ишонган, унинг бу «куёв» деган сўзини кинояга йўйган эдим, кета бердим. У орқамдан тез юриб етди:

— Қани, тўнни еш! — деди ва тўнимни ўзига торта бошлади.

— Юрагим ёрилишга етди, ҳазиллашма! — дедим.

Ҳақиқатан сўзи чин экан, оғзидан ўпдим. Жиқ тўлган кўз ёшимдан ҳам уялиб турмадим. Совчим йўл бўйлаб кампир билан бўлган ҳикоясини сўзлаб кетди: Саодатга бир йилдан бери ҳар кун деярли совчилар қатнар, кампир ҳаммасига ҳам боши боғлиқ, деб жавоб бериб келар экан. Шунинг баробарида менинг оғзимни пойлар, ёки киши қўйишимни кутар экан. Ниҳоят, бир тарафини чин ва бир тарафини сўз олиш муддаоси билан кечаги сўзни менга айтган ва шунга қараб иш қилмоқчи бўлган. Узун сўзнинг қисқаси, кампирнинг жавоби: бир қизим эмас, юз қизим бўлганда ҳам уста Олимга назир тортдим — бўлибдир.

Теримга сиғмас эдим, икки йиллик юрак дардим ниҳоят ҳозиқини топган эди. Бир неча кун уялиб кампирнинг олдига бормай юрган эдим, ўғли орқали йўқлагди. Бордим. Лекин боришимдаги сезгиларимни сизга бу тил билан тушунтиролмаيمان. Мен борлиқ-йўқлиқ эшиқдан кирганимда, Саодат кир ёяр эди. Мени кўргач, қизариниб кетди ва ёйилган кир ортига яширинар экан, шаҳло кўзларидаги сезилар-сезилмас табассумнинг фарқига бордим.

Кампир билан уялишибгина тўй тўғриларини сўзлашдик. Кампир ортиқча такаллуфлар қилишга йўл қўймаса ҳам, аммо ўзим Саодатнинг кўнгли ўксимасин учун тўйни катта қилишга тарафдор эдим. Кампир билан тўй ва никоҳ кунларини муқим қилгач, мен кетишга турдим. Саодат кир ёнида менга бир кўрингандан сўнг, қайтиб кўринмаган эди, аммо мен бўлсам яна уни бир кўрмакчи ва ўзига бир-икки оғиз сўз айтмакчи эдим. Ўчоқбошида қозон ювар экан, тўғри олдига юриб бордим. У мени сезмадими, ёки сезса ҳам билмаганга солиндими, ҳайтовур орқаси ўтуруғлик энгашган ҳолда ишга машғул эди. Бир ўрим бўлиб тушган узун қўнғир сочи унинг ҳаракати билан қўлтиғи остида ўйноқлар эди. Анчагина орқасидан томоша қилиб тургач:

— Саодат! — дедим. Қаради. Ўчоқда ёнган олов иссиғиданми, ёки уятданми унинг юзи қип-қизил олма

эди. Қўлидаги сочиғи билан олдимга яқин келиб тўхтади.

— Эшитдингми? — дедим. Ерга қаради. Уни ортиқча уялтирмас учун эшикка қараб юрий бошладим-да, «майлими?» деб сўрадим. Жавоб ўрнига: «Ош емай кетасизми!» — деди. Бу унинг иккинчи турли қилиб айтилган «майли» жавоби эди. Бир бугина эмас, қирқ йиллик қадрдон хотин томонидан эрига қилинадиган меҳрибончиликнинг энг лаззатлиси эди. Чиқар эканман, «Ош емай кетасизми!» сўзининг кайфига тамом маст бўлган эдим».

Уста Олим шу сўнги сўзларини айтиб битирар экан, Отабекнинг қошлари чимирилиб, гўё ўзининг ҳам шу йўсин хотираларининг абадий қайтиб келмаслик — йўқликка чиққанлигини яна бир қарра англари эди. Уста Олим давом этди:

«Ўн кун орасида ҳозирликни битириб тўй қилдик. Ниҳоят, Саодат меники бўлиб, саодатли кунларим бошланди, Саодатга бўлган муҳаббатим бир даража сизга маълум бўлганликдан у кунлардаги масъулиятимни ҳам шу ўлчовга солиб била оласиз.

Рафиқам Саодат чин саида ¹ эди. Бу йил ўзимга кутмаган даражада бир куч ва истиқомат орттириб, тўй билан тугалган бойлигимни қайтарган эдим. Туришга Саодатлар уйи ортиқ торлиқ қила бошлаганликдан шу ҳовлини (Жаннат опа ҳовлисига ишора қилиб) ҳозирги кўшнимиздан сотиб олишга муваффақ ҳам бўлдим. Қайин онам, қайним ва эру хотин шу ҳовлига кўчиб келиб тура бошладик. Кундан-кунга Саодатга бўлган муҳаббатим ошгандек, касбим ҳам унумли бўла бошлаган, уйланишимнинг иккинчи йили ҳалиги кўшнимиздан ўзингиз кўрган боқчани ҳам сотиб олган эдим. Уйланишимнинг учинчи йили Саодат юклик бўлди. Эру хотин биримиз ота ва биримиз она бўлмоғимизни ўйлаб қувонар эдик. Кечалари ётиб уйқумиз келмас эди. Ниҳоят Саодатнинг ой-куни яқинлашди... — Уста Олим узоқ тин олишдан сўнг давом этди, — ...яқинлашди... лекин абадий бахтсизлик кунларим, манҳус ² соатларим ҳам яқинлашди...» — деди ва сўздан тўхтади.

— Давом қилингиз, — деди Отабек, уста Олим бир уфлаб олгач:

¹ Саида — бахтиёр, қутли, бахтли.

² Манҳус — иши юришмаган, иши олдинга босмаган.

— Саодат боладан қийналиб уч кунгача азобландида, тўртинчи куни ўлди,— деди.

Отабекнинг кайфи тарқагандек бўлиб, кўзларини зўрайтириб очди ва ўзини ёстиқдан олиб ўтиргач, сўради:

— Ўлди?!

Уста Олим кўз ёшини артиб:

— Ўлди! — деди ва давом этди, — дунёга келиб кўрган бирдан-бир қувончимдан айрилган эдим. Ҳаётнинг ҳамма умримга кифоя қиларлик мудҳиш зарбасини шодлик ичида қаршилаган эдим... Ойлар бўйича кўз ёшимни ёмғир каби тўқдим, чунки менга бундан бошқа бир овунчоқ қолмаган эди. Кўз ёшларимнинг тийилмаганини кўрган қайин онам Саодатнинг вафотини иккинчи йили мени зўрлаб уйлантирди. Лекин бу иккинчи хотин менга Саодат бўлолмади. Ҳақиқатан саодатим кўмилган эди. Кейинги йилларда футурдан кета бошлаган қайин онам қизидан йигирма ой сўнг, ўн бир ёшлик ўғлини менга ташлаб дунёдан ўтди. Қайин онамнинг вафотидан сўнг, бойлик ўз қўлига қолган кейинги хотиним фохш суратда рўзгоримни тўзита бошлади. Ўғирликча ва тўғриликча қиморбоз акасига инъом қилишга киришди. Кундан-кунга ишим кейин кетиб, ишлаганим рўзгорга учурвоқ ҳам бўлмайд бошлади. Ёмон хотиннинг шум қадами билан уйимдан барака кўтарилганлиги ва барча баракаларимни рафиқам Саодат билан бирга кўмилганлигини англаб, кейинги хотинимни талоқ қилдим. Энди учинчи йилдирки, хотинсиз яшайман ва уйланишни ҳам ўйлаб кўрмайман. Чунки марҳума Саодат билан кечирган кунларимнинг готли хотиралари менга абадий лаззат бағишлаганларидек, ҳам аччиғ-аччиғ йиғлатадилар. Уйланишимга кенгаш берувчи ўртоқларга: «Мен энди дунёдан ўтган киши, букун бўлмаса эртага ёр қабри устида ёнган шамда ўзини ҳалок қилувчи бир парвона», — дейман.

Эндиги ўйлаганим фақат қайнимни уйлантириш, сўнгра... сўнгра, юзни ёруғ қилиб Саодат қучоғига кириш... — деди ва дармонсизланган каби ёстиққа ёнбошлади. Устанинг бу сўнги сўзи Отабекни ортиқ асарлантирган, кўз чуқури бир-икки қайта ёш суви билан тўлиб чиққан эди.

Иккиси ҳам узоқ жим қолдилар. Отабек ўз қайғуси-

ни бутунлай, деярли унутиб қўйган, қаршисидаги ерга сингибгина ётган мужассам ишқдан кўз узолмай бошлади. Устанинг мозийсида эмас, ҳолида улуғ бир маъно кўрар эди. Аммо унинг истиқболида бир бўшлиқдан ўзга ҳеч гап учрата олмаса-да, яна улуғ бир маъно кўргандек бўлар эди. Ўз истиқболини ҳам шу устаники қабилдан кўрмакчи бўлса-да, бунинг учун бир нарса камдек, етишмагандек келар, иккинчи уста Олим бўлиш учун бир «ўлди» сўзинигина орадан тополмас эди. Кейинроқ бу «ўлди» сўзини қўшган билан ҳам уста Олим бўлиш қийинлигини англай бошлади, чунки Отабек Кумуш томонидан сўкилган ва ташланган эди. Ҳолбуки, Саодат сўкмаган ва ташламаган, балки эрининг бир гуноҳи сабабидан ёш умрини хазон қилган ва уста Олим қайин отаси томонидан ҳайвонча қувланмаган... ва қайин ота томонидан куёв йўлига тузоқ қўйилиб, Саодатни чиқариб олиш фикрига тушилмаган, яъни орага шайтанат ораламаган... Бу сўнги фикрни у ўйламаган жойдан илҳом қабилдан тўқиб олган эди, яъни ўзининг Тошкентдан уйланишига қутидор томонидан розилик берилишини, ҳатто унинг тўйини ўз қўли билан ўтказиб келишини илгаридан ҳозирланиб келинган тузоқ деб тушунган эди. Муҳокамаси шу ергача келиб етгач, уста Олим даражасига етиш учун ўзида ҳеч бир муносабат кўрмади... Уста Олим ёзиб берган ўринга кириб ётар экан, ўз-ўзига айтар эди: «қувланишга, таҳқир этилишига лойиқ кўрилган Отабек, уста Олим бўлишга ҳам сазовор эмас!» У уйқуга кетар экан, юраги болаларини учириб кетган каррукнинг уясидек бўм-бўш эди...

Отабек эртаги номозга турганда кўзи Шамшодбекнинг базмидан азонда қайтиб келиб, донг қотиб ухлаб ётган Сайфига тушди. Ўн беш ёшлар чамасида бўлган бу йигит ўзининг ўткир ҳусни билан Саодатдан хабар берар эди.

Отабек бир-икки пиёла чой ичган бўлди-да, уста Олим билан хайрлашди.

9

УНУТОЛМАСА НИМА ҚИЛСИН...

Бу гал Отабекнинг кутилмаган равишда Марғилондан тез қайтиб келишини Ўзбек ойим ўзининг жуҳуд домладан қилдирган жодусининг ҳинд сеҳрини

207

енганлиги, деб севинган эди. Бироқ Отабекнинг кўп-синча меҳмонхонада ётиб қолиши уни бу тўғрида шубҳага тушириб қўйган ва бунда қандай ҳикмат борлигини бевосита билиб олиш учун бирорта ромчи домлага бориш фикрига тушган эди. Юсуфбек ҳожининг бўлса бундай майда ишларни текшириб юриш учун фурсати ҳам йўқ, унинг Нормухаммад қушбеги ёнидан бўшаган вақти понсад ва бекларникида кенгаш ва зиёфатлар билан тугалар эди. Унинг диққатини жалб этган нарса бўлса, у ҳам Отабекнинг тадбирсиз сиёсат ва аҳмоқ бошлиқлар мавзудан олиб қиладиган шикоят ва ҳасратини кейинги кунларда жимжит бўлиб кетганлиги эди. Бу кунларда Отабекка энг яқин турган киши Ҳасанали ота эди. Чунки Отабек бу кейинги кунларини меҳмонхонада ўтказганликдан Ҳасаналига ҳам унинг ёнига киришга ва бирмунча сўзлашиб ўтиришга тўғри кела бошлаган эди. Шунинг учун Отабекнинг қайғули ҳоллари, уйқусиз мутолаада ўтган тунлари ва умуман ундаги ўзгаришлар Ҳасаналини ўйлатса-да, сабабини сўрашга ботирлиги етмас ва сўрашни ҳам фойдасиз билар эди. Чунки у Отабекдаги бу ҳолларнинг сирини билгандек, муҳаббати орасига чўп бўлиб тушган кейинги уйланиши алаmidан деб қарор қўйган эди.

Отабекнинг орзули келин олдига кирмаслиги вазидан Ўзбек ойим аччиғланди, ниҳоят аччиғига чидай олмаган бир куни меҳмонхонада Отабек ётар ўрнини ёзиб турган чоқда кириб келди ва ёзилган ўрнини бузиб йиғиб ташлади:

— Меҳмонхонада ёта бериб нима қиласан, ичкарига кириб ёт! — деб жеркиди. Лекин ўғли энди илгарини Отабек эмас эди, онасининг жеркувига қулоқ солмади-да, қайтадан ўрнини ёза бошлади. Ўзбек ойимнинг ғазаби тагин ҳам аланга олди:

— Сўзимни эшитасанми, кар?

Отабек совуққина қилиб жавоб берди:

— Кар эмасман, лекин сизнинг бу тақлифингиз олдида ҳам кар, ҳам кўрман. Бу тўғрида сиз энди ортиқча бош оғритманг!

— Инсофсиз, адолатсиз!

Отабек заҳарханда билан сўради:

— Мен бошда сизга нима деган эдим?

— Нима деган эдинг?

— Келинингиз мендан яхшилик кўрмас, демаганми эдим? Сиз билан отам бунга кўнмаганми эдингиз, сиз буни инкор қиласизми?

— Ота-онамдан ваъда олганман деб, шундай хотинга жабр қилиб юра берасанми?

— Келинингизга жабрни хоҳламасангиз ва ўзингиз айтган инсофга қайтсангиз энг осон бир йўл бор,— деди ва онасидан маълум «нима?» деб бериладиган саволни кутиб тўхтади, аммо Ўзбек ойим сўроқ ўрнига лабини тишлаб бошини икки елкасига тебратди.— Сиз сўрашни тиламасангиз-да, мен айтай: келинингизга жабрни хоҳламасангиз мендан талоқ қилдирингиз ва бир бечорага бу йўсин азоб бериб юрмангиз! — деди ва бир оз тўхтаб давом этди.— Сиз билган инсофни мен ҳам биламан. Бир бечорани фақат сизнинг кайфингиз учун азоб эмас, чеккан хўрлигини ўйлаб ҳар кунни бир қат этдан тушаман... Агар ўз кайфингиздан кечсангиз яхши билингизки, бир эмас, икки жонни азобдан қутқарган бўласиз, онажон! — деди. Ўзбек ойим ўғлининг бунчалик қатъий кетишини кутмаган эди ва бу йўсин қаттиқ муомалани-да Отабекдан биринчи мартаба кўрар эди. Сўз қайтаришга ўрин тополмадими ва ё жанжалнинг улғайишидан кўрқдими, ҳайтовур узоққина истехзоланиб қараб тургач, «эсингни ебсан, болам!» деди-да, меҳмонхонадан чиқди.

Отабек ёлғиз меҳмонхонада ётиб кун кечириш билангина қолмади. Кечалари аллақаяқларга кетиб йўқоладиган одатлар ҳам чиқарди ва бир-икки қайта ортиқча маст бўлган ҳолда қайтиб, Ҳасаналини тамом ҳайратда қолдирди. У Отабекка насиҳат қилишни ҳам билмас ва бу сирни бировга айтиш учун ҳам ҳайрон эди.

Бир кун кечаси у янги одати бўйича аллақаяққа кетган эди. Ҳасаналининг кўнгли бугун ҳам бир ишга гувоҳлик бергандек бўлиб, ичкарида ётгуси келмади. Ўрнини меҳмонхонага ёзиб, дарбозани занжирлаб келди. Агар бугун ҳам у ўша ҳолда қайтса, бир нарса демакчи, яъни кўлидан келган насиҳатини қилмоқчи эди. Ухламай кутиб ўтирди. Аммо у тунги соат ўн бир бўлса ҳам келмас, ўн иккида ҳам дараксиз эди. Ниҳоят, кута-кута уйқуси танг қилгач, ўрнига чўзилиб кипрагини кипрагига улаб ётди ва ухлаб кетганини ўзи ҳам сезмай қолди. Орадан номаълум муддат ўтиб дар-

бозанинг сўнақайсиз тақиллашидан чўчиб уйғонди ва йўлакка югурди. Қоронғуда занжирни тимискилар экан, «ким?» деб сўради ва жавобига «ммман» деган сархуш товушни эшитди. Бу товуш унинг юрагини уюштириб юборган ва «бу кун ҳам шунақа» деган сўзни кўнглидан ўтказган эди. Занжирни тушириб дарбозанинг бир табақасини очиши ҳамона шу табақага суялиб турган Отабек Ҳасаналининг оёғи остига йиқилиб тушди. Ҳасанали бу кунги кайфнинг ўтача кетганлигини пайқаган, йўлакни тутиб кетган ичкилик исидан ўқчиёзган эди. Отабекни суяб меҳмонхонага келтирар экан, икки кўзи ичкари ҳовлининг эшигида, чунки Юсуфбек ҳожининг тунлари ташқарига чиқадиган одатининг шу вақтга тўғри келиб қолишидан юраги така-пука эди. Отабекни ечинтирар экан, ризосиз бир оҳангда деди:

— Ўғлим, сизга шу шайтоний ишнинг нима зарурати бор!

Отабек мастларча кулди:

— Ммменга зарурати бўлмаса, кккимга бор?!

— Нима бўлганда ҳам мен бу ишингиздан рози эмасман! — деди Ҳасанали ва қандай жавоб эшитишини кутиб турди. Отабек ўрнига ётиб олгач, кучли қилиб бир уфлаб олди. Ҳасанали ундан жавоб кутар экан, бир оздан сўнг жавоб ўрнига хуррак товушини эшитди... Отабекнинг кутилмаганда бу янглиғ ярамас кўчаларга кириб кетишига ҳеч бир турли маъно беролмай боши қотса ҳам, аммо, унинг кўз ўнгидан нанага зўрлаб тақилган иш нарига кетмас эди. Ундан сўнг икки ойлардан бери Марғилонни тилга олмаслик-да уни бир оз шубҳага тушириб, «ораларидан бирор совуқчилик ўтдимикан» деб ҳам кўнглидан кечирди. Отабек билан бирга чой ичиш мақсадида, эрталаб Ойбодоқнинг дамлаган чойига бормай, Отабекнинг уйғонишини кутиб юрди. Отабек тушга яқин уйғонгач, Ҳасанали чой ҳозирлади. Дастурхон ёзиб кутиб ўтирган Ҳасанали ёнига қисилиб-қимтиниб Отабек келди. Тундаги ҳоли эсига тушиб бўлса керак, бошини ердан кўтариб Ҳасаналига қарамас ва бир оғиз бўлсин сўз айтмас эди. Отабекнинг бу ҳоли Ҳасаналининг ингичка юрагига қаттиқ таъсир этган ва ўйлаб қўйган насихатларини унутиб, бекни бу оғир ҳолдан қутқозиш фикригагина тушган эди.

— Ёшлик — бебошлик, деган экан машойихлар, — деб кулиб қўйди Ҳасанали ва, — уй ичидан битта-ярим-таси сезиб қолмасин, деб жуда хавотирда бўлдим... Ҳайтовур ҳеч ким пайқамабди, — деди. Отабек ташаккур этгансимон Ҳасаналига кулиб қаради ва ўзининг бу кетишидан ризосизлик билдирган каби энтикиб тин олди. Ҳасанали сўзни уринтириб Отабекни ўз ҳолига қўймас эди. Унар-унмасдан баҳс қилиб, ниҳоят бу унар-унмаснинг охирига шу саволни ҳам улаб юборди:

— Бу гал Марғилонга кечикдингизми?

Биз юқорида ҳам туртиб ўтган эдикки, Отабек на Юсуфбек ҳожига, на Ўзбек ойимга ва на Ҳасаналига Марғилондан тез қайтиб келиш сабабини айтмаган. Марғилон билан узил-кесил алоқаси узилганлигини чурқ этиб сўзламаган, сўралмаган сўзга жавоб берилмас қабилдан, жимжит аламини ичкиликдан олибгина юрган эди. Икки ойдан бери биринчи мартаба Марғилон тўғрисида сўралган савол ҳам фақат шу Ҳасаналининг кейинги сўзи бўлиб, сирни очиш ўнқовида келгандек эди. Лекин жавоб тамом ҳақиқатга муғойир¹ ва кишини ҳайратга соларлик бўлди:

— Бугун жўнамоқчи бўлиб турирман! — деди.

Ҳасаналининг шубҳаси бўшга чиқди. Чойдан сўнг у ўзининг сўзини амалда кўрсатиб, отасидан ҳам рухсат олиб қўйди ва пешиндан кейин йўлга чиқиш учун ҳозирлик ҳам кўра бошлади. Унинг сирини билувчи ва «энди Марғилонда нима қиласан?» деб сўрагувчи орада бўлмагандек, у бу сўроқни ўз-ўзига ҳам бериб қарамаган, гўё бурунгидек Марғилон йўлига ошиқиб ҳозирланар эди...

Йигирма кун ўтар-ўтмас Марғилондан қайтиб келди. Бу боришдан бирор иш чиқара олдими, йўқми бу тўғрини биз келаси фассларнинг бирида ўрганармиз.

Келиб Тошкентда бир ҳафта чамаси турди, сўнгра ёнига Ҳасаналини олиб Оқмасжид² шаҳрига жўнади. У икки йилдан бери тўхтаб қолган савдогарчилик ишини қайтадан бошламоқчи эди...

¹ Муғойир — қарама-қарши.

² Оқмасжид — Қизил Ура.

Гайри машруъ талоқ хати текканига олти ойларча фурсат ўтиб кетган эди. Кумушнинг гўзаллик таърифни гойибона эшитиб, оғзининг суви келувчи хотинли ва хотинсиз орзумандлар «ётиб қолгунча, отиб қол!» сўзига амал қилиб, қутидорникига совчиларини турна қатор юбора бошлаган эдилар.

Албатта, бунда шубҳа йўқдирким, Кумушнинг эрдан чиққан хабарини Кумушнинг ўзидан ҳам илгари тушунган ва Отабекдан ҳам илгари сезган Ҳомиднинг совчиси бошқа совчиларнинг муқаддимаси, ёз бошида келадиган қалдирғочларнинг йўлбошчиси эди. Ҳомиднинг совчиси бир мартаба келиш билангина қаноатланмади; уч-тўрт қайталаб келиб қутидорга Ҳомиднинг куёв ўғил бўлиш ниятида эканлигини арзу ниёз қила бошлади. Натижада Ҳомидбойнинг совчисига берилган жавоб шу бўлди: «Биз Ҳомидбойни ўзимизга куёв ўғил қилишдан ҳеч бир монелик кўрмаймиз. Аммо қизимиз бундан сўнг эр қилмасликка қаттиғ исрор этадир. Шунга кўра Ҳомидбой бизни кечирсин!» Бошқа совчиларга ҳам жавоб шу эди. Қутидор билан Офтоб оғзининг бу жавоблари ўзларича эмас, балки Кумушнинг кўнглига қараб берилар эди.

Бироқ Кумушбибининг: «Мен энди эр қилиб бўлдим. Бундан сўнг эрга эҳтиёжим йўқ!» деган қатъий жавобига улар узоқ қулоқ солиб турмадилар, чунки унинг бу исрорини «чидамаснинг сўзи» деб англаб ва тузукроқ жой чиққанда, эрга беришга ҳам ҳисоблари йўқ эмас эди. Шунга кўра, келган совчиларнинг ўзларига ёқмаганига гуноҳнинг барини Кумушнинг бўйнига ағдариб жавоб берар, аммо иккинчи ёқдан тузукроқ жойни кўзлар эдилар.

Кутилмаган ерда шаҳарнинг энг олдинги аъён ва сарватдорларидан бўлган Салим шарбатдор деганнинг Комилбек исми ўғлидан совчилар келиб қолди.

Ота-онанинг кутганлари шундай тегу тахтлиқ куёв бўлгани учун биринчи мартаба совчиларни яхши сўзлар ва қуюқ-суюқ ошлар билан жўнатиб, иккинчи келишига ўйлашиб жавоб берадиган бўлдилар. Эру хотин узоқ ўйлашиб турмай (чунки ўйлашадиган жой эмас эди!) совчининг иккинчи келишида жавоб бериш-

га қарор қўйдилар. Кумушнинг қарши тушмаги тўғри-
сида, албатта, уларнинг шубҳалари йўқ эди. Шунинг
билан бирга ота-онанинг сўзини ерда қолдиради, деб
ҳам ўйламас эдилар.

* * *

Куз кунларининг оёғи ва қиш кунларининг боши
эди. Дарахтлардаги сариқ барглар тўкилиб тугалган,
ер юзи ўзининг қишки сариқ кийимини кийган эди.
Тўрт томонининг ўралганлиги соясида япроқларини
тўкилишдан сақлаб қолган бу гилос ёғочлари ҳам бу-
кун тунги қора совуққа чидолмай елнинг озгина ҳара-
кати билан-да баргларини ширт-ширт узиб ташламоқ-
да эдилар. Ҳаво очиқ бўлиб, қуёш тузуккина кўтарил-
ган, аммо унинг ҳам бу кун унча таъсири йўқ, бу кунги
қора совуқ қуёш кучини-да кесган эди.

Ўрта эшикдан Кумушбиби кўринди. Бурунги тўла-
лиги кетиб, озгинланган ва лекин бу озгинлик унинг
хуснига камчилик бермай, билъакс юқорилатган.
Камон қошлари ортиқ мавж уриб ўзини кўрсатган, бир
оз бота тушган шаҳло кўзлар тағин ҳам тим қоралик,
тағин ҳам нурлилик касб этган эдилар. Бу кунги совуқ-
қа қарши кийиб олган совсар пўстинининг ёқалиги ки-
шининг ҳасадини орттириб нафис бағбақаларини ўпиб
ётар эдилар. Бироқ унда бир камчилик бордек кўринар
эди: шаҳло кўзлар бурунгидек ўйнаб турмас ва сўнг
чекидаги бир оғирлик билан ҳаракатланар эди. Бир
томондан қараганда оғирлик-да унга бир олийлик,
улуғворлик боғишлангандек. Кумуш келиб айзон
муйишига ўтирди-да, кўзларини оғиргина ҳаракатлан-
тириб кетма-кет чип-чип этиб тўкилмақда бўлган ха-
зонларга қаради ва ҳар бир япроқни юқоридан кузатиб
ерга қўя борди. У ерга тушган ҳар бир япроқда ўзининг
таржимаи ҳолини ўқир, ўзини-да мавқидан айрилиб,
ҳечга чиқиб турган шу ҳазонлардан айира билмас эди.
Айира билмади-да, латиф кўкрагини тўрт энлик кўта-
риб тин олди ва кўзлари жиқ ёшга тўлди. Енг ичидан
бир-бирисига ўтқизилган икки қўлини баробар кўта-
риб кўз ёшини артар экан, ичкари ҳовлидан Офтоб
ойим чиқиб келар эди. У ер остидан қизига кўз қирини
ташлаб меҳмонхона эшигини очишга тутинди. Офтоб
ойимнинг орқасидан Ойша буви ҳам кўринди, келиб
Кумуш ёнида тўхтаб сўради:

— Нима қилиб ташқарида ўлтирибсан?

— Узим,— деди Кумуш қошларини чимириб, четга юзини ўтирди.

— Меҳмонхонага кирсанг, сен билан икки оғиз мас-лаҳатимиз бор эди.

— Нима маслаҳатингиз бор?

— Олдин кир, болам,— деди кампир ва Кумушнинг елкасига қоқиб турғизди. Улар ичкаридаги совчи хотинларни ёлғиз қолдириб, Кумушнинг сўзини олиш учун ташқарига чиққан эдилар. Аммо Кумуш бўлса совчиларнинг олдидан ризосизлигини англагандек бир намойиш билан кетган эди. У меҳмонхонага киргандан сўнг ҳам терсайиб тоқчалардан недир ахтаргандек юрина бошлади.

— Тоқчада сен қидирган нарса йўқ, келиб ёнимизга ўтир! — деди Офтоб ойим.

— Ўтирганимдан сизга бир пуллик фойда йўқ, совчингизга ўзингиз билган жавобни бераверинг!

Ойша буви қизига маънолик қилиб бир қараб олди:

— Болам, ахир икки оғиз гап эшит-чи олдин! — деди.

Кумуш ўтира бермагач, Офтоб ойим қизишди:

— Қизим, сенинг бу қаршилигингдан муддаонг нима?!

— Сиз билан отамга муддаомни неча қайталаб айтдим-ку: бундан сўнг бу ишни хоҳламайман.

— Дунёдан тоқ ўтасанми?

— Тоқ ўтаманми, йўқми, буни тангри биладир.

— Мен сенинг ҳали ҳам ўша уятсиз эрингдан кўнгил узолмаганингни биламан. Сенинг бу хомтамалигинг кони болалигингдadir. Сен яхши билки, бундан сўнг отанг у уятсизга ўз уйидан жой бермаганидек, уятсизнинг ўзи ҳам узил-кесил сени ташлагандир. Агар сўзимга ишонмасанг, мана буни ўқиб қара,— деди-да, Кумушга бир қоғоз узатди ва давом этди.— Биз буни сен унга хат ёзгандан сўнг жавоб ўрнида олган эдик. Бироқ ўша вақтда бу уятсизнинг биринчи талоқ хатиси ҳам сенга етиб ортганликдан бунисини сендан яширган эдик. Ҳамон-да сенинг умидинг кесилмагани учун бу хатни ҳам кўрсатмакчи бўлдим! — деди. Кумуш қоғозни онасидан олди:

«Мўталақа¹ Кумушбибига. Менинг биринчи хатим

¹ Мўталақа — талоқ хати берилган.

билан сизнинг менга қиладиган эркаликларингизга бир чек қўйилган каби эди. Лекин бунга тушунмабсизми ва ё тушунишга тиламабсизми, ҳайтовур яна ҳам эски эркаликларингизни тарк этмабсиз. Хатингизни ўқир эканман, ўзимни кулгидан тўхтатолмас эдим. Орзуга айб йўқ, дейдилар. Чекдан ошиб қилган ҳужумларингиз эски қадрдонлигингиз отига кечириладир. Эндиликда сизга мендек вафосиз ва ҳийлагар бўлмаган янги эр топилгай эди, деб аддои Отабек Юсуфбек ҳожини ўғли. 26 жавзо 1265 йил, Тошкент.»

Мактуб унинг юрак жароҳатини қайтадан тирнаб ташлаган эди. Кўз ёшини дув-дув тўкиб, хатни ўз таҳига солди ва ўзидан жавоб кутиб турган очаси билан онасига деди:

— Мен бу уятсиз йиртқич билан ярашмоқ учун умид тутмайман, шунинг билан бирга эр ҳам қилмайман!

— Нега? — деб сўради онаси.

— Негами? — деди Кумуш ва йиғлаган куйи жавоб бера бошлади.— Негаки мен ўзимнинг севган ва муҳаббат қўйган эримдан бунча уятсизлик, бу янглиф вафосизлик кўрдим. Энди эр деган шу бўлибдими? Бундан кўра дунёда тоқ ўтган яхшироқ, ёлғиз юрган тинчроқдир. Шунинг учун қизингизга эр отидан сўзламанг-да, япроқ каби титрайдиган юрагига даҳшат ҳам солманг!

Бу сўздан сўнг Офтоб ойимнинг оналик кўнгли эриб кетган, ичкарида жавоб кутиб ўтирувчи совчиларга қандай баҳона топиб киришни-да ўйлаб ўтирмаган эди:

— Йиғлама! — деди. Кумушни меҳмонхонада қолдириб онаси билан чиқди.

* * *

Салим шарбатдорники қутидорга ниҳоятда маъқул тушиб қолган эди. Шунинг учун хотини ва қизидан сўраб ўтирмай бир кун дўконидан эркак совчилар билан битишиб ҳам келди ва хотинига «мен бу кун фотиҳа қилиб келдим, нима бўлганда ҳам энди қизингни кўндирмасанг бўлмайди», деди. Аммо Офтоб ойимнинг — эр отини эшитганда титрай бошлайдиган қизи билан учрашмоққа асло тоқати йўқ, эрининг бу сўзини эшитганда тамом ўзини йўқотган эди. У қизини кўндириб учун қутидорга ваъда берганда, ўз ҳолини икки ёқдан ўқтанган ханжар орасида қолгувчига ўхша-

тар, қайси томонга қимирласа ҳам мўҳлик¹ яра олишини аниқ билар эди. Шу кундан сўнг бечора онанинг оғир кунлари бошланди. Эрига берган ваъдасини асло бажара билмас, бу ҳақда қизига оғиз очиб сўзлай олмас эди. Ҳар кун бозордан қайтиб келиб биринчи сўзи «кўндирдингми?» бўлиб қолган эридан туни билан койиш эшитар ва кундузлари Кумушга оғиз очишга юраксина олмай азобланар эди.

Бир неча кун сўнг қутидор ҳам энди ўз хатосини англаган, чунки ҳар кун деярли Салим шарбатдорниқидан келиб тўй кунини сўрагувчи кишига турли-турли баҳоналар айта бериб зериккан ва уятидан дўқонига тушишнида тарк қилиш фикрига келаёзган эди. Бир кун дўқондан ниҳоятда аччиғланиб қайтди ва Офтоб ойимни умрида эшитмаган сўқишлар билан сўқди: «Қизингни деб шаҳарда бош кўтариб юролмайдиган бўлдим. Кўндирсанг-кўндир, бўлмаса мендан умидингни уз, мен энди сенларнинг дастингдан шаҳардан қочиб кетмасам бўлмайдирган даражага етдим!» — деди. Эртаси кун бечора она қизига машъум мавзудан сўз очишга мажбур бўлди. Қизининг ёнига ўтириб, сўзлаш ўрнига юм-юм йиғлай бошлади. Кумуш эса онасини бу ҳолга солган сирдан воқиф, шунинг учун йиги сабабини сўраб ўтирмай, у ҳам кўз ёшиси билан юзини ювмакка тутинди. Она-бола узоқ йиғлашдилар, кўз ёшлари битгунча бўзлашдилар.

— Бу кунлардан кўра, дунёга келмаган бўлсам эди. Бу тириклигимдан кўра, ўлиб кетган бўлсам эди! — деди охирда Офтоб ойим.

— Янглиш сўзлайсиз, онажон,— деди Кумуш ва,— сиз дунёда туришга лойиқ эдингиз, лекин сизнинг дунёдан тўйишингизга ва қон-қон йиғлашингизга сабабчи мен бўлдим. Мен сиёҳ бахт дунёга келмаган бўлсам эди, сизга мунчалик кулфатлар, мунчалик андуҳлар² йўқ эди. Шунинг учун сиз тангридан сўрангки, тезроқ мен машъумани маҳв³ этиб, сизга уч-тўрт кун тинчлик берсин, онажон! Сизни бу ҳолда кўришга ва ўз тилагим йўлида сизни қурбон этишга ортиқ тоқатим битди... Ташландиқ бу қизингиз, қўлма-қўл юрувчи бу

¹ М у ҳ л и к — ҳалок қилувчи.

² А н д у ҳ — ғам, қайғу.

³ М а ҳ в — йуқ қилмоқ.

Ўйинчоқ қизингиз киму, сиздек бир меҳрибон онани қон йиғлатиш ким? Йиғламангиз она, сизнинг тўкиб келган кўз ёшларингизнинг бир томчисига ҳам бу ташландиқ қизингиз арзимас, сиз отамга менинг ризолигимни ташвишланмай билдираверингиз! У ҳам кишилар олдида бу бахтсиз қизининг таънасига қолмасин. Сиз меним юзимга эзилиб қарамангиз, ўйламай-нетмай ризолигимни билдираверингиз! — деди ва юзига тўзғиб тушган сочини тўғрилаб олгач, давом этди. — Агар сиз менга ортиқ ачинсангиз ризолигимнинг бир шартин қилиб тўйни келаси кузга бўлишини айтиб ўтингиз; агарда отам бахтсиз қизининг бу тилагини қабул этса-этсин, бўлмаса меним бу тилагим ҳам сизнинг бир томчи кўз ёшингизга арзимас, онажон, сизнинг шодлигингиз йўлида ҳар бир оғирликларга бу бахти қора қизингиз ризодир, онажон!

Офтоб ойим Кумушнинг бу сўзларига тўзиб туролмай, қизини бағрига босиб қучоқлади, она-бола тагин шиддатли равишда кўз ёшига кўмилдилар...

Офтоб ойимнинг қатъий исрорига биноан қутидор ҳам қизининг шартини қабул этган. Қудалар ҳам келаси кузгача кутишга рози бўлган эдилар. Демак, келаси кузга Мирзакарим қутидор Салим шарбатдор каби бир кишига қудалашиб олгандек, Кумушбиби ҳам Отабек ўрнига Комилбекни алмаштирар эди.

11

НАВО КУЙИ

Халқимиз таъбирича, бу замонлар «мусулмонобод» бўлса-да, бироқ бу тантанали таъбирни бузиб қўядиган ишлар ҳам йўқ эмас эди. Хон мусулмон, бек мусулмон, халқ мусулмон, бунинг устига юриш-туриш ҳам мусулмонча эди. Ўғрилик қилган учун қўл кесиладир ва ё дорга осиладир. Зони билан зониялар ҳам пештоқдан ташланадирлар, ичкилик ичган учун қирқ дарра уриладир. Раис афанди мулозимларига дарра кўтартириб, номозсизларни текширар, фарзи айни билмаганларни урдирар эди. Иш шунчалик нозик бўла туриб ҳам ўғрилар ўз тирикликлари орқасидан қолмайдилар. Эш ака билан Тош аканинг уйлари орқасидан тешилиб моллари ўтирлана берадир, пештоқдан

қопга бўғилиб ташланмоқ учун фоҳишалар ҳам етишиб турадирлар. Бутун умрида пешонаси сажда кўрмаганлар ҳам кўп, аммо фарзи айнинг бош томонидан тўрт-беш жумлани ҳар ким қийналмасдан сайрай олар эди. Кўп кишиларнинг уйларида мусаллас билан бўзалар хумлаб қайнаб ётса, иккинчи томонда расмий суратда ичкилик сотиш билан тириклик қилувчилар ҳам йўқ эмас эдилар. Тошкентнинг Чуқур қишлоқ деган ерида очилган ва ҳаммаша рустамнамо кишилар билан айқириб ётган бўзахоналар ҳам йўқ эмас эди.

Беш ойлаб Оқмасжид сафарида юриб келгач, Отабек тўғри шу Чуқур қишлоқ бўзахоналаридан бирига келиб тушгандек бўлди. Уни кундуз кунлари бўзахонада учратиб бўлмаса-да, аммо бўзахонага келмаган кечаси жуда оз эди. Бўзагар Отабекни кимнинг боласи эканлигини яхши билгани учун ҳамма ишни унинг тилагига қараб қилар, у келди дегунча, оддий бўзахўрлар ёнига ўтқизмай ўзининг махсус ҳужрасига олиб кирар, бошқаларга бериладиган лойқа бўзадан бермай, бўзанинг гули билан меҳмон қилар эди.

Ҳозир ҳам у шу бўзахонада эди. Энди учинчи кувачани тугатиб, тўртинчини чақирган эди. Бўзагар кирди:

— Бўза берайми, бек? — деб сўради.

— Беринг,— деди,— машшогингизни ҳам киргизинг!

Вақт ярим кечадан ҳам оққан, кундуз кунидан бери ичишиб чарчаган хўрандалар бақиритиб-чақиритиб тарқалишган эдилар. Бўзахона тинчиган эди. Қўлмақўл юриб чарчаган машшоқ ҳам бўшаб, Отабекдан катта-катта эҳсонлар кўргани учун, вақтнинг кечлигига ҳам эътибор қилмай кирган эди. Машшоқ Отабекнинг сархуш қўлидан бир пиёла бўзани ичкач, дуторини чертиб сўради:

— Қандай куйни чалай, бек ака?

Отабек сархуш товуш билан жиддийгина қилиб жавоб берди:

— Билсангиз, ҳайдалиш куйини чалингиз, ажралиш куйини чалингиз!

Машшоқ ажабсинган эди:

— Дунёда бундай куйлар борлигини умримда биринчи мартаба эшитаман, бек ака!

— Дунёда бундай куй йўқ деб уйлайсизми, сиз эшитмаган бўлсангиз менинг эшитганим бор... Билма-сангиз билган куйингизни чалингиз!

Машшоқ дуторини созлар экан, яна сўради:

— Бу куйлар янги чиққанми?

— Янги чиққан.

— Қаерда эшитдингиз?

Отабекнинг кайфи тарқагандек бўлиб, машшоққа қаради:

— Бу куйларни Фарғонанинг Марғилонида эшитдим... — деди.

Дуторни созлаш учун реза куйлардангина олиб турган машшоқ, Отабек кутмаган жойда «Наво»дан бошлаб юборган эди. Куйнинг бошланиши билан нақ унинг вужуди зир этиб кетгандек бўлиб кейинги пиёласини бўшатди ва ихтиёрсиз равишда дуторнинг мунгли товушига берилди. Дутор товуши қандайдир ўзининг бир ҳасратини сўзлагандек, ҳикоя қилгандек бўлиб эшитилар эди. Йўқ, бу ҳасратни у ўз тилидан сўзламамас эди — Отабек тилидан сўзлар эди... Отабекнинг кўз ўнгидан ўтган кунлари бирма-бир ўта бошладилар-да, ниҳоят «анови» хотиралари, «анови» ҳангомалари ҳам кўриниш бериб ўтдилар... Йўқ, ўтмадилар... унинг кўз ўнгига келиб тўхтадилар-да, шу кўйи тура бердилар... Дутор бу кўринишни унинг кўз ўнгига келтириб тўхтатгач, бу фожиага ўзи ҳам чидаб туролмагандек йиғлай бошлади... Дутор қуруққина йиғламас эди, балки бутун коинотни «зир» этдириб ва ҳаста юракларни «дир» силкитиб йиғлар эди... Отабек ортиқ чидаб туролмади-да, рўмоли билан кўзини яшириб, йиғламоққа киришди... У кўз ёшларини тўхтатмоқчи бўлар эди, бироқ ҳозирги ихтиёр ўзида эмас эди — ҳамма ихтиёр дуторнинг ҳазин «Наво»сида, тоқатсиз йиғисида эди... Дуторнинг нозик торларидан, тилсимли юракларидан чиққан «Наво» куйи ўз ноласига тушунгучи Отабекдек йигитларга жуда муҳтож эди. Ўз дардига тушунган бу йигитга борган сайин дардини очиб сўзлар, йиғлаб ва инграб сўзлар эди... Эшитувчи эса дунёсини унутиб йиғлар, кучини йиғиштириб йиғлар ва ҳасрату аламини кўз ёшиси билан тўкиб йиғлар эди...

Ниҳоят, «Наво» куйи унинг бутун танидаги сувларини кўзи орқали тўқдирди-да, фалакнинг тескари ҳаракатидан шикоят этиб кўйди ва дунёда ёлғиз ҳасратгина бўлмаганлигини билдиргандек ўзининг «Савт» куйини ер юзига шодлик ва севинч ёғдириб арз эта

бошлади. «Наво»нинг сеҳрли «савти» Отабекнинг кўз ёшларини қуритди-да, бир енгиллик бағишлади. «Наво» билан ювилиб кетган унинг умид гулзориди янги чечаклар униб чиқди...

Бу ўтиришдан сўнг у бир ойлаб бўзахонага келмай кетди. Марғилондан қайтиб келгач, яна эски одатида давом эта бошлади...

Отабекнинг ўша воқиядан сўнгги Марғилон қатнашлари фақат натижасиз қуруққина бир қатнаш эди. Бу қатнашнинг ҳар бирисида уста Олимниқига тушар, аммо ҳануз ундан ўзининг сирини яшириб, Андижондан қайтиб келишини ва ё боришини ва йўл устидан кўриб кетиш учун кирганини айтиб, уста Олимни миннатдор қилар эди. У Марғилонда кўп тўхтамас, бир кун, узоққа тортилса икки-уч кун туриб қайтар, баъзи вақтларда йўл устидан «Хўжа Маъоз» мазорини ҳам тунаб кетар эди. Унинг ўн кунлаб йўл машаққатини ўз устига олиб, Марғилонда қиладиган иши шу машаққатлар эвазига арзигулик эдими, йўқми, ўқувчи бунга қуйидан англар.

Марғилондан натижасиз, тамоман бўшга қайтиб Тошкент келгач, Кумушни унутгандек бўлиб, уч-тўрт кун у-бу билан овуниб юрар, сўнгра ҳафта, ўн кундан сўнг яна Марғилон тўғрисида ўйлай бошлаб, ўйлаб ўйининг тегига ета олмагач, ўзини қаёққа уришини билмай қолар, шундан сўнг ҳамма аламини Чуқур қишлоққа ҳавола қилиб, ўн-ўн беш кун босим ичганидан сўнг ичкиликдан ҳам лаззатланмай қолар ва шунинг ёнида унинг кўнгли бир нарсанинг бўйини олгандек сезинар, гўё Марғилон борса бир гап бўладигандек, борма қолса кейинчаликда ўзи ўкина тургандек... Шундан сўнг тўсатдан Марғилон йўлига тушиб қолар, йўлда борар экан, ўзини тўрт кўз билан кутиб тургандек сезилган Марғилонга ҳар нимадир, бир соат илгарироқ етиш учун ошиқар эди. Лекин... лекин Марғилон дарбозасидан кириши ила унинг ҳоли ўзгара бошлар, юраги қинидан чиқар даражада ўйнамоққа олур, айниқса пойафзал растасига яқинлашгач, унинг бу изтиробни шиддатланур, пойафзал растасининг яқини билан бунчалик ўзгаришда қолган Отабек растанинг ўзида қандай ҳолга тушмоғини тасаввурдан ожиз келур ва раста кўринди дегунча отининг бошини чапга буриб юборар ва орқасидан кимнингдир «...борингиз,

эшигим ёнида тўхтамангиз... уятсиз!» товуши эшитилгандек бўлар эди... У ўз-ўзига «ҳақиқатан мен уятсиз!» деб қўяр ва шунинг ила ҳамма кутилган-кузатилган гаплар, беш кунлик йўл машаққатлари ҳавога кетар, ҳатто, ҳаёлда эмас, ҳақиқатда ўйлаб қўйган қайин отаси билан хотинини шариатга чақириш фикри ҳам унутилар ва йўқолур, «ҳийлагарнинг юзини қозихонада кўрайми! Ўзи ҳам қурсин, юзи ҳам!» дер эди-да, отини тўғри уста Олимниқига қараб солар эди.

Отабек уста Олимни жуда юқори даражага қўйгандек, унинг мажлиси билан ҳам анча енгиллашар, ўн йиллардан бери уста Олим юрагида сақланган ва қабрга бирга кетиши кутилган ишқ тарихини қайта-қайта эшитгуси кела берар, уста Олим ҳам ўзининг ўлган Саодати тўғрисидаги ипидан-игнасиғача бўлган хотираларини такрор-такрор ҳикоя қилиб, ҳикояси схирида: «пешонамга сигмади-да, ўлди!» деб қўяр, бу сўз Отабекнинг ҳам юрагига совуқ сув сепган таъсирини бериб, у ҳам кўнглидан «меним ҳам пешонамга сигмади-да, тириклайин ўлди!» деган сўзни ўтказар эди. Шу ҳолда икки-уч кун уста Олимниқида тургач, энг сўнги мартаба Марғилон билан хайрлашган каби шаҳарнинг ҳар бир нарчасига алвидо назари билан боқар ва боши оққан томонга кетгандек Марғилоннинг ўнгай келган дарбозасига қараб йўл олур эди. Қўқонда бирикки кун, Кировчида уч-тўрт кун, Қурама, Телов ва шунингдек қишлоқларда ҳам бир неча кунлар қўнақўна, ниҳоят Тошкентга келиб етар, яна... яна...

Отабекнинг Марғилонга бориб келиши шу йўсинда эди. Унинг сири ўзидан бошқа ҳеч кимга маълум бўлмаганликдан, орада унинг ҳолига кулувчи ва ундан ҳисоб олувчи биров ҳам йўқ, фақат у ҳамма ҳисобни ўз юрагидан олиб, ўз юрагига берар эди. Шу йўсин оромсизлик ва бесаранжомлик ичида унинг ой-кунлари ўтиб турар эди.

12

ЖОНСИЗ БИР ХАБАР ВА ҚЎРҚИНЧ БИР КЕЧ

Агар олган ҳисобимиз тўғри чиқса, бу гал унинг Марғилонга қуруқ қатнаб юришининг еттинчи қайтаси эди. 1267 йилнинг кузи — бу воқиага ўн саккиз, ўн тўққиз ойлар ўтиб кетган эди.

Эрталабки чойдан сўнг, уста Олим ўзининг қайни-си билан ошхонаси ёнига янгигина қурган тўқув дўконлари ёнида ипакка охор бериш ила овора эди. Аммо у бўлса, дўконхонанинг устунига суялган куйи қандайдир бир ўй билан машғулдек кўринар, устанинг Тошкент тўғриларида берган саволларига «шундай, ҳа, йўқ, албатта» каби қисқа жавоблар билан қарши турар эди. У шу куйи, ярим соатлар чамаси сўзсизлик сўнгида, сўзсизгина кўча эшик томонига чиқиб кета бошлади, уста Олим кўзини ишидан узиб сўради:

— Йўл бўлсин, Шокирбек?

Отабек йўлак ёнидан жавоб берди:

— Шаҳарни бир айланиб келмакчиман.

— Жуда яхши,— деди уста ва,— аммо пешиндан кечга қолманг, мен ошни дамлаб сизни кутиб ўтирмам, тузукми?

— Тузук,— деди Отабек ва йўлақдан ўтиб эшик олдига — кўчага чиқди. Чиқиши билан нариги эшикдан Содиқ ҳам кўриниб қолди-да, Отабек билан тўқнаш келди. Содиқ илтифотсизгина унга қараб олгач, шоша-шоша ўнгдаги тор кўчага юриб кетди. Аммо Отабек тўғрига, катта кўчага қараб юрди. Ҳаво булут эди. Оқ булутлар бўлганликдан қуёшнинг нури унча кесилмаган, қуёш тўр рўмол ичида ўтирган келинлар каби ер юзига сузилиб қарар эди. Булутларнинг оҳистагина сайридан сезилар-сезилмас хафиф бир шамол юриб, енгилгина бир изгириқ ҳам юзга келиб тўқинар, бу изгириқ кишига унча роҳатсизлик бермас-да, лекин қаердадир доғ қилинмоқда бўлган зигир мойининг аччиқ исини димоққа келтириб уришидан кишида бир беҳузурлик ҳосил бўлар эди.

Отабек йўлнинг айрилишига бориб тўхтаган эди. Юзидан иккиланиш ҳолати сезилар эди. Бу ҳолат икки йўл устида воқе бўлганликдан англаймоғи енгил, чунки бир томонда пойафзал растасининг йўли, иккинчи ёқда тўғри кўча эди. Узоқ тўхтаб турмай собит ва кучли одимлар билан пойафзал растасига юрди. Гарчи бу кўча унинг юзига қизариб-оқариш ва бўзариб-сарғайиш туслари берар эди, яна ҳар ҳолда у собит қадам эди, ўша воқиадан сўнг, оналар таъбирича, «илон чиққан» бу кўчага биринчи кириши, биринчи жасорати эди. Кўчанинг бурилишида яна бир оз унинг одимлари секинлашса ҳам, лекин олдинлашини қўймай боравер-

ди. Узоқдан кутидорнинг тилсимли дарбозаси кўриниб турар эди... Дарбоза ёнидаги машъум тол дарахти ҳам номуборак бир ишга гувоҳлик берган каби бўлар эди. Борлиқ кучини асабият марказига йиғиб, тагин бир қайта дарбозага қараб олди. Бу қарашда бутун ўтган кунларини яна бир қайта хотирлагандек бўлди ва ихтизозот¹ орасида уфлаб юборди. Кўринган гилос ёғочларининг остида бир вақтлар кимдир биров уни кутиб олар эди. Энди-чи... Энди кимни кутар экан? — деган савол миясини шипириб кетди... У Кужушни тамоман ўз муҳаббатида боқе деб билар ва отасининг зулмига маҳкум деб тушунар эди. Шунинг учун кўринган гилос ёғочининг куз билан саргайган баргидек Кумушнинг заъфарон юзини кўрди, ўзи учун эмас, унинг учун қалби парчалангандек бўлди. Ҳозир у кутилмаган бир жасоратга молик бўлган каби эди. Кирайми, деб ўйлади, бевосита ўзи билан англашайми, деб жасоратланди... Лекин... лекин дарбозанинг қаршисидаги машъум тол ёғочи унга қараб кулгандек бўлар эди: «Уятсизга менинг уйимдан ўрин йўқ... Борингиз, эшигим ёнида тўхтамангиз...»

У дарбозага яқинлашаёзган эди, нимадандир чўчиб четга бурилди. Чунки дарбозадан чиқиб қолган икки кишини кўриб, буларнинг бирини қайин отаси бўлиб чиқмагидан ҳурккан эди. Ҳайтовур чиқувчилар бегона одамлар бўлиб, олдинга томон юра бошладилар. Бояги «уятсиз...» жумласи билан унинг кириш фикри тамоман сўнган эди. Аммо «бировлар» тўғрисида нима бўлганда ҳам бир гап эшитмак ҳаваси туғилган эди. Бу чиқувчилар гарчи кутидорнинг ити ҳақида бўлса-да, бир маълумот берарлар-ку, деб ўйлади ва уларга етиб олиш учун одимларини кенгайтирди. Улардан уч-тўрт одим берида борар эди. Бахтга қарши, улар чурқ этмай кетар эдилар. Ниҳоят юз одимга боргандан сўнг, улардан сўз эшитишга тўғри келди; бириси иккинчисига деди:

— Тўй билан никоҳни бу кунга қилганимиз яхши бўлди.

— Нима, жувонга ҳам тўй бошқа, никоҳ бошқа бўлармиди?! Борди-келди битта жувон қизи бор-ку, мунча тўйни бошқа, никоҳни бошқа қиламиз деганига ҳайронман.

¹ Ихтизоз — титраш, қалтираш.

— Ахир қутидор ҳам бообрў одам-да,— деди биринчи киши.

Жонсиз бу хабарни эшитган Отабекнинг ҳуши бошидан учган каби бўлди-да, одим узган жойида михлангандек қотиб қолди. Гўё устидан бир челақ қайнаган сувни ағдарган эдилар-да, бутун териси оёғига сидирилиб тушган эди... Беш дақиқалаб йўл устида эсанкираган, ҳушсизланган куйи қотиб тургач, мошинавори бирдан юриб кетди... «Кишининг хотинини талоқсиз чиқариб ол-да, бугун эрга бер!» — деди ва телбаларча нима учундир кулиб қўйди, ўз-ўзига сўзланиб Марғилон кўчаларида тентакларча югура бошлади. Унинг бу кунги ҳолига қараш юракларни ёрганидек, тасвирга ҳам қалам кучи ожиздир...

* * *

Ойнинг ўн бешлари бўлса-да ҳавонинг булутлиги билан ой кўринмас, чин маъноси билан қоронғу кузнинг қоронғу бир туни эди. Бир неча юз йиллардан бери яшаб, фавқулодда зўрайиб кетган «Хўжа Маъоз» мозорининг чакалаги бу қоронғуликка бир манба каби эди. Кучли бир ел турган: қандайдир бир ишга ҳозирланган каби тўрт томонга югуриб юрар эди. Мозор чакалагининг бир бурчагида тутаб ётган тўнка ёнида сочлари ўсиб соқолига қўшилиб кетган бир девона бу мудҳиш қоронғуликқа қарши курашган каби гулхани ёндиришга тиришар, гулхан теварагидан айланиб, қўлидаги косови билан тўрт томондан кавлар эди. Ел борган сайин кучлана борди, чакалак тартибсиз қолга кириб кетди, битта-яримта тўкилмай қолган япроқлар шитир-шитир тўкилишга олдилар, қарға ва зоғчалар айни уйқу замонида тинчсизлангани учун елга қарши намоён қилгандек га-ғу билан чакалак устидан айлана бошладилар. Ел кучайгандан кучайиб борар ва шу нисбатда мозор ичи ҳам яна бир қат кўрқинч қолга кирар эди, ел кетма-кет бўкирар, бунга чидай олмаган шох-шаббалар қарс-қурс синар, кекса ёғочлар «ғийқ-ғийқ» этиб ёлбориш товуши чиқарар эдилар. Ел ортиқча бир ғазаб устида эди, ер юзидаги тиккайган нарсани букиб-янчиб ташламоқчи бўлгандек пишқирар эди. Чинорлардан бирисини ерни титратиб йиқитди, девонанинг гулханини ҳам тўнка-пўнкаси билан кўтариб чакалакнинг ичига отди. Бутун мозор ичини ўт учқуни ила тўлдириб, яна кўринишига бошқача бир тус берди.

Мозорни бу ҳолга солгандан сўнг, гўё шунинг учун ғайратлангандек бир оз пасая тушди, оч қолган шер каби пишқириб бўқиришлари босилгандек бўлди. Ярим соат чамаси жонсаракка учраб учиб юришга мажбур бўлган қарғалар елнинг ғазаби босилганини бир-бирларига хабар бергандек ға-ғу билан эски ўринларига қўна бошладилар. Кўкни ўраб олган қора булутлар ҳам тўс-тўсга бўлиниб, ой ҳам қора парда ичидан ярим юзини очиб ер юзига мўралаб қўйди. Гумбазнинг қаршисидаги икки туп кекса чинорнинг склет каби қуруқ шохларига ел билан аллақаяқларга учиб кетган бойқушлар тўпи ҳам келиб қўна бошладилар. Ой парчаланган қора булутлар билан бекинмачоқ ўйнаган каби ҳали кўриниб, ҳали яширинар эди. У ер юзига кулиб қараганда мозорнинг чакалак қисмига айтарлик ўзгартиш бера олмаса-да, гўристон қисмидаги дўмбоқ қабрларни ва уларнинг устидаги мармар қабр тошларини чуқур бир сукут ичида экан тақдим қилар эди. Бойқушлар уяси бўлган икки туп чинорнинг қаршисида гумбазга рўбарў-рўбарў қилиб солинган айвон — зиёратхона бор, аммо ой тик кўтарилганликдан зиёратхона ичи қоп-қоронғу эди. Чинор шохлари тасбиҳ каби тизилган бойқушлар билан тўлган. Улар ой нуридан унча хурсанд эмаслар, чунки ой ер юзига кулиб қарай бошласа, улар бошларини кифтлари ичига оладилар-да, дум-думалоқ бўлиб сиқилиб кетадилар. Ой булутлар остига кирса, улар роҳатланган каби чиг-чиг-чиг, ки-ки-ки қилиб сайраб ҳам юборадилар. Бу вақт шу бойқушлар сайроғи ичидан инграниш каби бир товуш ҳам эшитилгандек бўладир.

Масжид манорасидан руҳоният ёғдириб мунгли азон товуши эшитилди-да, уйқу қучоғида ётган табиат уйғониб жавоб берган каби ёнғираб кетди. «Оллоҳ акбар»нинг сўнгги такрорида Отабек зиёратхона айвонидан тушди-да, шилдираб оқиб турган ариқ ёнида таҳорат олишга ўлтирди...

13

КУЛИБ ҚАРАМАГАН БАХТ

Энди унинг умиди ортиғи билан узилган эсада, юрагининг ёниши босилурлик эмас эди. Илон чаққан кишидек довдир ва бесаранжом кўзлари билан теваракка

бежо-бежо назар ташлар эди. «Ниҳоят отаси ўз муддаосига етди, қизини янги куёвга топшириб тинчланди, кеча кечаси у...» дер эди-да, бундан кейинги оғулик ҳақиқатни бир турли ҳам ўзига сингдира олмас ва буни ўйламасликка тиришиб, ўзини алаҳситмоққа ўла теварагига бежо-бежо назар ташлар эди.

Энди Марғилон қатнаб юришларга хотима берилгандек ва Марғилон ҳам ундан «тагин менда нима илинжинг бор?» деб сўрагандек бўлар эди. У «Хўжа Маъоз» дан чиқиб тўғри уста Олимниқига қараб борар эди ва у ердан отини миниб умрликка Марғилон билан видолашмоқчи эди эса-да, ошна бир кимса унинг кўз ўнгига кўрингандек ва бегона раҳмсиз бир йигитнинг кучоғидан қутулиш учун ундан имдоод сўрагандек бўлар эди.

Уста Олим эшигига етаёзди. Том бир маъюсият ичида бошини қуйи солган эди, ўтиб турувчиларни пайқамас, лахча чўғ каби ёниб турган юрак ўти билан сархушдек эди. Қаршидаги Содиқнинг эшигидан чиқувчини ҳам пайқамай қолди ва бир қараб олса ҳам танимаган эди. Отабек уста Олимниқига келиб киргач, Содиқниқидан чиқувчи Ҳомид унинг орқасидан қараб йўл устида қотиб қолди...

Шокирбекнинг кеча эрталаб чиққанидан бери дараксиз кетишига ташвишланиб ўтирган уста Олим уни йўлақда кўриши биланоқ сўради:

— Эй-й-й, баракалла сизга, Шокирбек, қаёқларда қолиб кетдингиз! Жуда ҳам ташвишландим-да ўзим... Нега бир кунда бунчалик ўзингизни олдириб қўйдингиз?

Чиндан ҳам у ўзини танимаслик даражада олдирган, ўлат теккан кишилардек кўзлари ичига чўкиб кетган эди. Киртайган кўзига куч билан кулги туси берди.

— «Хўжа Маъоз»га борган эдим...

— Нима учун?

— Тунашга.

Уста Олим таажжуб ичида яна бир қат уни кузатиб чиқди:

— Тунадингиз?..

Отабек айвон пешонасига ўтирар экан, устани шубҳада қолдирмас учун деди:

— Кўпдан бери бир тунасам, деган хаёлим бор эди.

— Бузрукдан сўрайдиган тилакларингиз бор экан-да,— деди уста Олим ва кулди. Бу вақт иккиси ҳам йўлақда юриб келган оёқ товушига қарадилар. Қўпол қилиб бошига салла ўраган, устага ўхшаш рангсизгина бир йигит кириб келар эди. Уста Олим келувчининг истиқболи учун ўрнидан турди: «Эй, уста Фарфи, келинг, келинг, бормисиз!» деди. Уста Фарфи салом бериб уста Олим билан кўришди. Отабек кўришишга ҳозирланмаган ҳам эди, аммо келувчининг ўзи қўл узатти-да, «саломатмисиз, меҳмон» деб кўришиб олди. Айвонга ўтиргач, фотиҳа ўқиди. Уста Олим келувчининг хуш омади қилар экан:

— Сиз ҳам келар экансиз-а, уста Фарфи,— деб пичинг отиб қўйди. Соғу саломатлик сўралиб бўлгандан сўнг, уста Фарфи қаршидаги янги қурилган тўқув дўконларига ишорат қилиб, деди:

— Ишлар катта-ку, уста! Дўконларни ҳам қуриб юборибсиз!

— Дўконни қурганимизга энди ўн беш кунча бўлиб қолди. Фотиҳа ўқишга келармисиз, деб кутдим, шу чоқ-қача дарагингиз бўлмади.

— Ўзингизнинг бошингиздан ўтган, уста,— деди,— бировнинг кафилини олгандан сўнг ишини ташлаб чиқиш қийин, жуманинг шарофатлари билан ошна-оғайниларникига борилмаса, бошқа иложи йўқ; ахир, ўзингизнинг ҳам бошингиздан ўтган-ку!

— Йўқ, йўқ,— деб кулди уста Олим,— мен сизга ўхшаб дўконнинг устида сира тухум босган эмасман, симкорни кўзим қиймайдир, десангиз мен ишонар эдим.

— Бу гапингиз тўғри,— деди кулиб уста Фарфи,— жўжалари тушкур йилдан-йилга кўпайиб борадилар. Қозонни сувга ташлаган кунимиз жанжал.

Уста Олим дастурхон ёзиш учун ҳужрасига кирганда, уста Фарфи Отабекка қаради.

— Сиз қаердан, меҳмон?

— Тошкентдан.

— Жуда яхши, қани юқорига чиқинг, меҳмон,— деди. Отабек раҳмат айтиб жойидан қўзғалмади. Уста Фарфи уни яна бир қат кўздан кечириб олгач, чўккаларини бузиб чордана қуриб олди. Дастурхон ёзилиб, эртанги нонушта учун дамлаб қўйилган чой олиниб келинди. Уста Олим Шоқирбекни юқорига чиқишга қис-

таса ҳам, у кавушини ечмай эскича ўтира берди: Ундан-бундан сўзлашиб чой ичишга бошладилар. Уста Олим билан уста Фарфининг сўзларидан, илгаридан бир устакорникида ишлаганликлари, бундан йигирма кунлар бурун уста Олимнинг устакор билан нима учундир уришганлиги ва шундан сўнг ўз уйига дўкон қуриб, ўзича ишлай бошлаганлиги англашилар эди. Уста Фарфи ундан аччиқлашиш сабабини сўраса ҳам, қаноатлантирарли жавоб бермас, фақат «ёмон одам экан тўнғиз» билан кифояланар эди. Шу вақт Отабек қўлидаги пиёласини бўшатди-да, уста Олимга деди:

— Энди менга рухсат берасиз уста, мен жўнайман.

Уста Олим ажабсиниб унга қаради ва:

— Нега тагин кетмакчи бўлиб қолдингиз? Уч-тўрт кун турмоқчи эмасми эдингиз? — деб сўради.

— Марғилондаги ишларим битиб қолди. Ўзим ҳам зерика бошладим...

— Бўлмаса чой тугалсин, шундан сўнг сизга рухсат! — деди уста Олим ва бир пиёла чой тўлдириб берди. Отабекнинг изин сўраши билан бўлиниб қолган саволини уста Фарфи давом эттирди:

— Тўғриси айтингиз-чи, уста, нима учун устакор билан аччиқлашдингиз?

— У сизга аниқ айтмадим?

— Айтмади. Сўрасам, гапни бошқа тарафга чалғитади.

— Имонсиз айтишга уялган,— деди уста Олим ва кимгадир нафратланиб қарагандек бужмайиб қўйди.

— Ҳайтовур сиз билан аччиқлашган сабабини сўрасам, гапни четга буради.

Уста Олим қўлидаги пиёласини қулт этиб бўшатди-да, устакори билан аччиқлашиш сабабини сўзлаб берди:

— Мен Ҳомиднинг қайним Сайфига ёмон кўз билан қараб юрганини сал-пал сезиб юрар эдим... Уришадиган кунимизнинг эрталабида Сайфини илгарироқ ишга жўнатдим-да, ўзим нимагадир уриниб кечроқ қолиб бордим. Дарбозадан киришим ила ишхона ичидан кимнингдир йиғлаб-ёлборган товушини эшитиб ажабсиздим ва ишхона эшигини очиб кўрсам, имонсиз Ҳомид қайнимга зўрлик қилиб турган экан. Эшик очилиши билан чўчиб Сайфини бўшатди-да, менга қаради. Мен аччиғимдан нима дейишни билмай қолган эдим. Тўнғиз

ишхонадан чиқа бошлаган эди: «Сен билан отанга йигирма йиллаб хизмат қилиб, ниҳоят сендан кўрган яхшилигим шу бўлдимми?» дедим. Чурқ этмай чиқиб кетди. Нимагадир сиз, Карим ва Ортиқбойлар ҳам ишхонага келмаган экансизлар. Тўнғиз вақтдан фойдаланиб Сайфига ёпишган экан. Мана, орамиздан ўтган шул. Унинг орқасидан мен ҳам Сайфини олиб чиқиб келдим-да, иккинчи учрашмай уйга дўкон қуриш ҳаракатига тушдим,— деди. Уста Фарфи ҳам устакорнинг бу қилиғидан нафратланган эди:

— Оббо падар лаънатей, ҳали шунақа иш қилди денг-чи?! Ўзи одам эмас, ҳали бу унинг ҳунарларининг энг пачоғи,— деди ва товушини секинлатиб давом этди,— бадбахт ақллар ишонмаслик даражада бўлган ҳар бир ёмонликларни қилар эканки, биз билмас эканмиз!

Отабек уста Олимнинг ҳикоясини илтифот билан эшитган эди. Шунинг учун ундан сўради:

— Бу қандай Ҳомид, қора чўтир киши эмасми? Мен ҳали уни қўшнингиз уйидан чиққан ҳолда кўрган эдим.

Уста Олим ажабсиниб Отабекка қаради:

— Ўша-ўша, сиз уни қаёқдан танийсиз?

— Унинг билан аллақерда сўзлашганим бор эди.

Уста Фарфи Отабекка кулги аралаш қараб олиб, деди:

— Бўлмаса, унинг қўланса сўзларига хўп завқлангандирсиз!

Отабек маъноли қилиб илжайди. Уларнинг сўзи шу ерга етганда рўмолда тугиғлик бир нарса кўтарган ҳолда Сайфи кириб келди. Саломдан сўнг, уста Фарфи билан кўришди ва Отабекка қараб деди:

— Кеча сизни кута-кута ошларимиз совуб қолди, бек ака!

— Мен бу кунгами, деб ўйлабман,— деди кулиб Отабек.

Сайфи ҳовлиқиб бир нарса дейишга ҳозирланар эди:

— Бугун кечаси ҳаммомнинг оғилида бировни ўлдириб кетибдилар! — деди.

— Кимни? — деб сўради уста Олим.

— Ким эканини билмадим.

Уста Фарфи жавоб берди:

— Келишимда кўрбошилар бошлиқ ўликни аравага ортар эканлар, ўлдирилган Салим шарбатдорнинг ўғли бечора Комилбек!

— Тавба! — деб қўйди уста Олим ва сўради.— Ўлдирувчи ушланганми?

— Ушланиш қаёгда, ўликнинг ўзини қидира-қидира зўрға ярим кечада топганлар,— деди уста Фарфи. Отабек бу хабарни совуққина эшитиб ўтирар ва фотиҳа ўқиб туришга ҳозирланар эди.

— Гумондор борми? — деди уста.

— Гумондор-ку, аммо бечоранинг ўлими жуда қизиқ кунга тўғри келиши ажиб,— деди уста Фарфи ва давом этди.— Кеча Комилбекнинг Мирзакарим аканинг қизи билан никоҳлари бўлмоқчи экан. Бечора никоҳдан икки соат чамаси илгарироқ ёнига бир ўртоғини олиб, ҳаммомга борган ва бир онда ҳаммом ичидан йўқолган, ҳатто унинг ёнидаги киши ҳам қаёққа кетганини сезмай қолган. Қизниқда ҳамма тажаммулни тайёрлаб, Комилбекнинг отасидан тортиб никоҳ қиладирган қози-ю қуззотларгача куёвни кутиб ўлтирар эканлар. Бир вақтда ҳалиги бирга ҳаммомга тушган йигит ҳовлиқиб қизниқига келган, куёв кутиб ўлтирганлар куёвдан дарак сўрасалар, у улардан куёвни сўраган ва воқиани айтиб ҳаммомда кийимларини ҳам қолдириб бир онда йўқолганини хабар берган. Шундан сўнг никоҳ-никоҳда, ош-ошда қолиб куёвни қидириб кетганлар. Ниҳоят, ярим кечада ҳаммомнинг таҳоратхонаси ёнидаги бир оғилнинг охуридан қонига беллашиб ётгани ҳолда топганлар... Бечора таҳорат учун оғилга кирганда товуш чиқармаслик ерига ханжар уриб, охурга тиқиб кетган эканлар. Жуда қизиқ гап... Ким ўлдирилган ва нима учун ўлдирилган, ҳеч ким билмайдир,— деди.

Отабек тамом англашилмаган бир ҳолатда қолган эди. Бу хабардан қувонишга-да билмас ва хафаланишга ҳам йўл топмас эди. Рақибнинг ўлдирилиши бўлса ҳам, нима учундир у бу ишдан ўзига тинчлик орттира олмаган, аксинча, тинчсизлана бошлаган эди. Бу фожиадан ортиқча асарланган уста Олим «вой бечора-бечора» дер эди.

— Бирорта душмани борлиги маълумдир, ахир? — деб сўраб қўйди.

— Албатта, бордир!..— деди уста Фарфи ва Отабек-

ка қараб қўйди. Бу қарашдан Отабек борлиқ-йўқлиқ ҳолга кирган эди. Уста Фарфи давом этди.— Дунёда қандай одам йўқ, деб ўйлайсиз, кишининг ризқига тупурганлар, охиратини ўйламаганлар ҳамма ёқда ҳам тўлиб ётибдир,— деди яна Отабекка қараб... Отабек ёрилиш даражасига бориб қайтди... Уста Фарфининг бу кейинги қарашини уста Олим пайқаган эди ва уста Фарфининг бу тўғрида бир нарса билиб-да, сўзлашга Отабекдан мулоҳаза қилиб тўхтадимиз, деб ўйлаган эди:

— Сўзлай берингиз, Фарфибой, бу киши ўзимизникидир,— деди.

— Нимани сўзлай берайин?

— Комилбекнинг душмани тўғрисида билганингизни!

— Мен сизга бир нарса биламан дедимми? — деди ва кулиб Отабекка қаради,— бу одамнинг ўсмоқчилашини қаранг-а?

Бу сўз билан Отабек бир оз енгиллашди.

— Менга бир-икки қайта қараб олганингиз учун, билсангиз ҳам сўзлашга мендан ётсиндингизми, деб ўйладилар, шекилли,— деди Отабек.

— Тўғриси айтсам, сиз бу тўғрида бир нарса биласиз, лекин сўзлашга Шокирбекдан чўчиб турасиз! — деди уста.

— Қуруқ тухматни қўйинг-чи! — деди уста Фарфи.

— Қуруқ тухмат эмас, билиб тухмат,— деди уста ва,— Шокирбек сиз ўйлаган кишилардан эмас, асло тап тортмай сўзлай беринг! — деди.

— Астафурилло!— деб кулиб қўйди уста Фарфи ва бир оз ўйлаб олгач, деди:— Сиз билан менга шу нарсанинг нима зарурати бор, уста?

— Аввало сўзламайдиган бўлгандан сўнг, нук бериш керак эмас. Тилдан илингандан кейин бизга зарурати бўлмаса ҳам, билганини айтиш керак! — деди уста Олим.

Айниқса, устадан кўра ҳам Отабек сабрсизлана бошлаган эди. Ҳозиргина ўйлаб турган жўнаш масаласи ҳам унинг эсидан чиққан, чунки рақибининг қотили ким эканлигини билиб олиш ҳаммадан ҳам унга қизиқ ва аҳамиятли эди.

Уста Фарфи энди айтмаса бўлмаслигини англади, шунинг учун Сайфига ишонмагансимон қаради:

— Жиян, сен ёшсан, ҳали сенинг оғзингга ишонч

Йўқ,— деди ва,— бир оз дўқонингга бориб тур, аччи-
гинг чиқса ҳам!

Уста Олим ҳам қайнисини турнишга ишорат қилди
ва ўрадан сабзи олиб тўғрашга буюрди. Бола кетгач,
уста Фарфи оҳиस्ताгина деди:

— Агар гумоним тўғри бўлса, Комилбекнинг қоти-
ли Ҳомиддир!

Бу сўз Отабекни ажабсинтиргандек, уста Олимга
ҳам ғариб эшитилган эди.

— Ҳомид дейсизми?! — деб сўради уста Олим.

— Ҳомид,— деди яна секингина уста Олимдан сў-
ради,— сиз Умарбекни Ҳомидга яқин дўст эканлигини
биларсиз, албатта?

— Биламан, ҳамма вақт юриш-туриши ўшанинг би-
лан эди.

— Балли,— деди уста Фарфи,— ўша Умарбек билан
ораларига яқинда бир совуқлик тушди-да, бундан ўн
кунча илгари Ҳомиднинг бир мудҳиш ваҳшати тўғри-
сида Умарбекдан бир сир эшитдим. Ҳомид Комилбекни
ўлдирганда устида бўлмаган бўлса ҳам, аммо ҳалиги
эшитган сиримнинг далолатига қараб, албатта, Комил-
бекнинг қотили Ҳомид деган фикрга тушдим... Сиз бун-
дан уч йилча илгари Марғилон келиб Мирзакарим ака-
нинг қизига уйланган Отабек исмли тошкентлик бир
йигитни ҳалиги қайин ота бўлмиш Мирзакарим ака би-
лан қамалаб, осилишга ҳукм қилинганларида дор ости-
дан қутқарилиш воқиаларини хотирлайсизми?.. Албат-
та, ёдингизда бўлса керак, ҳов, биз Сорибойнинг дў-
қонида чой ичишиб ўтирган эдик-ку, ёдингизга туш-
дими?

— Эсимда бор, эсимда бор,— деди уста Олим ва
Отабекдан сўради,— балки сиз танирсиз, Тошкентда
машҳур бўлган Юсуфбек ҳожи деганнинг ўғли.

— Танийман! — деди Отабек ва ҳикояни бунча
узоқдан солгани ва ўз устида гап юргизгани учун у тонг
ажаб ичида уста Фарфининг оғзига қараб қотган эди.

Уста Фарфи ярим товушда давом этди:

— Ана шу йигитнинг олган хотини жуда ҳам но-
занин бир қиз бўлиб, бу қизга бизнинг Ҳомид ҳам ха-
ридор экан. Ҳалиги Отабек қизга уйланиб кўйгач, биз-
нинг Ҳомид тиканга ағанаб, орадан Отабек билан Мир-
закарим акани кўтариш фикрига тушган ва бўлмаган
чақимчиликлар билан уларни дор остигача тортишга

муваффақ бўлган!..— (Сўз бу ерга етганда, Отабек билтирмаслик қилиб бир энтикиб қўйди.) Уста Фарфи давом этиб деди.— Аммо худонинг ҳақни ноҳақ қилмаслиги соясида, бир мактуб сабаби билан, кутмаган жойда дор остида нажотга чиққанлар. Булар оқлангач, Ҳомиднинг ўзи қамаладиган бўлиб, аммо кўрбошининг ёрдами орқасида Қўқонга қочиб қутилган ва у ерда ҳам тинч ётмай, Ўтаббой қушбегини порахўрликда айблаб, Мусулмон чўлоққа ариза берган,—деди ва сўзини бу ерда тўхтатиб устадан сўради.— Ўзингиз ҳам билсангиз керак, Ҳомид бир кеча йўқолиб уч ойлаб бедарак кетган ва уни кўрбоши йигитлари қидириб юрган эдилар!

Уста Олим тасдиқ ишорасини бериб:

— Сўзлай берингиз! — деди. Аммо Отабек бу даҳшатли ҳақиқатни эшитмакда бўлган қулоқларига ишонмас ва ўзини куч орқасида тутиб турар эди.

Уста Фарфи товушини секинлатиб давом этди:

— Ҳомиднинг Мусулмон чўлоққа берган аризасидан сўнг, Отабек билан Ўтаббой қушбеги Қўқонга чақириладилар-да, сўроқдан сўнг яна оқликка чиқадилар.

Аммо Ҳомид уч ойлаб Марғилон келолмай юргач, ниҳоят яна кўрбошининг ёрдами билан келишга ҳам муваффақ бўладир. Бироқ хануз тинч ётолмайди. Фурсати келиши билан яна бир ёмонлик қилмоққа, қутидорнинг қизини ўзиники этишга ўйлаб юрадир. Тўнғизнинг бахтига бу фурсат ҳам тўғри келиб, яна ёмонликка юз қўядир. Шундайки, Отабекнинг Тошкентдан ҳам уйланганини билиб, унинг тилидан бир талоқ хати ёздирадир-да, Мирзақарим аканикига киргизадир!

Отабек ўзини нечоғлик босиб, ушлаб келган бўлса ҳам, лекин энди ичидан қайнаб-тошиб кетган ҳиссиётини босолмади — «виждонсиз тўнғиз!» деди-да, ихтиёрсиз ўрнидан туриб кетди. Уста Олим ҳам ўзини тинч тутолмади.— «Бадбахт кофир!» деб қўйди. Отабекнинг ўзгаришидан уста Фарфи шубҳага тушаёзган бўлса-да, лекин уста Олимнинг ҳам унга қўшилиши уни ўйлатиб турмади, Отабек қайтиб ўрнига ўтиргач, у давом этди: — Бу сохта талоқ хати тўғрисида Отабекнинг нима қилганлиги Ҳомидга ҳам маълум бўлмайди. Лекин иш Ҳомиднинг ўйлаганича натижаланиб, бир неча вақтдан сўнг Мирзақарим аканинг қизини талоқ

қилиниши хабари чиқиб қоладир. Орадан уч-тўрт ойни ўтказиб бизнинг Ҳомид Мирзакарим аканикига совчи киргизадир, аммо Мирзакарим ака унинг совчиларини қуруқ қайтарадир. Бир неча вақтдан сўнг Ҳомиднинг сохта талоқ хатиси билан эридан чиққан қиз Комилбекка бериладир ва нима учундир тўйлари бир неча вақтга кечикиб қоладир-да, орадан бирор йилни ўтказиб, ниҳоят кеча уларнинг тўй ва никоҳ кунлари эканки, Комилбекнинг ҳаммомда ўлдирилган хабарини эшитиб турибмиз. Мана мен юқоридаги сабабларга биноан, Комилбекни ўлдирувчи аниқ Ҳомид, деб ўйлайман! — деди.

Уста Олим бошини чайқаб:

— Бунда шубҳа йўқ. Ҳа, Ҳомиднинг ўзи! — деди ва ўзича. — Шунчалик ҳам инсофсизлик бўладими, ўзининг бир эмас, иккита хотини бўла туриб, тагин бир йигитнинг ҳалолига кўз олайтириш... Яна ўзининг бўйинг етмаслигини била туриб ҳам, икки орада бир гуноҳсизнинг қонини тўкиш — эй шайтон боласи! — деб қўйди.

— Бу бир ит! — деди уста Фарфи. — Томдаги луқмани ўзи ҳам еёлмайдир, бошқага ҳам едирмайдир, нах итнинг ўзи!

Отабек ўз ҳаётидаги фожиаларнинг манбаи бўлган бир ҳабисни¹ ниҳоят биринчи мартаба таниб турар эди. Бу палид душманга қарши ўзида қўзғалган битмас-туганмас нафрат ва ғазаб ҳиссиётини сирнинг фош бўлишидан қўрқиб ичига ютишга мажбур эди. Шундай бўлса ҳам, ичида қайнаган ҳиссиёт ўз шарпасини унинг юзига очиқ ташлаб турмоқда, кўзи ўт каби ёнар ва юзи юз хил тусга кирар эди.

Анчагина орадан сўз кесилиб қолгандан сўнг уста Фарфи деди:

— Сиз билан мен шу чоққача Ҳомиднинг бундай ишлари бор эканидан хабарсиз юрганимизга ҳайрон қоламан!

— Ҳайрон қолишга ўрин йўқ, — деди уста Олим, — сиз-ку, яқинда кириб ишлай бошладингиз. Аммо мен йигирма йиллаб шунинг уйида қолиб сира ҳам Ҳомиднинг ичидагига тушуна олмас эдим ва ҳаминша кўзимга димланган қоронғу ўрадек қўрқинч кўринар эди, —

¹ Ҳ а б и с — ярамас, ифлос.

деди, бир оз тўхтаб олгач, бир нарса топгандек ҳаракат ясади,— бу гапларнинг бош омили, албатга, Ҳомид бўлса ҳам, лекин бунда унинг бошқа ёрдамчилари ҳам бор кўринадир, ёдингизда борми, кўпинча чақчайган кўзли бир йигит ишхонамизга уни сўраб борар эди?

— Биламан, бу кунда ҳам Ҳомид билан сермуомала, оти Содиқ бўлиб, сизнинг қўшнингиз эмасми?

— Отанга раҳмат! Ана шу йигит билан унинг онаси бу ишда Ҳомиднинг энг ишончли ёрдамчилари бўлса керакки, у икки йилдан бери шу қўшнимникига ҳамиша қатнаб қолган эди. Содиқлар ўз овқатларини ҳам ўткизолмаган ҳолда фақирликда яшаб, йил сайин мена оз-оз ерларидан сотиб тириклик қилар эдилар. Бир йилча бўлди, бирдан сув олиб қолдилар ва Содиқ уйланиб ҳам қўйди. Мен, ҳайтовур, бечора йўлини топиб олдиёв, деб юрар эдим. Энди билсам, Содиқни уйлантирувчи ҳам шу Ҳомид экан,— деди ва Отабекдан сўради.— Сиз ҳали Ҳомиднинг қўшнимникидан чиқиб кетганлигини сўзлаб эдингизми? — Отабек тасдиқ ишорасини бергач, негадир бир энтиқиб қўйди. Ҳақиқатан уста Олимнинг бу кейинги сўроғи уни энтиқтирарли эди. Ўтган кунларини заҳар билан булғаб келган бу мудҳиш душманига қайси йўсин билан жавоб қайтариш йўлларини излаб турган чоқда, бу савол берилиб, Ҳомид билан бояги учрашишини унга хотирлатган ва энди ҳам кулиб қарамаган бахтига лаънат ўқитган эди. У ўзининг ҳозирги ҳаётини-да улуғ таҳлика остида бўлганлигини ва бу таҳликанинг ўтгандагиларга қараганда тамоман бошқача бир даҳшатда бўлишини англаб эди.

Уста Олим ошхонага бориб, ош қилиш ҳаракатига тушган эди, Отабекнинг тўсатдан кетиш ҳаракатига тушиб қолганини кўриб:

— Бек, шунча ўлтирганнинг қаторида яна ярим сотга таҳаммул¹ қилсангиз, ошни еб йўлга тушасиз. Мана мен сабзини ҳам босдим,— деди.

Отабек қайтиб ўтирмади ва ҳовлининг ўртасида туриб узр айтди:

— Раҳмат, уста, мен бугун ошиғич юриб, эрталаб жўнаб кетган юкларнинг кетидан етиб олмасам бўлмайдир.

¹ Таҳаммул — сабр.

— Ошни ташлаб кетсангиз, хафа бўлман, қирққа чидаган, қирқ бирга ҳам чидай оладир.

— Ўлтиринг, ўлтиринг, меҳмон! — деди уста Фарфи.— Ошга сабзи босилди — пишди!

— Мен устанинг ошини биринчи мартаба еб ётганим йўқ, агар савдогарчилик омон бўлса, ҳар ўн беш кунда бир келиб устанинг жонига ҳам тегаман,— деди Отабек ва боқчага қараб юра берди.

Уста Олим ошга сабзи босиш билан овора эди:

— Мен сизни зўрламайман, лекин йўл устида қорнингиз очиб қолса, ўзингиздан ўпкаланг,— деди.

Отабек майдонда отини супуриб эгарлар экан, майдоннинг ғарбидаги хароба уйнинг деворидан бир бош кўтарилиб, унга қараб турар эди. Бундан унинг хабари бормиди, йўқми, лекин у бу томонга қарамасдан отини эгарлаш билан машғул эди. У эгарланиб бўлинган отини ҳовлига қараб етаклай бошлаганда, ҳалиги қараб турган бош ҳам девордан қуйига тушиб йўқолди. У отини ҳовлининг ўртасига қантариб қўйиб, айвондаги хуржун ва пўстинини олар экан, уста Фарфи билан хайрлашди. Отни Сайфи етаклагани ҳолда уста Олим Отабекни кўчагача узатиб чиқди ва унинг қўлтигидан олиб, отга миндирар экан, ўпкалаш оҳангида деди:

— Ошни ташлаб кетганингизни унутманг, бек!

Отабек эгарига ўтириб олгач, сўради:

— Хафа бўлдингизми?

— Нега хафа бўлайин, аммо йўлда очиқиб қолишингиз учун сизга ачинаётибман.

— Тайёр ошни ташлаб кетиб, йўлда очликдан қийналишимни ўзим ҳам тушуниб турибман, уста,— деди Отабек ва,— бироқ туякашлар билан Андижонда бу кунга учрашиш учун ваъдалашган эдим, уларга етиб олиб йўл харажатлари учун бир оз оқча бермасам, яъни ўз роҳатимни кўзлаб сизнинг ошингизни кутиб қолсам, беш кишини кўра-била туриб, оч қўйган бўлман.

Уста Олим отнинг жиловидан қўлини олиб сўради:

— Андижонга ўтган кезларингизда йўл устидан килиб гуришга ваъда берасизми?

— Бўлмаса-чи,— деди Отабек,— шу ўн беш куннинг ичида саккиз тепки атласдан лоақал икки кўра йиғиб қўйингиз, ёдингиздан чиқармангиз!

— Ёдимда бор, хотиржам бўлингиз!

— Хайр-хўш!

— Яхши қол, Сайфи!

Саман йўрга йўлга тушди, човига одатдан ташқари бир-икки қайта келиб тушган аччиқ қамчи зарби билан бир онда кўздан ғойиб бўлиб кетди. Отабекни узоқла-тиб уста Олим уйига кирган ҳам эди, Жаннат опанинг эшиги очилди-да, Содиқ от етаклаган ҳолда чиқиб кел-ди. У отга минар экан, эшик ичидан кўринган Ҳомид — «тезроқ!» деган амрни берди. Содиқ ҳам Отабек изича отини ҳайдаб юборди...

Уста Олим Отабекни кузатиб келиб, айвон пешона-сига ўтирар экан:

— Табиати жуда қизиқ йигит-да! — деб қўйди.

Уста Фарфи сўради:

— Бу йигит билан қандай ошналингиниз бор?

— Мен сизга ўзоғи йили бир йигитнинг Ҳомиднинг дарбозасида юрганлигини ва мен билан бирга ҳовлига келиб бир кун ётиб кетганлигини сўзлаб эдим, ше-килли?

— Ҳа, ҳа, ҳали ўша йигит шуми?

— Шу. Шундан бери ҳар бир Марғилон келганида ва Андижон ўтганида менинг уйимга кирмасдан кет-майди. Ўзи жуда оғир ва ақлли йигит, бунинг устига қизиқ табиати ҳам бор! — деди.

— Қизиғи қанақа? — деб сўради уста Фарфи.

— Жуда қизиқ! — деди уста ва кечаги воқияни сўз-лаб чиқди. — Кеча эрталаб шаҳарни бир айланиб кел-лайн деб чиқиб кетган ва тушлик ошга етиб келиш учун ваъда ҳам берган эди. Мен ваъда вақтида ошни дамлаб ўлтирибман-ўлтирибман сира келса-чи! Ниҳоят сиздан сал илгарироқ келиб турган эди. Сўрасам, «Хў-жа Маъоз»да тунаб қолдим, дейди. Кўзи уйқусизлик-дан бир қарич ичига тушиб кетибди. Жуда ҳам таби-ати қизиқ йигит!

— Яхши йигит экан! — деб қўйди уста Фарфи.

Ошни еб бўлганларида у ёқ-бу ёқдан жума товуши кела бошлаган эди. Шунинг учун чой ичиб ўтиришга тўғри келмай уста Фарфи уста Олимдан илгарироқ номоз жумага кўзгалди ва эшиқдан чиқиши билан ўз уйдан келаётгандек кўринган Ҳомидга учрашди.

— Ҳа, уста Фарфи, бахай? — деди Ҳомид.

— Уста Олимниқига келган эдим.

— Бўлмаса зиёфат қуюқ экан-да!

— Қуюқ! — деди кулиб уста Фарфи.— Уста Олим ўз уйига дўкон қурган экан, гиналаб юрмасин, деб фотиҳага келган эдим.

— Шундоғми! — деб қўйди Ҳомид. Биргалашиб кета бошладилар.

— Бўлмаса, уста Олим ўз уйига дўкон қурибдир, денг-чи!

— Дўкон қурибдир.

— Арвоҳ пири бермасдан-а?

— Қишда арвоҳ пири қилиб бермоқчи! — деди уста Фарфи. Яна бир неча дақиқага орадан сўз кесилиб қолди.

— Ош қилиб бергандир?

— Албатта.

— Бошқа меҳмони ҳам бор эканми? — деб сўраб қўйди Ҳомид. Уста Фарфи Отабекнинг Ҳомид билан учрашганини хотирлаган эди.

— Тошкентлик бир савдогар меҳмони ҳам бор экан,— деди. Масжидга яқинлашиб қолган эдилар. Ҳомид яна ниманидир сўрамоқчи бўлса ҳам, уста Фарфи шошиб масжидга бурилди.

14

РАҚИБ ИЗИДАН

Ун олти-ўн етти кунлик ой оқ булут ичидан қутосланиб кўринар эди. Ҳамма хуфтан номозига кириб кетган, кўчалар сув қуйгандек тинч эди. Кўчанинг бу тинч пайтидан фойдаланган қаби уста Олимнинг эшиги ёнига келиб тўхтаган кимсанинг ким эканлигини билиш учун ой ёруғлигига қарши тушган бўғот халал берар эди. Бўғот панасида ва эшик ҳалқасида қадалиб бирмунча вақт ниманидир кутиб турган бу киши, ниҳоят авайлабгина эшикни очиб ўзини йўлакка олди. Тагин анчагина эшикнинг ичкариги қисмида тургач, очишидаги эҳтиёт билан эшикни ёпди.

Ой ёруғлиги уч бурчак равишда йўлакка тушиб турар эди. Бу номаълум кимса оёқ учи билан юриб келди-да, мўралаб айвонга қаради. Айвоннинг тоқчасида шам ёниб, Сайфи ўрин ёзиш билан овора эди. Номаълум кимса йўлакнинг қоронғу қисмига ўзини олиб, кўзини Сайфидан узмай тура бошлади. Сайфи ўрнини тўшаб бўлгандан сўнг айвоннинг пешонасида ёзилиб

ётган дастурхон ва лагани кўтариб ҳужрага кирди. Йўлақдаги мажҳул қимса гўё шуни кутиб тургандек оёқ учини онда-сонда ташлаб ўзини майдон ичига олди...

Барги тўкилиб қуруқ шохлари билан қолган майдон ичи туманли эди, мажҳул киши юзини ойдинга бериб, хароба уй остида қадалиб турганликдан унинг ким эканлигини таниш осон эди. Бу аламзада, зулмдийда юз, энг сўнгги курашга ҳозирланган бир йигит эди...

Отабек хароба уй девори ёнида сўнг чекдаги бир эътибор билан ичкарига қулоқ солмоқда эди. Ичкаридан ўтин ёриб ўчоққа ўт қалаш ҳаракатлари эшитилар, гоҳи хотин кишининг товуши ҳам келиб қўяр эди. У бир-икки қайта оҳиста одимлар билан хароба уйлари-нинг у боши билан бу бошига бориб келди, яъни ичкарига ошиб тушмак учун қулайроқ ўрин чоғлар эди. Хароба иморатларнинг ўрта бир еридаги рахнадан ошиб тушиш қулайроқ бўлгани учун шунинг остига шумшайиб ўтирди. Ўтириш ҳамона қаёқдандир оёқ товуши эшитгандек бўлди-да, секингина ўтирган жойига ерга синггандек қилиб ётиб олди. Оёқ товуши тўхтаб нариги ёқдан уста Олимнинг товуши келди. Уста Олимнинг хуфтандан қайтиб келганлигини англади ва унинг майдонга кириш эҳтимоли бўлганликдан шу кўйи ёта берди.

Вақт жуда секин ҳаракат қилар эди. У ўзининг ҳар бир юрак тепишини санагандек ўтказар эди. Кузнинг ёқимсиз шамоли ўпкани қичитиб йўтални қистатар, у чалқанча ётган кўйи оғзини ўрамлаб кўмак кутган каби кўкка кўзини тиккан эди.

Орадан бир-бир ярим соатлар чамаси вақт ўтиб кетди. Теварақдан «жаннат қушлари»нинг биринчи товуши қичқирилиб ўтди, шу кезде хароба ҳовли томонидан бир неча оёқ товушлари эшитилди-да, у ўрnidан туриб қулоқ солишга мажбур бўлди. Бирмунча вақт англашилмаган сўзлашиш товушлари келиб тургач, даричанинг «ғийқ» этиб очилишидан сўнг, бу товушлар яна ҳам узоқлашдилар. Отабек деворга интилди ва секингина юқорига кўтарилди. Бузиқ уйнинг даричасидан нариги қатордаги айвон ва ундаги ўчоқда ёниб турган ўт кўринди. Аммо очиққина бўлиб уй ичидан кишилар товуши келар эди. У ўмарилмаслик этиб девор устига минди ва осонгина хароба уй ичига ўзини олди. Чунки уй томи ўпирилиб остига босганликдан

унинг саҳни жуда ҳам юза эди. Авайлаб уч-тўрт одим босди-да, уйнинг бузиқ даричаси ёнига келиб тўхтади ва мўралабгина ҳовли юзига қаради. Қаршидаги уйнинг ҳар икки даричаси ҳам ёпиқ, аммо тирқишларидан шам ёриқлиги кўринар ва боягига қараганда секинроқ бир товушда гўнғир-гўнғир сўзлашиш эшитилар эди. Орадан ўн беш дақиқа чамаси фурсат ўтиб товушлар бир оз юқорилашиб келмакка бошлади. Бу орада уйдан қўлига лаган ушлаган бир хотин чиқди-да, қозондан лаганга бир нарсани кўтара берди. Отабек гўё шуни кутиб тургандек узоқ бир тин олди ва ўзини четга бурди. Хотин лаган билан уйга кириб кетгач, ичидан тақинган ханжарини қинидан суғуриб олди-да, даммини ойдинга солиб боқди ва ханжарнинг учини ёнбошидан орқасига ўтқизиб ушлади, яна уйни кутиб тўхтади. Хотин яна чиққан ва косаларга шўрва суза бошлаган эди. Уйга бир-икки қатнаб сузилган шўрваларни ташиб битиргач, уйнинг эшигини беклади-да, кириб кетди.

Отабек ҳовлининг ўртасига, тут ёғочининг ёнига келиб тўхтаган ва жанубда киши йўқми, деб аланглар эди. У бу тўғрида бир қаноат ҳосил этгач, битта-битта босиб кишилиқ уйнинг йўлак томондаги даричаси ёнига етди ва ўзини сўнг чекда эҳтиётлаб дарича остига ўтирди. Ўтириш ҳамона димоғига ичкилик билан шўрва иси келиб урди. Уйдагиларнинг сўзларинигина эмас, ҳатто, томоқ чайнашларини ҳам эшитса бўлар эди. Ичкарида кимдир биров шап-шап эт чайнаб дер эди:

— Энди менга берма, Содиқ, Мутал полвонга бера-вер!

Отабек бу товушнинг кимники бўлганлигини билган эди.

— Ҳадеб менга бераверасанларми, оралатиб Жаннат опамга ҳам бериб қўй, ха-ха-ха!

— Бизнинг кампирга берсанг, қайтармасдан ича берадир!

— Берса ича бераман, қих... ўзим хотин бўлсам ҳам Мутал полвонларнинг ўнини қочираман, қих...

Бу сўздан сўнг уй ичини кучли бир кулги товуши қоплади. Кулги босилгач, яна сўз бошланди:

— Энди шуни ичасиз, Ҳомид ака!

— Йўқ, Содиқбой иним, мен жуда ҳам бўлиб қолдим, ўзи ҳам жуда кучли чиққан экан.

— Ичмасангиз қўймайман, никин!..

— Мутал полвонга бер! Сиз олинг-чи шуни!

— Аниқ ичмайсизми, Кумуш опамнинг саломатлигига ҳам ичмайсизми??

Бу сўзни эшитган Отабек ихтиёрсиз ўрнидан туриб кетди. Жаннат опанинг хи-хи-хи қилиб кулган товуши эшитилди.

— Орага нозик бир исмни келтириб солмасанг худо ҳаққи ичмас эдим. Қани бўлмаса бер-чи, Кумуш опаннинг саломатлиги ҳаммадан ҳам менга керакдир!

— Ха-ха-ха, нозик жойдан ушладимми?

Отабек бу сўзларни эшитар экан, зўрга-зўрга ўзини даричага ҳужум қилишдан босиб қолган эди. Орада бирмунча майда сўзлар сўзлангач, кимнингдир уфф деб юборгани эшигилди.

— Тагин нима бўлди, Ҳомид ака?

— Бу кунги гап жуда ҳам мени чўчитиб қўйди-да, Содиқбой!

— Менинг гапимга нима учун ишонмайсиз, ахир! Юз мартаба сизга айтиб ётибман-ку, хумсони дарвозадан чиқардим, тагин қанчагача орқасидан бориб то карвонларга қўшилиб кеткунча кутдим, сўнгра қайтиб келдим, деб. Агар ўша кетиши бўлса, бугун худди Қўқонга бориб етган.

— Эй-й, сен билмайсан, ука!

— Некин менга қолса, бу ишда ҳеч бир қўрқадиган гап йўқ, уста билан танишлиги бўлса, унинг уйига меҳмон бўлгандир, савдогарчилиги бўлса, Марғилонга келгандир; ахир кетиб тургандаги сўзини ўз қулоғингиз билан эшитдингиз-ку!

— Бу мулоҳаза тузук-ку, бироқ мен билан аччиғлашган бир кишиникида меҳмон бўлиши бошни қотирдир, тагин сизларнинг ҳовлиларингиз ёнида...

— Агар сирингиздан уста Олимнинг хабари бўлса, у вақтда қўрқсангиз арзийдир. Аммо менга қолса, у хумпар Марғилонда хотини борлигини унутиб юборган деб ўйлайман.

— Менинг бу сиримни сиздан бошқа ҳеч ким билмайдир: Умарбек билан бир оз нари-бери бўлиб қолган эдим, қайтовур тагин орани очиб юбордик.

— Ундоқ бўлса, тагин нимадан қўрқасиз?

— Мен унинг Тошкент кетишини кўз бўяш учун бўлган хийлами, деб қўрқаман.

— Хайр, кетмаган ҳам бўлсин: ул ҳолда ўзингиз

айтгандек қилиб тўппа-тўғри эртага Салим шарбатдорнинг олдига бораман-да, ўғлингни Мирзакарим аканинг илгариги тошкентлик куёви ўлдирди, мен ўз кўзим билан кўрдим, дейман. Ана ундан сўнг хумсонинг ҳолига маймулар йиғласин! Агар у, сирингизни билган бўлганда ҳам аллақачон келадиган ишга тушуниб олиб, Марғилондан думини хода қилди, десангиз-чи!

— Қих... Содиқнинг гапи жўялик,— деб қўйди Жаннат опа. Отабек бу сўз даҳшатидан титраб кетган эди.

Содиқ давом этди:

— Энди ишнинг бўладирганини ўйлаш керак, сизнинг кўрқоқлигингизни кўриб, мана Мутал полвон ҳам ухлай бошлабдир.

— Ухлаганим й-й-йўқ, ҳез, дорингдан қуй-чи!

— Муталбой ўртоқ,— деди Ҳомид,— биз бировнинг яхшилигини унутадиган киши эмасмиз. Ўртоқингиз Содиқбой мен билан биргалашиб камлик кўрмади, аввали худо, қола берса мен уни уйлантириб қўйдим... Мен биров билан ошначилик қилсам, ҳатто, ундан жонимни ҳам аямай, кўнглини олмоққа тиришаман.

Содиқ:

— Муталбой сизни ўбдан яхши биладир, Ҳомид ака! Сизнинг қандай хизматингиз борлигига ҳам қонган... Аммо унинг сиздан бир илтимоси бор экан.

Ҳомид:

— Нима илтимосингиз бор, Муталбой?

Мутал:

— Битта-я-я-яримтадан уч-тўрт т-т-танга қ-қарзларим бор эди, Ҳомид ака.

Ҳомид:

— Ошналик деган уч-тўрт танга билан боғлана олмайдир, Муталбой! Мен сизга ҳали айтиб қўйдим: менинг ошналим ошнадан жонни ҳам аямаслик билан бўладир. Уч-тўрт танга эмас, муҳтож бўлсангиз ўттиз-қирқ танга сўрай беринг!

Жаннат опа:

— Илоҳи Ҳомидбой мурод-мақсадига етсин, қих... Ошна-оғайнидан дунё аямайдир!

Бир оз вақт танга товуши эшнтилиб тургач, Ҳомиднинг овози келди:

— Мана, Мутал полвон, ҳозирча оз бўлса ҳам шуни олиб турасиз, аммо хизмат ҳақингиз ўз йўлига бўладир.

Сархуш:

— Р-рахмат Ҳ-ҳомид ака, сиз жонни аямасангиз, м-мен ҳам йўлингизга бошимни тикдим, жамшиднинг арвойи!

Содиқ:

— Бизнинг Муталбой ҳам қуруқ йигит эмас!

Ҳомид:

— Дастурхонни йиғиштириб олингиз-чи, Жаннат опа!

Лаган-товоқнинг бир-бирисига теккан товуши эшитилиб, Отабек ўзини оҳистагина йўлакка олди. Учоқ бошида бир-икки дақиқа чамаси товоқ-қошиқ ва оёқ товуши эшитилиб тургач, Жаннат опа ҳовлига тушиб келди ва қўлидаги дастурхонни тут остига қоқиб кетди. Отабек қайтиб келиб дарича остига ўтирган ҳам эди, Ҳомиднинг шу сўзини эшитиб қолди.

— Эшикнинг занжирига бир қараб келингиз-чи, имон топкур Жаннат опа!

Содиқ:

— Қўрқасиз-да, Ҳомид ака, эшикни ўзим занжирлаганман.

Ҳомид:

— Сен ҳали ёшсан, иним Содиқбой! Сиз чиқа берингиз, Жаннат опа!

Отабек учун вақт ортиқ танг ва қўрқинч эди. Хароба уйга борай деса, Жаннат опанинг кўриб қолиши аниқ эди. Эшикни очиб чиқиб кетай деса, ўтиришнинг мақсади ҳали очилмаган бўлиб, бутун машаққати шамолга кетар эди. Жони ҳалқумига тикилиб теварагига аланглади ва йўлакдан нарироқда уста Олимнинг деворига суёғлиқ турган замбилга кўзи тушди. Замбилнинг остига яшириниш жуда ҳам хавфли эди эса-да, аммо ўтиришнинг мақсадига қонмай кетиш ундан ҳам хатарли эди. Сир фош бўла қолса, уч душманга баравар ҳужум қилишни бўйнига олиб қўйди. Уй эшиги очила бошлаганда замбилнинг остига кириб олган эди. Ўзини нечоғлиқ сиқиб гужанак қилган бўлса ҳам, аммо бир қараш билан замбил остида киши борлигини билиш унча қийин эмас эди. Замбил остида ханжарини қисимлаб, гўё сичқонни пойлаган мушукдек ҳужумга ҳозирланиб ётар эди.

Жаннат опа йўлакка томон юриб келди-да, замбил остидагини пайқамай йўлакка бурилди. Ойдиндан

эшикнинг занжирлиги аниқ кўриниб турар эди. Шунинг учун эшик ёнига бориб ўтирмай, йўлакнинг ярмидан қайтди. Қайтиши ҳамона юқоридан учиб ўтган бирикки машак қушининг «чев-чев» деган товушини эшитиб, кўкка қаради. Шимол шарқига тўғри отилиб ўқдек учиб борган машак қушларга қараганича йўлакдан уй тсмонига қайрилиб кетганини ўзи ҳам сезмай қолди. Жаннат опа айвонга чиққанида Отабек устидаги замбил тўрт энлик юқорига кўтарилиб, тагин секингина уни босиб тушган эди. Жаннат опа эшикни очиб уйга кирганда, у оҳистагина замбил остидан чиқди, унинг юрак тепиши ҳали ҳам шиддатли эди. Дарича ёнига юриб келди-да, ҳамон ҳужумга ҳозирлангандек ичкарига қулоқ солиб турди. Жаннат опанинг «эшик занжир!» деган товушини эшитгач, роҳат тин олди ва дарича ёнига чўнқайди.

Ҳомид:

— Бўлмаса, душанба кун кечасига бўлсин!

— Биз қайси кунга десангиз ҳам ҳозирмиз!

Мутал:

— Менга қолса, шу топда борсак дейман!

Ҳомид:

— Яхшиси душанба кун, ундан нарига ўтгани ҳам ярамагандек, бериси ҳам фойдасиз бўладир, чунки бир-икки кун бунга ҳозирлик ҳам керак.

Содиқ:

Тагин қанақа ҳозирлиги бор?

Ҳомид:

— Олиб чиққандан сўнг уни Марғилон ичида олиб туриб бўлмайди: то ром қилгунча бирорта қишлоққа юборишга тўғри келади. Олиб чиқишимиз душанба кечасининг қайси пайтига тўғри келишини ҳам ҳозирдан айтиб бўлмайди. Олиб чиққан замон Марғилондан чиқарилиб юборилмаса, кундуз кун чиқариш тагин хавфли... Кечаси маълум Марғилон дарбозалари ёпиқ бўладир. Шунинг учун бирорта дарбозабонни кўлга олиб қўймоғимиз, албатта, керак...

Содиқ:

— Яхши маслаҳат, қутидорникига қанақа қилиб тушамиз?

Ҳомид:

— Масаланинг бу ёғини ҳам ўйлашимиз керак экан, ҳали!

Содиқ:

— Энг яхшиси, дарбозасидан кириш!

Мутал:

— Дарбозасидан кириб бўлмаса, тоmidан ошиб тушамиз!

Содиқ:

— Ҳа-ҳа-ҳа, балли, Мутал тўрам!

Мутал:

— Кулишингни бежо қилма, ҳез Абдиқарим! Сен ҳали дунёга келиб нимани кўрдинг-ку, сенга кулиш тушиб қолди! Бу бош дунёга келиб нималарни кўрмади-а? Бунақанги қочирик ишларни энди қилиб тўрибди, деб ўйлайсанми? Эй-ха-х-ха... Мутал аканг нималарни қилмади?! Ха-ха-ха... Мусулмонсан, отангинг арвойи, Ҳомид ака! Бир куни Жонкелдибой ҳасратини қилиб, Ҳатам тўранинг ўғлини яхши кўрганлигини, дийдорига тўёлмай бесар бўлганини арз қилиб қолди-ку, ёнимда Қаландар полвон бор эди, Жонкелдига — бўлмаса ўн оқта * бер бизга, биз Қаландар билан бирга дўндиқчангни муҳайё қилиб берайлик, дедим. Жонкелди ўлиб турган экан, қулоқ қоқмай хўп, деди. Биз Қаландар билан тунни ярим қилдик-да, Ҳатам тўранинг ҳовлисига келдик. Ишнинг эбини жўплаб қарасак, жуда кашал, девор-тош ҳамен! Ошиб тушишнинг сира ўнқови йўқ, бу ишкални кўрган Қаландарнинг тарбузи қўлтиғидан тушиб, «беш оқтани қайтариш увал-ку?!» деди. Ўзимнинг сал шунақанги кайфим баландроқ эди, ханжарчамни қинидан суғуриб олдим-да, тўғри Ҳатам тўранинг дарбозасига бориб чақира бошладим. Бу ишимдан жон-пони чиқиб кетган Қаландар ёнимга келиб турта бошлади: «Ҳой Мутал, сенга нима бўлди?» Мен Ҳатам тўрани чақира бериб, «товушингни чиқарма, хотинга ўхшаган йигит» дедим. Қаландар ёнимда туролмади, мени ёлғиз қолдириб ура қочди. Бир вақтда ҳалиги Ҳатам тўра дарбоза орқасига келиб «ким» деди. Мен товушимга шошилишган тус бериб, «мен, мен, очинг тезроқ!» дедим, бечора гўл тўра дарбозани очиб юбориши борми, лип этиб ўзимни ичкарига олдим ва Ҳатам тўрани қўлидан ушлаб ҳовлига бошладим. Бечора энди мени таниган, авзойимнинг бузуқлигини ҳам пайқаган эди. Кекирдагига ханжаримни тираб: «Жо-

* Оқ танга.

нингдан умидинг борми, йўқми, ноинсоф!» дедим, жуда тили шишиб қолган эди хумсонинг — «бов, бов» деб ғулдираб жавоб берар эди... «Бир бечора ўғлингни деб кўкрагини захга бериб ётсин-да, сен тинчгина ўғлингни олиб ёт!.. Қани ўғлинг ётган жойини кўрсат!» дедим. Ҳатам тўра дир-дир қалтирар эди, шу кўйи уни айвонга ўзим етаклаб бордим-да, ўғлини кўрсатди. Болани уйқу аралаш турғизиб кийинтира бошлаган эдим, бир томондан онаси додлаб қолди-ку, ханжаримни олиб унга югурдим, «товушингни ўчир, мочахар... Ўғлингни ўлимга олиб бораётганим йўқ, ниҳоятти бир пиёла чой ичади-ю-келади!» дедим. Қисқаси, илгари даҳшат бериб, кейиндан яхши гаплар билан уларни ишонтириб, болани олиб чиқдим ва Жонкелдига топшириб кетдим... Бахтимга, ўша куни битта ҳам миршаб йўлиқмади! Эй-й Содиқча, сен ҳали нимани кўрдинг-ку, ниманга ишондинг, бузоқ бўғизлагандек қилиб бир-иккитани сўйган билан одам бўлдинг-қўйдингми? Гап билан бўлиб занғар кайф ҳам тарқаб кетди, қани, қуй-чи, бир-иккини!

Ҳомид:

— Сизга қойилман, Мутал полвон, сизнинг шунақанги ишларингизни билиб юрганим учун бу ерга чақиртириб келдим-да!

Мутал:

— Шуни билган бўлсангиз, бас, бу ишни менга топшириб қўя беринг!

Ҳомид:

— Содиқ айтгандек дарбозадан киришни хоҳламайман, чунки миршабларнинг оёғ усти.

Мутал:

— Бўлмаса ҳовлининг орқасидан тушамиз!

Ҳомид:

— Орқаси ҳовлидир?

Жаннат опа:

— Қих... ҳалиги оти қурсин... Маликбойнинг майдони-да!

Ҳомид:

— Жуда яхши экан бўлмаса, томига шоти етармикин?

Жаннат опа:

— Қих... жуда балаңд.

Мутал:

— Балаңд бўлса, зарари йўқ, осони уйнинг тегидан тешамиз, қўямиз!

Ҳомид:

— Қийин бўлмасмикин?

Мутал:

— Ҳаммадан ҳам осони тешиш, мўлжалини яхши олсак, бас.

Ҳомид:

— Бир-икки соатда уни тешиб бўлармиди?

Мутал:

— Ўзи майдонми, ахир?

Жаннат:

— Майдон... қик.

Мутал:

— Яқинида одам йўқми?

Жаннат:

— Йўқ, қик.

Мутал:

— Балли, мўлжалини олиб берсаларинг, эртадан бошлаб қазиганим бўлсин.

Ҳомид, Содиқ:

— Балли, раҳмат, полвон!

Мажлиснинг сўзи шу ерга етганда Отабек ўрнидан туриб йўлакка келди. Эшик занжирига қўлини олиб боргани ҳолда ўйланиб тўхтади ва эшикни очмай орқасига қайтди. Хароба уй орқали уста Олимникига чиқиб айвон ёнида тўхтади, уларнинг хуррак ва пишиллашларига қаноат ҳосил этгач, оёғ учи билан йўлакка ўтди ва эшикни очиб чиқди...

* * *

Ўз оғзидан эшитганимиздек Содиқ уни, Ҳомиднинг таълимотича, Қўқон дарбозасидан чиқариб то карвонларга қўшилиб олгунча таъқиб этиб борган эди. Отабек бу таъқибни жуда яхши сезганликдан Содиқ йўлда қолгандан сўнг ҳам яна бир бекат олдинга борган ва иккинчи бекатдан йўлни чаплаб, Тошлоқ дарбозаси орқали яна қайтиб Марғилонга кирган эди.

Уста Фарфининг Ҳомид ва ўзи тўғриларидаги мудҳиш ҳикоясини эшитгач, Марғилонда қолиш ва қайин отасининг уйига бориб англашиш ўрнига жуда ошиғичлик билан Марғилондан жўнаб кетган бўлиб кўриниши, албатта, ўринсиз эмас эди. Чунки, Комилбек

ўлдирилган бир кунда Ҳомиднинг кўз ўнгида қолиши, била туриб ўз-ўзига қабр қазиш, қабргина эмас, номусни барбод бериш ва қотиллик исмини олиб халқ олдида шарманда бўлиш бўлур эди, нечукким биз, юқорида Содиқ оғзидан эшитганимиздек Ҳомид бу тухматдан ҳам қайтмас ва ўз тухматини маҳкама олдида мангиқий равишда исбот ҳам қила олур эди. Мана у шу мудҳиш, бошга тушмоғи аниқ турган ҳалокатнинг дафъи учун Марғилондан ошиғич чиқиб жўнаган эди. Орқасидан қилинган таъқибни пайқаш эса, аввало бу унинг бир мулоҳазаси бўлган эди, иккинчи, отини эгарлар экан, девордан ўзига қараган бош билан бу мулоҳазасини чинга чиқишини билган эди. Учинчи, кўчада уста Олим билан хайрлашар экан, қўшнининг йўлагига кўринган киши кўлагаси яна таъқиб этилишини таъкидлаган эди.

Марғилондан иккинчи бекатга қўниб, чойхонада бир-икки чойдиш чой ичиб узоқ ўйлаган ва Марғилонга қайтиш қуруқ тухматга қолиш билан фарқсиз эканлигини яна бир қат тушунган эди эса-да, Ҳомидни майдонда музаффар ҳолда қолдириб кетишни ҳеч бир турли юрагига сиғдира олмаган, ғайри расмий яширишиб бўлса ҳам Марғилонда туришга ва туриб Ҳомиднинг бундан сўнгги режаларини ўрганишга ва шунга қараб кураш бошлашга қарор берган, шом билан аср ораларида Марғилонга кирган эди. Келиб биринчи келишида тушган саройга жойлашган ва жойлашиб тинчий олмаган, яъни таъқибини бу кунданоқ бошлашга қарор берган. Ҳомиднинг ёмонлик корхонаси уста Олимнинг қўшнисиникида бўлганлиги учун ҳеч бир тараддудсиз йўлни тўғрилаб Содиқникига солган эдики, биз бундан кейинги гапларни юқорида кўриб ўтдик.

Уста Олимнинг эшигини очиб чиққач, Содиқнинг йўлагига қулоқ солиб ғўнғур-ғўнғур келган товушни эшитди ва секин-секин йўлга тушди.

Душман билан бетма-бет учрашмоқ кун и белгиланганликдан ўзининг бу кунги кутилмаган муваффақияти тўғрисида ҳеч бир таажжубланмас, фақат душанба кун кечаси билан мияси машғул эди. Душанба кун кечаси бир эмас, уч душман билан кураш тўғрисидагина ўйлар эди. Бу бирга уч масаласи бир оз унинг миясини қотирган, кишилар ёллаш, ҳукуматга билдириб, қутидорни хабардор қилиб қўйиш мулоҳазаларигача келиб етган

бўлса ҳам, аммо иззати нафси бу қўрқоқликка тамоман зид турар эди. Бора-бора бу мулоҳазасини тамоман кўнглидан чиқариб ташлади, на кишилар ёллайдиган, на ҳукуматга билдирадиган ва на қутидорни хабардор қиладиган бўлди. Чунки рақиб билан дилдорнинг уйи орқасида танҳо олишмоқ, ёр оёғи остида қонли тупроққа қоришмоқ — унинг учун жуда лаззатли ва шоирона туюла бошлаган эди. Саройга кирар экан, ўзича:

— Ширин ўлим! — деб қўйди.

Гарчи кечаги тун «Хўжа Маъоз»да тунаб уйқудан қолган эди, аммо узоқ вақт бу кунги гапларни ўйлаб ётди. У ухлаб кетар экан, ўзини гоҳ қонга беланиб ётган ҳолда, гоҳ Кумушни эркалаб турган ҳолда кўрар эди.

15

ДУШАНБА КУН КЕЧАСИ

Бу кунги кеч Отабек билан Ҳомиднинг ҳаёт ва мамот масалаларини ўзининг қора қучоғига олган қоронғу бир тун эди ва булардан қайси бирларининг сўнг соатлари етганлиги шу қоронғу тун каби қоронғу эди. Отабек бу икки ҳолдан табиий бирисини бу соат ўзининг кўз ўнгида кўрар ва шунга ҳозирланар эди эса-да, аммо Ҳомиднинг хаёли фақат гулгина искар, гул сайрига ошиқинар эди...

Олти қарич кенгликда узундан-узоқ тор кўча, тор кўча бошида кичкинагина бир эшикча эди. Шом билан хуфтан ўртасида бу кўча бошига бир йигит келиб тўхтади-да, теварагига киши билмас қилиб разм солди. Кўчада ҳеч ким қолмаган, йўл оёғи босилган эди эса-да, у узоққина қаршисидаги дарбоза ичларини, том устларини, девор рахналарини кузатди ва қаноат ҳосил этиб тор кўчага оҳиста-оҳиста йўл олди. Тор кўчанинг ярмисига етгач, тўсатдан орқасига қайрилиб қаради... Унинг ҳаракати бир нарсадан шубҳаланиб эмас, аммо орқадан душман таъқиби бўлмадими учун эди. Кичкина эшикча ёнига етганда тагин ҳалигидек орқасига қараб қўйди. Бир оз ўйлаб тўхтагач, эшикнинг ўнг томонидаги деворнинг бузуқ еридан секингина кўтарилиб майдонга мўраллади. Эшикнинг қулф ва занжири бўлмайд юзига ёпиқ ҳолда турган бўлса ҳам, у эшикка

тақилмади, машаққатланиб деворга минди. Ой шом ейиб яхшигина қоронғу тушган бўлса ҳам, майдон ичининг дарахтсизлиги учун тиккайган чўп ҳам ажратурлик эди. Майдонни кишидан холи билгач, секингина девордан ўзини майдонга олди.

Майдон икки таноб кенгликда бўлиб, жануби қутидор ва қўшнисининг иморатлари орқасидан ва бошқа уч жиҳати ҳам шунга ўхшаш бинолардан иборат эди. Майдонга ёзда нимадир экилган, чуқур-чуқур жўяклар тортилган ва ер ёмғир билан ивиб-бўкиб оёқ кўтариб босишга имкон бермас, ҳар бир оёқ узганда уч чорак лой баробар кўтарилур эди. Қийнала-қийнала майдоннинг жанубига ўтди. Унинг чап қўли томонида бир уйнинг орқа девори бир бўйра эни кесиб туширилган бўлиб, қорайиб кўринар эди. У, бу кесилган ўринни ўтган кун кечаси келиб кўриб кетгани учун қайтадан қараб турмади эса-да, лекин унинг бу бинога илтифотсиз қараши мумкин эмас эди. Бу теги кесилган бино Кумушнинг ўз уйи бўлиб, бу уй ичида Отабекнинг саодатли кунларининг ширин хотиралари сақланар ва шу дақиқада ҳам унинг ҳаёт тираги бўлган Кумушбиби ўтирар эди. Отабек кўзини тўлдириб бинога қаради, гўё бу қарашда у дунё малаги билан видолашар эди. Узоққина бинога қараб олгач, қўйнига қўл солиб бир қоғоз олди, хаёл ичида қоғознинг тахларини тузуклади-да, қайтариб яна қўйнига тикди. Шундан сўнг бинога яна бир кўз ташлагач, майдоннинг кунботарига юриб, ўн беш одимлаб ҳалиги жойдан йироқлашди. Том шувоғига лой олинган зовур шакилли ўринни кечаси келишида биқиниш учун белгилаб кетган эди, келиб шунга тушди-да, қўлини чеккасига қўйиб ёни билан ётиб олди. Гарчи ости кесилган бино билан Отабек тушиб ётган лойхона бир-бирисига рўбарў эди, ammo иморатларнинг кўланкаси ва кечанинг ўтача қоронғуси орқасида лойхонада киши бўлганлигини пайқаш қийин эди.

Тун ярим бўлиб, олдинги уклаганлар энди бир уйқуни олган эдилар. Майдон эшиги очилди. Бири орқасидан бири юриб, икки кўлага майдонга кирди. Буни пайқаган Отабек ханжарини қинидан чиқариб қўлига ушлагач, юз тубан ерга узанди... Икки кўлага сўзсизгина ости кесилган бино ёнига келиб тўхтадилар. Келувчиларнинг бири Содиқ ва иккинчиси Мутал эди.

Тумшуғини ерга тираб ётган мушукдек бўлиб Отабек уларни кузатар эди.

Тўхтагач, шивирлаб Содиқ сўради:

— Тешилаёзганмикин?

— Озгина қолгандир, деб ўйлайман, негаки, пахсанинг энидан бир газ чамаси жой очилган!

Мутал товушини баралла қўйиб сўзлар эди, шунинг учун Содиқ деди:

— Товушингни секинроқ чиқарсанг-чи!

Мутал белидан тешасини олар экан, унга жавоб берди:

— Ҳали шундан ҳам қўрқасанми, балки ҳали ашуламни ҳам айтиб юборарман!

— Жиннилигингни қўй, Мутал ака! Мен ҳам ёнингда турайми?

— Турасанми, йўқми, ихтиёр ўзингда!

Мутал кавакка кириб кавлашга тутинди.

— Тешани қаттиқ солма,— деди Содиқ.

— Менга ўргатма, ўзим биламан.

Содиқ Муталнинг эҳтиётсизлигидан қўрқди шекилли, бир оз Муталнинг ишига қараб тургач, деди:

— Бўлмаса, мен эшик ёнига бориб турай, тешилди дегунча ҳуштак бер.

— Тузук, ҳали Ҳомид куёвинг қаёқда қолди?

— Кўчанинг бошида пойлаб ўтиргандир. Ҳуштанггни эшитгач, уни ҳам чақирайми?

— Чақир! — деди Мутал ва шитир-шитир кесак тушира берди.

Содиқ эшиқдан чиққан ҳам эди, Отабек секингина бошини кўтарди-да, Мутал сари шувий бошлади. Мутал эса емирилиб тушган кесакларни ташқарига суриш билан овора эди... Шу вақт унинг қўлтиғи остидан узатилган қўл ҳиқилдоғидан омбир каби сиқиб олди... Мутал кучли эди, аммо Отабек ундан ҳам кучли эди. Сапчиб ҳиқилдоғини ажратиш учун бўлган Муталнинг биринчи ҳаракати бўшга кетди-да, чап биқинига ўткир ханжар гачча ботирилди... Аммо у ҳамон бўшалнишга кучанар эди ва кучли қўл баттароқ сиқар эди. Уч дақиқали курашдан сўнг, Мутал бўшашди, илгариги кучанишлардан қолди ва бир-икки дафъа тўлғаниб жимгина жон берди. Отабек эшик томондан кўзини узмагани ҳолда, Мутални судраб ўзи биқинган лойхонага олиб борди ва қўрқибгина қўлини ҳиқилдоқдан

олди. Муталнинг боши шилқ этиб лойхонага тушди-да, мангулик уйқуга кетганлиги маълум бўлди... Отабек битта-битта тешилган бино ёнига келиб, эшик томонга ҳуштак берди, жавоб ҳуштаги эшитилгач, тешик ичига кириб ўтирди. Тешикнинг юқорисидан бир оз туйнук очилган бўлгани учун ичкаридан қулоққа енгилча пишиллаш эшитилар эди... Содиқ яқин етган эди, кесмадан узоқроқда туриб шивирлади:

— Тешдингми, Мутал?

— Тешдим, бери кел.

Содиқ кесма ёнига келиб энгашди. Энгашиши ҳамона қўл ҳиқилдоққа тўғри келган эди ва ханжар қорнига ботирилган эди... Содиқ қўлидаги ханжарини бир-икки қайта солиб кўрса ҳам, тегдириш учун кесманинг тубанлиги халал берди, лекин ўзи тетик эди. Отабек сапчиб кесмадан чиқди ва бор кучи билан Содиқни босиб тушди... Босиб тушиши ҳамона аллақайси ери ачишгандек сезилди... Сўл қўли Содиқнинг ҳиқилдоғида, ханжарли қўли Содиқнинг ханжарли қўлида эди... Бир оз кучини йиғиб олгач, ҳиқилдоқни бор кучи билан сиқа бошлади. Содиқ хириллар, шундай бўлса ҳам қўлидаги ханжарни бўшатмас эди. Эшик томондан Ҳомид ҳам кўриниб қолди... Вақт танг келган эди... Содиқдан кўкрагини қочириб ханжарли қўлини бўшатди ва Содиқнинг кўкрагига солди... Содиқнинг ханжари бир-икки қайта унинг орқасига кучсиз-кучсиз келиб теккан эди. Ханжарини иккинчи уришда Содиқ бўшашиди ва қўлидан ханжари тушди...

— Ҳомид акангга жуда ҳам меҳрибон экансан, Содиқ! — деди босиб ётган жойидан Отабек. — Жонингни ҳам унга қурбон қилдинг!

Содиқ инграниб қўйди.

— Ким хириллайдир? — деди яқинлашиб келган Ҳомид.

— Тезроқ келинг, Ҳомид ака. Отабекни ўлдирдик! — деди шошиб Отабек.

— Ах! — деб югуриб келди Ҳомид.

Отабек Содиқни қолдириб, Ҳомиднинг ханжарли қўлидан ушлаб олди:

— Мутал ўлди. Содиқ ҳам ўлим ёқасида. Энди сиз билан иккимизгина қолдик!

Ҳомид қўлини бўшатишга тирншар экан, Отабек солмоққина қилиб деди:

— Ортиқча ошиқмангиз, Ҳомидбой, мен сизнинг ханжарли қўлингизни бўшатаман ҳозир, аммо шунгача сиз билан икки оғиз сўзим бор!

Ҳомид хануз қўлини бўшатишга кучанар эди.

— Кучанмангиз, Ҳомидбой!

— Мард йигит бўлсанг, қўлимни қўй!

— Ошиқма, қўяман! — деди Отабек. Шу чоқда оёқ остида ётган Содиқ кўтарилиб-кўтарилиб ўзини отмоқда эди. Отабек Содиқдан нарироққа Ҳомидни бошлади. Ҳомид тиғизлик билан сурилди. Ханжарли қўли билан туйнукка ишорат қилиб, Отабек сўз бошлади.

— Сиз мендан ҳам яхшироқ биласизки, шу уйда сизни алақанча машаққатларга солган, чексиз жониворликлар ишлатган ва ҳисобсиз тиллалар тўқдирган, ниҳоят шу дақиқага келтириб тўхтатган биров ухлайдир. Агарда сизнинг менинг тилимдан ёзиб берган талоқ хатингиз дуруст ҳисобланмаса, бу ухлагувчи менинг ҳалол рафиқам бўлиб, икки йилдан бери мен ҳам унинг кўйида саргардонман. Демак, сиз билан менинг орамизда шу биров учун кураш борадир. Лекин сиз шу чоққача менинг устимдан муваффақият қозониб келдингиз: қорачопончи, деб дор остларигача олиб бордингиз, Мусулмонқул қўлига топширдингиз, бу ишларингиз фойдасиз чиққач, исмимдан талоқнома ёзиб, икки йиллаб рафиқамдан айириб туришга муваффақ бўлдингиз, бу орада гуноҳсиз бир йигитни ҳам ўлдирдингиз. Ниҳоят, ўғирлик йўлига тушиб икки йигитингизни ҳам менинг қўлимда ҳалок қилдингиз... Энди менга жавоб берингиз-чи: бу ёмонликларингизда сиз ҳақлими эдингиз?

— Ҳақли эдим! — деди Ҳомид ва силтаб ханжарли қўлини бўшатиб чалқанча йиқилди. У қўлини бўшатган чоқдаёқ Отабек ишини тўғрилаган, яъни Ҳомиднинг қорнини шир этдириб ёриб юборган эди. Ҳомид ҳолсизланиб ётар экан, уни беш қадам наридан кузатиб тек турувчи Отабек заҳарханда ичида «ҳақлими эдинг?» деб сўради. Кучаниб «ҳақли эдим!» деди Ҳомид ва қўлидаги ханжарини Отабекка отди, ханжар Отабекнинг ёнига келиб тушди...

Отабек «кушхона» ўрнидан эшикка қараб қўзғалган эди, Ҳомиддан беш-олти қадам нарида ётган Содиқнинг «ҳимм» деган товуши эшитилди. Отабекнинг кўнгли алланучуклангани ҳолда майдондан чиқди...

Эртаси кун бутун Марғилон деярли Маликбойнинг майдонида воқе бўлган ишга жуда ҳайрон эди:

— Мутал билан Содиқ бўлса шаҳарнинг том тешар йигитларидан, улар қутидорникига ўғирлик учун борган бўлсалар, боргандирлар... Лекин шаҳарнинг катта бойларидан ҳисобланган Ҳомиднинг иши қизиқ! Хайр, Ҳомиднинг ўғирлик ҳунари ҳам бор бўлсин, буларни ким ўлдирган? Қутидор бўлса эрталаб уйқудан тургач, бу ҳангомани билибдир, жуда ажойиб!..

Кун чошгоҳга етганда Отабек сарой дарбозасидан чиқди. У ўзининг сўл қўлини дока билан ўраб боғлаган ва кўкрагига кўтариб ушлаган эди. Кеча Ҳомид ханжарли қўлини силтаб тортганда, ханжар унинг бош бармоғи орасини суякка етгунча шипириб кетган эди. Унинг оёқ олишида ҳам бир оз оқсоқланиш сезилар эди.

Саройдан анча узоқлашган эди, қаршидан ўзига қараб келувчи Раҳматни кўрди ва чор-ночор сўрашмоққа тўғри келди:

— Ҳа, мулла Раҳмат, саломатмисиз?

Раҳмат ошиқибгина Отабек билан кўришди:

— Қачон келдингиз, бек ака?

— Келганимга бир-икки кун бўлди... Нега хафа кўринасиз, мулла Раҳмат?..— Раҳмат уфлаб олди:

— Эй-й бек ака, бизнинг бошга тушганни душманингизга ҳам кўрсатмасин!

Отабек ажабсиниш туси кўрсатиб сўради:

— Нима бўлди, уй ичингиз билан саломатмисиз?

— Ўзингиз биласиз, бултур падар марҳум бўлган эдилар, бугун яна бошимизга ўлим тушадиган бўлиб қолди, тоғам Ҳомидни аллакимлар чавоғлаб кетибдилар!

Отабек кўзини олалантирган бўлди:

— Қаерда, кимлар, яраси қўрқинч эмасми?

Раҳмат воқияни қаерда бўлганлигини сўзлаб турмади:

— Яраси ёмон, ҳушсиз қолда қиқиллаб ётибдир. Қорнини тикдирмакчи бўлган эдим, жарроҳ бўлмайдир деди.

— Чавоғлағувчини айтмадими?

— Тил бўлса айтади-да,— деди Раҳмат,— йиқилиб ётган жойида яна икки йигитнинг ўлиги бор экан... Шулардан зарб олганми деб ўйлайман.

— Худо шифо берсин! — деди Отабек. Ажралишдилар.

Отабек уста Олимнинг кўчасига бурилгач, Содиқ эшигида уч-тўртта бел боғлаган кишиларнинг тобут яшаш билан машғул кўриб, тинчсизланиб кетди. Уста Олимнинг йўлагига кирар экан, Жаннат опа билан яна бир хотиннинг йиғи товушларини эшитди.

Жанозага таҳорат олиш учун обдаста ёнига ўтирган уста Олим Тошкент жўнаб кетган Шокирбекни орадан уч-тўрт кун ўтмай қайтиб келишига ажабсинган эди.

— Келинг, келинг, Шокирбек... Тошкент жўнамоқчи эдингиз?!

Отабек айвоннинг олдига ўтирар экан, кулди:

— Тошкентга бориб келдим...

Уста Олим унинг ҳазилини фаҳмлади-да, таҳорат ола-ола қизиқ воқиадан сўз очди:

— Марғилондан кетмаган бўлсангиз, ўзингиз ҳам эшитгандирсиз, Шокирбек; сиз билан менга таржимаи ҳоллари маълум бўлган Ҳомид билан Содиқни ва тагин Мутал деган яна бир йигитни Мирзакарим аканинг ҳовлиси орқасида ўлдириб кетибдилар. Ёмонлар ўз жазоларини топибдилар!

— Эшитдим,— деди Отабек ва тагин кулиб қўйди.

Уста Олим унинг бу кулгисига эътибор қилмаган эди, сўзида давом этиб сўради:

— Сиз буларни ким ўлдирган деб ўйлайсиз?

— Сиз-чи? — деди Отабек ва тагин илжайиб қўйди.

— Менга қолса,— деди уста Олим,— ўлдирувчи, албатта, Мирзакарим аканинг куёви Отабекдир... запис қилган-да, мен унга қойилман! Мен унинг Ўтаббой кушбегига қилган муомаласини эшитиб, юрагига балли деган эдим... запис йигит экан-да!

Отабек ўнгайсизланиб кетди. Уста Олим юз-қўлини артиб Отабекнинг қўлини олиб кўришмакчи бўлган эди, кўзи ўралган докага тушди:

— Қўлингизга нима қилди, Шокирбек?

— Пичоқ кесиб кетди...

— Ёмон кесдимми?

— Сал.

Уста Олим Отабекнинг ёнига ўтирди ва:

— Нега Тошкент жўнамадингиз, бирорта монe чиқиб қолдимиз? — деб сўради.

— Монe чиқиб қолди...

— Қандай монe? — деди уста.

— Монeми, — деди Отабек ва кулимсираб: — Мен сизга бир катта гуноҳ қилиб кетган эдим... Йўлда бора туриб гуноҳимдан ўкиндим-да, сизга тавба қилгани Қўқондан қайтдим... Агар сиз гуноҳимни кечирсангиз, мен шу дақиқада Тошкент жўнайман!

Уста Олим ажабланиб Отабекка қаради:

— Ҳазиллашасиз...

— Ҳазиллашмайман, агар сиз кечирадиган бўлсангиз, гуноҳимни ҳам ҳозир иқроқ қиламан!

Уста Олим кулимсираб сўради:

— Қани иқроқ қилингиз, бўлмаса.

— Илгари кечирингиз ваъда бериб қўйингиз.

— Менга қолса сизнинг ҳеч гуноҳингиз йўқ... Менга номаълум гуноҳингиз бўлса, кечирдим.

— Раҳмат, — деди Отабек ва сўради, — мен ким?

— Сизми, сиз Шокирбек!

Отабек уят аралаш кулиб қўйиб деди:

— Ана уста, менинг борлиқ гуноҳим сизнинг шу кунгача мени Шокирбек, деб билишингиздагина!

— Бўлмаса, сиз ким?

— Гуноҳимни кечиргансиз-а?

— Кечирганман.

— Мен сиз билган Шокирбек эмас, тошкентлик Юсуфбек ҳожининг ўғли ва марғилонлик Мирзакарим аканинг куёви — Отабек!

Уста Олим бир оз ўзини кейинга ташлади ва кўзига жиқ ёш чиқарди.

— Сиз-а? — деди, келиб Отабекни қучоқлади.. Бу фавқулодда ҳолга тушуна олмай қолган Сайфи ишини тўхтатиб дўконхонадан қараб турар эди. Уста йиғлаган ҳолда Отабекни қучоқлаб ўпди-да, айвонга кўрпача сола бошлади.

— Нима қилмоқчи бўласиз, уста? — деб сўради Отабек.

— Мен ўзимнинг янги меҳмонимни кўрпачага ўтказмоқчи бўламан! — деди кулиб уста Олим.

— Мен сизнинг кўрпачангизга кўп ўлтирганман, энди менга ортиқча такаллуфингизни ҳожати йўқ.

— Тўғри сўзламайсиз, Отабек, бу кунгача меним кўрпачамда ўлтириб юрган Шокирбек отли бир йигит эди. Энди мен ўзимнинг янги меҳмоним бўлган Отабекни сийламоқчи бўламан. Қани, Отабек, кўрпачага чиқингиз!

Отабек устанинг латифасига кулди-да, кўрпачага чиқиб ўтирди ва бу вақт Жаннат опанинг «шаҳид ўлган болам» деб йиғлаган товуши эшитилди-да, Отабек гуноҳкор бир юз билан уста Олимга қаради. У эса Отабекнинг бу қарашадаги маънони сезган эди:

— Зап қилгансиз, Отабек,— деди уста,— ёмонларнинг жазоси шундай бўладир... Ёнингизда кишиларингиз бор эдими?

— Йўқ.

— Уч душманга қарши ёлғиз ўзингиз?

Уста Олим Отабекка тушуна олмай қараб тургач, сўради.

— Ёлғиз ўзим! Худо ёмонга жазо берадиган бўлса, шундай бўлар экан.

Уста Олим тамом ажабда қолган эди:

— Субхонолло! Қандай юрагингиз бор экан, Отабек! Қўлингиздан бошқа ерингизда жароҳат йўқми?

— Йўқ. Бўксам устига бир оз ханжар учи тегиб ўтган бўлса ҳам, аҳамиятсиз.

— Худога шукур, Отабек! Сизнинг бу ишингиздан қайин отангизнинг хабари бор эдими?

— Йўқ эди. Бу ишни ҳозиргача бир ўзим ва бир тэнгри билди. Энди бу сирни билувчиларнинг учинчиси сиз бўлдингиз!

— Астағфурилло! — деб қўйди уста Олим.— Рақибингиз Ҳомидни биринчи мартаба уста Фарфи орқали таниганингизми?

— Биринчи мартаба танишим,— деди уфлаб олиб Отабек,— бунга ҳам сизнинг билан бўлган ошналимим кўмак берганликдан, сизга миннатдорлик қилишдан ожиздирман!

— Сизнинг ақллар ишонмаслик қаҳрамонлигингизга юрагим қинидан чиқиш даражасига етди, Отабек! Ҳомиднинг бу кейинги режасини қаердан билдингиз?

Отабек кулди:

— Худога шукурлар бўлсинки, менинг тортган оҳларимни қуруққа юбормай, кутмаган ердан сирни билдирди. Мен сизга ҳикоямни бошидан сўзлаб берайми ва ё Ҳомиднинг режасини билишимнигинами?

— Бошидан сўзлангиз, Отабек! — деди ҳовлиқиб уста Олим ва иш тўқиш ила машғул Сайфини сабзи тўғрашга буюрди.

Уста Олимни ҳикоя тингламоқ учун ҳозирланганини кўргач, Отабек деди:

— Таҳоратнинг сабаби ёдингиздан кўтарилди, шеклли!

— Кўтарилгани йўқ, Отабек, ёмоннинг жанозасидан, яхшининг ҳикояси фойдали кўринадир... Қани сўздан келинг!

Отабек ўзининг чин дўстига биринчи марта Марғилон келишидан тортиб ҳикоясини сўзлаб кетди. Унинг уч йил ичида бошидан ўтганлари бир соатли вақтга чўзилиб, Сайфи ошни сузиб келганда, йўлда учрашган Раҳмат билан ҳикоясини тугатди. Уста Олим Отабекнинг елкасига қоқиб дер эди:

— Сизда чин юрак бор, дўстим! Бу юрагингиз билан ҳеч вақт дард қолмайсиз, Отабек! Аммо мендан чин исмингизни яшириб келганингиз учун сизни айблаб олмайман. Бироқ жума кун кечаси Ҳомид изидан менинг ҳовлимга кириб-да, менга ўзингизни билдирмай кетганингизга хафа бўламан, худоё кўрсатмасин, бир фалокат юз берганда, нима бўлар эди?

Ошдан сўнг уста Олим шундай фотиҳа ўқиди:

— Душманларингизнинг йўқ бўлганлари чин бўлсин, севганингиз билан энди масъуд яшанг!

Отабек ташаккур этди. Тагин бир оз чой ичиб сўзлашгандан сўнг, Отабек дафтаридаги иккита хат чиқариб деди:

— Сизга оғир келмаса, бир хизмат топширмоқчиман, уста!

— Буюрингиз!

Отабек қўлидаги хатларни узатиб:

— Мен шу соатнинг ичида Тошкент жўнашга мажбурман. Шунинг учун сиз бу хатларни қайин отамни-кига ўз қўлингиз билан элиб берасиз.

Уста унинг бу гапига тушуна олмай қолди:

— Нега энди Тошкент жўнайсиз, ўзингиз...

— Ўзимга мумкин эмас, чунки... икки томсига ҳам

ўнгайсиз. Мен ҳозир кетишга мажбурман, балки ўзингиз ҳам англарсиз.

— Англадим,— деди уста ва,— гап-сўз босилаёзгач, келмакчимисиз.

— Балки...— деб тўхтади Отабек,— хатларнинг бириси қайин отамга, иккинчиси унга,— деди.

— Хўп.

— Қайин отамга ёзганим қисқа бўлгани учун, сиз унга мендан эшитганларингизни сўзлаб қондирарсиз. Қутидор билан ишингизни тугатиб қайтишингизда унинг хатини берарсиз, тузукми?

— Маъқул.

— Учрашганингиз тўғрисида менга маълумот ёсангиз, тагин миннатдор қилардингиз...

— Бош устига.

Шундан сўнг иккиси қучоқлашиб кўришгач, видолашдилар.

Отабек эшиқдан чиққанда Содиқни кўмиб келган кишилар қуръон ўқиб тарқалмоқда эдилар.

17

ХАЙРИХОҲ ҚОТИЛ

Миршаблар томонидан қўрбоши махкамасига сўроққа олиб кетилган қутидор қайтиб йўлакка кириши билан, минг хил ташвишда ўтирувчи Офтоб ойим ила Кумушга қайтиб жон кирган каби бўлди. Кумуш, отасининг олдига қанот ёзган каби югуриб, унинг соқолини силар экан, сўради:

— Сизга зарар бермадиларми, ота~~жон~~?

— Йўқ, қизим.

Офтоб ойим эрининг бу сўзини эшитиши билан Хўжа Баҳоваддин йўлига ўгириб қўйган етти танга пулини Тўйбекага бериб, дарров эшонниқига жўнатди ва шундан сўнг эридан сўради:

— Сизга айб қўя олмадиларми?

— Худога шукур, оқландим,— деди қутидор.— Чиндан ҳам менда қандай айб бўлсинки, ўзимиз ҳам бу ҳангомани уйқудан туриб пайқаган бўлсак. Уйимиз остини ёмонлар тешган бўлсалар ҳам, аммо киши сифмасли бўлганлиги мени оқликка чиқарди. Лекин киши сифадиган бўлиб тешилганда ҳам, мени айблай олмас

эдилар, зероки, уйимиз остини тешган муттаҳамлар албатта, яхши ният билан тешмаган бўлиб, молимиз ва жонимиз қасдида эканликлари маълум эди. Башарти, қотил мен бўлиб кўринганимда ҳам, молим ва жоним кўриғида ўғриларни ўлдирганлигим учун яна гуноҳкор бўлмас эдим. Ҳар ҳолда бу фожиа бизга зарарсиз бўлиб ўтдики, бунинг учун ҳақтоолога қанча шукур қил-сак арзийдир,— деди ва айвонга чиқиб танчага ўтиргач, Кумушдан сўради.— Ачанг келмадимми?

Офтоб ойим жавоб берди:

— Қаттиғ оғриб қолибдир,— ва сўради,— кимлар ўлдириб кетганини била олмадингизми?

Қутидор ажабсинаб хотинига қаради:

— Қизиқ сўз айтасан-а! — деди.— Бу ишга бутун шаҳар ҳайрон. Қилни қирққа ёрадиган донолар ҳам бир нарса тўқий олмайдилар... Аммо менинг кўнглимга келадиргани шулки, бизнинг молимизга кўз олайтурган ўғрилар беш-олти киши бўлиб, уйни тешаёзган вақтларида ораларига низо тушиб, бир-бирлари билан пичоқлашган бўлсалар керак?

Кумуш отасининг бу кашфига қарши тушди.

— Бу гапингиз тўғри эмас, ота,— деди.

— Нега тўғри эмас?

— Негаки, бир-бировларини ўлдиришиб, бизга зарар бермасдан қуруққина кетмас эдилар.

— Тонг отиб қолгандир, ёки улар ҳам ҳолдан тойгандирлар,— деб жавоб берди қутидор.

— Бу орада Ҳомид нима қилиб юрибдир, ўзига тузуккина бой киши эмасми эди? — деди Офтоб ойим, бу вақт Кумуш секингина онасига қараб олган эди.

— Ҳомид нияти бузуқ бир йигит эди,— деб жавоб берди қутидор.— Эҳтимолки, унинг топган давлати ўғирлик орқасидадир, кишининг давлатига қараб ҳукм юритиш қийин.

— Худойимдан ўргилайки,— деди Кумуш энтикиб ва даҳшатланиб,— ёмонларнинг жазосини ўзи берган. Ўғрилар тешиб олдимга чиққанларида мен нима қилар эдим? Оҳ, отажон! Мен ажалимдан беш кун бурун ўлар эдим. Қизингиздан ажралур эдингиз!.. Мени гафлат уйқуси босмаган бўлса, нега бир газлик пахсани кесар эмишларда ва бошимдан туйнук очар эмишлар-да, мен ҳеч нарса сезмас эмишман!

Офтоб ойим бошини чайқаб:

— Шуни айт, қизим! — деди.

Қутидор:

— Худонинг қандай ҳикматлари бордирки, шу кеча-кундузларда бизнинг теварагимизда қонли воқиалар кўрила бошлади: бугун никоҳ деганимизда Комилбекни ҳаммомда ўлдириб кетдилар, кеча уйимиз орқасида бир эмас, уч киши ўлдирилдилар. Худо охирини бахайр қилсин, энди!..

— Иншоолло ишнинг охири хайрликдир, отажон, — деди Кумуш, — чунки бизнинг молимизга кўз олайтириб ёмон ният билан уйимиз орқасини тешгувчиларни ер билан яксон этдириши истиқболимизнинг хайрлик фолларидандир, отажон!

Қутидор:

— Тўғри айтасан, қизим, — деди.

Кумуш ўзининг қўнғироқдек товуши билан давом этди:

— Бу мақтуллар¹ кимлар бўлса бўлсин, бизнинг уйимиз орқасига яхши ният билан келувчи кишилар эмас ва буларни тупроққа қоришдирувчи ҳам бизга хайрихоҳ бўлган қотил ва ё қотиллардир... Бизга мунча яхшилик қилган киши ким бўлса ҳам худо умрини берсин! — деди.

Қутидор қизининг сўзини кучлаб тушди:

— Бизга ёмон ният билан қараган бўлсалар, худо жазоларини берди. Бизга хайрихоҳ бўлганларнинг ҳам хайри жазоларини берар! — деди.

Кумушбиби, бу қўрқинч уйда ёта олмаслигини билдиргани учун, Офтоб ойим Тўйбекадан Кумушнинг буюмларини иккинчи уйга ташита бошлади. Қутидор эса бутун кун меҳмонхонасига келиб-кетиб турган кўнгил сўровчи ошна, ёр-дўстлари билан овора бўлди.

* * *

Шомдан сўнг қутидор эндигина меҳмонлардан бўшаб ичкарига кирган эди, меҳмонхона йиғиштириб қолган Тўйбека қутидор ёнига келиб деди:

— Сизни бир киши чақирадир.

— Қанақа киши, танидингми?

— Танимадим.

¹ Мақтуллар — ўлдирилган, қатл қилинган кишилар.

Қутидор эринибгина ташқарига чиқди-да, меҳмонхонада ўтирувчи таниш бўлмаган киши билан совуқгина кўришиб, сўради:

— Хизмат?

Уста Олим қутидорга кулимсираб олгач:

— Рухсатсиз меҳмонхонангизга кирганим учун кечирасиз,— деди.

— Айби йўқ, мулла! — деди қутидор ва қаршимақарши ўтиришдилар.

— Ёмонлар суиқасдидан саломат қутулишингиз муборак бўлсин!

— Тангрига қуллуқ бўлсин! — деди қутидор. Меҳмонхона қоронғулашиб кетгани учун ҳовли супуриб юрувчи Тўйбекага даричадан туриб буюрди.— Шам ёқиб чиқ, Тўйбека!

Шам чиқишини кутгандек уста Олим бошини қуйи солиб ўтирар эди. Қутидор «нима юмушинг бор менда» дегандек қилиб унга савол назари билан кўз ташлар ва қуръон тингловчи кишидек бўлиб ўтирувчи мажҳул кишидан таажжубланар эди. Ниҳоят, шам келиб тоқчага қўндирилгач, уста Олим сукутдан бошини кўтариб қутидорга қаради:

— Мендан таажжубландингиз,— деди ва қўйнидан мактубларни чиқариб, биттасини қутидорга узатди,— мендан ҳам бу мактуб ажиброқдир! — деб кулди.

Қутидор хатнинг унвонига кўз югуртириб чиққач, уста Олим айтгандек таажжуб ичида хатни очди... Ўқиб битиргач, у даҳшат ва таажжуб ичида тошдек қотиб қолган эди... Агарда унинг ёнида уста Олим бўлмаганда эди, эҳтимол у қай вақтларгача серрайиб қолар эди.

— Жон ва оилангиз душмани бўлган бир баалбахт энди ўз қилмишининг жазосини кўрди, билмадим Стабек уларнинг тотиқларини хўп бошлаб берди,— деди уста Олим ва давом этди,— шунинг билан сизнинг нажиб оилангиз даҳшатли фожиа даврларини кечириб, энди масъуд кунлар арафасига етди. Хатни ўқиб сизнинг даҳшатланишингиз эмас қувонишингиз, душманингизнинг юз тубан қилгани учун ҳақ таолога шукур айтишингиз керакдир!

Қутидор ҳушини бошига йиғаёзди ва уфлаб тин олгач, ҳаяжон ичида сўради:

— Мен билан Отабекни қаматтирган ва дор остига юборган Ҳомидми?

— Ҳомид!

— Талоқ хати ёзувчи Отабек эмасми?

— Ҳошо¹ ва калло² Отабек мундай гапдан хабар-сиз. Унинг отидан талоқ хати ёзгувчи ҳам шу бадбахт Ҳомид.

Бундан сўнг қутидор туриб ичкарига югурди, ярим йўлданоқ танчада ўтирувчи Офтоб ойим билан Кумушга қичқирди:

— Сир очилди!

Иккиси ҳам сачраб қутидорга қарадилар-да, бирдан сўрадилар:

— Нима, қандай сир?

Қутидор танчага бориб ўтирмади-да, айвон пешонасидан туриб, қўлидаги хатни юқори товуш билан ўқиб чиқди:

«Муҳтарам қайин отамизга!

Сиз билан мени қоронғу зиндонларга тушириб, дор остларигача тортган, бунинг ила ўзининг ваҳшиёна тилагига ета олмагандан кейин, менинг тилимдан сохта талоқ хати ёзиб дарбоза ёнидан ҳайдаттиришга муваффақ бўлган ва бир гувоҳсизни шаҳид этган Ҳомид исмли бир тўнғизни, ниҳоят икки йиллик саргардонлик сўнгида, ёрдамчилари билан тупроққа қориштиришга муваффақ бўлдим... Сизнинг шонли ҳовлингиз ёнида воқеа бўлган бу кураш, албатта, сизни ва уй ичингиз ҳам ёр-дўстларингизни анчагина тинчсизликка қўйган бўлса керак. Начораки, ёмонларни сизнинг ҳовлингиз орқасида рафиқам қасдида бўлганлари пайтида учратишга тўғри келди ва мен бу ишга мажбур қолдим. Бунинг учун, албатта, мени кечирарсиз умидидаман. Фақат сизнинг тинчсизланишингиз ва мардумнинг юқори-қуйи сўзи бўлмаса, сизга бошқа зарар бўлур, деб ўйлай олмайман. Сиздан бу улуг гувоҳим учун афв сўраб, ҳайдалган ўғлингиз — Отабек Юсуфбек ҳожи ўғли».

Аммо қутидор «ҳайдалган» сўзини ташлаб ўқиди. Мактуб ўқилиб битганда Офтоб ойим, айниқса, Кумуш қутидорнинг бояги ҳолига тушган эдилар. Кумушнинг

¹ Ҳ о ш о — шаксиз.

² К а л л о — шубҳасиз.

бу дақиқадаги ҳолини қалам билан чизиб кўрсатиш, албатта, мумкин эмас эди. У титрар эди, кўкарар эди, тўлғанар эди... Ҳозирги энг кучли ҳаяжон ва ҳиссиётни, ҳиссиётнинг аъло ифодаси бўлган ёш билан тўкар эди.

Қутидор ўз томонидан ҳам изох бериб чиқди:

— Мен билан Отабекни қаматиб дор остига юборувчи, Отабек тилидан сохта талоқ хати ёзиб бир-биримиздан жудо этувчи, Комилбекни ўлдирувчи, уйимиз орқасини тешиб, Кумуш қасдида бўлувчи — ҳаммаси ҳам шу баттол Ҳомид экан... Аммо бадбахтни икки кишиси билан тупроққа қориштириб кетувчи Отабек экан!..

Офтоб ойим титраган товуш билан:

— Уятсиз Ҳомид! — деди.

Кумушбиби:

— Бечора бегим! — деб қўйди.

Учови ҳам юракни тўхтатиб олиш учун анчагача жим қолдилар.

— Ўзи эсонмикин? — деб сўради охирида Кумуш.

— Хатига қараганда соғ,— деди қутидор.

Офтоб ойим сўради:

— Ўзи қаерда эмиш, хатни сизга ким келтирди?

Бу саволдан қутидорнинг эсига меҳмонхонада ўтирган уста Олим тушган эди. Ўрнидан иргиб турди-да, хотинига жавоб бермасдан ташқарисига чиқди. Уста Олимнинг қаршисига ўтирганда, меҳмонхонанинг юқори даричаси остига офтоб ойим билан Кумуш хат келтирувчининг сўзини эшитиш учун келиб тўхтаган эдилар.

Қутидор узр айтди:

— Келтирган хабарингиз таъсирида сизни унута-ёзибман...

— Мен буни пайқадим,— деди уста Олим кулиб,— шу йўсинда маккор Ҳомиднинг иблисона дасисаси¹ бир оилани тамом ишдан чиқараёзганким, бу тўғрида айниқса сизга сўзлаш ортиқчадир. Аммо арслон юракли Отабек ҳам бадбахтни шундоғ янчиб ташладики, бу жуда оз кишилар қўлидан келадиган ишдир!

— Ўғриларни ўлдирганда Отабекнинг ёнида неча кишиси бўлган? — деб сўради қутидор.

Уста кулди:

¹ Д а с и с а — макр, ҳийла, найранг.

— Отабекнинг танҳо ўзи! — деди.

— Уч кишига танҳо ўзи?! — қутидор ишонмаган эди.

— Азаматнинг ёлғиз ўзи! — деб уста Олим илгариги сўзини қайталади.

— Астафурилло. Нега бу тўғрида хабар бермаган?

— Сизга хабар бериб ўтиришни йигитлик отига эп билмай, ҳатто, менга ҳам бир нарса сездирмаган. Мен ҳали бу нуқсони учун айбласам: «Мен ўзимнинг ашаддий душманам билан танҳо курашиб ё жон бермоққа ва ё жон олмаққа қарор берган эдим. Шунинг учун ҳеч кимга ҳам билдирмадим» дейдир.

Қутидор бир томондан даҳшатга тушса, иккинчи жиҳатдан Отабекнинг дов юрагига ҳайрон қолар эди.

— Ўзига жароҳат олганми? — деб сўради қутидор.

— Бўксаси билан қўлидан яраланган бўлса ҳам, зарарсиздир.

Уста Олим қутидорнинг баъзи бир эътирозларига қарши, Отабекнинг қутидор томонидан қувланганидан тортиб, шундан бери Марғилонга етти-саккиз мартаба келиб кетганини, ҳар бир келишида ўзининг уйига келиб тушганини ва қалин ўртоқ бўлиб олганларини, шундай бўлса ҳам Отабекнинг ўзидан чин исмини яшириб юрганини, жума куни уста Фарфидан биринчи мартаба ўз рақибини танишини, ниҳоят бу кунгина унга чин исмини очганини сўзлаб чиқди.

— Талоқ хати-ку сохта экан, — деди қутидор, — нега бизникига бир келгани билан қайтиб келмади экан?

— Чунки унинг сўзига қараганда, сиз уни оғирроқ тариқа билан дарбозангиз ёнидан жўнатган экансиз, — деб изоҳлади уста. — Тошкентдан уйланишида сизнинг билфеъл бош қўшишингизни фақат қизингизни ундан чиқариб олиш учун қурилган бир ҳийла экан деб ўйлаб, қайтиб эшигингизга оёқ босмаган, ҳатто хотинини қозига чақириб тўғрисида фикри бўлса ҳам, сиз билан учрашишдан қочиб, бу фикридан ҳам қайтган, яъни сизнинг қизингиз бўлгани учун севган хотинидан ҳам кечмакка қарор берган!

Қутидор ҳали ҳам Отабекнинг руҳига тушуна олмаган эди:

— Мендан ўзи хафа бўлган бўлса, орага киши қўйса ҳам бўлар эди.

— Шундоғ қилса ҳам бўлар эди,— деди кулиб уста Олим.— Мен ҳали ундан шундай деб сўрасам, «ўзимга ишонмаган киши, киши сўзига кирармиди, деб ўйладим» дейдир. Куёвингизнинг қизиқ табиатини шундан ҳам яхши билиб олсангиз бўладирки, шу чоққача отоналари ҳам бу фожиадан хабарсиз эканлар!

— Қизиқ йигит,— деди қутидор,— мендан ҳам катта нодонлик ўтган!

— Ҳаммаси ҳам тақдирнинг иши, амак, бу орада сиз билан менинг ҳеч бир ихтиёримиз йўқ.

— Албатта йўқ,— деди қутидор ва сўради,— ўзи сизникидами?

— Бугун пешинда Тошкентга жўнаб кетди.

Қутидор тушуна олмаган эди:

— Нега, нега? — деб сўради.

— Нега, сабабини мен ҳам яхши тушуна олмадим.

— Қайтиб келадиган вақтини айтгандир?

— Бу тўғрида сўраган эдим, муҳмалроқ жавоб берди,— деди уста ва ёнини кавлаб хағни олди.— Бу хат кәримангизга бўлса керак, энди менга рухсат! — деди ва фотиҳа ўқиб ўрнидан қўзғалди.

— Мен сизга дастурхон ёздиришни ҳам унутганман, қўзғалмангиз!

— Раҳмат, амак, ҳозирча мени кечириб турасиз, аммо бафиржа катгароқ зиёфатни унутмайсиз,— деб кулди уста Олим. Қутидор уни кўчагача кузатиб чиқди.

Кумушбиби дарича орқасидан ҳамма гапни эшитиб олган ва ҳиссиётини юм-юм йиғлаб ўтказган эди.

* * *

Офтоб ойим Кумуш билан бошлашиб ичкарига кира экан, сўради:

— Ҳомиднинг ёмонлигини бизга улаштириб юрган пучуқ хотиннинг шумлиги ўз бошига етиб, ўлганларнинг биттаси ўшанинг ўғли экан, билдингми?

— Ўлганидан менга нима фойда,— деди Кумуш.

Офтоб ойим қизига ажабланган эди.

— Фойдасини кўриб турибсан-ку, ахир!

— Фойдаси Тошкентга кетиб қолганими?

— Кетиб қолган бўлса, тағин бир кун келар.

— Келмайди,— деди ўксиб Кумуш,— унинг ҳамма ҳаракати душманидан ўчини олиш учун экан!

— Ким айтди сенга?

— Хат олиб келганнинг сўзидан пайқадим.

Офтоб ойим кулди:

— Эринг сени ташлаб кетмас, кўрқма, қизим,— деди,— сенинг бошингга тикилган бу балоларни ўзининг ширин жонидан кечиб даф қилган Отабек, сени сира ҳам унутмас, сенга ёзган хатини отангдан олиб ўқиб кўр-чи олдин.

Кумушбиби йигидан қизарган кўзини катта очиб сўради:

— Менга хат ёзганми?

— Ҳалиги киши сенга атаб дадангга бир хат берди-ку, билмадингми?

— Билмадим,— деди, чунки у, уста Олимнинг «муҳ-мал жавоб берди» сўзини эшитгач, тамоман ўзини унутиб, берилган хатни пайқамай қолган эди.

Икки йилдан бери суратини кўз ўнгидан кеткизолмаган Отабекнинг юзини кўролмай, сўзини эшита олмаса ҳам, ёзган хатини ўқиб эшитиш Кумуш учун катта қийматга молик эди. Отасининг йўлақдан кириши билан латиф кўкраги кучли тин олиш ила кўтарилиб ташланди-да, гўё Отабек билан учрашадигандек юраги ўйнамоққа бошлади. Қутидор келиб, танчага ўтиргач, ўзига «омонатни топширинг» деган каби қараб турган Кумушга хатни узатди:

— Сенга хат.

Кумушбиби уялиб-нетиб турмади ва кимдан деб ҳам сўраб ўтирмади, дарров токчада ёниб турган шам ёнига бориб хатни оча бошлади. Шам қаршисида қизарган шахло кўзлари, ёш билан синган жингила киприклари, чимирилган тўсдек қора қошлари уни аллақандай бир ҳолга қўйган эдилар. Қош устига тўзғиб тушган сочларини тузатиб хатни ўқиди:

«Ой юзли рафиқам, қундуз қошли маъшуқам Кумуш хонямга!

Шайтон устаси бўлган Ҳомиднинг меннинг номимдан сизга ёзган талоқ хати ила менга қарши ёниб кетган юрагингизнинг нафрат ўти эҳтимол энди ўча туптан-дир. Сохта талоқ хатини олгая сўянгизда менга хитоб қилиб ёзган фикрларингиздан эҳтимол энди кайтаёзгандирсиз... Бу хатни ёзар экан, муҳаббатингиз билан тўлиқ бўлган юрагим муҳқиш бир ҳақиқат эҳти-

молидан япроқ каби титрар ва ўзининг тўлиб-тошган ҳасратларининг, фарёдларининг ифодасидан адашар эди... Сизга очиб сўзлай, гўзал рафиқам: гўё менинг бу мактубим сизнинг Комилбек учун ҳасратли ёшлар тўккан, ўтли оҳлар тортган чоғингизда эришар-да, унутилган, эскирган бир юракнинг арзини тинглай олмасиз ва ёниб турган юрак ўтингиз билан куйдирарсиз...

Аммо хатимни ўқимасангиз-да ва марҳумингиз учун тортган оҳингиз ўтида куйдирсангиз-да, менинг учун фарқсиздир. Нега дейсизми? Чунки сиз менинг шаръий рафиқамсиз — яхшилик билан-да ва ёмонлик билан-да мен буни исбот қилишга ҳозирман!

Уйингиз орқасида қилган адабсизликларим, хунхўрликларим учун мени кечирингиз... чунки мен бу ваҳшийликни ишлашда ихтиёрсиз эдим: ҳаётингизнинг, номусингизнинг сақланиши буни тақоза этар эди... Албатта, мен ишонаманки, сиз менинг бу яхшилигим учун миннатдорлик қиларсиз. Лекин мен бу миннатдорчиликка ўзимни сазовор ҳисоблай олмайман.

Мен ўшал кун кечаси душманлардан бирини ўлдирдим-да, сўнг даражада заифландим, иккинчи душмандан енгилишимни ва кўйингизда жон беришимни аниқ билиб роҳатланиб кетдим... Менинг учун кўйингизда ва оёғингиз учида жон бериш жуда ширин эди ва кўпдан бери гоям эди. Шу сабабли яқинроғингизда ўлмоқ учун, ўлар эканман, сўнг дақиқамда яна бир мартаба бўйингизни олиб ўлиш учун душман томонидан уйингизга очилган тўйнуқчага кирдим. Кирдим-да, сизнинг бўйингизни олдим, хафиф тин олгандаги латиф ухлаган товушингизни эшитдим... Шу вақт, субҳонолло... ўзимда кутилмаган бир куч сезган эдим, икки эмас, икки юз душманга муқобила¹ этишга ўзимда қудрат кўрган эдим... Мен ўзимга бағишланган куч манбаини жуда яхши англадим, мендаги бу ўзгариш манбаи уй ичида ухлагувчи бир малак эди... Сиз эдингиз!»

Кумушбиби хатнинг бу ўрнига етганда қизариниб, бир оз ўқишдан тўхтаб олди ва давом этди:

«Шундан сўнг иккинчи душмани туйнуқдан чиқмаёқ ишини битирдим. Бизнинг фожиамизнинг асл

¹ Муқобил — қарши туриш.

омили бўлган Ҳомид эса гўё менинг қўлимда мушук каби ўйин бўлган, уни кулиб туриб, ўйнаб туриб тилимаган эдим...

Эсингизда борми, мени дор остидан қутқазиб, менга янги ҳаёт бағишлаганингиз? Бу кеча ҳам бу иккинчи ўлимдан қутқазувчи ва иккинчи марталаб менга ҳаёт бағишловчи яна сиз бўлдингиз! Шунинг учун миннатдорлик этгувчи сиз эмас, мен бўлишга тегишман!

Сиздан эмас, отангиздан бир ўпкалашим бор: сохта талоқ хатини менинг ўз қўлим бўлиб, бўлмаганини ажрата олмаган. Гумонимча, бу сохта хат сизга ҳам кўрсатилмаган ўхшайдир, чунки, айниқса, сизнинг кўз ўнгиздан бу ҳақиқат қутула олмас эди... Ҳар ҳолда тақдирнинг бунчалик ўйинлари турган бир замонда биз нима ҳам қила олура эдик. Бу тўғрида мендан ҳам ўтган жойлари бордирки, сизнинг биринчи мартаба менга ёзган хатингиз маъносида даҳшатли суръатда ўзимни тағофилга солган ва хат келтирувчини суриштирмасдан жавоб хати бериб юборган эдим. Шунинг ила сизни-да, ўзимни-да Ҳомид қўлида ўйин бўлмоғимизга катта йўл очган эдим.

Баъзи эҳтимолларга қарши, сиз билан кўришмак менга муяссар бўлмади. Умримда биринчи мартаба кўнгил орзусига қарши бордим. Чунки, менимча, орадаги қора тикан супурилган эди. Бундан сўнг ҳамиша меники эдингиз. Мен Тошкентда юрарман, аммо кўз ўнгимда сизнинг ҳайкалингиз! Ажабо, бусиз менга мумкинми?!

Завжингиз Отабек».

Кумушбиби хатни ўқиб тугатди-да, югурганича ўйига кириб кетди. Унинг бу ҳаракатидан Мирзакарим қутидор билан Офтоб ойим ажабсиниб бир-бирларига қарашган эдилар. Кумушбиби қўлида иккинчи бир мактуб кўтарганича уйдан чиқди-да, шам ёнида икки хатни бир-бирисига солиштириб кўрди. Бу хат Ҳомиднинг Отабек тилидан ёзган талоқномаси эди. Бу икки хат биринчи қарашдаёқ, икки киши томонидан ёзилганликларини ўз оғизларидан сўзлаб турар эдилар.

Кумушбиби икки хатни қатор ушлаб отасига кўрсатди:

— Буларга қарангиз, ота! Бизни нечоғлик гафлат босган экан! — деди.

Қутидор қизининг мақсадига тушуниб, икки турли қўлни дарров пайқаб олди:

— Виждонсиз, иблис,— деб қўйди.

Кумушбиби Отабекнинг хатини буклаб чўнтагига солди-да, сохта хатни шамга тутиб ёндирар экан, отасидан сўради:

— Шу воқиядан сўнг куёвингиз аниқ келганми эди?

— Келган эди, қизим.

— Бечорани нега ҳайдадингиз-да нега мени, лоақал ойимни бу келишдан хабардор қилмадингиз?

— Мен унинг келишини бошқа гапга йўйиб, сизларга билдирмаган эдим...

— Қизингизни талоқ қилган бир кишини Тошкент деган жойдан эшигингизга келиши сизга гариб туюлмаганми эди?! — деб яна сўради Кумуш.

Қутидор уялиш ва ўқиниш орасида:

— Жаҳолат келса, ақл қочадир, қизим! — деб қўйди.

Офтоб ойим билан Мирзакарим қутидор Ҳомиднинг иблисона ишларига «тавба, тавба» деб муқобила қилсалар ҳам, аммо Отабекнинг фавқуллода юрагини сўз орасида «барака топкур», «умринг узоқ бўлгур!» билан қарши олар эдилар. Кумушбиби эса бутунлай бошқа қайғуда эди. Эру хотиннинг сўзлари Отабекнинг Тошкентга кетиб қолиши тўғрисига келиб тақалди-да, Офтоб ойим Кумушдан сўради:

— Сенга келишидан айтганми?

Кумушбиби силталаш назари билан уларга қаради ва кескин оҳангда жавоб берди:

— Айтмаган!

Эру хотин маънолик қилиб бир-бирларига қарашиб олгач, орада узоққина сукут бошланди. Кумуш отасига савол назари билан бир-икки қайта қараб ҳам қўйди.

— Келиб қолса, яхши! — деди ниҳоят қутидор,— келмаса, Тошкентга ўзимиз тушамиз-да! — деб хотинига қаради.

Бу гап Офтоб ойимга ёқмаганликдан юзини четга бурди. Аммо Кумуш отасидан рози қолиб, онасига қаради.

— Қизинг ҳар қайси ерда бўлса ҳам соғ бўлсин! — деди хотинига қутидор. — Эрига топшириб, сен билан менинг тинчгина дуо қилиб ўлтирганимиз маъқул ўхшайдир!

— Энди қизингизнинг бир ками кундош балоси эдими? — деди сапчиб Офтоб ойим. Қутидор хотинига кулиб қаради:

— Эри яхши бўлса, кундош балоси нима деган гап?!

— Эри минг яхши бўлсин, барибир кундош кундошлигини қила берадир. Машойихлар билмасдан «кундош» демаганлар.

Қутидор қизига қараб кулди ва хотинини юпатди:

— Ҳамма вақтга эмас, қўрқма!

— Менга қолса бир кунни ҳам кўп кўраман, кундош билан кечирилган кун кунми!

— Куёвингнинг шунча қилган жонбозлигини унутдингми?

— Нега унутай, — деди Офтоб ойим. — Келсин! Ма-на бош усти, болам бир эмас икки. Улдирки, қизимни кундош устига юборишга тиш-тирноғим билан қаршиман.

— Беш-олти кунга ҳам-а?

— Неча кунга?

— Менга қолса битта-иккита болалик бўлгунча турсин, деяр эдим. Сен бунга кўнмасанг, бир-икки ой туриб келсин, лоақал! Бир йигит қизингни деб икки йиллаб сарсон бўлганда, қизингни икки ойлик кундош азобидан хайф кўриш жуда уят, ахир!

Қутидор «битта-иккита болалик» сўзини айтганда Кумуш қизариб ерга қараган эди. Офтоб ойим эрининг кейинги сўзи билан анчагина бўшашди:

— Бир ойдан ортиққа мен рози эмасман, шунда ҳам куёвимнинг яхшилиги учун! — деди.

— Ана энди ўзингга келдинг, хотин!

— Ўзимга келсам-келмасам шартим ҳалиги, шунда ҳам ўзим бирга бориб келаман.

— Албатта, ўзинг бирга борасан, қудаларинг билан танишмоғинг ҳам зарур.

— Қачон юбормоқчи бўласиз энди? — деб сўради Офтоб ойим.

Қутидор бир оз ўйлаб олгач, Кумушга қараб жавоб берди:

— Отабек билан кетма-кет чопишмоғимиз ҳам унча маъқул кўринмайдир. Ундан сўнг қиш куни арава сифари ҳам қулай иш эмас. Шунинг учун орадаги уч ой қишни ўтказиб жўнармиз,— деди. Кумушнинг уч ой муддатни эшитгач, жуда ҳам ҳурпайиб кетгани учун бўлса керак.— Балки ўзи ҳам бирор ойларда келиб қолар,— деган сўзни-да қўшиб қўйди.

УЧИНЧИ БЎЛИМ

МУСУЛМОНҚУЛ ИСТИБДОДИГА ХОТИМА

Мусулмонқулнинг аҳолига бўлган жабру зулми ҳаддан ташқари кетди. Унинг истибдоди ўзга шаҳарларга унча сезилмаса ҳам, аммо марказ — Қўқон одамларини жуда тўйдирди. Унинг ўз кайфича ойда эмас, ҳафтада солиб турган солиқлари фуқаронинг терисини шилса, арзимаган сабаблар билан қорачопонларни остириб, кестириб туриши хосни ҳам эсанкиратди. Отигагина хон бўлиб ўтирувчи Худоёр ҳам, остириш, кестириш ва ёрлақаш ўз ихтиёрида бўлган Мусулмонқул майдондан олилмагунча ўзининг қўғирчоқ сифат юра беришини тунди. Кўпдан бери унга юрагида кек сақлаб келиб, аммо не тариқада нажотга чиқишини билмади, чунки у суянадиган Қўқон бекларининг «мана» деганлари Мусулмонқул ва кишилари томонидан осилиб, кесилганлар, қолганлари товуш чиқаришга мажолсиз эдилар. Атроф шаҳар ва қишлоқ беклари ҳам аксар Мусулмонқулнинг ўз одамларидан, улардан бир иш кутиш яна мумкин эмас.

Шаҳар халқининг ҳар бир табақаси деярли Мусулмонқул даккисини еб келган, магар уламо халқи ундан жуда рози, зероки, Мусулмонқулнинг биринчи суянчиги ўзининг одамлари бўлса, иккинчиси уламолар эди. У, уламо орқали ўз зулмини машруъ бир тусга қўйган, ўзи учун зарарли унсурларни йўқотишда уламолар-

дан «улул амрга боғийлиқ» деган фатвони олишни унутмаган эди. Уламонинг бу янглиғ истибдодни «боғийлиқ» ранги билан бўяб бериши мукофоти учун Қўқон ва Андижон каби шаҳарларга маълум мадрасаларни бино қилган ва бу мадрасаларга хизмати билан танилган уламодан мударрислар тайинлаган эди. Аммо Мусулмонқулга яқинлаша олмаган, яъни унинг хизмат ва марҳаматидан четда қолган «нимча» уламолар ҳам йўқ эмас эдилар.

Астойдил Мусулмонқулнинг оталигидан қутулишни ва мустақил равишда ҳукмрон бўлишни орзу этган Худоёр, ниҳоят қайин отаси билан курашда ўзига биринчи суянчиғ қилиб шу кейинги синф уламони олди. Мусулмонқул балосидан қутулгандан сўнг Худоёрнинг уларга қиладиган инъом ва эҳсонлари, берадиган мансабларининг нақддек ваъдаси баракасида бу кейинги табақа Қўқон муллалари ҳаракатга келдилар.

Мусулмонқул тарафдори уламолар унинг сиёсатини шариатга қанча мутобиқ¹ кўрсатиб келган бўлсалар, бу кейингилар ҳам ўшанча хилофи шаръий эканлигини исботга киришдилар.

Бошда бу ҳаракат, албатта, «енг ичида» бўлди ва бу ҳаракатнинг бошида Худоёрнинг ўзи турди. Биринчи галда яширин равишда Тошкент, Андижон, Марғилон ва ўзга шаҳарларнинг ишончли уламо ва бекларига Мусулмонқул истибдодидан қутулишда кўмак бериш учун мурожаатномалар йўлланди. Бу мурожаатномаларда Мусулмонқулнинг номашруъ ишлари, Қўқон одамларига қилган жабру зулмлари саналган, кейинги вақтларда хоннинг ўзи ҳам бу зулмлар қаршисида чидаб туролмаслик ҳолга келганлиги сўзланган, агарда бошқа шаҳар уламо ва ашрофидан кўмак бўлган тақдирда билфеъл Мусулмонқулга қарши кўтарилишга ҳозир турганлиги айтилган эди. Иккинчи галда Қўқон сипоҳларининг қипчоқдан бошқа қисмига яширин равишда, умуман ановиларга қарши ташвиқот юргизила бошланган эди.

Андижон, Марғилон, Наманган каби шаҳарлардан «хон бу ишни маслаҳат кўрсалар, биз ёрдамга ҳозирмиз» деган қуруқ ваъдалар келиб, аммо Тошкентдаги

¹ М у т о б и қ — мувофиқ, уйғун, тўғри келадиган.

Юсуфбек ҳожи тўдасидан амалий чораларини ҳам кўрсатилиб ёзилган жавоб мактуби олинган эди.

Мактубда айтилар эди:

«Сиз Хўқанд уламои киромларининг Мусулмонқул хунхўрлигидан фарёдга келиб ва шариати мустафони орага восита қилиб ёзган махфий хатларини олдик. Биз Тошкент уламо ва ашрофидан Домла Солиҳбек охунд, мулла Юсуфбек ҳожи, саркардалардин Қосим ва Ниёз қушбегилар, Каримқул ва Муҳаммадражаб қўрбоши ҳам Қамбар шарбатдорлар бир орага ўтиришиб воқиян Мусулмонқулнинг зулм ва тааддиси Хўқанд фуқароси ва айни замонда бўлак шаҳар ва қишлоқ кент аҳолиси устига ҳам беғоят ошиб борганлигини музокара ва муколама¹ қилишдик. Биз фақирлари ҳам Мусулмонқул ҳаракати беҳудасини шариатга хилоф, юрт ва эл учун музир², халойиқнинг осойиш ва умргузаронлиги³ важҳига халалдор деб билдик. Бу маънига у тождор амиралмуъминин мувофақат кўрсатсалар у бепарҳиз осиб⁴ тахту салтанатнинг ҳайдалмоғи беҳроқдир⁵ ва яна биз Тошкент мардумлари бу тўғрида ҳақиқат томонида собит қадам бўлмоққа тил беришурмиз. Башарти сиз киромлар ул бепарҳиз золимнинг мингбошилиқ вазифасидан тардид⁶ этишга аздилужон бел боғлаган бўлсаларингиз, биз фақирларнинг ақли қасиримизга бир андиша келадир. Андоғки, Тошкент Хўқанд ҳукуматидин юз ўгирган бўлиб худнафсига мустақиллик эълон қилсин. Бу тақдирда итоатдин бош тўлғаган Тошкент устига, албатта, Мусулмонқул золим қўшин торгар. Ушбу қўшин орасига сиз киромлар ўз одамларингизни кўпроқ киргизишга кўшиш қилиб ва яна жаноби тождор ҳам бирга келсинлар. Қўшин Тошкентга етган баъдида бизлар ташқаридан ва сизлар ичкаридан бўлиб Мусулмонқулни орадан кўтаргаймиз. Бу маслаҳат фақирларнинг ақли қосирларимизга кўп тафаккурлар баъдида келиб, яна раъйи савоб ўзларида бўлгай. Аммо бу тақдирда қон тўкилмасдан муд-

¹ Муколама — сўз юритиш, суҳбат.

² Музир — зарарли.

³ Гузаронлиги — яшаши, ҳаёт кечириши.

⁴ Осиб — офат, кулфат, тинчсизлик.

⁵ Беҳ — яхши, маъқул.

⁶ Тардид — рад қилмоқ, олиб ташламоқ.

дао ҳусулга ¹ келурму деб ўйлаймиз. Боз махфий қолмагайки, Тошкент беги бўлган зот борасида андиша лозим эрмас, зеро ул одам фуқаронинг осойиши йўлида жонбозлик қилувчи кишидир. Бизлар бамаслаҳат нима десак, у бўйин тўлғамас. Иншоолло, бул андишамиз киромларга маъқул тушган тақдирда жаноби тождорнинг ҳам раъйларини олмоқ ва имкони бўлса ул жанобнинг исм шарифларидан бизларга писанднома ёзмоқ маъқулдир. Токи бизлар ишонч бирлан муддаога шуруъ ² қилайлик».

Бу хат Худоёрнинг қўлига теккандан кейин, хатда кўрсатилган тадбирни жуда маъқул топди ва тезликда ўз исмидан ташаккур ва писанднома йўллади. Ижобатни олгандан сўнг юқорида мазкур Тошкент ашрофлари бир мажлис қуриб, ўтиришга Нормухаммад қушбеги (Тошкент ҳокими)ни ҳам чақирдилар. Мажлисда хондан ва уламодан олинган мурожаатномани ўқиб Нормухаммад қушбегига эшиттирдилар. Мажлисга йирилганлардан Юсуфбек ҳожи ва домла Солиҳбек охунлар қушбегининг пир деб инобат қилган одамлари бўлганлари учун, элнинг осойиши ва мамлакатнинг ободлиги номига бу таклифни, яъни Қўқонга қарши исён этган бўлиб туришни у ўз бўйнига олди. Бундан англашиладирки, Нормухаммад қушбеги ҳам ўзининг валинеъмати бўлган Муслмонқулнинг тутган сиёсатини юрт манфаатига хилоф деб билибдир.

Узоқламай Нормухаммад қушбеги Қўқондан бош тоблаб, ўз олдига мустақил ҳукумат эълон қилган бўлди ва Юсуфбек ҳожиларнинг ўйлаган тадбирлари айни кутган натижаларни бера бошлади. Итоатдан бош тортган Тошкентга қарши Муслмонқулнинг тепа сочи тик туриб, адаб бериш ниятида сафар жабдуғини тўзди. Тошкентга қарши, айниқса ғазабланган бўлиб кўринувчи Худоёр ҳам бу сафарнинг тадорикини баробар кўришди ва Муслмонқул билан бирликда Тошкент устига чиқдилар, йўл устида ҳам Тошкент билан яширинча сўз олишиб, хатти-ҳаракат чизишиб туришдилар.

Муслмонқул Чирчиқ бўйига келиб етганда, қушбеги бошлиқ Тошкент йигитлари ҳам сувнинг бериги юзи-

¹ Ҳусул — ҳосил бўлиш, қўлга кириш.

² Шуруъ — киришиш, бошлаш.

да ёв кутиб турган эдилар. Туш чоғида икки ёв бир-бирларига қарши келишдилар. Қўқонликларга дам бермайно Тошкент қўшини милтиқларга ўт берди. Мусулмонқул кутмаган жойда қўшинидаги бир дуркуми ўз устига ҳужум бошлаб ва бир фирқаси Тошкент йигитлари томонига қочиб ўтди. Мусулмонқулнинг ўз йигитлари саросималиқда қолиб, Мусулмонқулнинг мудофаасини-да ва қочишини-да билмай қолдилар. Ўз устига чуғурчиқдай ёпирилиб келмоқда бўлган қўқонлик ва тошкентликларга қарши ўзида куч йўқлигини билган Мусулмонқул бир от ва бир қамчи аранг қўшиндан чиқиб қочди ва бир қанча йўлгача қувланди. Бошлиқ орқасидан қочмоқчи бўлган қипчоқ йигитларига мунодий¹ нидо қилди:

— Қипчоқ оғайнилар! Бизнинг ҳамма адоватимиз Мусулмонқулга эди! Сиз оғайнилар илгари хон ёнида қандоғ хизматда бўлган бўлсаларингиз, энди ҳам ўша вазифада қола берасизлар ва лекин Мусулмонқулга тарафдорларингиз бўлса, тинчликча қўшиндан чиқиб кетсин!

Қипчоқ йигитлари ҳам бир ерга уюшиб, ўз тарафларидан мунодий қўйдилар:

— Биз Мусулмонқулни танимаймиз! Бизнинг бошлиғимиз Худоёрхондир!

Шундан сўнг қипчоқ ва ўзбек бирга аралашиб кетди, гўё ҳамма адоват Мусулмонқул билан бирга кетгандек бўлиб, икки халқ бир-бири билан кўришди. Ўн минглаб халқ янгидан Худоёрга итоат изҳор этиб, чин хонлик билан уни муборақбод қилишдилар. Тошкент халқи иззат-икром остида хонни ва Қўқон сипоҳини шаҳарга тушириб, ўрдада уч кун зиёфат бердилар. Зиёфат асносида иттифоқнинг фойдалари, тарқоқликнинг зарарлари сўзланди. Қушбеги ва Юсуфбек ҳожиларнинг таклифи билан Мусулмонқул ўрнига Ўғаббой қушбеги (Марғилон ҳокими) мингбоши белгиланиб, тўртинчи кун Худоёрхон қўшини билан Қўқонга қайтди.

* * *

Қиш чиқар олди. Мусулмонқул воқиасидан йигирма кунлар чамаси кейин эди. Муҳаммад Ражаб қўрбошининг уйдан икки-уч қайталаб киши кела бергандан

¹ Мунодий — жарчи.

кейин, Юсуфбек ҳожи иложсиз қолиб боришга мажбур бўлди.

Йиғинда Муҳаммад Ниёз қушбеги, Қосим мингбоши, Қамбар шарбатдор, Каримқул понсадлардан тортиб Тошкентнинг айтувлик ашроф ва аъёнидан ўн бешлаб одам бор эди. Меҳмонлар учун мева-чева, қуюқ-сууюқ тортилди. Зиёфат тўкин эди. Емак асносида Ниёз қушбеги сўзлаб йиғиннинг мақсади билан аҳли мажлисни таништира борди.

— Оғалар, инилар! Билиндики, оғайнилар бир тан, бир жон бўлсалар қипчоқ касофатидан қутулиш унча қийин тушмас экан. Бундан бир ой илгари биз қандай ҳолда эдик? Мусулмонқулнинг омонсиз қиличи оғайнининг бўғзида эди. Худо ҳожи акамизнинг умрини узун қилиб, бола-чақасининг эгилигини кўрсатсинки, аввало унинг ақлли тадбири, ундан кейин оғайниларнинг бир ёқадан бош чиқариши соясида Мусулмонқул балосидан енгилгина қутулдик. Аммо бу қутулишни чин қутулиш деб бўлмайди. Нега десаларингиз, оқ ит бўлмаса, қора ит тавоқ-қошиққа тегмакда. Ҳали биз қипчоқ элидан узил-кесил қутулганимиз йўқ. Анови Мусулмонқул бўлмаса, бошқа Алимқулнинг бош кўтариши аниқ! — деди қушбеги ва дастурхондан чўқиниб давом этди. — Нормуҳаммаднинг раъйини деб, ҳамма ихтиёр ўз қўлимизда бўлгани ҳолда, Ўтаббойни мингбоши белгилаб юбордик... Бу ҳам ўзимизнинг энг катта хатоларимиздан, мен ўша кундан бери ўз-ўзимдан бўғилиб юрибман: Мусулмонқулнинг ити бўлмаса, ўзимиздан мингбоши бўларлик одам қуриб қолувдими, дейман. Йўқ, оғалар, темирни қизигида сўқиб қолиш керак! Қачонгача биз шу қипчоқлар билан сан-манга боришиб юрамиз? Яхшиси шулки, бу бош оғриғиларни бирваракай орадан кўтариб тинчишайлик. Биз шу ердаги оғайнилар билан кенгашиб бир гапга тўхтаб қўйдик. Аммо бу маслаҳатнинг ҳожи акамизга ҳам маъқул тушмоғига шубҳа қилмаймиз. Бу ўйимизга хон ҳам бир нарса демаса керак. Қўқон, Марғилон, Андижон, Ўш ва бошқа ерларнинг оғайнилари ҳам бу гапдан бош тўлғамаслар! Нега десангиз, қипчоқлар барчани ҳам жонидан тўйдирди, — деди ва нос қовоғини қоқа-қоқа бир отимини тилининг тегига ташлади.

Юсуфбек ҳожи ҳалиги гап сўзланганда қўлидаги пиёласини чайқатиб оғир бир ҳолат кечирган ва чуқур

бир сукутга кетган эди. Бошқалар бўлса Ниёз қушбегининг сўзидан кейин бир кўздан деярли ҳожининг юзига тикилган эдилар. Ҳожи миқ этмай ўтира бергач, Қамбар шарбатдор ўзининг хипча товуши билан қушбегининг гапини кучлаб тушди.

— Сўзингиз жуда тўғри, қушбеги,— деди,— сиз айтгандек, бизга икки йўл бор: қипчоқни қириб йўйиш ва ёки бутунлай қипчоқ қўлида қолиб кетиш!

Юсуфбек ҳожи кўтарилиб Қамбар шарбатдорга қаради ва мажлисни ер остидан кузатиб чиқиб, яна жим қолди.

Каримқул понсад ҳожини туртмак мақсадида:

— Кенгашлик иш тарқашмас, деганлар. Ҳожи ака-миз ўйлашиб жавоб берсинлар-чи, ахир! — деб қўйди.

— Билмадим...— деди ниҳоят ҳожи,— сизларнинг муддаонларга тушунмадимми, ёки тушунсам ҳам ўзимга ётишиб келмадимми, ҳайронман!

Ниёз қушбеги бошини қашиб олди:

— Нимасига ҳайронсиз, ҳожи?

— Мақсадларингиз Қамбарбекнинг айтганидек қипчоқни кесишми?

Қушбеги иккиланмай жавоб берди:

— Кесиш!

— Сизларни,— деб истехзоланиб кулди ҳожи,— бу ишга нима ва ким мажбур қиладир?

Қушбеги ёронларига қараб олди:

— Саволингиз қизиқ,— деди,— сабаби бизлардан ҳам кўра, сизга маълум бўлса керак-ку!

— Дуруст айтасиз,— деди ҳожи бошидаги салласини олиб,— Мусулмонқулни ҳайдамоққа мажбур бўлган эдик — ҳайдадик. Барча ёмонлик ўшанинг боши билан бирга кетгандек қипчоқ оғайнилар ила тотувлашдик, қипчоқнинг эски адоватлари битди... Бас, бизга тагин нима керак?

Ҳожининг бу гапи мажлисни бир-бирисига алангла-тиб қўйди, аммо қушбеги сирни бой бермас учун тиришгандек қилиб кулди:

— Мусулмонқул энди тинч ётар деб ўйлайсизми?

— Албатта ўйламайман, лекин Мусулмонқул тинч-майдир деб хўлу қуруқ қипчоққа тиг тортиш ҳам ҳеч бир ақлга сиғадиган гап эмас. Ўзингиз, қушбеги, айтинг-чи, биз бу кунгача ёмонликни кимдан кўрдик? Қип-

чоқ отлиғ халқданми, ёки унинг саноглик бўлган бир неча кишилариданми?

— Нафсиламрни айтганда, биз қипчоқ деганнинг ҳар бирисидан ҳам дакки еб келамиз!

— Сўзингизда янглишлик бор, қушбеги! Агар сиз нафсиламрга қарасангиз икки халқни бир-бирисига совуқ кўрсатиб, адоват тухумини сочиб келувчи бир нечагина одам бор... Менга қолса мамлакатни тинчителиш учун шулар тўғрисида ўйлаш керак. Наинки, тўртта муттаҳамни деб бутун бир халққа ҳужум қилиш!

— Сиз айтгандек, ёмон тўрттагина эмас, ҳожи! Ҳар бир қипчоқ бизнинг елкамизга минмакчи. Бизнинг тавоғимизга тумшуғини тиқмоқчи — бунга қолганда ишни бир оз енгил ўйлаб турибсиз, ҳожи ака!

Қосим мингбоши:

— Ҳожи акамнинг ҳамма гаплари фақат раҳмдилликдан айтиладир,— деди,— аммо ўйлаш керакки, қипчоқ бу кунгача озгина оғайнининг қонини тўқдимми? Анови кун Маражаббек билан ҳисоблашиб кўрсак, Қўқоннинг ўзидан икки йилнинг ичида етмиш саккиз бек ўлдирилибдир! Ҳали бу ҳисобга фуқародан ўлдирилган бечоралар кирмайди!

— Мен бу ҳақиқатлардан тониб турганим йўқ, мингбоши! Аммо биз сенга сен, деб жавоб бермасак, бизники ақл ва инсоф доирасидан чиқмаса дейман...

Орадан биров ҳожининг сўзини бўлди.

— Ақл, инсоф билан иш қила-қила энди жуда тўйдик.

Ҳожи сукут қилди, ўзининг шунчалик гапларини ҳавога кетиб турганини, мажлиснинг Ниёз қушбеги руҳида борганлигини яхши сизди. Бундан ташқари Ниёз қушбегининг бундай бир фикрга келиши учун уни нима мажбур қилган, буни ҳам очиқ англади. Ниёз қушбегининг барча кинаси Ўтаббойнинг мингбоши белгиланган кунидан бошланганини, «мен турган ерда, қипчоқ мингбоши бўлсинми!» деган кек орасида бу фикр фақат унинг томонидан майдонга чиқарилганлиги Юсуфбек ҳожининг мулоҳазасидан ўтди. Мажлиснинг бошқа аъзоларига бўлса, иш йўғидан юмиш чиқаришга талабгор бекорчилар, деб қаради.

Албатта, эл фойдасидан кўра ўз манфаатини олдинга сурувчи бу чўталчи бекларга қарши ҳожининг со-

вуққонлик сақлай олиши ва асабийлашмаслиги мумкин эмас эди.

— Беклар,— деди у,— менинг ҳамма мулоҳазам юрт, эл манфаати нуқтасидан туриб айтиладир! Мен ҳеч бир вақт инкор қилолмайманким, ёлғиз ўз ғарази йўлида иш қилувчи палид кишилар қипчоқлар орасида бор бўлганидек, бизда ҳам йўқ эмас. Балки анови-ларда ўнлаб бўлса, бизда юзлаб бор. Бизнинг кўзимизга совуқ кўринган қипчоқвачча Нормухаммаднинг эл учун қилиб турган тўғри хизматини мен ўз умримдаги Тошкент беклари орасида биринчи мартаба кўраман. Буни сиз яхшилар ҳам инкор қила олмассиз! Бас, айб қипчоқда эмас, балки ўзининг манфаати шахсияси йўлида иш кўрувчи бошлиқларида ва қипчоқлар ўйлагандек гуноҳ қорачопонликларда бўлмай, балки унинг уч-тўртта маънисиз бекларида!..— Биродарлар! Ўрис аскарлари ўз ичимиздан чиқадиган фитна-фасодни кутиб дарбозамиз тагида¹ қўр тўкиб ётибди. Шундай маҳшар каби бир кунда биз чин ёвга берадиган кучимизни ўз қўлимиз билан ўлдирсак, сен фалон деб қирилишсак, ҳолимиз нима бўлади. Бу тўғрида ҳам фикр қилувчимиз борми? Кунимизнинг кофир қўлига қолиши тўғрисида ҳам ўйлаймизми, ёки бунга қарши ҳозирлик кўриб қўйганмизми?!

Ҳожи ўзини туголмай кўз ёшисини оқ соқсалига куйиб давом этди:

— Мана, биродарлар! Сиз ўз қипчоғингиз учун қабр қазиган фурсатда ўрис аскарлари бизга тўн ўқлайди. Сиз дунёда ўзингизнинг ягона душманингиз қилиб қипчоқни кўрсангиз, мен бошқа ёвни ҳар замон ўз яқинимга етган кўраман! — деди ва рўмоли билан кўз ёшини артиб ўрнидан турди.— Агарда дунёдан ўтаётган бир кексангизнинг маслаҳатига қулоқ берсаларингиз, бу фикрингиздан қайтинг, биродарлар. Йилло Юсуфбекни ўлдига чиқариб, бу шум ишингиздан мени ташқарида ҳисоблангиз! — деди ва мажлиснинг «ўлтирнинг тўхтанг» сўзига қулоқ солмай, ўтиришни ташлаб чиқди.

Ҳожи дарбозадан чиқмаган эди, Ниёз қушбеги хаҳолаб кулиб юборди:

— Вой ваҳиманг қурғур, ҳожи! Бугун кўкнори ичган экан, шекилли,— деди.

¹ Оқмасжидга демоқчи.

Бошлиқдан кулига рухсат берилгач, бошқалар ҳам кулишиб, орада ола-говур бошланди.

— Йўқ,— деди Қамбар шарбатдор,— ҳожи аканинг ёши қайтиб, кўнгли жуда ҳам бўшашиб кетибдир!

— Вой, хўвари ҳожи,— деди Ниёз қушбеги,— олдидаги овни кўрмай, узоқдаги ёвни кўрадир!

— Худди, худди!

Муҳаммад Ражаб қўрбоши бошини чайқаб Ниёз қушбегига қаради.

— Мен сизга айтиб эдим-а, қушбеги,— деди,— ҳожини ҳар нарсага кўндирсангиз ҳам, бу гапга кўндирилмасиз,— деб.

— Мен унинг кела бермай овора қилганидан ҳам пайқаган эдим.

— Кеча бир оз хомсиган эди,— деди Каримкул понсад.

— Иш бузилди-да,— деб қўйди Муҳаммад Ражаб қўрбоши.

— Нега бузиладир? — деб сўради қушбеги.

— Сиримиз очилди, албатта, ҳожи тинч ётмайдир.

— Сиримиз ҳали очилган эмас,— деди ишонч билан қушбеги,— агар биз, шу ўтирган оғайнилар бояги гапда собит қолсак, сиримизни яна яшириб кетиш мумкин!

— Масалан,— деб сўради Қамбар шарбатдор.

— Уша сўзимиз — сўз, иттифоқимиз — иттифоқми?

Мажлис тасдиқ ишорасини бериб:

— Албатта, албатта! — деди.

— Сўз битта бўладирган бўлса,— деди қушбеги,— ҳожининг иши жуда осон. Биз ҳозир сўзни бир жойга етказамиз-да, биримиз ҳожининг олдига бориб, маслаҳатингизни мувофиқ кўрдик, биз янглишган эканмиз,— деймиз,— албатта ҳожи ишонадир-да, ҳеч кимга сўзламай қўядир. Биз бўлсак, энг ичида ҳозирлик кўра берамиз, ана холос!

— Маъқул гап, тўғри маслаҳат!

— Маъқулликка маъқул,— деди қушбеги,— аммо гап бу ердаки, биз аниқ шу ишга бел боғлаймизми?

— Боғлаймиз, боғлаймиз!

— Баракалла,— деди қушбеги,— маълум бўладирки, ҳаммамиз ҳам яқдил эканмиз, энди бошқа гапга ўтсак ҳам бўладир.

-- Хонни кўндириб бўлармикин? — деб сўради Қосим мингбоши.

Қушбеги кулди:

— Хон кўнган ҳисоб,— деди.

Бу гап мажлисга унча англашилмади, шекилли, ажабланиб бир-бирларига қарашдилар.

— Изоҳ, қушбеги, изоҳ!

Қушбеги изоҳ берди:

— Мен хонни Тошкентдан жўнатиш олдида унинг холи вақтини топиб, бу фикримни бир даража арз қилиб ўтган эдим,— деди.— Бу фикрим хонга жуда маъқул тушган бўлса керак, сўзимни эътибор билан тинглаб турди ва жавобида: «Яхши. Ўйлашиб, тадбирлари билан менга фикрингизни ёзинг, мен ҳам ўйлаб кўрарман» деди. Менга қолса, бу тўғрида биздан хабар кутиб хоннинг уйқуси ҳам келмай ётгандир: бизга фақат ишнинг ўнақайини топиб хондан тасдиқ эттиришгина қолган!

— Хон тайёр экан бўлмаса! — деди кулимсираб Қамбар шарбатдор.

— Тайёр экан, тайёр экан!

Шундан кейин ишнинг ўнақайи тўғрисида музокара ва мувоаза¹ бошланди. Ҳар ким бир турли фикр баён қилиб узоқ бош оғритдилар ва натижада хонга қуйидаги нома ёзилди:

«Тождори мусулмонон, ҳоқон ибни ҳоқон шаҳаншоҳи навжувон тожи сари хушбахтон ҳузури ҳумоюн олийларига арзи убудият² адосидан сўнгра биз фақирулҳақир садоқат пешаи беназир қулларидан арзи бандалик шулдирки, навкарлари доималавқот ул жағобга қипчоқ халойиқи бепарҳизидин бирор осибн етарму деб харосидадирмиз³. Ва яна ул ҳаромзодаларнинг рўйи заминдин⁴ тарошламай туриб, у жаноби олийнинг таъминн амниятлари ҳам биз қулларича кўп хавфу хатар остида бўлганидек таҳмин қиливадир. Шу мулоҳаза ва андишалар баъдида биз Тошкент қулларидин бир нечаларемиз бир ерга жам бўлишиб, дурудароз⁵ тафаккур ва таҳайюрлар⁶ сўнгида, азбаройи у

¹ М у в о а з а — ваъзхонлик.

² У б у д и я т — қуллик, бандалик.

³ Х а р о с — қўрқув.

⁴ Р ў й и з а м и н — ер юзи.

⁵ Д у р у - д а р о з — узоқ ва батафсил.

⁶ Т а ҳ а й ю р — ҳайратланиш, ҳайронлик.

шаҳоншоҳнинг кўп замонлар бошимизга соябон бўл-моқлари умидида бар тақдир¹ ул тождорнинг хотири отери дарё муқтадоларига² писанд тушиб, ижобат оғоз³ қилсалар, бир маънини хўб ва садоқат мақосидига⁴ маҳбуб деб билдик. Андоғки, у халойиқ осибийларни ўн беш синни солидин болиғ⁵ ва етмиш ёшидан қуйи ҳар бир эркак зотини билотарахҳум⁶ қатли ом⁷ қулларича сазовордир ва илло ул муртадин⁸ бадтар жобр ва беҳирадлардан жаноби тождорга ҳар рўз, балки ҳар соат хавф бордир. Аммо бул тақрирни ўшал муайян қатли ом соати етмагунча ҳар бир беҳирад ва боғий бўлмаги яқин мажҳул одамлардан пўшида⁹ тугилмоғи маъқулдир. Ва лекин ул тождор бир соати саиди музаффарни муайян айлаб қаламравларидаги барча шаҳар ва кўйлар, қишлоқ ва кентларнинг садоқати зоҳир ва қалби тоҳир қулларига махфий номалар кўндириб, сак баччаларнинг қатли омга амри олийларни дариғ тутмагайлар¹⁰. Аммо Хўқанд фирдавс монанднинг¹¹ ўзида ул шақоват пешалар беҳад ва беҳисоб нуфусга молик бўлганлари важҳидан биз Тошкент навкарларининг иъонати бешакку шубҳа вожибдир. Сиз шаҳаншоҳ, ўша соати музаффарни тайин айлаб, биз қулларига хабар юборсалар, бунда лозим бўлган одамимизни қолдириб ва яна ҳар қайсимизга тегишлик бир юз, икки юз ва беш юз йигитимизни олиб, халойиқ кўзида гўё жаноби тождорнинг Мусулмонқули фалокатидин озодлиққа чиқиб мустақил соҳиби тож бўлганларини муборакбод қилмоқ учун юрган бўлиб, иъонатларига етармиз ва дарбозадан киришимиз он фажъатан у галаи сакларга ҳужум бошлаб, қатли омга қилич тортармиз, ва яна махфий қолмагайким, Тошкентнинг алҳол беклик мансабида ўлтирувчи қипчоқ Нормуҳаммад борасида қандоғ фармон бергайлар, бул маънида

¹ Бар тақдир — фойдаланиш мумкин бўлган эҳтимол.

² Муқтадо — бўйсунилган (кимса).

³ Оғоз — бошланиш, киришиш, ибтидо.

⁴ Мақосид — мақсадлар, муддатлар.

⁵ Ўн беш синни солидин болиғ — ўн беш ёшдан юқори.

⁶ Билотарахҳум — бераҳм, шафқатсиз.

⁷ Қатли ом — қиргин.

⁸ Муртад — диндан қайтган.

⁹ Пўшида — яширин.

¹⁰ Дариғ тутмоқ — аямоқ.

¹¹ Фирдавс монанд — жаннат сифат.

ҳам ишоратни дариф тутмасалар қуллерини андишадан озод қилган бўлгайлар. Ушбу болода ¹ мазкур маҳзи ² самарайи садоқат ақли қосирларимиз ҳусули натижасини биз қуллерига ушбу номанинг қосиди ³ қўлидан савоб ва хато, рад ва ижобат, писанд ва нописанд жавобини арсол қилсалар ва яна ўз фикри босавобларини изофа қилиб, қусур ва хатоларимизни танбеҳ этсалар, биз навқари бежавҳар ва босадоқати бефаросатларни дунё-дунё шоду хуррам қилиб, ул соябони марҳамат ва меҳрбони бошафқатнинг хизматларига камари хизматни берк боғлатган бўлур эдилар, ҳуволло алмуस्ताъин.

Садоқатингиз мажлисига жам бўлгувчи навқарларингиз — (имзолар)».

Бу нома эртаси кун хонга юбориладиган бўлиб, бунга махсус киши белгиланди. Мажлиснинг қўрқинчи Юсуфбек ҳожидан бўлган учун унга сохта қарорни эшиттирмак тўғрисиغا Муҳаммад Ниёз қушбегининг ўзи бевосита мажлисдан чиқиб кетди. Шунинг ила бу мажлис тарқалди.

2

ҚОРОНГУ КУНЛАР

Отабек Марғилондан қайтиб келгандан кейин ўн беш кунлар ўтказиб уста Олимдан бир хат олган эди. Уста Олим хатида қутидорга учрашганлигини ҳамма майда-чуйдаларигача ёзиб келиб айтар эди: «Сиз хиёнатни пайқагунча қайин отангизга қандоғ кина сақлаб келган бўлсангиз, ул ҳам сизга ўшандоғ киналик экан. Мени ва оиламни таҳқир этди, деб бу ҳақоратни умр бўйи унута олмаслигини тушуниб, ўт ичида юрар экан. Мендан ҳақиқат ҳолни англаб жуда шошиб қолди, ҳатто, ҳуши бошидан учди. Ичкаридан аниқ маълумет бера олмасам ҳам, аммо уларнинг ҳам қайин отангиз ҳолига тушганларини мулоҳаза қилдим. Қайин отангиз сизнинг ўтган ҳолингизнинг оғирлигини тасаввур қилолмагандек, душманларингизга берган жавобингизни тақдир этиш учун ҳам сўз тополмас эди. Ҳар ҳолда

¹ Б о л о д а — юқорида.

² М а ҳ з — холис, тоза.

³ Қ о с и д — хабарчи.

орангиздаги кинанинг душманингиз билан бирга супурилганига шубҳа йўқ».

Мактубнинг яна бир ўрнида: «Сизнинг қаерда бўлганлигингизни сўраган эди, мен билганимни айтдим. Келармикин деган эди, бунга ҳам ўзингизнинг ўшал муҳмал жавобингизни бердим. Фикримча, қишда бўлмаганда ҳам, кўкламга чиқиб ўзлари Тошкент тушарлар, деб ўйлайман».

Хатнинг охирида: «Сиздан бир кун сўнг Ҳомид ўлди. Ҳайтовур бир оғиз сўзсиз тўнғиз қўпибдир... Мен ўлар чоғида ҳам сизга бир тўхмат тўқирми, деб кўрққан эдим. Қутидорга ҳеч бир жарима ортмабдилар. Мақтулларнинг эгалари ҳеч кимни тутиб кўрсата олмагани учун маҳкамалар ҳам ишни текширмай қўйдилар. Уйлашимча, ҳеч ким билмаганда ҳам, сирни ўлган Содиқнинг онаси билса керак эди. Аммо унинг ҳам дами ичида, сўраганларга худодан кўрдим, деб жавоб берар эмиш. Бу хотиннинг қўлидан ҳар бир иш келадур деб ўйлаб, ўтган кун қайин отангизга айтдим: бегона хотинни уйингизга йўлатмасинлар ва четдан келган таомни емасинлар деб, ҳар ҳолда ёмондан хазар лозимдир», деб ёзар эди.

Бу хатдан кейин Марғилондан тиқ этган хабар бўлмади ва орадан икки ойлаб фурсат ўтиб кетди. Шунинг учун Отабекнинг кунлари қуёш ботиб чиққан сайин бир англашилмовчиликка, қоронгуликка кира бориб, ҳар соат аччиқ ва ё сучуклиги номаълум бир ҳол кечира бошлади. Баъзи кезларда у умид қучоғида шошиб қолар эди ва иккинчи вақтда ярамас, қора хаёллар билан энтикар эди.

Умидланган кезларда:

— Ой туйнуқдан тубанроқда, бугун бўлмаса эрта — чиммати қўлида, паранжиси устида, сарифми, қорами атлас қўйлаги эгнида дарбозадан кириб келгандек ва ўпкалагандек...

Иккинчи бир вақтда кимнингдир қуйидаги гапини эшитар эди:

— У ўзининг душманларини ўлдириш учунгина Марғилонга қатнаб юрган экан, ҳисобини тугатди-да, бедарак кетди-қолди. Тузукроқ жой чиқса, бериб қолайлик Кумушни... умри ҳам ўтиб борадир!

Ана шу қора хаёл уни чиндан ёниб турган бир ўт ичига ташлар ва шу чоқ ўзини мувоҳазага¹ бошлар эди: «Мен нега икки йил сарсон бўлиб юрдим-да, бу сарсонликнинг натижасига бориб чиққанда, шундай аҳмоқликка тушдим?!» дер ва Марғилон йўлини кўзлар эди. Аммо энди унга Марғилон бориш ўнақайи сира келмас: «Мен нега келдим-да, энди нега бораман ва нима деб бораман? Қизингизни Тошкент олиб тушар-сиз деб кутган эдим... Сиз олиб туша бермаганингиздан кейин ўзим қайтиб келдим, дейманми?» — Отабек мана шундай чучмал азоблар ичида кейинги кунларини кечира бошлади.

Ой тўлмасдан Марғилон қатнаб турувчи ўғлини энди уч ойлаб қўзғалмай қолиши учун Ўзбек ойим эскича яна қувониб кетди. «Кейинги қилдирган иссиғ-совуғим кор қилди, шекилли, бира тўласига Марғилон-ни тилига олмаёқ кўйди. Энди хотинига исиб, меҳмонхонада ётишни ҳам барҳам берса... ҳар нечук, дуодан қолмайлик!» деб Зайнабни домланикига қистар эди.

Отабек кейинги вақтларда савдога юришини тарк қилиб кўйгани учун, Ҳасанали ишсиз қолган, узун кун уйида бекор зерикканликдан, ҳожига айтиб бирмунча дастмоя билан гузардан баққолик дўкони очган эди. Отабек кўпинча меҳмонхонасидаги кутубхонадан унибуни ўқиб ўтирар, ўқишдан зериккан кезларида Ҳасаналининг дўконига чиқар ва гузардан ҳам зериккандан кейин боши оққан ёқларга, Солор бўйларигача кетар ва гоҳи Чуқур қишлоқ томонларига ҳам тушар эди. Аммо тушгани билан бурунгича ичмас, икки-уч, ортиб кетганда тўрт оёқ ила кифояланар, кўз ўнглари оз-оз жимирлашган, турли хаёллари бирмунча тарқалган ҳолда қайтар ва лекин Ҳасанали ҳам унинг бу кайфини жуда сийрак сеза олур эди.

Ўтган кун Чуқур қишлоққа тушган эди. Аср вақтларида қайтиб гузарга келди-да, хаёлат билан Ҳасанали дўконига ўтирди. Отгли, яёв ўткинчилар тўрт томонга қатнаб турадирлар, унинг бу кунги кайфи ўтачароқ кетган бўлса керак, уларни ғира-шира кўзга илгандек қарайдир.

Ҳасанали бир-икки уни кузатгандан кейин сўради:
— Марғилонга нега кетмай юрибсиз?

¹ Мувоҳаза — койиш.

Бу саволдан унинг кайфи тарқалгандек бўлиб, кўзлари мошдек очилди:

— Ҳафсала йўқ..

— Қайин отангиз кўнса, кўчингизни олиб келсангиз ҳам маъқул эди, қатнаб юргандан...

— Қайдам...

Илгари шундай савол чоқларида ўзининг ёлгон жавобларидан жуда ҳафаланар, Ҳасаналига ўтган гапларни бирин-бирин айтиб бергувси ва «Менинг уйланишимга сен сабаб бўлган эдинг, энди уни мендан ажратдилар!» деб ундан ўз дардига даво истагувси келар эди. Ҳозир ўзида ҳафалик, ўнгайсизлик сезмаган бўлса ҳам бошига «ўзим бормасам-да, Ҳасаналини юборишим ва кезини топиб ўтган гапларни отага ҳикоя қилишим керак эди», деган фикр келди. Бора-бора бу фикр унинг бошига жиддий ўринлашиб олди, шу тўғрида чинлаб ўйлаб кетиб кайфи ҳам тарқалаёзди. Дўконни ёпиб, Ҳасанали билан бирга кетди — йўлда, меҳмонхонада бирга ўтириб ош еди, дастурхон устида унинг ўйлагани фақат шу бўлиб қолди. Бироқ бу фикр қарор тусига кириб кета олмади, дақиқа сайин тарқалиб борган кайфидек турли монеларга учрай бошлади:

— Ҳали Марғилонда гшлар қалайикин? Улар яна айнаб қолмаганмикинлар? Марғилондан бир нарса пайқамай туриб, кишини овора қилишга арзирмикин?..

* * *

Бу кун қуёш очиқ ҳавода кезиши учун жим-жим товланиб, ер юзига кулиб қаради. Икки кундан бери қуёш бетини қоплаб, турли ерларга жон суви сепиш ила чарчаган баҳор булутлари бурчак-бурчакка тарқалиб борар эдилар. Уяларидан чиқиш биланоқ чумчуқлар чирқиллашиб, мусичалар ку-кулашдилар. Анови ар-ар теракка уя қўйишга ўйлаган бир жуфт қарруклар ҳам вижир-вижир қилишиб кенгаш очдилар. Подачининг товушини эшитиб, далага ошиққан онасига эргашиб қашқа бузоқ ҳам маъраб юборди. Модасига тегишгани учун томдаги каптар ҳам буқоғини чиқариб рақибининг теварагида яғрин бера бошлади... Қисқаси, букун уйғонишданоқ бутун коинотнинг яхши туш кўриб турганлиги сезилар эди.

Баҳорнинг бу кунги сеҳрли куни Отабекни ҳам қитқлади. Чойини наридан-бери тугатиб, Ҳасанали кетидан гузарга чиқди. У гузарга чиққанда Ҳасаналининг қўшниси бўлган Али, эринибгина дўкон тахтасини туширмоқда эди. Отабекни кўриш билан дўкон очишни тўхтатди:

— Бугун бўшмисиз, бек ака?

— Бўшман.

— Бўш бўлсангиз, Минг ўриikka — қимизга борар эдик,— деди Али,— Тўла ака бияларини яйлоққа солибдир!

— Дўконингиз-чи?

Али туширган тахтасини қайтадан жойига қўя берди:

— Дунёнинг иши битар эмишми, бек ака! Хўп десангиз, дўконни ёпаман!

Отабек ярқираб чиқиб келган қуёшга қаради:

— Ёпинг бўлмаса! — деди.

Отабек Ҳасаналининг дўкони воситасида Али билан яқинда танишган эди. У ичи кирсиз, серкулки, очиққина бир йигит бўлиб, бек билан гўё кўп йиллардан бери бўлган танишларча муомала қилар эди.

Бекка бу тасодиф жуда қулай келди, чунки уйдан чиқишданоқ унинг қасди бу кунни далада ўтказмак эди. Улар эт олдилар-да, яёвлашиб Минг ўриikka кетдилар.

Минг ўрик мавзуи отидан ҳам маълум — бунда минг чоғлиқ ўрик дарахти ўсгани учун бўлиб, Шивлиннинг сувидан бошлаб то Солор аригигача қатор-қатор ўриклар эди. Солорнинг нариги ёғи бийдек қир, эндигина кўм-кўк ўт гилами униб чиққан эди. Минг ўриkinинг этаги бўлган Солор бўйида уч-тўртта қозоқ ўтовлари тикилган эдилар. Иккиси Солор бўйига етиб Тўла аканинг келинчагига этни шўрва қилиш учун бердилар.

Али ўтовдан кийиз олиб, Солор бўйига ёзди. Келинчак ёстиқ, кўрпача ташлаб берди. Отабек ҳордиқ чиқариб ясланди.

Қуёш озорсизгина қиздирар эди. Енгилчагина эсанг шамол димоққа турли ўлан исларини келтириб урар эди. Бир неча қалдирғоч Солорнинг оқиши бўйлаб учар ва учган кўйи «валфажри» ўқир эдилар. Поёнсиз қирнинг юқори-қуйи ўринлари якранг кўкат ва кўз илға-

майдиган узоқликлари туманлангансимон кўриниш берар эдилар. Қушлар, қуртлар сайраши табний бир саз хизматини ўтаб, кишига ифодаси қийин бўлган бир сезги солар эдилар.

Отабек табиатнинг шу кўркем ва латиф кўринишига мафтун бўлиб бир оз ётгандан кейин, «Ул ҳам бўлса эди», деб ўйлади ва узоқ тин олиб қўйди.

Бу куннинг кўркемлигидан олган таассуротини Али ичига сиғдирилмади:

— Зап яхши кунми! — деди.

Отабек ҳам шу гўзалликни ўзига тотимай турган дардидан шикоятланди:

— Шундай кунларда каму кўстинг бўлмаса...

— Сизнинг ҳам каму кўстингиз борми? — деб Али кулимсиради.

— Йўқ, деб ўйлайсизми?

— Ҳаммада бўлганда ҳам, сизда йўқ, деб биламан!

— Масалан?

— Масаланми, — деди кулиб Али, — сизнинг билан стангизнинг обрўси қушбегида ҳам йўқ, давлат тўғрисида бўлса, очиқарли ерда эмассиз... Иккита тўтидек хотинингиз бек акам учун сочини тараб ўлтирадир... тагин қанақа каму кўст?

Кишининг бахтини юзакигина кўриб ҳукм қилгувчи Али унга қизиқ кўринди ва кулиб:

— Тўғри айтдингиз! — деди.

— Шукур қилиш керак, бек ака! — деди Али ва ўзининг бахтсизлигидан, топганини рўзгордан орттиролмай, шу кунгача уйланомай келишидан ҳасрат қилиб кетди. Отабек унинг ҳасратини диққат билан эшитди, ҳаётнинг зарбаси ҳар кимнинг ўз даражасига қараб ва лекин истисносиз¹ бўлганлигини тушунди:

— Дунёнинг иши шунақа экан, мулла Али! — деб уни юпатиб қўйди. Иккиси ҳам бир неча вақт жим қолдилар.

— Марғилонлик хотинингиздан болангиз бордир?

— Йўқ...

— Бўлса ҳам турмадим, уйланганингизга анча йил бўлган, шекилли?

— Турмади.

¹ Истисно — мустасно.

Али Отабекнинг каму кўстини шу боласизликдан деб ўйлаган эди:

— Боласизлик учун хафа бўлиш керак эмас, ҳали ёшсиз, бек ака!

Отабек жавоб бермади. Корсонда қимиз келди. Бек бир-икки зарангни ичгандан кейин, ясланиб кўкка қараб ётиб олди. Али бор товущини қўйиб ашула қилди:

Кўзларим йўл устида, келмайди ёр,—
Ушбу кенг дунё кўзимга бўлди тор!
Қай қароқчи тўсди ёримнинг йўлини?
Бундаги бахтсиз йигит йўл узра зор!

— Қўшилишмайсизми, бек ака?

— Ўзингиз яхши айтасиз, тўхтаманг!

Али бор овози ила ҳамма ҳунарини ишлатиб, ғазал тугагунча ашулани айтиб борди.

— Тузукми, бек ака?

— Яхши ашулачи экансиз!

— Ундоғ бўлса, устидан буни ичиб юборинг! — деди кулиб, бир заранг қимиз узатди. Бек қимизни бир симиришда бўшатди-да, энтикиб узоқ қирга қараб турди-да, юқоридаги байтни ўқиб оғиз ичидан минғиллади:

Кўзларим йўл устида, келмайди ёр!
Қай қароқчи тўсди ёримнинг йўлини...

— Қўқонга кетган сипоҳлардан дарак эшитдингизми, бек ака?

Отабекнинг хаёли бўлиниб, Алига қаради:

— Эшитмадим.

— Менинг акам ҳам кетган эди... Ой бориб, омон келишсинлар-да!

— Акангиз йигитмиди?

— Йўқ, мерган эди. Қўқон кетаётган ўртоқларига қизиқиб, борма деганга, кўнмади. Уруш эҳтимоли йўқми, шунчаки фотиҳа учун кетишгандирлар-а?

— Ким билсин, — деди бек ва бир оз ўйлаб қолгандан кейин, — бўлмас! — деб қўйди.

Корсондаги қимиз тугаб, шўрва ҳам ичилди. Дастурхонни йиғувчи келинчакка ўғил тилаб дуо қилингандан кейин, қўлига ўттиз чақа сурма пули бердилар ва қирни айланиб, бинафша териш учун кетдилар.

КИПЧОҚҚА ҚИРҒИН

Кечки соат түртларда Қоймос дарбозасидан қайтиб шаҳарга кирдилар-да, дарбозадан ўн одим нарида боши танидан олинган уч кишининг гавдасига йўлиқдилар. Отабек бу ҳолга тушулмади, чунки аҳёнда бир осиладиган гуноҳкор Эски номозгоҳ дорига элтилар эди. Шунга кўра дарбозабонни ҳужрасидан чақириб сўради:

— Булар қандай гуноҳкорлар экан?

Дарбозабон бекни таниб қўл қовуштирди:

— Тақсир, қипчоқлар!

— Гуноҳлари нима экан?

Дарбозабон ётган гавдаларга қараб олди ва бекнинг яқинига келди.

— Ўзлари биларлар-ку, тақсиримнинг... бегимга айтқулиги йўқ...

— Гуноҳлари нима, ахир?

— Ахир қипчоқлар-да, тўрам!

Отабек диққатланди:

— Қипчоқлар эканини билдим, аммо гуноҳлари нима деб сиздан сўрайман!

Дарбозабон қўл қовуштирганича Отабекка ажабланиб қаради.

— Аниқ хабарлари йўқми, тақсиримнинг? — деб яна сўради.

— Йўқ!

— Вой-бўй тақсир, бугун эрталабдан бери кўринган қипчоқни сўйиб юрдилар-ку! Гуноҳлари суриштирилмади, тақсир! — деди ва ўликларнинг ёнига юриб келиб изоҳ берди.— Ановисини уйдан олиб чиқиб сўйдилар, мановиси менинг ёнимда турган дарбозабон эди — раҳматлик. Мановисини танимайман ва лекин ўзи қипчоқ бўлса керак...

Отабек даҳшатланиб ёнидаги Алига қаради, Али эса ётган жонсиз гавдаларга қараб, лабини тишлаб турар эди.

— Кимлар ўлдирди? — деб Отабек даҳшат ичида дарбозабондан сўради.

— Бу ерга келгувчилар йигирма чоғлиқ эдилар, ўзимизнинг Тошкент йигитларидан ҳам бор, қўқонликлар

ҳам кўриндилар. Ўзлари ҳам қипчоқни қидира бериб ҳамма ёқни тозаям ғалвир қилиб юбордилар-да, тақсир... Қўқонга кетган бекларданми, хонданми, ишқилиб, шунақа буйруқ кепти-да, тақсир... Бизлар хизматкор одам — нимани билайлик, тўрам!

Отабек масалага тушунгандек бўлди ва даҳшат ичида Али билан йўлга тушди, ўттиз қадам босмай тагин икки ўликка учрадилар. Ўн одимда яна бир жонсиз гавда...

Энди Али сўрамай чидамади:

— Ноузанбилла, бу нима деган гап, бек ака?

— Сўраманг!

— Йўғ-а,— деди Али,— ахир ҳаммаси ҳам гуноҳ-кормикин?

— Гуноҳкор!..— деб заҳарханда қилди бек.— Му-сулмонқулни биларсиз, албатта?

— Нега билмай, икки ой илгари қочигини ҳам кўр-дим...

— Билсангиз,— деди бек,— буларнинг ҳаммаси ўшанинг гуноҳига ўлдирилган ўхшайдир!

— Шу ҳам гапми, худоё тавба!

Одим сайин бир ўликка учрар эдилар. Али санаб келар эди, гузарга етганда саноқ етмишдан ортди. Ҳали бу биргина тўғри кўчанинг ҳисоби бўлиб, кенг Тошкентнинг ўзга кўчаларини ҳам ҳисобга олганда фаже бир адад ташкил этиши маълум. Гузарнинг ичига кирганда қатор чизилган қирқ чоғлик ўлпқларни кўрдилар...

Кун асрдан оғиб шомга яқин, шунинг учун гузардаги дўконлардан очиги уч-тўртта, жумладан, Ҳасанали ҳам ярим очиқ дўкони олдида ўтирар эди.

— Соғ келдингизми, бек! Биз бу ерда юз хил васва-сага тушиб ташвиш тортдик,— деди Ҳасанали.

Отабек бошқа хаёлда эди. Ҳасаналининг сўзини гўё эшитмагандек сўради:

— Бугун дадам қаерда эди?

— Сиздан кейин ўрдага кетган эдилар. Бир соатдан кейин, шошганнамо қайтиб келдилар-да, сизни сўрадилар, шундан сўнг қаёққа кетганларини билолмадим.

— Қачондан бошлаб қипчоқни сўйдилар?

— Отангиз келиши биланоқ,— деди Ҳасанали ва энтикиб фожиани ҳикоя қилди.— Ой.. бек, раҳмсизлик бунақа бўлар экан... Худди қиёмат бўлди! Бечоралар

нима гуноҳ қилдиларикин? Уйда ҳалол касбини қилиб ўтирганларигача тутиб сўйдилар... Эй бечоралар, қандай гуноҳлари бор экан? Йигитлар тутиб келтириб турадир, жаллод бош кесиб борадир... Бу ногаҳоний қазодан эслари чиқиб кетган бечоралар йиглашадилар... Айниқса, бир бўёқчи... худди хум ёнидан тутиб келганлар — қўли бўёқ... Эй худо, мен нима гуноҳ қилдим, деб йиғлайдир... Чидаб бўлмади, дўконни ёпиб қочдим, кўплар ҳам қочдилар... тагин бир...

— Бас! — деди Отабек, Ҳасанали ҳикоядан тўхтади, чунки бекнинг юраги эзилиб оқиш даражасига етиб, Али Отабек билан хайрлашмасданоқ қочган эди...

Уйга бориб кечки ошни ҳам емади ва отасига ҳам учрашмади, гўё шу йиртқичлар дунёсидан яширингандек оқ кундаёқ тўшагига ётиб, кўрпасига бурканиб олди. Унинг бу ҳолига уй ичи тушунганлари учун, нима қилди, деб сўрамадилар ва ёнига ҳам келмадилар...

Юсуфбек ҳожи эрталаб чойни Отабек билан бирга ичиш учун меҳмонхонага чиқди. Отабек терсайганча келиб чойга ўтирди, отасига салом ҳам бермади. Чунки у ўз отасини қипчоқ қирғинининг бош омилларида деб қарор қўйган эди. Чой яримлаёзди. Орадан чурқ этган сўз чиқмади.

Ниҳоят, ўғлига енгиллик бериш ниятида ҳожи тилга келди:

— Хафа бўлма, ўғлим!

— Сизларга ўхшаб,— деди истеҳзоланиб,— қувонайми?

Ҳожи ўғлининг қандай фикрда ва нима учун терсайганини билди.

— Янглишасан, ўғлим!

— Ражаббекникидаги мажлисда,— деди заҳарханда билан,— бу йиртқичликнинг режачиси ким эди?..

Ҳожи энтиқди ва:

— Ражаббекникида бўлган мажлисни сен биласанми?..— деб сўради.

— Биладан.

— Билсанг,— деди ҳожи,— менинг устимга муцдоғ туҳмат ортишдан уял, бола!

— Ражаббекникида бу кенгаш бўлганмиди?

— Бўлган эди.

— Бўлган бўлса, тагин нега ўзингизни қуруққа оласиз?

Юсуфбек ҳожи ёш боладан кулгандек қилиб илжайди.

— Баъзи енгил муҳокамаларинг онангникидан қолишмайди, Отабек! — деди.— Мажлисдан хабаринг бўлган бўлса, ким қайси фикрда қолганини ҳам биларсан?

— Йўқ.

— Мажлисда нимадан баҳс қилинганини-чи?

— Мажлисда нима музокараси бўлганини ҳам билмайман ва лекин ўша мажлис фақат қипчоқларга қатли ом учун йиғилган экан, деб кеча ишондим. Мажлисингиз аъзоларининг сиздан бошқаси нега йигит тўплаб, Қўқонга кетдилар ва улар Қўқонга етмасларида-ноқ нега бу ваҳшат бошланди?

— Бу муҳокаманг тўғри. Аммо отангни ҳам шу жониворлар орасига қўшиб ўлтиришинг қисқалигингдир! — деди, кўзига ёш олди: — ўзинг ўйлаб кўр, ўғлим! Ўз қўлимиз билан ўзимизникини кесишимиздан мамлакат учун қандай фойда бор? Башарти, мен бу ваҳшатга иштирок қилган бўлсам, қайси ақл ва қандай маъфаатни қузатиб қўшилишган бўламан? Агарда менг юрт сўрамоққа ва шу восита билан бойлик орттирмоққа орзум бўлса, бошқалардан ҳам кўра ўз ўғлимга — сенга маълум бўлмасмиди? Нега ҳар бир нарсанга етган ақлинг шунга қолганда оқсайди. Нега ёнган юрагимга яна сен ҳам захар сочасан?!

Титраб ва тўлқинланиб айтилган бу сўзлар Отабекни ўқинтирди, ўлганнинг устига чиқиб тепиш қабилдан бўлган ўз ҳужумининг ҳақсиз эканига тушунди.

Юсуфбек ҳожи битта-битта ётиги билан мажлис ҳақида баён қилиб, ўзининг қарши тушганини ва уларга уқдира олмагандан кейин, мажлисни ташлаб чиқиб кетганини сўзлаб келиб деди:

— Бирор соатлардан сўнг орқамдан Ниёз қушбеги келиб мендан афв сўради ва мажлисинг у фикрдан қайтганини, ўзларининг хатога кетганларини айтди. Мен хурсанд бўлиб, бу ишнинг зарарини яна исбот қилиб чиқдим. Ниёз мен билан хайрлашар чоғида: «Жон ҳожи ака! Энди гап шу ерда қолсин, битта-яримта эшитгудек бўлса, биз ерга қарарлик бўлмайлик, ўлтиришинг катта илтимоси сиздан — шу!» деди. Мен бу иблисна алдовга учиб, бу тўғрида на сенга ва на Нор-

муҳаммад қушбегига оғиз очмадим ва уларнинг Қўқонга фотиҳа учун қўзғалишларидан ҳам ҳеч бир шубҳаланмадим... Эҳ, шайтонлар!

Ҳожи бир оз тўхтаб давом этди:

— Кеча эрталаб ўрдага борган эдим. Саҳн юзида уч-тўрт юз мусаллаҳ йигитларни бировни кутган ҳолда кўрдим ва илтифотсиз қушбеги маҳкамасига кирдим. Кирсам, Қўқонга кетган Қаюм понсад уч-тўрт йигити билан қушбегининг қаршисида турибди. Қушбеги қўлида бир қоғоз ушлаб, гўё эс-ҳушидан айрилган каби қотиб ўтирибдир. Мени эшикдан кўриб, сўзсиз-несиз қўлидаги қоғозни менга чўзди ва бошини тебратиб қўйди. Мен бир нарсага ҳам тушунмаган ҳолда бориб қоғозни олдим... Ўқидим-ўқидим-да, менинг ҳам ҳушим бошимдан учиб, қушбеги ҳолига тушдим. Бу қоғоз хоннинг ёрлиғи эди ва бунда тахминан шундай гаплар бор эди:

«Биз Туркистон мамлакатининг хони ўз қаламравимиз ва салтанатимиз учун қипчоқ тойифасини музир деб билдик. Бу янглиғ ҳукмимизни ўз қаламравимизда бўлган барча беқларимизга, ҳоким, қўрбоши ва даҳбошиларимизга билдириб буюрамизки, ушбу фармонимизни олган он дарҳол ўн беш ёшдан то етмиш ёшгача бўлган қипчоқ эр зотини қиличдан кечиргайлар ва ҳеч бир силаий раҳми восита қилмагайлар. Ушбу ҳукмимизни ерига етқузишда сустлик қилган мансабдор бизга итоатдан бош тортган ҳисобланиб, эиғ қаттиқ жазомизга маҳкум қилинур. Бу ҳукмимизни ижро эткувчи Тошкент ҳокими Нормуҳаммад қушбегига марҳамати шохонамиз шулдирким, гарчи сизнинг қипчоқ қавмига мансубиятингиз бўлса ҳам, Мусулмонқулни ҳайдашда бизга унутмаслик хайрихоҳликлар ва хизматлар кўрсатдингиз, бинсан алайҳи сиз бу жазодан маъфурдирсиз ва садоқатингизда боқий қолиб, амримизни ижро этишингизда шубҳа қилмаймиз!»

Қушбегига қарадим, ул ҳам менинг оғзимга қараб турар эди. «Буйруқни қачон олдингиз?» деб сўрадим. Ул жавоб ўрнига Қаюм понсадга имлади.

«— Мен олиб келдим!» — деди Қаюм понсад.

— Сиз Қўқондан олиб келдингизми? — деб сўрадим.— Чунки сен айтгандек беш-олти кунда Қўқонга бориб келиш сира ақлга сирмас эди.

«— Биз беклар билан Қўқон йўлида эдик,— деди Қаюм,— йўл устида хондан ушбу ёрлик келиб қолди. Ниёз қушбеги менга йигит қўшиб бу ҳукмномани ижро қилишда бекка ёрдам бермак учун жўнатди!»

— Бу сўз менга ҳамма шайтонотни очиб берди ва ўзимнинг иблислар томонидан алданганимни билдим,— эртадан бошлаб ҳукми ижро қилсак қалай бўларкин? — деб қушбегига қарадим.

«— Мен ҳам шуни ўйлаб туриб эдим...» — деди қушбеги ва Қаюмга қаради.

Қаюмнинг устодлари ишни кейинга силташимизни илгаридан кўриб қўйган эканлар:

«— Эртага қўйиб бўлмас!» — деди Қаюм.

— Нега? — дедим.

«— Негаки, эртагача қипчоқлар қочиб битадирлар!»

Мен Қаюмнинг сўзига қулоқ солмадим-да, қушбегидан эртанинг кенгашини сўраган бўлдим. Бу ҳолдан аччиқланган Қаюм ёнимга келиб ўлтирди.

«— Овора бўлмангиз, ҳожи ака!» — деди.

Унинг бу ҳаракатидан аччиғим қистади.

— Сизнинг билан менинг бу ишга аралашмоққа ҳаққимиз йўқ! — дедим.

«— Сизники бўлмаса тўғри, аммо меники бор!» — деди Қаюм.

— Буйруқ кимнинг отига? — дедим.

«— Қушбегининг!»

— Бас, сиз билан мен фақат у ёрдам сўрагандагина кетмон кўтарамиз, бошқа даҳлимиз йўқ! — дедим.

Қаюм заҳарханда билан ёнини кавлаб, иккинчи бир буйруқ чиқарди ва менга бериб:

«— Ўқингиз!» — деди. Ўқидим.

— Бас, биринчи буйруқни сиз олган экансиз, нега яна қушбегидан фотиҳа кутиб ўлтирибсиз?! — дедим ўт ичида.

«— Ҳар нарса бўлганда ҳам улугимиз деб сийлаб турган эдим...» — деди Қаюм.

— Эгасини сийлаган итига суяк ташлар қилмоқчисиз-да, баракалла! — дедим. — Борингиз, устодларингизнинг васиятини бажарингиз!

«— Хафа бўлмангиз, ҳожи ака!» — деди Қаюм ва қўлимдан қоғозни олиб қушбегидан сўради: «— Нима дейсиз энди, бек?»

«— Менинг кенгашимга кирсангиз, эртадан бошлайлик!» — деди қушбеги.

«— Сира иложи йўқ, қушбеги! Чунки барча шаҳар ва кўйларга ҳам фақат шу бу кунга, деб буюрган экан!» — деди Қаюм.

Қушбеги билан мен гўё тоғ остида босириқ бўлган эдик. Бошимизга ҳеч бир гап келмас эди. Қаюм ўрнидан турган ҳолда қушбегидан жавоб кутар эди. Қушбеги кўп фурсат ўтиргандан кейин, Қаюмга қўли билан чиқишга ишорат қилиб, «билганингизни қилаверингиз!» деди. Қаюм ёнидаги йигитлари билан маҳкамадан чиқди. Унинг чиқиши билан қушбегига дедим:

— Энди нима қиламиз?

«— Нима қилар эдек?»

— Ахир, қараб қола берамизми, вақт танг, қаршига биз ҳам йигит чиқарайлик!

«— Қўя берингиз, ҳожи!»

— Бечора гуноҳсизлар кесила берсинларми?

«— Кесила берсинлар!» — деди қушбеги, мен изтироб ичида унга тушунолмайд қолган эдим. У йиғи ичида тилга келди: «— Мамлакатнинг тинчлиги қипчоқларни кесиш билан ҳосил бўлса — майли, кессинлар! Юртнинг ободлиги гуноҳсиз қипчоқнинг қизил қонига қараб қолган бўлса — майли, ўлдирсинлар! Агарда нажотимиз қипчоқ тухумини қуритишда бўлса — мени ҳам оссинлар! Бу палидларнинг марҳаматига мен ҳам муҳтож эмасман!»

— Ҳозир инод¹нинг ўрни эмаслигини ҳарчанд уқдирмоқчи бўлдим, кўнмади. Ноилож, ёлғиз ўзим чиқиб қўлимдан келганча қипчоқларни қочиришга ҳаракат қилдим, теваракка кишилар йўлладим. Аммо тўрт юз жаллоднинг қаршисига чиққан бир кишининг уҳдаси, албатта, бир-бир кишича эди. Муттаҳамлар кўп бечоранинг ёстиғини қуритишга муваффақ бўлдилар! — деди ҳожи.— Мана, Отабек, ҳақиқат шул, киши тушунмасдан туриб бировга туҳмат тўқимайдир!

Отабек ўзининг ўринсиз гапидан уялганнамо ерга қаради ва бирмунча вақт фикрга кетиб ўтиргандан сўнг сўради:

— Йиртқичларнинг бу қирғиндан қандай муддаолари ҳосил бўларикин?

¹ Инод — ўжарлик.

— Мақсадлари жуда очиқ! — деди хожи. — Биттаси мингбоши бўлмоқчи, иккинчиси Нормухаммаднинг ўрнига минмакчи, учинчиси яна бир шаҳарни ўзига қарам қилмоқчи. Хон эрса Мусулмонқулга бўлган адоватини қипчоқни қириб аламдан чиқмоқчи! Менга қолса ўртада шундан бошқа ҳеч гап йўқ, ўғлим! — деди ва бир оз тўхтаб олиб давом этди. — Мен кўп умримни шу юртнинг тинчлиги ва фуқаронинг осойиши учун сарф қилиб, ўзимга азобдан бошқа ҳеч бир қаноат ҳосил қилолмадим. Иттифоқни нима эканини билмаган, ёлғиз ўз манфаати шахсияси йўлида, бир-бирини еб, ичган мансабпараст, дунёпараст ва шуҳратпараст муттаҳамлар Туркистон тупроғидан йўқолмай туриб, бизнинг одам бўлишимизга ақлим етмай қолди... Биз шу ҳолда кетадиган, бир-биримизнинг тегимизга сув қўядиган бўлсак, яқиндирки, чор истибдоди Туркистонимизни эгаллар ва биз бўлсак ўз қўлимиз билан келгусимизни ўрис қўлига қолдирган бўлармиз. Ўз наслини кофир қўлига тутқун қилиб топширувчи — биз кўр ва ақлсиз оталарга худонинг лаънати албатта тушар, ўғлим! Боболарнинг муқаддас гавдаси мадфун Туркистонимизни кофирхона қилишга ҳозирланган биз итлар яратувчининг қаҳрига албатта йўлиқармиз! Темир кўракон каби доҳиларнинг, мирза Бобир каби фотиҳларнинг, Фаробий, Улуғбек ва Али-Сино каби олимларнинг ўсиб-унган ва нашъу намо қилганлари бир ўлкани ҳалокат чуқурига қараб судрагувчи, албатта тангрининг қаҳрига сазовордир, ўғлим! Гуноҳсиз бечораларни бўғизлаб, болаларини етим, хоналарини вайрон қилувчи зolimлар-қуртлар ва қушлар, ердан ўсиб чиққан гиёҳлар қарғишига нишонадир, ўғлим!..

4

ОЙ ЭТАК БИЛАН ЕПИЛМАС

Чой тугалган эди. Отабек фотиҳа ўқиб, ўрнидан кўзгалмоқчи бўлди.

— Турма!

Юсуфбек хожи тарафидан берилган омирона бу буйруқ Отабекни қайтадан ўтириб қолишга мажбур этди ва отасига «нима хизматингиз бор?» дегандек қи-

либ қаради. Юсуфбек ҳожи бир сўз демасдан салласини олиб тиззасига қўйди. Бош қашиниб яна саллани кийди. Дадасининг салла олиб, бош қашиниши кейинидан кўпинча ўзини бир тергов остида кўрар эди. Шунинг учун яна бир мартаба дадасига қараб қўйди.

Чини билан ҳам ҳожининг тусидаги бояги ҳасрат ва қайғу аломатлари йўқолиб, уларнинг жойини шарқ оталиги вазияти олди.

— Марғилонда нима ишлар қилдинг?

Кутилмаган бу саволга Отабек нима деб айтишини билмай қолди. Жавоб ўрнига ҳовли томонга қаранди.

— Сендан сўраяпман, Отабек!

— Сизга хабар бергувчи нима ишлар қилганимни ҳам айтгандир...

— Жўн одамлар қаторида одам ўлдириб юрдим, дегин?!

Отабекнинг юзида кулимсираш билинди.

— Жўн одамлар қаторида эмас,— деди,— мажбурлар қаторида, зўрланганлар қаторида!..

Ҳожи ўғлининг киноясига тушунмади:

— Одам ўлдириш учун сени ким зўрлаб мажбур қилди?

— Ҳали билмайсизми?

— Билмайман,— деди ҳожи,— айтишларига қараганда, сени ҳеч ким мажбур қилмаган!

— Мени зўрлаган ва мажбур қилган эдилар, дада! — деди заҳарханда билан.— Йўқса, сизнинг ўғлингиз бўлган бир йигитнинг шаънига, албатта, одам ўлдириш уят ва номусдир.

— Ким сени мажбур қилди, ахир?

— Сиз, онам!

— Эсинг ўзингдами, йигит?

— Ўзимда,— деди ўғил,— сиз ўзингизнинг орзу-ҳавасингиз йўлида мени мажбур қилдингиз ва душманларимга йўлни катта қилиб очиб бердингиз, мен бу жониворликни хоҳ, нохоҳ ишлашга мажбур қолдим!

— Шундоғми,— деди ҳожи ўз гуноҳи ўқилига тушган ҳолда,— ундоғ бўлса, бизни кечир, ўғлим!

— Сизни гуноҳкор қилишга ва гуноҳингизни кечишга менинг ҳаққим йўқ, дада! Лекин гуноҳсиз бўла туриб, ҳам яна мувоҳаза остига тушганим учун ўзимни мудофаа қилишга мажбурман...

Ҳожи лабини тишлаб, бошини чайқади:

— Хом сут эмган бандамиз! — деди. — Хайр, бу айбни-ку бизнинг бўйнимизга кўясан, дарҳақиқат қўйишга ҳаққинг ҳам бордир... Аммо ораларингга ёмонлар оралаган экан, шунча муддатдан бери нега мени хабардор қилмадинг? Ёки бунда ҳам биров сени индамасликка мажбур қилдимми?

— Ҳеч ким мажбур қилмади, — деди, — аммо мени шу вартага ташлаган дўстларимдан... кўмак сўраш ҳам маъқул кўринмади...

Ҳожи бошини қўйи солди. Ўғлининг кейинги сўзи жуда унга таъсир қилган эди... Нима қилсинки, Отабек тўғри гапни айтар эди...

— Биз сени Тошкентдан уйлантирсак-да, — деди ниҳоят ҳожи, — катта хотинингдан ажратиш фикрида эмас эдик. Агар сен шу хаёл билан биздан сирингни яшириб келган бўлсанг, катта аҳмоқлик қилаибсан, болам!

Отабек дадасининг бу кейинги сўзига қарши ҳеч нарса демади, гўё ҳамма аламини юқоридаги икки жумла билан чиқариб юборгандек жимгина сомелик¹ даражасига тушди. Аммо натижани тезроқ эшитиб олиш учун унинг юраги қайнаган ошдек шопириллар эди.

Ҳожи давом этди:

— Кишининг бошига бир иш тушганда, дарров бировдан кенгаш ва ёрдам сўрайдир. Ҳатто, ота-онасидан ҳам сир сақлаган бир йигитни ўз ўғлим бўлиб чиққани менга қизиқ кўринадир. Қайин отанг менга бир хат ёзибдир, ўқиб-ўқиб мазмунига тушунолмамай қайрон бўламан. Ой сайин Марғилон бориб турар эди-ку, деб ўйлайман. Хатни икки-уч қайта ўқиб чиққандан кейин, билсам ҳақиқат шу эмиш... Мирзакаримнинг ёзганига қараганда бирмунча янглишлик ундан ҳам ўтган кўринадир ва лекин сенинг болалигинг олдида уники ҳолвадир... Яхшики бу ақлсизлигинг бошқаларнинг бошига кўринган... Ўзинг айт, агар менга шу касалингни бир оғиз билдирсанг, мен қайин отанга хат ёзмасми эдим, Ҳасаналини юбориб ҳақиқатни очмасмидим ва бу тақдирда одам ўлдириб юришларга қандай ҳожат қолар эди?

¹ Соме — эшитувчи, тингловчи.

Отабекнинг бошига бу гапларнинг бир ҳарфи бўлсин ўрнашмас ва ўзи кутган натижага бориб етиш учунгина қийналар эди.

— Шунчалик ишларни қилиб, нега охирда қайин отангга йўлиқмай келдинг?

— Шунга мажбур эдим.

— Марғилонга энди қачон борасан?

Отабек ўйлаб қолди. Чунки бу «қачон бориш» масаласини яхшилаб ешмак керак эди ва уни ешмак ҳам қийин эди, узоқ ўйлагандан кейин:

— Маълум эмас,— деди.

Гарчи бекнинг юраги ҳозир бўлса ҳам Марғилонга қараб учишга тайёр эди, бироқ унинг юрагидан кучли бўлган яна бир нарса «бориш» масаласини чуволтириб, «маълум эмас» бир ҳолга қўйган эди.

— Қайин отанг келин болани олиб шу ҳафта ичи йўлга чиқмоқчи экан! — деди ҳожи.— Тарихига қараганда хатнинг ёзилганлигига ўн кунлаб бор, эҳтимолки эрта-индин келиб қолсалар, тўрдаги уйни бўшаттириб, полос ёзиш керак эди...

У бу гапни эшитар экан борлиқ, йўқлиқ — ишқилиб аллақандай қизиқ бир ҳолат кечирди. Иссиқ бир нарса баданига тегиб кетгандек ҳуркиниб қўйди ва «ниҳоят, эндимми?» дегандек қилиб энтикди. Кўз ўнгидан бировнинг сурати ўтиб сархушланди ва тил билан англади бўлмаслик бир соғиниш чидамсизлиги ичида у ивирчивир ҳолатдан гангиб кўз очди. Кўз очди, бироқ ўзига «нима дейсан?» деб қараб турувчи отасига мувофиқ бир жавоб беришни билмади. Юсуфбек ҳожи эса ўғлининг бу сустиikka ўхшаб кўринган ҳолини ёмонга йўйди. Марғилон деган шаҳардан катта ўзини кичик олиб қизи ила келаётган Мирзакарим акага ўғлининг хўрлик келтиришидан чўчиди. Шунга биноан Отабекни эпақага олиш учун унга кулки туюлган бир қанча насиҳатларни чизди.

— Ўғлим,— деди,— сийлаганни сийлаш керак, энди сенга қадрсизланган бўлсалар, аммо бизнинг қошимизда уларнинг қадр қийматлари юқори. Қутидор бўлса кўз очиб кўрган қудамиз, хотининг бўлса бош келинимиз! Агар сен мени отам дейдирган бўлсанг, шуларнинг кўнглини олмоққа тириш! Қайин отангдан мени қувлади, деб кўнглинг олинмасин, чунки у бечора ҳам бир шайтоннинг васвасаси билан бу хатога тушган —

ҳар ҳолда ҳурматларини бажо келтир, Марғилон деган шаҳардан сенинг юзингни, деб келадилар.

Отасининг бу сўзлари унинг истиқболи учун яхши таъминотлар берар, гўё мажбурият остида ота насиҳатини қулоққа оладигандек бўйин эгиб ўтирар эди.

— Агар уларнинг келиш кунларини аниқ билсак,— деди ҳожи,— сен йўлдан қаршилаб кирар эдинг!

Отабек жавоб бермади.

— Ҳар ҳолда ўттаси кун мўлжал, сен чиқмасанг ҳам, Ҳасанали чиқсин, йўлга!

— Майли, чиқсин! — деди Отабек.

5

МАКТУБ

Ҳожи шу жавобдан кейин ўғлидан бир даража қаноатланди ва чойга фотиҳа ўқиб, ўрнидан турар чоғида ёнидан бир хат чиқариб узатди:

— Хатнинг ичидан чиқди. Келиндан — сенга бўлса керак,— деди.

Отабек мактубни олиб отасининг кетишини кутиб қолди. Хат саккиз буқланиб, қизил ипак билан бирикки еридан чатилган ва Отабекка аталган эди. Отасининг узоқлашини кутар экан, юраги ёмонлаган оддек типирчилар эди. Тикилган ипақларни сўқди ва мактубни очиб оч кўзини ишга қўйди:

«Юсуф савдосида беқарор Зулайхо исмидан, Мажнун ишқида йиғлаган Лайли отидан — сизга бошимдаги сочларимнинг тукларича беҳад салом. Мендан — ҳадду-ҳисобсиз гуноҳ, сиздан кечирिश. Ўтган ишга саловат. Чунки шу икки йил ичида кечирган қора кунларни эста олиш менинг учун ўша кунларни қайтадан бошдан кечирिशлик сивгари, ул кунларни сиз унутинг, унутманг, аммо мен унутдим. Шунинг учун сўзимни ўзимнинг охирги ҳам чин бахт ислари ҳидлаган тарихидан бошлайман.

Сиз — қочқоқсиз, нари-бери тил учидан менга бир нарса ёзгандек бўлиб қочгансиз, икки йил бўйи Марғилон келиб юришларингизни мен — ўзимча ечдим, лекин топиб ечдим: сизнинг барча машаққатларингиз — душманларингиздан ўч олиш учун бўлганини англадим. Йўқса, мени кўрар эдингиз, кўргингиз кел-

маганда ҳам бошқалар сизни кўрар эдилар, тўғр эдилар... Мен каби бахтсиз, мен каби говгаси кўп сизни зир кетириб, жондан тўйдирган бўлса, ажаб эмаски, қоча бошлагансиз... Қочсангиз қочиб кўрингиз, аммо мен бу кундан бошлаб, бировларни қувишга бел боғладим. Отам билан отам рафоқатларида хизматингизга — чўрилигингизга эрта-индин юраман, севганингиз кундошим олдида қадру қийматининг нима бўлишини ҳам биламан... Сиз олижанобсиз: эски қадровлик ҳурматига, кўнгила учун кулиб боқарсиз... Лоақал шугина билан ҳам бахтсизни масъуд қиларсиз! Аммо... севганингиз — кенжангизнинг жеркишларидан, қарғишларидан беҳад кўрқаман, ўзимда йўқ кўрқаман. Шу яқин срадаги унинг билан бўладиган масъуд дақиқаларингизда худо йўлнга ваъда олингиз — мени сгритмасин, рақибам келди деб ўйламасин. Ниҳояти мақсадим икки дўстга бир чўрлик ва шу муносабат билан бировларни кўриб юрини...

Хатим охирида шуни ҳам айтиб қўйай: ўч қайтиб, мен ҳам кўчадан ҳайдалмасам эди, деган хавф ҳамиша кўнглимда. Агар худо ёрлақаб эшигингизда ўриналашиб олсам, у ёгини ўзим билар эдим...

Эрта-индин кўзимга йўл кўринур
Йўл босишлик кўнглига бир умр кўринур...

3 ҳамал, Маргилон, Кумуқингиз ёздинг.

Отабекнинг севишчи ичига сиғмаслик, ўзини йўқотиб қўйган ҳолда илжайр эди. Хатни иккинчи қайта ўқиб чиқиб, яна севина бошлаган эди, кечаги манзаралар унга кўриниш бергандек бўлдилар. У сесканди, кўз ўнгидан кечаги мазлум гавдалар бирма-бир ўтиб, у ошиғич равишда хатни буклади ва улардан яширгандек чўнтагига тиқди, ирғиб ўрнидан туриб кетди...

Кўчани бир айланиб келгандан сўнг, бояги манзаралардан бир оз қутулгандек бўлиб, яна мактуб эсига тушди. Меҳмонхонанинг даричасига қия турган ҳолда хатни яна ўқиб чиқди. Лекин бу хат ҳам боягидек севинч эмас, кечаги мазлумларга таъзия тутгандек оғир маъно берди: «Аммо... севганингиз — кенжангизнинг жеркишларидан, қарғишларидан беҳад кўрқаман...» боя нима учун севинганига ўз-ўзидан ҳайрон бўла бошлади. Чиндан ҳам мактубнинг мунда кўчирилган

жумласи, ўйлаб қараганда, ҳеч қандай қувончга йўл қўймаслик даражада қора маъноли эди. Бу жумла келасидаги англашилиб битмаган, лекин бўлиши аниққа ўхшаган ярамас ва тинчсиз бир ҳаётнинг гўё муқаддаси эди...

Отабек Кумуш айтгандек кундош, яъни Зайнабдан унча қўрқмаса ҳам, аммо дарднинг энг давосизи бўлган онаси тўғрисида юраги титради. Умрининг энг қимматли кунларини огулаган, икки йил бўйи давосиз дардга мубтало қилган, ярамас ва ишончсиз йўлларда санқишига сабаб бўлган ўз онаси эмасмиди? Рақибларга, душманларга йўл очиб берган шу онанинг орзу-си эмасмиди?

Бутун шаҳарни алғоқ-далғоқ қилиб кўҳли қиз қидирган, ниҳоят чиройлиликда танҳо, ақллиликда якто топиб, тўйлар, томошалар, орзу ва ҳаваслар билан ўғлига «хотин бу бўлибдир!» деган, ифтихор ва мағрурийат ила тақдим қилган севикли келини устига гўё ўчакишгандек бўлиб келадирган Марғилон парисига нима ва қандай муомала қилар эди?

Кумуш кундошининг жеркишидангина чўчиган бўлса, Отабек бу чўчшни ўзининг кўланкасида қолдирадиган онаси тўғрисида тамом ақлини йўқотиб қўйди.

6

ЎЗБЕК ОЙИМ — ОҒМА, ЗАЙНАБНИНГ ДАРДИ

Юсуфбек ҳожи чала-думбул табиатли хотинининг феълени яхши билгани учун ўтган воқиаларни, яъни Отабек сирларини унга очмасликка қарор берган бўлса ҳам, аммо марғилонлик келин ва қудаларнинг келишларидан хабар беришни лозим топди. Чунки хотинининг марғилонлик келинга бўлган адоватини Отабекдан ҳам яхшироқ билар ва унинг: «Ўғлингиз Марғилондан уйланмади, бир балодан уйланди!» деб қиладирган шикоятларини ҳамма вақт эшитар, доимо иссиқ-совуқчи домла, хўжаларникида бош оғритиб юришини ҳам билар эди. Шунинг учун ўз тарафидан Ўзбек ойим тушқирни яхшилаб эбга олмоқ, юз қизартирадиган ишларга қарши чораларни кўрмак фикрига тушди.

Чолу кампирнинг ҳар бир ўтиришларида сўз Ўзбек ойим томонидан бошландими, албатта, ноқобил ўғил билан марғилонлик «анди» келин устида бўлар ва унинг учун энг аҳамиятли масала фақат шутгина бўлиб кўринар эди.

Бошқа кезларда кампирнинг бу тўғридаги дод-ҳасратини кулгулик билан ва кам хафсалалик билан эшитса ҳам, аммо бу гал Ўзбек ойимнинг ўша эски ашуласини ортиқча бир тўзимсизлик орасида кутар эди. Кампирнинг дарди ғўзада, сичқоннинг кўзи донлик кўзада, деганларидек, бизнинг Ўзбек ойимизнинг ҳам дарди юзада эди. Сўз уринди, сўздан — сўз чиқди, ниҳоят ҳожининг кутганидек ўғил ҳасрати ҳам бошланди:

— Аҳмоқингиз бир оз эсини йиққан кўринадир,— деди Ўзбек ойим,— ҳайтовур уч ойдан бери Марғилонни эсидан чиқариб қўйди.

Ҳожи кулди:

— Иссиғ-совуғинг кор қилгандир...

— Билмадим... Ҳар нучук сув қуйгандек бўлдиқолди! Илоҳи эм тушган бўлсин...

Ҳожи кулиб:

— Илоҳи эм тушсин! — деди.

Ўзбек ойим эрининг истеҳзосига тушуниб қолди ва лаби-лабига тегмай бобиллай кетди:

— Нега куласиз,— деб депсинди,— бу кунгача кулиб-ку, ўғлингиздан ажралаёздингиз! Эндигина сиз ҳам... худоё тавба қилдим!

— Зўри беҳуда миён шиканад!

— Илоҳи сўзингиз қурсин! — деди Ўзбек ойим,— мен тўғрисини айтсам бу гапларнинг ҳаммасига сиз сабаб бўлмоқдасиз, эр! Яккаш кулиш, яккаш кулги! Ундан кўра ўғил-қиз ўстиришга уқувим йўқ, деб айтинг!

Ҳожи тагин кулди:

— Ҳа, уқувим йўқ, ойимча!

— Кулинг-а, кулинг! Худо ўлим берсин кулгуга! — деди Ўзбек ойим ва аччиги билан юзини четга ўгирди.

— Менга қара, хотин! — деди ҳожи жиддий тусда. Ўзбек ойим қаради.— Ўринсиз чирансанг, белинг синадир, дейди тожиклар. Шунга ўхшаш ўзинг жойсиз чиранганингдек, мени ҳам ўз ёнинга тортмоқчи бўласан!

— Бўлмаса менинг барча ҳаракатларим ўринсиз экан-да?!

— Ўринсиз!

— Нега ўринсиз бўлар экан?

— Сенинг муддаонг,— деди ҳожи,— марғилонлик келинни ўғлингдан ажратиб юбориш ва бу келиннинг билан қолдириш — шундоғми?

— Албатта шундоғ!

— Мана шу ҳаракатингни ўринсиз чираниш, дейдилар. Нега десанг, билфарз ўғлингни олдингга олсанг-да ундан сўрасанг, «қайси хотининг билан бўлишни хоҳлайсан? Хоҳламаганингни қўй!» — деб. Ана шу вақтда ўғлинг нима дер эди? Нима дейишини ўзинг ҳам яхши билсанг керак, хотин!

— Биладан,— деди Ўзбек ойим.— Марғилонликнинг домласи кучли. Ўғлим бечоранинг бошини айлантириб, кўнглини хиппа ўзига боғлаган!

Юсуфбек ҳожи ўзини кулгидан яна тўхтата олмади.

— Яхши,— деди,— сен ҳам-ку уч йилдан бери Тошкентдаги ҳамма домла-хўжаларнинг эшигига бирмабир кириб чиқдинг. Бас, сен ҳам нега ўғлингнинг кўнглини Зайнабга хиппа қилиб боғлай олмадинг?

Ўзбек ойим эрининг бу саволидан ҳайрон бўлиб турмади:

— Марғилонликнинг домласи сеҳрчи ҳинди эди, мен бўлсам бу ердан ҳинди домла топа олмадим.

Ҳожи энди кулмади, чунки хотинининг ҳолига ачина бошлаган эди.

— Бундоғ ақлсиз ишларни қўяйлик, хотин! — деб мулойимона сўзлаб кетди.— Бир оз ақлга ён бериб иш қилган киши ҳеч бир вақт дард қолмайди. Модомики, иккимизнинг ёлғиз ишончимиз шу ўғлимиз экан ва унинг соғлиги, шодлиги бизнинг тирикчилигимизнинг тираги экан, бас, бизга лозими унинг хурсандлиги нима билан бўлса, шуни ахтаришдир. Мен яхши биладанки, сен бу ишларни фақат ўғлингни аяганингдан қиласан ва сенда шундан бошқа ҳеч бир мақсад йўқ, бу тарафдан қараганда сени ҳам айблаб ўлтириш осон эмас... Шуни ҳам яхши билгилки, ўғлингнинг ой сайин Марғилонга қатнаб туриши сени қанча хафа қилса, мени ҳам сендан бадтар аччиғимни қистатар, ҳатто, баъзи кезларда сўкиб юбориш даражаларигача бориб қайтар эдим. Аммо сенинг жаҳлингни чиқариб кулишим бўлса, фа-

қат «ўлганимдан куламан, юзимни ерга сураман» қабилдан бўлиб, бунга сен тушунмас эдинг. Ниҳоят, сен айтгандек, жоним хиқилдоғимга етди-да, ўглингни бу гал Марғилонга борма, деб йўлдан қайтариб қолгувчи ҳам мен — ўзим бўлдим...

Ўзбек ойим бошини тебратиб сўзни эшитиб келар эди. Бу кейинги сўзни эшитгандан кейин, бошини кўксигача етказиб, «баракалла», «рахмат» дегандек қилиб қўйди...

Ҳожи давом этди:

— Менинг бу тўхтатиб юбормай қўйганимдан хабарсизлигинг учун бўлса керак, кўнглинг домла-хўжанинг дуосига кетиб қолди ва мен сенинг сўзингдан кулдим. Чунки ҳақиқатан бунинг сабабчиси ўзим эдим...

Ўзбек ойим эридан ўпкалади:

— Нега ахир мени хабардор қилмайсиз?

— Бу тўғрида менда ҳам айб бор! — деди ҳожи, — сен билан ўзимнинг муддаоларимиз бир деб ўйлаганим учун, Отабекни қойиб тўхтатганимдан сўнг сенга кенгаш солмасданоқ қудаларингга бир хат ёзган ва келин болани Тошкентга олиб келишларини сўраган эдим. Ҳайтовур сўзимни ерда қолдирмаган ўхшайлар, букун қудадан битта жавоб хати олдим... Ақлли кишиларнинг садағаси кетсанг ҳам арзийдир: «Шу чоққача сизларга айттирмасданоқ зиёратларингизга боришимиз керак эди. Хатингизни ўқиб ниҳоятда хижолат чеқдик, айниқса келин болангиз бек ойимга қайси юз билан қарайман, деб юзини юлди. Бу одобсизлигини боргандан сўнг, албатта, юзига солмаслар, деб ишонамиз» дейдир...

Ўзбек ойим эрига анқайганча қараб турар эди. Ҳақиқатан ҳам ҳожининг усталиги Ўзбек ойимдек думбул табиатли хотинларни гангитарлик эди.

У хотинининг жавобини кутиб ўтирмасданоқ, том устига том ёпа борди:

— Қайси уйни бўшаттирсак экан? — деб сўради ва жавоб кутмасдан.— Қудаларингни нима билан кутишни бўлса ўзинг биласан: туя сўйиб чарлаганинга ҳам келмайдирган кишилар! — деди.

Ўзбек ойимнинг мияси айнадими, ёки ўзи айтган сеҳрчи ҳиндининг дуоси асар қилдими, ҳар нучук уч йиллик адоватлар ва кина-кудуратлар барчаси ҳам алла-

қаёққа қараб учиб кетдилар ва уларнинг ўрнини «икки келинлик бўлиш» масаласи келиб олди... Узоқ, яқин хотинларнинг: «Ҳой, Ўзбек ойимнинг марғилонлик келини ҳам келибдир, худди тўтининг боласи эмиш... Юринлар бир кўриб келайлик!» — деган сўзлари эшитилгандек бўлди. Шу чоққача Зайнабга ялиниб, ёлпоғланиб кун кўриб келган бўлса, бундан сўнг бир қўша келинни ўзининг оёғлари остида ялиниб юрган ҳолда кўрди...

— Ҳар нима бўлганда ҳам теги нозик,— деди ойим.— Иззати учун шу уйимизни бўшатиб берамизми?

— Ўзинг биласан...

— Биз тўрдаги уйга кўчиб ўтсак ҳам бўладир... Ахир, теги нозик...

Уч йиллик гина ва адоват ўрнига ниҳоятда олий марҳамат ва меҳрибончилик келиб ўтирган эди. Уч йиллик эмас, уч дақиқалик ўзгаришдан Ўзбек ойимнинг юзи қизармас ва қизаришни ҳам билмас, ҳатто ўғил-қиз ўстиришни билмагувчи Юсуфбек ҳожидан алақанча юқориларда юрар эди. Юсуфбек ҳожи эса хотинидаги бу кулгилик ўзгариш учун ажабләнмади ва кулмади, чунки бу кулги табиатга молик бўлган хотин билан энди ўттиз беш йиллаб бирга яшар эди.

Ўзбек ойимни шу ҳолга келтиргандан кейин, ундан сўраб қўйди:

— Зайнабга ҳам бу хабарни ётиғи билан айтиб қўямизми?

— Сиз билан мен бир ишни мувофиқ кўрганимиздан кейин, Зайнабга чикора! — деди Ўзбек ойим. Бундан уч дақиқа илгари саодати учун тиришилган орзулик Зайнабнинг оқибати ҳам шу бўлиб қолган эди.

— Гап унда эмас,— деди ҳожи,— умр, мурса деган гаплар бор, айниқса кундошлик иши қийин, коса-косага текканда ғиди-ғиди гаплар кўпайса, бизга эмас, ўғлинга ҳам тотимай қоладир.

— Чақир, дейсизми?

— Чақир.

Ўзбек ойим Зайнаб билан Отабекнинг кутилмаган равишда очилиб сўзлашиб ўтирганлари устидан чиқиб қолди.

— Ўғил-қизнинг кенгашими?

Отабек кулимсираб Зайнабга қаради, Зайнаб эса тузатиниб ўрнидан турди ва қайин онасига жой кўрсатиб:

— Шунақага ўхшайдир, ойи! Ўғил-қизнинг кенгаши худди шу кунга йиғилиб қолган экан,— деди ва кулимсираб эрига қаради.

Ўзбек ойим ўтирмади ва уни-буни суриштириб, ўйлаб турмади:

— Иккаласига бир пардан кўйлаклик ол! Бирини паст, бирини баланд қилма, бу хотининг бўлганда, ул ҳам кўз очиб кўрганинг... Зайнаб, сен мен билан юр-чи, ҳожи станг чақиряптилар! — деди.

Томдан тараша тушгандек қилиб сўзланган юқоридоги гапларга бошда уларнинг иккови ҳам тушунмади. Аммо бир оздан сўнг Отабек айтилган телва-тескари сўзларнинг маъносини англаб олди, онасининг нима бўлса ҳам Марғилон тарафга оғишганини ва ўзининг кучли бир душмандан қутулаёзганини билиб, Зайнабни нима учун чақирилганлигини ҳам пайқади. Зайнаб эса бир нарса тушунмаган ҳолда қайин онаси билан чиқди.

Қайин она ва келин қаршисига келиб ўтиришгандан кейин, ҳожи Зайнабга қараб олди.

— Болам, Зайнаб,— деди,— биз Марғилондаги онамг кўчини олиб келмакчи бўлдик... Сен шунга нима дейсан?

Зайнаб ялт этиб қайин онасига қаради, чунки Ўзбек ойимнинг бояги гапи энди унга англашилган эди. Дўстни душман ёнида кўриб билинар-билинимас қилиб энтикди.

— Мен нима дер эдим...

— Гап нима дейиш ва нима демасингда эмас, ойим! — деди ҳожи.— Гап шундаки, ул келган чоқда эгачи-сингилдек бўлиб кета оласанми, деб сўрамоқчиман.

— Бўлиб кетармиз...

— Эгачи-сингил бўлиб кетарсиз-а? — деб такрор сўради қайин ота.

— Билмадим...

— Нега тагин билмай қолдинг?

Зайнаб бирмунча вақт ўйланиб қолди.

— Қарс икки қўлдан чиқади,— деди Зайнаб,— мен яхши бўлганим билан опам ёмон бўлса, ҳозирги берган ваъдамдан нима фойда бўлсин...

— Жуда тўғри гапирдинг, болам, сендан олган ваъдани ундан ҳам оламиз.

Зайнаб сукут қилди.

— Зайнаб сиз ўйлаган келинлардан эмас,— деди Ўзбек ойим,— худога шукур, ақл-ҳуши бошида.

— Бошқа гапларни кўнглингга келтирма, қизим! Марғилонлик келин билан сенинг бизга ҳеч бир фарқларинг йўқ, икковларинг ҳам боламизнинг қўшоғи — боламизсиз!

Зайнаб бошини иргатиб қўйди. Юсуфбек ҳожининг дуосидан сўнг, Зайнаб Отабекнинг олдига кирди.

Отабек Зайнабнинг юзидаги маъюсликни биринчи кўришидаёқ сизди. Бир оз жимгина қаршима-қарши ўтиришдилар, иккисига ҳам сўз айтиш ўнғайсиз ва алланарса монедек эди.

— Нега чақирган эканлар? — деб ниҳоят Отабек сўраб юборди.

— Билиб туриб сўрайсизми? — деди Зайнаб кучла-ниб кулган ҳолда.

— Нимани билиб туриб?

— Марғилондан келадиган кишингизни...

Отабек қийин ҳолатда қолди ва оғзига шу гап келди:

— Бунда менинг ихтиёрим йўқ... Ҳамма ишни отам қилаётибди...

— Отангиз қилсалар ҳам сизнинг кўнглингиздагича!

— Нима кўнглимдагича?..

— Севганингиз билан биратўласига қўшилиб олиш, албатта, сизнинг кўнглингиздагича...

— Мен уни севаманми?..

— Албатта сеvasиз...

Отабек ўзини тинч ушлаган ҳолда:

— Янглишасиз! — деди.

— Ҳеч янглишмайман! — деди Зайнаб.— Сиз уйла-нишдаёқ уни севиб олгансиз, мени бўлса, мен ота-онангизнинг орзуларича!— деди ва кўзига жиқ ёш олди.

Отабек оғир ҳолга тушди, бу тўғри сўз уни тамом эсанкиратди ва бу ҳақиқатга қарши бориш, яъни ёлгон-лаш яна оғир эди. Шундай бўлса ҳам ёлгонламай чораси бўлмади:

— Бошда... севиб уйланганим сиз айтганча тўғри, аммо ҳозир ундос эмас! — деди.

— Ишонмайман.

— Нега ишонмайсиз, ишнинг...

Зайнаб бир оз унга қараб тургандан кейин:

— Ишонмаганимнинг сабаби бор,— деди.

Отабек тинчсизланди:

- Сабабини... сўзланг...
- Менга уйланганингизга қанча бўлди?
- Икки...
- Шу икки йилдан бери менга бўлган алоқангиз бир зарра ҳам ўзгарган эмас,— деди Зайнаб,— мени хотин ўрнида кўрмайсиз!
- Бекор гап...
- Бекор гап эмас, жоним! — деди Зайнаб қизишган ҳолда.— Марғилондан қайтгандан кейинги кунларингизни меҳмонхонада кечириб келишингиздан, албатта, тона олмайсиз... Шу ҳам умид билан бир ёстиққа бош қўйган эди, деб менинг тўғримда ўйлаб қарамаслигингизнинг сабаби ҳам ўзингизга...
- Зайнаб сўзини битира олмади, четга қараб кўз ёши-ни тўқди. Отабек гўё тоғ остида қолган эди.
- Сиз тамом бошқача тушунибсиз.
- Бўлмаса, бу гапларнинг сабаби нима?
- Сабаби жуда очиқ,— деди Отабек. Лекин нима-ни сабаб қилиб кўрсатишини ўзи ҳам билмас эди.
- Айтингиз ахир?
- Ўзингиз ҳам биларсиз, деб ўйлайман.
- Мен ҳеч нарса билмайман.
- Биласиз!
- Худо ҳаққи, билмайман.
- Билмасангиз...— деди бек,— билмаганингиз яхши... Сизга ўз оғзим билан иқрор қилишга уяламан...
- Мендан-а, хотинингиздан уяласизми?
- Уялмайчми?
- Уялманг.
- Уялмасам... мезожим заиф...
- Зайнаб ишонар-ишонмас унга қаради.
- Тўғри сўзламадингиз...
- Ишонмасангиз ўзингиз билинг, лекин ҳақиқат гап шу, сиздан узоқда юришимнинг сабаби ҳам шунда.
- Ишонганимда ҳам бу ҳол ташқарида ётиб юришингиз учун катта сабаб бўлолмайди. Чунки мен фақат шунинг учун сиздан ўпкаламайман,— деди ва кўзини тўлдириб Отабекка қаради.— Менга сизнинг мезожингиз керак эмас... Ўзингиз!..— деди ва йиғлаб ёлборган ҳолда Отабекнинг кучоғига ўзини ташлади... Отабек Зайнабнинг шу қадар юрак дарди борлигини биринчи марта билар эди. Бечора Зайнаб — жонсиз ҳайкални ўпиб қучоқлар ва ёлборар эди.

ҚУДАЛАРНИ КУТИБ ОЛИШ

Кечаги кирган савдогарлардан қудаларнинг бугун аниқ кириш хабарларини билган эдилар. Нарироқдан кузатиб кириш учун Ҳасанали йўл устига кетган. Юсуфбек ҳожининг ўзи иш бошида туриб, Ойбодоққа ташқари ҳовлини тозалатар эди. Ичкарида бўлса, Ўзбек ойим қўшни хотинлардан бир нечасини ҳашарга ейтиб, ҳаммани жой-жойига қўйдирган, ҳовли юзини ҳам ёғ тушса ялагундек ҳолга келтирган эди. Аммо ўз уйини бўшаггириб, гилам солиб қўйганига энди уч кунлар бор, қудаларнинг зиёфати учун керак бўлган ҳамма нарсаларни ҳам ҳозирлатган, улар келиб тушди дегунча бўғизлатиш учун деб бир гўнон қўйни оғилнинг устунига қантариб қўйган эди. Кумуш билан Зайнабга аталиб олинган хон атласларга кўнгли тўлмай, «ҳар нучукда теги нозик, бу бўлса энди кўп кийди, атласнинг ёнига яна бир хитойи латта олингиз!» — деб марғасиликнинг кўйлагини бир қўша қилдирган. Битта хитойи чужум мурсакни кам кўриб, ёнига ўзининг қиммат баҳо заррин мурсагини ва иккита рўмолига ҳам қониқмай, ўзининг келинлигидан ўролмай қолган қалмоқи саллачасини қўшган эди.

Зайнаб ҳам унча хафа кўринмас, қайин онасининг буйруқларини эски ҳолича бажариб юрар ва ҳозирда уйга кириб олиб меҳмонлар келиб тушди дегунча олдларига ёзиш учун дастурхон ясатар эди.

Ўзбек ойим ҳашарчи хотиндан бирига тандирга ўт қўйишни буюрди-да, ўзи Зайнабнинг олдига келди:

— Дастурхонинг битдими, болам? — деб сўради.

— Битди. Ташқарининг асали камга ўхшайдир.

— Кам бўлса, дарров омбордан керагича олиб чиқ, ундан кейин хамиринга ўзинг қара, Ойбодоқнинг қўли тегмас, хамир гуп бериб кетибди! — деди ва даричадан кўтарилиб дастурхонларни кузатди, — дастурхон тузук, варақини эсингдан чиқарма! — деди ва ўрта йўлакда кўринган Юсуфбек ҳожини ўзига имлади. — Бери келинг!

Юсуфбек ҳожи бошида оқ дўпписи ва эгнида оқ олача тўни билан устидан белини боғлаган эди. Ўзбек ойим ёнига секин-секин юриб келди:

— Нима гап?

— Дастурхонларимизга бир қараб қўйинг-чи?

Ҳожи парвосизгина қилиб қараган бўлди:

— Ўзингга ёқса бўпти,— деди.

— Қассоб айтганмисиз, тагин улар келгандан сўнг шошиб қолмайлик.

— Қассоб тайёр, ҳозир бўғизлатсак бўлмайдимиз?

— Йўқ,— деди Ўзбек ойим,— ош эгаси билан ширин! Ҳа, айтгандек, қудангизникига юборган кишингиз келдимиз?

Асал учун шошиб борган Зайнаб тўхтаб қайин отасининг оғзига қаради.

— Бориб келди,— деди ҳожи,— Олимбек даласига кетган экан, хотин қудалар келишмоқчи бўлишибдир.

Зайнаб асалга кетди. Ҳожи Ўзбек ойимнинг ёнига юриб келди ва секин сўради:

— Зайнаб хафа эмасми?

— Нимага хафа бўлар эди!

— Ахир, сўрайман-да.

— Туппа-тузук,— деди Ўзбек ойим,— ташқарингиздан Ойбодоқ қутулаёздими?

— Қутулиб қолди. Маҳалладан ҳам уч-тўртта киши айтдим, ошни кўпроқ қилиш керак.

— Хўп.

Ҳожи у ён-бу ёнга аланглаб олгандан кейин сўради.

— Ўғлинг қаёқда, кўринмайдимиз?

— Ташқарида эди-ку.

— Боя шу ёққа киргандек бўлган эди.

— Гузар-пузарга чиққандир,— деди Ўзбек ойим.

Ойбодоқ ташқарини йиғиштириб кирди. Ҳожи меҳмонхонага чиқиб кетди. Ўзбек ойимнинг амрича Ойбодоқ, Зайнаб ва ҳашарчи хотинлар кулча ясашга ўтирдилар.

Кун тушдан оққанда ҳамма саранжом олинган эди. Ўзбек ойим тўйга борадиган хотинлардек ясанган, эғнида одими хон атлас кўйлак, бошида оқ шоҳи дакана, кўзида сурма эди. Ўзбек ойимнинг «келинни хор тутар экан демасинлар, сен ҳам ўзингни тузат!» деб айтгани учун Зайнаб ҳам тамом ипақларга кўмилиб ясанган, кеча эрга теккан янги келинлар сурагига кирган эди.

Зайнабнинг онаси — Моҳира ойим, онаси — Хушрўйбиби ва янғаси Ҳанифанисолар ҳам келишдилар. Ўзбек ойимнинг кўнгил тортар қўшниларида Карима

отин, Шарофат чевар ва Маҳинабонулар ҳам ясаниб-тусаниб чиқдилар. Ўн чоғли хотин бўлишиб совутмачоқ дастурхонга ўтиришдилар. Ўзбек ойим мажлисга — марғилонлик қуданинг одамгарчиликни билишидан, Отабекни Тошкентдан уйлантиришга қарши лом-мим демай, қайтага ўзи куёви билан бирга келиб, тўйни ўтказишиб кетганидан, марғилондаги обрўсидан ва давлатидан баҳс қилиб айтар эди:

— Бечоранинг бори-йўғи пешонасидаги боласи шу бизнинг келинимиз. Отабекни ўз боласидан ҳам яхши кўриб, «ўғлим бўлса шундоғ бўлар эди-да, мендан кейин ҳамма давлатим шуники, илоҳи омон бўлсин!» дер экан.

Моҳира ойим алланучуклангани ҳолда жавоб берар эди:

— Ҳа, айланай қуда... қарс икки қўлдан чиқади, деганлар... Бузоқ яхши бўлса икки онани эмар экан...

Қуёшнинг қиздиришидан чанги чиқиб кетган ҳовлига сув сепиб турган Ойбодоқ ташқаридаги гулдур-гулдурни эшитди ва чошиб меҳмонлар ўтирган уйнинг даричаси ёнига келди: «Келишганга ўхшайдилар» деди. Ўзбек ойим гапириб турган сўзини ярим йўлда қолдириб, ирғиб ўрнидан турди ва меҳмонлар ҳам унга эргашдилар. Зайнаб бўзарган ҳолатда уйига югуриб кетди. Ўзбек ойим бошлиқ хотинлар ҳовли юзасидан тушдилар. Моҳира ойим қизи Хушрўйнинг қулоғига нимадир шивирлаб кулиб қўйди. Ўзбек ойим ўрта эшикка бориб етмаган ҳам эди, нариги ёқдан кўшнининг боласи югуриб кириб қолди.

— Севинчи беринг, бек буви, кеннойим келдила!

Ўзбек ойим чўнчагига қўлини солиб, беш-ўн пул олиб берди. Бола орқасидан Ҳасанали кўринди:

— Қани, ойи, кўрманани беринг-чи, мен сизнинг қочқоқ келинингизни тутиб келдим! — деди у йўлакка қараб. — Тўхтанг, тўхтанг, илгари мен севинчимни ундириб олай.

Йўлақдан Офтоб ойим кўринди. Паранжиси бошида, чашмбанди кўлида эди. Ҳасанали Ўзбек ойим билан таништирди:

— Бу киши қудачангиз — Офтоб ойим бўладилар.

Ўзбек ойим Офтоб ойим билан саломлашиб қучоқлаша кетдилар. Ўзбек ойимдан кейин бошқа хотинлар унинг билан кўришиб чиқдилар. Ҳамманинг кўзи аланг-

жаланг келди. Кумушни ахтаришар эдилар. Кумуш ҳали ичкарига кирган эмас. Ўзбек ойимнинг икки кўзи йўлакда, Ҳасанали бир йўлакка ва бир Ўзбек ойимга қараб нима учундир кўзини қисиб қўяр эди. Хотинлар билан кўришиб четда турган Офтоб ойим қудаси ёнига келди: «Уялиб тургандир» деб кулди. Ўзбек ойим кулимсираб йўлак томонга:

— Ҳой пошша келин! — деди.— Бизлар кутиб қолдик-а, уялманг, болам! Ҳасаналининг кўрманаси бўлса тайёр!

Ҳасанали йўлакка қараб имлади... Қип-қизарган ҳолда Кумуш кўринди: паранжиси қўлида, қора атлас кўйлак эғнида, зангор латта мурсак устида, оқ шоҳи рўмол бошида эди. Шаҳло кўзлари кулимсирашга яқин ҳолда уятли эдилар.

Ҳасанали танитди:

— Мана бу киши қайин онангиз — бек ойим бўладирлар.

Кумуш салом берди ва қўлидаги паранжисини ерга ташлади, югуриб келиб ўзини Ўзбек ойимнинг қучоғига олди. Ўзбек ойим ҳам уни маҳкам сиқиб қучоқлаб олган, юзидан шап-шап ўпиб, айланиб-ўргилар ва тикилиб-тикилиб нима учундир йиғлар эди... Кутиб турган хотинлар, Моҳира ойим, Хушрўй ва Ханифалар Кумушни кўрган он бир-бирларига қарашиб лабларини тишлашдилар...

Қайин она-келин бир дақиқа чамаси кўришиб қолдилар. Сўнгра Кумуш бошқалар билан бир-бир кўришиб чиқди. Ўзбек ойим ҳар бир хотинни ким бўлганини унга танитиб борди. Энг кейин орқадан Зайнаб кўринди. Чунки у уйдан энди чиқиб келган эди. Ўзбек ойим кулиб Кумушга қаради:

— Қани, ўзинг тани-чи, ким экан бу!

Кумуш ҳайрон бўлиб қолмади... ипақлар ичига ғарқ бўлган Зайнабга қараб олиб, унга томон одим ташлади:

— Зайнаб опам! — деди. Зайнаб ҳам кулимсираган ҳолда Кумушга яқинлашиб келди... Икки кундош «эсон-мисиз, омон-мисиз, эсон-омон юрибсизми...» сўзлари билан озорсиз қилиб бир-бирининг елкасига ва қўлтиқ остига қўл юборишдилар. Улар кўришиб турганда йўлакдан Юсуфбек ҳожи кўриниб, қочадиган хотинлар ўзларини четга олдилар. Ҳожи уларнинг олдига —

юзага чиққач, Офтоб ойим салом бериб, рўмоли билан томоқ остларини ўраб олди. Ҳожи қудаси билан сўрашиб:

— Баракалла, синглим! Ҳайтовур чарчамай келдиларингми, мен сизларни овора қилдимов! — деб узр айтиб кулган ва уялиб борган қудачасига енгиллик берган бўлди.

— Қани, бек отаси, кўрманани беринг-чи! — деди Ўзбек ойим Кумушни имлаб:

Кумуш уялиб зўрғагина салом берди ва Юсуфбек ҳожининг яқинига келиб бўйин эгди. Ҳожи қўли билан Кумушнинг елкасига қоқиб суйди ва Кумушнинг манг-лайига тегизиб олган ўз қўлини ўпди:

— Бизнинг Марғилонда ҳам шундай келинимиз бор экан-ку, биз билмай юрган эканмиз-да! — деб теварағига қараб кулинди ва қўлини дуога очди.— Бизни шунчалик сийлаб келибсизлар, бу яхшиликларингиз биздан қайтмаса, худодан қайтсин. Олло таоло ёшларга тинч ва баракатли умр берсин... Илоҳим тақаббул¹ дуо...

Ҳамма дуога юз сийпашдилар. Сўнгра Юсуфбек ҳожи Кумуш билан Зайнабга қаради:

— Мен сизларнинг кўришиб турганларингизни кўриб жуда қувондим,— деди.— Бундан сўнг ҳам шу йўсинда бир-бирларингизга эгачи-сингилдек бўлмоқларингизни тилайман,— деди ва Ўзбек ойимга.— Қани, меҳмонларни ичкарига олинглар! — деб ўзи ташқарига бурилди.

8

ЗИМДАН АДОВАТ

Шундан кейин Ўзбек ойим олдинга тушиб, қудаси билан Кумушни уйга бошлади. Уларнинг кетидан бошқа меҳмонлар юрдилар. Ўзбек ойим йўл устидан Ойбодоққа:

— Тезроқ чойингга қара, бечораларнинг аравада ичаги узилгандир,— деди ва Офтоб ойим билан Кумушга,— мен сизлардан жуда хафаман,— деб қўйди.

¹ Тақаббул — қабул бўлсин.

Офтоб ойим Кумушга қараниб жавоб берди:

— Айтсангиз, айтмасангиз биз жуда уятли бўлганмиз.

Уйнинг даҳлизига кирдилар. Ўзбек ойим уларни тўрға таклиф қилди:

— Қани, юқорига! — деди.

Офтоб ойим тўрға ҳаракат қилса ҳам, Кумуш бошқа меҳмонлардан уялиб тўхтади, Ўзбек ойим уни қистаб тушди:

— Ийманма, Кумуш отин, бугун-эрта бизга янги келинсан, учинчи кундан бошлаб сен муғомбирнинг бошингда тегирмон юргизишни ўзим яхши биламан! — деди. Офтоб ойим ва кейиндагилар кулишдилар. Яна, — ҳали сен менинг совунимга кир ювиб кўрганинг йўқ! — деб қўйди. Бу гал Кумуш ҳам кулимсираб олди.

Тўрға Офтоб ойим ва Моҳира қудачалар ўлтирдилар. Офтоб ойимнинг сўлига Кумуш, Кумушнинг ёнига Хушрўй, Моҳира ойимнинг ўнгига Ҳанифа, ундан кейин Карима отин, Шарофат чевар ва Маҳинабонулар қатор чизилишдилар. Энг оёғда Ўзбек ойимнинг ўзи ўтирди. Карима отин қўл очиб дуо қилгандан кейин, Ўзбек ойим «Хуш келибсиз» қилди. Бундан сўнг ҳамманинг кўзи иттифоқ қилгандек Кумушга тушди. Кумуш уялиб ерга қаради, бир неча вақт жим қолишиб Моҳира ойим Офтоб ойимдан сўради:

— Марғилондан етиб келгунча ҳам жуда бир ерга еткандирсизлар?

— Унча чарчаганимиз йўқ, — деди Офтоб ойим, — ўзи Марғилондан Тошкентгача арава йўли ўн кунлик экан, биз чарчамайлик деб, секин-секин ўн икки кунда келдик.

— Йўл лойдир? — деб сўради Маҳинабону.

— Лой эмас, — деди Офтоб ойим, — йўл жуда яхши экан — икки ёқда кўм-кўк майса, қирларда лолалар; йўлнинг жуда ҳам томоша вақти экан.

Сўз навбати Ўзбек ойимга келди:

— Келмаганларингизда Отабекни энди сира ҳам юбормасликка қарор қилиб қўйган эдим, — деди, — бооо худо, ўғлим, уч йилдан бери ой сайин Марғилонга қатнаб зерикмадингни, энди улар ҳам келсин ахир, деб йўлдан тўхтатган эдим.

Кумуш Отабек исмини эшитгач, секингина кўтарилиб қўйди. Офтоб ойим Ҳасаналидан ҳамма сирни ўр-

ганиб олган, шунинг учун Ўзбек ойимнинг довдирашига тушунди:

— Юзимизга солмасангиз ҳам жуда уятли бўлганмиз,— деди.

Зайнаб дастурхон кўтариб кирди ва меҳмонларга «Хуш келибсиз» айтгандан сўнг дастурхонни ёзди. Даҳлиздан — Ойбодоқ қўлидан ясалган баркашларни олар экан, бир-икки қайта ер остидан Кумушга кўз юборди ва Кумушнинг кўзи ҳам унинг кейинги қарашида тўқнашиб олди. Баркашлар қўйилиб бўлди. Ойбодоқ тўрт чойдиш чойни мис теглиги билан киргизиб берди. Зайнаб чойдишлар ёнига меҳмонларга чой қуйиш учун ўтирди. Ўзбек ойим чиқиб борган Ойбодоқни тўхтатиб сўради:

— Қассоб келганмикин?

— Боя келган эди. Ойимлардан фотиҳа олиб берсангиз, қўйни чиқариб берар эдим.

Ўзбек ойим қудачасига қаради:

— Фотиҳа берасизми, қуда!

Офтоб ойим Моҳира ойимга қаради:

— Фотиҳа берингиз, ойи!

— Қўй сизга аталган,— деди Моҳира ойим,— фотиҳа бериш сизнинг ҳаққингиз, биз бўлсак фотиҳани кўп берганмиз...

Ўзбек ойим ҳам «сиз беринг» дегандек қилиб Офтоб ойимга имлади. Офтоб ойим уялинқираб фотиҳа берди. Ойбодоқ чиққандан кейин дастурхонга қарадилар ва «олинг-олинг» билан бир-бирларини қисташга бошладилар. Боягидек кўпчиликнинг кўзи Кумушда эди. Айниқса Ўзбек ойим суқланиб унга қарар ва томоққа қистар эди:

— Ол, болам, ол! Мен томоқдан уяладиган кишини ёмон кўраман! Ёки эшиқдан киришингданок сансирай бошлаганим учун хафа бўлдингми?

— Хафа бўлиш эмас, севиндим! — деди Кумуш ва дастурхондан чўқинди.

Офтоб ойим:

— Сансирашингиз уч йилдан бери Кумушни болам деб юрганингизни бизга очиқ англатади. Айниқса, мен бунинг учун сиздан миннатдорман!

Карима отин:

— Киши ўз боласини сансирайди, бегонани ҳам сансирасин-чи.

Зайнаб:

— Мени ҳам чимилдиқдан чиқишим биланок сансираган эдилар...

Ўзбек ойим:

— Мен яқин кўрган кишимни сизсирай олмайман,— деб мақтангансимон бўлиб олди.— Ҳой Кумуш, ол, жиллақуриса анови варақидан бир-иккита ё, юрагинг узилгандир!

Кумуш узр айтди:

— Чарчадим шекилли,— деди,— иштаҳам бўғилганга ўхшайдир...

Ўзбек ойим кулди:

— Иштаҳанг бўғилган бўлса чарчаганингники эмас, эрингни соғинганингники,— деди. Бирдан ҳамма кулиб юборди. Зайнаб ҳам кулгига иштирок қилди... Аммо Кумуш юзини четга ўтирган эди. Эҳтимолки, қайин онасининг заковатига ичидан таҳсин ўқир эди.

Ўзбек ойим Офтоб ва Моҳира қудаларни дастурхонга қистади:

— Олинг, қуда, сиз, ёшларни қўя беринг, буларни йигит асраса, сиз билан мени томоқ асрайдир!

Яна кулги бошланди. Офтоб ойим ўзини тутолмай кулар эди. Кумуш ҳам очиқ кулиб, кулги орасида Зайнабга қараб олди, Зайнаб ҳам кулар эди...

Кулги босилиб тушгандан кейин, Зайнабнинг янғаси Кумушдан сўради:

— Бегингиз билан кўришмаганингизга қанча бўлди?

Кумуш даҳшатланиб онасига қаради. Офтоб ойим жавоб берди:

— Уч ой шекилли.

Хушрўй ўзининг золим кўзини ўйнатди:

— Ҳа, бўлмаса холам айтганларидек иштаҳангиз бўғилгани ўшаники.

— Тўғри, тўғри! — дейишди хотинлар.

— Мен ўзим биламан,— деди Ўзбек ойим,— жўрттага Отабекни уч ой тўхтатиб қўйдим-ку, ахир!

Кумушнинг кўнглидан кечди: «Аниқ биласиз, жўрттага тўхтатдингиз!» Офтоб ойим кулиб жавоб берди:

— Жилла уники бўлмаса керак. Менинг ҳам иштаҳам бўғилгандек...

Ўзбек ойим эсига Отабек тушган эди:

— Ҳой, айтгандек, Отабекни кўрдингизми? — деб Офтоб ойимдан сўради:

— Йўқ!

Ўзбек ойим Зайнабга қаради:

— Ташқаридамикин?

— Йўқ, эмишлар...— деди Зайнаб.

Ўзбек ойим ажабланди:

— Боя отанг ҳам сўраган эдилар...— деди.— қаёққа кетган экан ақлсиз... Эрталаб сенга ҳеч нарса демаб-миди?

Кумуш Зайнабнинг оғзига тикилди, Зайнаб ҳам унга қараб олди:

— Эрталаб мендан уст тўнларини сўраган эдилар,— деди,— мен тўнни бериб қаёққа боришларини сўраганимда, бир жойда ишим бор, деган эдилар!..

Зайнаб зимдан Кумушни чақиб олди. Кумуш лой каби бўшашиб, Офтоб ойим ҳам оғир тортди. Зайнабнинг қариндошлари кулгансимон бир-бирларига қарашиб олдилар. Ўзбек ойим орадан ўтган сирни пайқади: «Бирорта зарур иши чиққандир»,— деди. Шу вақт даричадан Ҳасанали кўринди, қўлида бир меш қимиз кўтарган эди, даричадан туриб меҳмонларни «Хуш келибсиз» қилди ва қимизни узатиб Офтоб ойимга қараб кулди:

— Қимизни куёвингиз сизга киргизди!

Офтоб ойимнинг ҳуши ўзига келиб, Кумушнинг юзига қон югурди. Ановлар бўлса, энди буларнинг ҳолига тушиб бўзрайишдилар.

Қимиз билан енгиллашган Ўзбек ойим Ҳасаналидан сўради:

— Қачон келди?

— Ҳозир.

— Қаёққа йўқолган экан, аҳмоқ?

Ҳасанали изоҳ берди:

— Кеча ҳожи унга иш буюрган эканлар. Билмадим, кеча нима билан овора бўлиб хизматини унуган ва бугун эрталаб эсига тушиб меҳмонлар келгунча бориб келарман, деб шунга кетган экан. Борадирган жойи узокроқда бўлиб, кечиккан ва йўлдан кела туриб бу гуноҳига икки меш қимиз олган... Ҳали қимизни менга бериб: «Кириб айтинг, жуда уятли бўлдим, кечирсинлар», дейдир!— деди ва кулди.

... Карима отин:

— Кечирилмайдир, қимиз ўзи нима деган гап,— деди.

Офтоб ойим меҳмонларга қараб чиққандан кейин Ҳасаналига кулиб жавоб берди:

— Ўзимиз жуда чўллаб келган эдик, шунинг учун кечирдик!

Балли, балли! — деди Ҳасанали. — Мен кечирганингизни чиқиб айтаман.

— Чиқиб айтинг, — деди Офтоб ойим.

— Сиз-чи? — деб сўради Ҳасанали Кумушдан.

Кумуш бақадек қотиб ўтирган Зайнабга қаради ва уялинқираб жавоб берди:

— Мен ҳам кечирдим...

— Сизнинг икки бошдан кечиришингизни ўзим ҳам билар эдим, — деди Ҳасанали. Бўғоз-қисир уй ичини кулги босди.

Кулгидан сўнг Ўзбек ойим:

— Нега ўзи кирмади? — деб сўради.

— Қайин отаси билан сўзлашиб ўлтирибдир...

Ҳасанали кетгандан кейин Ўзбек ойим Ойбодоққа — қимизни мис тоғорага бўшатишга буюрди. Қўй сўйилиб тайёр бўлган эди. Ўзбек ойим қудачасининг раъйини сўради:

— Нима буюрасиз?

— Мендан сўраб ўлтирманг, меҳмонлар нимани хоҳласалар биз ҳам ўшанга ёрмиз.

Ўзбек ойим томоқ буюриш учун ҳовлига тушди. Зайнаб мис тоғорага ағдарилган қимизни чўмичлаб коссаларга қуйиб меҳмонларга тутди.

9

ҲОЖИ ЭТАК СИЛККАН

Тўрда Мирзакарим қутидор, унинг ёнида маҳалланинг имоми Юнус Муҳаммад охунд, юрт оғаси Пирназар жаллод¹ ва Сотиболди отлиғ яна бир кекса ўтирар эдилар. Пирназар жаллоднинг ёнида Отабек ва Сотиболди аканинг қаторида Юсуфбек ҳожи эдилар. Оёғда Ҳасанали мешдан қимиз қуяр эди.

Сўз тўртинчи куни бўлиб ўтган қипчоқ қирғини устида кетиб, Юсуфбек ҳожи бу тўғрида сўзлар эди.

¹ Илгари жаллодлик қилиб, ҳозирда бу касбини ташлаган, аммо жаллод лақаби қолган.

— Мен биз халқнинг одам бўлишимиздан тамом умидимни кесиб қўйдим... Эсимни таниганимдан бери амал демай, мансаб демай, фақат мусулмонлар манфаатини кўзлаб келиб, оёғида ўзини қушбеги, мингбоши олган уч-тўрт манфаатпарастлардан гўё ёш бола каби алдандим... Улулъямир бўлган киши ҳам шу манфаатпарастларнинг хароб фикрларига қулоқ бериб, биздек одамлардан бу тўғрида бир оғиз кенгаш сўрашни унутди. Ҳолбуки, Мусулмонқул балосидан уни ва жотга чиқаргувчиларнинг биттаси биз эдик. Натижада эрса сўзи — сўз, кенгаши — кенгаш бўлганлар шу уч-тўртта калла бузарлар бўлиб, бизга ўхшаганларнинг даражамиз ёш болздек алданиш экан...

Юнус Муҳаммад охунд унинг сўзини бўлди:

— Эй ҳожи,— деди,— ҳамма фасод улулъямирда, агар улулъямир дуруст одам бўлса, уч-тўртта муттаҳамнинг ёмонлиги ҳеч қаерга бормас ва бунча гуноҳсиз бечоранинг қони ўринсиз тўкилмас эди. Жаноби пайғамбари худо ҳалиси шарифларида айтадирларким, бисмиллоҳирраҳмонирраҳим, қоланнаби алайҳуссалом: «Изо вассадал амру ило ғайра аҳли фонатизирассоата», яъни ул сарвари коннот марҳамат қилурлар ким, агар бир қавмнинг иши ноаҳил одамга топширилган бўлса, бас ўшал қавмнинг қиёматини яқин бил, яъни ҳалоқатига мунтазир бўл деб, бас бизнинг қорларимиз ҳам кўп фурсатлардан бери ноаҳил одамларнинг қўлига қолиб ва ҳар замон ул нобакорлар бизларнинг бошимизга анвои¹ кулфатларни соладилар. Илоҳи қори бадлари ўз бошлари бирлан даф бўлгай!

— Садоқта, ё расулулло! — деди ҳожи ва ҳадисни такрорлади.— «Изо вассадал амру ило ғайра аҳли фонатизирассоата» — вой бўлсин биз бадбахтларнинг ҳолига! — деди. Бир оз маъюсланиб тўхтади ва домла тарафидан бўлинган сўзини шу гаплар билан тамомлади:

— Шу кунгача бўлмаганларга бўлишмоқчи бўлиб умримнинг ниҳоятига етиб қолдим,— деб соқолини тутамлади,— бу соқол шу эл қайғусида оқарди. Бу кўнгил шу манфаатпарастлар таъсирида қорайди. Ёшим олтмиш бешга етиб бир вақт бўлсин ибодатимни жаноби ҳаққа бевосита йўналтирганимни ва кўнгил кў-

¹ Анвои — ҳар хил, турли-туман.

им очилиб қилган саждамни хотирлай олмайман. Бу алданишим эрса, ҳақ тарафидан бир таябеҳ, бўлмаганларга бўлишмоқчи бўлганим учун бир киноядир. Энди мундан кейинги беш кунлик умрим дунё можароларидан этак силкиб, тўшаъи охират тадорукини қилмоғим учун ғанимат кўринадир!

Бу сўз мажлиста бир маъюсият берди. Кўп вақт ҳаммалари сукутда қолдилар. Ҳожининг гапи айниқса Пирназар акага таъсир қилган эди. У ўз ҳунари руҳида мулоҳазасини сўзлади:

— Ёмонларни битта-битта, териб-териб бош кесмасдан элни тинчитиш қийин! — деди.

Бу сўздан кейин мажлис ҳожининг оғзига қаради. Ҳожи кулиб қўйди, бир оздан кейин:

— Тўғри айтдингиз, жаллод! — деди.— Бу тақдирда ёнингизда ўтирган бизнинг ўғилни ҳам кўмагингизга чақира оласиз...

Ҳамма кулиб юборди. Қутидор ер остидан Отабекка кулимсираб қаради. Отабек дадасининг киноясига тушуниб қип-қизил лавлагидек бўлди. Яхшики, қутидор ва Ҳасаналидан бошқа ҳеч ким бу кинояга тушунмас эди.

Пирназар ака жиддийча Отабекка қаради:

— Отабек менга ўхшаган жаллодгина эмас, амири лашкар бўла оладир. Сиз фотиҳа берсангиз ва Отабек амр берса, мен, худо ҳақи, ёмоннинг бошини олишдан қайтсам! — деди.

— Бизнинг каттадан-кичигимизнинг,— деди ҳожи,— топган-тутганимиз фақат бош олиш... Биз ўқилаймизки, гўё бош олиш билан олам тинчидир ва биз ўз хоҳлаганимизни қила оламиз. Тузук, жаллод айтганидек, ёмоннинг бошини олмоққа мен ҳам қарши эмасман ва лекин бунинг нозик шартлари бор: аввало манфаати шахсиясидан кечиб, фақат эл бахти учун бош тикканлар жамоаси керак ва бу жамоанинг ўз маслаги йўлида кузатган маълум бир нишонаси бўлмоғи зарур. Ана шундан кейин ҳалиги нишонага қараб интилишда оёғ остига олишган чўп-хасларни супура бориш лозим. Мана шундагина тўкилган қонлар ўринли ва машруъ, берилган бошлар чин қурбон ҳисобланадирлар. Йўқса, сизнинг бош олишингиз ҳам ановларнинг қирғинидан фарқли бўлолмас! — деди ва бир оз тўхтаб олгандан кейин афсусланди.— Шу ёшга етиб бу халқ орасида

ҳалиги жамозни уч-тўрт нафардан ортиқ учратолмадим, афсус!

Яна бирмунча гаплар ўтгандан кейин, ҳаммалари масжидга чиқиб пешинни ўқиб кириш учун қўзғалдилар. Отабек ҳам кўпчилик билан бирга қўзғалган эди, Ҳасанали уни тўхтатди:

— Сиз тўхтангиз, Отабек! — деди. Кишилар ҳовли юзига тушгандан кейин, — ичкарига бир кириб чиқмасангиз айб бўладир... Бояги ишингизни бўлса зўрға ёлгон-яшиқ билан уларнинг кўнглидан чиқардим.

Отабек ниҳоятда бўшашган ҳолда қайтиб ўрнига ўтирди:

— Майли, бўлмаса... — деди.

10

ҲАСАНАЛИНИНГ ҲИЛАСИ

Киши ортиқча қўрққанда гангиб аъзоси ҳаракатсиз ва оғриқ ҳолга тушадирким, албатта буни биз қаттиқ қўрққандан деб биламиз. Дарҳақиқат бизнинг қаршимизга йўлбарс чиқса, биз қаттиқ қўрқамиз, чунки бизни ўлим кутади, инсон учун дунёда ўлимдан қўрқинч нарса йўқ. Биноан алайҳи биз бундаги қўрқувни табиий ҳисоблаймиз. Аммо қизиғи шундаким, бизни дунё бахти кутганда, бизга саодат башорати берилганда нега биз ўлим кутгандаги ҳолга тушамиз ва узвий ташкилотимиз биринчидаги ҳолатни кечирадир.

Отабек ҳам ҳозир шу кейинги ҳолатга тушган эди. Эрта биландан бошланган бу ҳолат Ҳасаналининг кейинги сўзи билан тамом бир даҳшат касб этди ва ҳушсизларча ўтириб қолди...

Ҳасанали киргандан сўнг қилинадиган муомалани таълим берди:

-- Онангиз билан Зайнаб анови можароларингиздан хабарсиздирлар, буни қайин онангиз билан келинга ҳам уқдириб қўйганман. Улар билан сўрашиб-сўзлашганингизда, гўё уч ойдан беригина кўришмаганлардек бўлингиз!

Отабек бўзариб энтиқди:

— Ул-ку осон... — деди.

— Қийини қайси?

327

— Шу чоққача тушунмадингизми?

Ҳасанали Отабекнинг юзига узоқ тикилиб қолди...

— Йигит эмасмисиз, эй барақалла!

— Йигитлик билан юракни тўхтатиш...

Ҳасанали ҳам ўйлаб қолди. Дарҳақиқат, Отабекнинг ҳозирги ҳоли нозик эди. Ҳасанали бир неча қайта бош қашиниб ва соқол тутамлаб ўйланди. Ниҳоят, ўзича қўйинди:

— Тўхтанг бўлмаса,— деди,— мен бир иш қилайки...

— Нима иш қилмоқчисиз?

— Сиз ҳозир сўраманг, аммо шу дақиқадан бошлаб ихтиёрингизни менга топиштиринг!

Отабек кучланиб кулди:

— Нима, ахир? — деб яна сўради.

— Сўраманг! — деди Ҳасанали. — Сиз тинчгина таҳоратингизни олиб, номозингизни ўқий беринг!

Ҳасанали шу сўзни айтиб меҳмонхонадан чиқди. Отабек Ҳасанали тарафидан тасҳир этилганидек, туриб таҳорат олди ва меҳмонхонага кириб «таробих» бошлади... Орадан ярим соат чамаси вақт ўтган эди. Ҳасанали ичкаридан чиқиб келди. Отабек эса ҳануз рукуъда суҷудда эди...

— Ўқиб бўлмадингизми? — деб сўради даричадан.

Отабек ёнига салом бермасдан унга қаради. Бу ҳолга Ҳасаналининг кулгиси қистаб келса ҳам, ўзини зўрға тўхтатди:

— Қани, мен билан юринг!

— Қаёққа юраман?

— Ичкарига.

— Тагинми?

Ҳасанали кулди:

— Энди кирсангиз бир мартаба бўладир! — деди.— Сиз... ҳозир ўрта йўлакда секингина менинг уйимга кирасиз... Хотинлар номоз ўқиб ётибдилар, сизни ҳеч ким кўрмайдир. Сиз киргандан кейин мен эшикни устингиздан ёпиб оламан-да, бир оздан сўнг олдингизга келиннинг ёлғиз ўзини киргизаман... тузукми?

— Тузук...

— Қани, туринг тезроқ!

Отабек турди. Учрашишга ҳали анчагина вақт бор. Шунинг учун унинг юраги тинчсимон эди. Ўрта йўлакка кирдилар. Олдинда борган Ҳасанали тўхтади ва уйнинг эшигини кўрсатиб «ўтинг!» деди. Отабек унинг

айтганича қилиб ўзини уйга олди. Ҳасанали Отабекни уйга киргизгандан сўнг, келиб эшикни қияроқ равишда ёпди ва даричани нариги уйдан қараганда киши кўринмаслик қилиб қийгоч очди. Шундан кейин у ўзича нимагадир кулимсираб хотинлар олдига кетди.

Отабек киргизилган Ҳасаналининг уйи Ойбодоқ она тарафидан тозагина йиғиштирилиб, ўртаҳоллик кишиларнинг уйидек асбоб-жиҳозлар билан зийнатланган эди. Деворлар ганчланган, шиплар сирланган, оёқ ости алвон гуллик кийиз билан тўшалган ва тахмонга кирпўш кўрпалар осилган эди. Отабек кавушини даҳлизга ечди-да, уй бўйича бир-икки қайта юринди ва энтикиб нафас олди. Шу вақт тахмонга осилган кирпўш ўз-ўзидан қимирлагандек бўлди. Бу қимирлашни Отабек пайқамади. Ҳалиги қимирлаган кирпўш бирдан очилиб кетиб Отабек чўчиди... Биров тахмондан унга қараб кулимсирар эди. Отабек титрар эди... Бир оздан сўнг иккиси ҳам ўзларини бирмунча тўхтатдилар-да, бир-бирларига томон юришиб келдилар ва сўзсизгина кучоқлашдилар... Отабек сунбул исли сочлардан руҳ олар, Кумуш гўё унинг бағрига сингиб кетган эди. Бу ҳол бир дақиқа чамаси давом этгандан кейин, бир оз ажралишган кўйи уйнинг оёғига юриб бордилар ва тизза-батизза ўтирдилар... Бириси ҳам сўзлай олмас, фақат термулишар эдилар. Неча дақиқагача шу ҳолда бўлдилар. Ниҳоят, Кумуш кулги аралаш кўзига ёш олди.

— Сиз... қочқоқсиз! — деди.

— Сиз...

— Мен?

— Сиз қувлоқсиз!

— Ажаб қиламан, — деди Кумуш ва шапалоғи билан эрининг юзига секингина уриб қўйди.

— Бу ёққа ҳам...

— У ёққа Зайнаб урсин!

— Зайнабнинг... уришга ҳаққи йўқ!

Кумушнинг кўзида ҳалигача кўрилмаган бир шодлик ўйнади:

— Тўғри айтасизми?

— Тўғри айтаман!

— Мана бўлмаса! — деди Кумуш. Отабекнинг иккинчи юзини ҳам силагандек қилиб қўйди. Яна кулимсирашиб, термулишиб қолдилар...

— Бировнинг гамида куйиб қаридим,— деди Кумуш.

— Бекор айтасиз... Мени айтсангиз гўғри.

— Сизними? -- деди Кумуш.— Сиз энди қирчиллаб-сиз!

— Тўғри гапирмадингиз.

— Тўғри гапирдим.

— Аммо сиз...

— Мен?

— Кейин айтаман...

Кумуш ўпкалади:

— Айтинг ҳозир! — деди ва жоду кўзини алақандай ҳолатга қўйди. Отабек жавоб ўрнида Кумушнинг юзидан ўпди... Кумуш ўзини қутқазиб ўрnidан турди:

— Яхши қолинг энди!

Отабек тушунолмамай унга қаради:

— Нима бўлди сизга, қаёққа борасиз?

— Марғилонга... л

— Бугун кеч бўлиб қолди, эртага кетарсиз!

Кумуш кулиб Отабекнинг юзига урди:

— Бизнинг овлоқда кўришганимизни,— деди,— ойим ва Ҳасанали отамдан бошқа ҳеч ким билмайди, айниқса Зайнабингиз билса яхши эмас.

— Билса нима қилади?

— Ҳеч нарса қилмайди... Яхши эмас-да,— деди,— бир оздан кейин чиқиб ойим билан сўрашинг, кирмаганингиз учун қайин оналарингиз севинишиб ўлаётibdилар.

Кумуш яна бир кулиб қарагандан кейин уйдан чиқди. Отабек энди тамом ўзини босиб олган, эндиги юрак уриши фақат ҳалиги фаришта томонга ошиқибгина эди. Ўзи ёлғиз қолгандан сўнг нимага бўлса илжайди ва Ҳасаналига илгаригидан ҳам қуюқроқ ўзида муҳаббат сизди. Шу дақиқадан бошлаб кечирадирган масъуд кунларини тасаввурдан ожиз ва Зайнаб тўғрисида ўйлаб ҳам қарамас, бошқа гап эсига-да келмас эди. Орадан Кумушнинг уйга кириб олиши фурсат ўтгандан кейин, уйдан чиқди ва парвосизча меҳмонлар ўтирган уйга борди. Унинг келишини ўз уйдан кўрган Зайнаб югурганча Отабек орқасидан меҳмонлар олдига кирди. Уйдагилар Отабекни кўриш ила ўринларидан турганлар, фақат Ўзбек ойим «ҳап» этганча ўтирар эди. Отабек Офтоб ойим билан кўришди... Офтоб ойим

уни кучоқлаб юзидан ўпди ва кўзига ёш олди... Сўнгра кичкина қайин онаси билан, Зайнабнинг онаси ва бошқалар билан сўрашиб чиқди ва кулимсираган ҳолда Кумушга «эсонмисиз...» деб қўйди. Кумуш ҳам «шукур» деб кулинди. Сўрашиш тамом бўлгандан кейин ўтиришдилар. Отабек онасининг ёнига, Зайнаб унинг ёнига ўтиришдилар. Кумуш Зайнабнинг бу қилиғига ғижиниб бир-икки қайта ер остидан унга кўз юборди.

Фотиҳа ўқилиб куёв қайин онага узр айтди:

— Аввало сизлар келгунча қайтарман деб, эрталаб бир гуноҳ қилдим. Ундан кейин меҳмонхонадан қўзғалолмай иккинчи уятга қолдим...

Офтоб ойим:

— Боламизникини айби йўқ!

Ўзбек ойим:

— Қимиз киргузиб қайин онангнинг оғзини ҳўлламаганинда, наҳ балога қолиб эдинг, болам!

Кулишдилар. Карима отин:

— Кумушой бўлса, сен эримни яширгансан, деб Зайнабнинг энка-тенкасини чиқарди.

Яна кулги бир-бирига илашди. Зайнабнинг бояги ишига Кумушнинг ғаши келганини айтилмаса, ҳозир у ҳам жуда очилган, кулар ва ер остидан Отабекка кўз қирини ташлар, Зайнаб бўлса Кумушни таъқиб этар эди. Мажлисга бир оз жимлик киргандан сўнг, Отабек ҳам ўз томонидан бир кулги тўқимоқчи бўлиб, Зайнаб билан Кумушга қараб олди:

— Мен бир ишга ҳайронман,— деди.

— Нимага? — деб сўради Моҳира ойим.

— Нега Зайнаб семиз-у Кумуш озгин?!

Ўзбек ойим жавобланди:

— Бунинг ҳикматини мендан сўра, болам! — деди.— Кумушнинг ўзингга ўхшаш серфикр кўринадир, Зайнаб бўлса менга ўхшаш қувноқ!

Отабекни ўзига ўхшатгани учун Кумуш қайин онасидан рози бўлди. Аммо Зайнаб ўзини Отабекдан четга қоққани учун Ўзбек ойимга ғижинди.

Ўзбек ойимнинг бу фикрига Карима отин қарши тушди:

— Янглишдингиз, ойи! — деди.— Бундаги фарқни Юсуф-Зулайхо қиссаларини ўқиган киши биладир... Уч ой деган фурсат озгина вақт эмас. Кумушхонимнинг озгани соғинишиники.

Карима отин қош қўяман деб, кўз чиқараёзди, яъни Отабек билан Кумушни Юсуф-Зулайхога ўхшатиб, Зайнаб ва қариндошларини ўт ичига ташлаган эди.

— Ўзбек ойимники тўғри,— деди Моҳира ойим,— Зайнаб қувноқ, Кумуш эса менинг кўзимга ҳам серфикрга ўхшаб кўринадилар...

— Тўғри, тўғри! — деди Хушрўй.

Кумуш билан Офтоб ойим орадан кечган сирга тушуниб жим ўтирар эдилар. Кумуш ер остидан Отабекка ризосизча кўз ташлади.

— Тўхтаглар-чи,— деди Отабек, ҳамма унга қарадилар,— ҳеч қайсиларингиз ҳам тополмадингиз!

— Тополмаган бўлсак ўзингиз айтинг! — деди Шарофат чевар.

— Ўзларингиз тополмагандан кейин мен айтиб нима қилай?

— Мен топдим, хах шайтон! — деди Карима отин.— Қизил гулнинг ҳам ўз олдига, оқ гулнинг ҳам ўз олди-га иси бор, демоқчи!

Ҳамма бирдан кулишиб:

— Худди, худди! — дейишдилар.

Отабек кулиб ўрнидан турди ва «тополмадингиз, тополмадингиз» деганча уйдан чиқди. Кумуш билан Офтоб ойимнинг кўнгиллари бирдек бўлса ҳам, бу кашфдан кейин Зайнаб билан Моҳира ойим анча енгиллашдилар. Бу қий-чув орқасидан меҳмонларга қуюқ-суюқ берилди.

11

КУМУШНИНГ СЎЗ ҲАЙИНИ

Шомга яқин меҳмонлар тарқалишдилар. Меҳмонхонада ҳожи, Мирзакарим қутидор, Ҳасанали ва Отабек қолган эдилар.

Ичкарида Ўзбек ойим меҳмонларни кузатиб бўлиб, Кумуш билан онасидан ҳўппак олар эди.

— Мен сизлардан жуда хафа бўлган эдим. Сизларни чурик латтага тугиб, токчага ташлаш даражасига етган эдим. Наҳотки уч йил бўлса-ю, бир йўли ўз билгиларингизча келмасаларингиз. Ўғлим бечора ой ўтмасдан бўзчининг моксидек қатнаб турса... Ахир менинг ҳам

Ўзимга яраша обрўйим бор, Тошкентда кимсан, Юсуф-бек ҳожи деганнинг кучиман, Худоёрхон ҳам бир кун кечаси келиб бизга меҳмон бўлдилар... Қушбегининг уй ичлари бўлса бир ишни менинг кенгашимсиз қилмайдилар... Шундай обрў кўрган бир киши, келиб-келиб наҳотки ўз қудасидан ва келинидан мунчалик обрўсизлик кўрса. Шаҳардаги каттадан-кичик эртаю кеч қулоқ-миямни ейдирки, ҳой, марғилонлик келинингиз келдиларми, нега шундоқ келинингиз бўла туриб Марғилонга ташлаб қўйибсиз? — Мен бўлсам ҳеч сўз тополмаганимдан айтаман:— Келинимнинг онаси касал эмиш... Иккинчи вақтда: — Келиним бечора мунгуғ... дейман. Энди кўрсам милтиқнинг ўқидек, пушти гулнинг тўқидек келиним бор экан... Мен бу одобсизга тагин ўзим ўлтирган уйимни бўшатиб берибман-а! — дер эди.

Ўзбек ойимнинг дали-гулилигидан Офтоб ойим ва Кумуш унга жуда ўзлашиб олганлар, унинг сўзига гоҳ кулиб, гоҳ узр айтар эдилар. Ҳозир уйда Отабек бўлмагани учунми, нимадан бўлса ҳам ҳар нучук Зайнаб ўз уйида уймаланишиб ётар ва меҳмонларни Ўзбек ойимнинг танҳо ўзига ташлаган эди.

Токчаларга шамлар ёқилиб, вақт хуфтанга яқинлашиб қолгандан сўнг уйга Отабек кирди. У киргандан кейин Офтоб ойим билан Ўзбек ойим улар олдида ўтиришни эб билмадилар-да, сирлашиш учун бошқа уйга чиқиб кетдилар. Уларнинг чиқиб кетишини кутиб тургандек, қўлига бир чойдиш чой кўтаргани ҳолда Зайнаб кирди ва Отабекдан чой ичиб-ичмасини сўради. Отабек ичмайман, деб жавоб берган эди, Кумуш орага тушди.

— Мен ичаман, ўзингиз ҳам ўлтиринг!

Зайнаб унча қистатмади, ўлтириб Кумушга чой қуйиб бера бошлади.

Кумуш уни сўзга солиб сўради:

— Менинг бало-қазодек етиб келишим учун хафа бўлгандирсиз?

Зайнаб Отабекка қараб олди:

— Нега хафа бўлай! — деди.— Сиз келмаганингиз-да ҳам ўзлари борар эдилар...

— Бормас эдилар! — деди Кумуш.— Мен билан уришиб келган эдилар...

Отабек Кумушга ер остидан кулиб қаради, Кумуш ҳам кулиб жавоб берди.

— Шу киши биров билан уришадиларми? — деди Зайнаб.— Икки йилдан бери менга бир оғиз қаттиқ сўз айтганларини билмайман...

— Тўғри айтасиз,— деди Кумуш,— бу киши эмас, мен уришган эдим... Бу кишида сира гуноҳ йўқ ва аразимизга бир тўнғиз сабабчи бўлган эди!

— Ким бало экан ул? — деди Зайнаб.

— Бизнинг шаҳарнинг энг ярамаси! — деди Кумуш ва Отабекдан сўради.— Сиз эшитдингизми, яқинда ўшани бир бек ўлдирибдир?

Отабек кулимсиради:

— Эшитдим...

— Ўша бекнинг ҳақиға эшитганимдан бери дуо қилиб келаман...

Зайнаб сўради:

— Сизларда қандай душманлиги бор экан?

Отабек «энди нима дейсан» дегандек қилиб Кумушга қаради. Кумуш бўлса парвосиз жавоб берди:

— Ўша тўнғиз уйланмоқчи бўлиб менинг бир ўртоғимга совчи қўйиб юрар эди... Мен эрса ўртоғимни унга тегишдан айнитган эдим. Айнитишим ҳалиги тўнғизнинг қулоғига етиб мени бу кишига чақибдир. Бу киши бўлса нега бировнинг ўртасига тушасан. деб мендан хафа бўлдилар...

«Бу киши» Кумушнинг ёлғон уйдиришидан кулди, Зайнаб эрса эрини оқлаб тушди:

— Айб сизда экан! — деди.— Сиз ҳам нега бировнинг ўртасига тушасиз?

— Айб мендалиқда — менда! — деди Кумуш ва Отабекка қаради.— Нафсиламрга қараганда, айб бизнинг орамизга чўп бўлиб тушган холамнинг қизи Зайнабда, шундоғ эмасми? — деб сўради.

Отабек сачраб Кумушга юз ўгирди:

— Бу ўртага Зайнабни келтириб нимага тиқасиз, энди?

Кумуш кулди ва эски ҳолини бузмади:

— Сиз ҳовлиқманг, бек,— деди,— тунови куни холамникига борган эдим, холам қизи Зайнабдан шикоят қилиб, ҳамма гапни Ҳомид чўчқанинг қулоғига еткизувчи ўз қизи Зайнаб гумбаз бўлганини бирма-бир айтиб берди, билдингизми?

Отабек зўрға-зўрға хохолашдан ўзини тутиб қолди:

— Нима бўлганда ҳам айб сизда, нега бошда ўзингиз бу ишга аралашдингиз, ахир? — деди.

Зайнаб:

— Ўзингизнинг аралашингиз чакки-да! — деб қўйди.

Кумуш жиддий тус олди:

— Сиз айтгандек Зайнаб гумбазда ҳам айб йўқ, менга қолса ҳамма гуноҳ бек отам билан хон ойимда! — деди.— Орзу-ҳаваслик жойни қидирмасдан қизларини бир кишига бериб қўя қолсалар — албатта, бу савдолар йўқ эди... Наҳотки икки йилдан бери неча бечорани зир қатнатиб овора қилсалар, Тошкент қишлоғи билан Марғилоннинг ораси озгина йўлми, ахир?

Отабек хохолаб юборди:

— Ҳамон айбни ўз бўйнингизга олмайсиз, астафурилло...

Зайнаб Кумушдан:

— Бек отангиз билан хон ойингиз ким?

— Ҳалиги мен айтган ўртоғимнинг ота-оналари... Орзу-ҳавас қидириб бечора қизларини қаритиб қўйдилар!

— Нега сиз тайёр куёвдан ўртоғингизни айнитдингиз?

— Давлати бўлса ҳам ўзи тирик намойиш эди... Киши давлат учун эрга теккандан эрга тексин...

— Албатта! — деди Зайнаб.

Отабек Кумушнинг сўз ўйинига ажабланар ва ҳой шайтон дегандек унга қарар эди.

Кумуш яна тинчий олмади:

— Бизнинг уришиб қолишимиз учун Карим сандиқчининг ҳам дахли бор! — деди.

Отабек жўрттага сўради:

— Қандай дахли бўлсин. Сизга қолса, бутун шаҳар дахлдор экан-да?

— Шошманг, жоним! — деди Кумуш.— Нега ўйламай-нетмай эшигига бош уриб келган бир йигитни қулаб соладир?

— Астафурилло, унинг қувланишига ҳам Ҳомид сабаб бўлган. Ҳомиднинг ёмонлигига эрса сиз сабаб бўлгансиз...

Зайнаб нимадир сўрамоқчи бўлган эди, Кумуш унга йўл бермади:

— У ҳам эмас, бу ҳам эмас,— деди,— ҳаммаси худонинг тақдири!

Отабек:

— Ана энди тўғри айтдингиз!

Кумуш:

— Икки ўртада дум қидириб қулоқдан ҳам ажраган пучуқ ойимнинг ҳоли ҳам худонинг тақдири!

Отабек кулди. Зайнаб кейинги сўзларга тушуна олмаган, шунга кўра Кумушдан изоҳлар олмоқчи эди. Кумуш унга изоҳлар уюштиришни хоҳламаганликдан сўзни четга чалғитиб юборди:

— Неча ёшга кирдингиз, Зайнаб опа?

— Ўн тўққизга шекилли.

— Ҳали сиз бола экансиз,— деди Кумуш.

— Сиз нечага кирдингиз?

— Мени сўраманг, мен энди қариб қолдим...

Зайнаб унга ҳасадланиб қаради ва кучланиб айтди:

— Ҳали ёшга ўхшайсиз-ку.

— Неча ёшга кирган деб уйлайсиз?

Зайнаб Кумушнинг тўлиб етмаган гавдасига ва ўн олти ёшлар чамали губор тегмаган ҳуснига ҳайрон бўлиб, мулоҳазасини айтишдан қўрқди. Зайнабга қолса эҳтимолки Кумуш ўзидан ҳам ёш чиқар эди.

— Мен қаёқдан билай...

— Йигирмага кирдим.

— Мендан бир ёш катта экансиз.

— Сиздан, албатта каттаман! — деди Кумуш.

Кумушнинг «албатта каттаман» деган сўзини Отабек ичидан тасдиқлади, унинг ҳусндагина эмас, ақлда ва бошқада Зайнабдан неча барабар юқорида эканини ўйлади. Орага бир неча дақиқали сўзсизлик кирди. Отабек ер остидан Кумушга нигоҳ ташлар, Зайнаб гиламнинг попугини чирмаб ниманингдир хаёлини сурар, Кумуш бўлса ҳеч кимга ҳам қарамай мудрагансимон ўтирар эди. Кумушни бу ҳолда кўриб Отабекнинг юраги ачиди...

— Йўлда чарчаган кўринасиз, Кумуш!

Зайнаб гиламдан кўзини олди, Кумуш мудрашдан чўчиди.

— Қайдам...

— Биз кетайлик, сиз тинчиб ухланг! — деди Отабек.

— Майли... Хуфтанни ҳам ўқий олмайдиган ўхшайман.

— Зарари йўқ! — деди.— Ёлғиз қўрқмайсизми... Ёнингизда Зайнаб ётсинми?

— Зайнабниса сиз билан ётсин... Мен ёлғизликка ўрганганман...

— Орангизни чақириб берайлик бўлмаса.

— Раҳмат.

— Ёлғиз ётиб қолганингизни айниқса ойим эшитса...

— Сиз билан Зайнабниса ёлғиз ётиб қолганимни айтмасангиз ҳеч ким билмайдир... Ўрин ўшами?

Зайнаб нимагадир жуда ҳам қувониб кетди. Шунинг учун бўлса керак, Кумушни ўрин ёзишга қўймай ўзи пар тўшакни олиб ерга солди. Кумуш мудраган кўйи Зайнабга ташаккур айтиб тўрдаги бурчакка ўтириб олди. Отабек бериги бурчакдан туриб уни қўли билан янар ва кулимсираб хўмраяр эди. Кумуш мудраган кўйи, сузилган кўйи илжайиб жавоб берар эди...

Ўринни солиб битиргандан кейин, Зайнаб қаноатланиб уйдан чиқмоқчи бўлган эди, уни Кумуш тўхтатди:

— Зайнабниса,— деди, Зайнаб қаради,— бу кишини ташқарига чиқиб ётишга қўйманг, тузукми?

— Нимага?

— Нимагаки, дадамнинг кўнглига гап келади.

— Хўп! — деди Зайнаб ва эшитдингми дегандек қилиб эрига қараб олгандан кейин уйдан чиқди. Унинг кетича Кумуш Отабекка қаттиқ қилиб айтди:

— Қани, сиз ҳам уйингизга!..

Зайнаб жуда ишонган ҳолда ўз уйига бориб етди.

— Чиндан айтиб ётибман, эшитасизми?

Отабек ўзини рафлатга солиб Кумушнинг ёнига борди:

— Сиз...

— Мен?

— Сиз қувсиз...

— Мен қув эмасман! — деди кулиб Кумуш.— Мен ҳали уришиклик ҳолдаман, ярашганим йўқ!

— Боя нималарни сўзладингиз, сир очиладим, деб жоним бўғзимга келди.

— Нега сир очилсин? — деди.— Мен сиз билан ўтган ишлар ҳақида сўзлашмоқчи бўлиб турар эдим — ўзи жўртгага кириб келди. Мен ҳам сўзимни тўхтатмай жўртгага бошқа йўлда айтиб чиқдим. Нима, бир нарса пайқадими?

— Пайқамади-ку... шундоғ бўлса ҳам мен жуда қўрқдим.

— Ҳали шу юрагингиз билан уч кишини ўлдирдинг-

изми, мен ишонмайман! — деди Кумуш ва Отабекнинг ханжар теккан қўлининг чизигига кўзи тушди.— Пичоқ ёмон кесибди... Чумчуқ сўйдингизми? Қани чиқинг, мен ётаман!

— Ёта берингиз.

— Сизнинг олдингизда ечинайми?

— Уялсангиз мен юзимни ўгириб турай! — деди ва юзини четга бурди.

— Қараманг бўлмаса! — деди Кумуш ечинар экан, «Бўлгани йўқ, бўлгани йўқ!» деган сўзни беш-олти қайта такрорлади ва ўринга кириб олгандан кейин ҳам «бўлгани йўқ, бўлгани йўқ!» деб кулар эди.

Отабек ниҳоятсиз «бўлгани йўқ»дан зерикиб қаради:

— Алдамчи!

— Бу алдашлар — алдаш эмас, сиз ҳали қараб туринг, қочқоқ!

— Аниқ қўрқмайсизми ёлғиз?

— Нега қўрқай, икки йил ёлғиз ётиб, энди жуда ўргандим... Эҳтимол сиз ёлғизликдан қўрқарсиз!

— Киноянгиз...

— Бу киноя эмас, тўғри сўзим,— деди Кумуш,— мен бу ҳолда ёлғиз ҳам эмасман...

— Бу нима деган сўзингиз тагин?

— Яъни ҳамроҳим бор, деганим, мендан қўрқманг, деганим...

Отабек яна тушунмади:

— Ҳамроҳингиз...

— Ҳамроҳимми? — деди Кумуш.— Ҳамроҳим бировнинг хаёли, бировнинг фикри. Бас, бундан ҳам яхши рафиқ борми? Баъзи вақтларда бу йўлдош уйқудан ҳам ширин.

Отабек «ҳамроҳ»га тушунди ва ётиб Кумушнинг юзидан ўпди:

— Лекин мен бу сўзингизга ишонмайман.

— Нега ишонмайсиз?

— Негаки, сиз анови... кечаси ҳамроҳсиз эдингиз... пиш-пиш ухлар эдингиз...

Кумуш Отабекнинг елкасига қўлини ташлади:

— Ўшал вақтларда ҳамроҳсиз ухлаганим тўғри,— деди,— чунки бировлардан бутунлай умидим кесилган, ҳамроҳим менга ҳамиша умидсизликкина берар, даҳшатимнигина ортдиран эди. Аммо ўша кунларда уйқу

менга жуда ширин бир нарса бўлиб қолган, мен уйқу-дагина бировларни кўрар ва кундуслари ҳам уйқу қидирар эдим. Энди бўлса яна йўлдошим хаёл... Тагин нима дейсиз?

— Ҳеч нарса демайман... Лекин сиз икки йил бурунги Кумуш эмассиз.

Кумуш кўрпага бурканиб олди:

— Чиқинг... уйқум келди.

Отабек зўрғагина ўрнидан турди. У узоқлашгандан кейин Кумуш секингина юзидан кўрпани олди ва мудроқ кўзлари билан Отабекка кулимсираб қаради. Отабек ҳовлидаги оёқ товушини эшитиб токчадаги шамлардан учтасини ўчирган эди, даричадан Зайнаб кўринди: «Ҳали ҳам шу ерда экансиз, мен сизни ташқарига чиққансиз, деб ўйлабман...» деди. Отабек жавоб бермай қолган шамларни ўчирди. Зайнабнинг «ҳали ҳам шу ерда...» сўзи билан Кумушнинг кўзи уйқудан очилиб кетган эди... Отабек эшикни ёпиб чиқди.

12

КУНДОШ — КУНДОШДИР

Кумуш қайин отаси билан қайин онасига уч-тўрт куннинг ичидаёқ ўзини кўрсатиб қўйди, ширин ва ақлли муомалалари билан уларни ўзига мафтун қилди. Юсуфбек ҳожи — «бу одам фарзанди эмас — фаришта!» дер, орада Зайнаб бўлмаса «фаришта» деб атамоққа ҳам ҳозир эди. Ўзбек ойим бўлса эски кина ва адоватларни қайтиб келмас дунёсига жўнатди. Теварақдан марғилонлик келини кўриш учун келувчи хотинларга муомалани яна ҳам юқориқадан туриб қила бошлади. Ҳар бир — «келинингиз ажабми?» деб Кумушга суқланувчи хотинларга, «менинг чин келиним Марғилонда эди-да!» — дер эди. Гоҳо Ўзбек ойимнинг ўзи ҳам Кумушнинг ҳуснига ва муомаласига ажаблана бошлар, ҳожини овлоғроқда учратиб қолса, «алҳазар, ўғлингиздан — уйланган хотинини қаранг!» деб қўяр, ҳожи бўлса, «ўзинг билган сеҳрчи ҳинди сенинг ҳам бошингни айлантирибдир...» деб илжайганда, Ўзбек ойим: «Рост, бу келиннинг ҳуснидан ҳам бошқа яна тагин бир алоҳида хосияти борга ўхшайдир!» деб кулар эди. Кумуш ўзини кўргали келувчи хотинлардан кўпроқ олқиш

олса (албатта ошкора эмас), хотинларнинг жўнаши биланоқ дарров Ўзбек ойим Ойбодоқдан исериқ тутаттириб аввало Кумушга, ундан кейин кўнгли қолмасин, деб Зайнабга солдирар, агар Отабек кўриниб қолса, уни ҳам қуруқ қолдирмас эди.

Эгасини сийлаган итига суяк ташлар, қабилидан қизлари туфайли қутидор ва Офтоб ойимлар ҳам жуда яхши иззат кўрар эдилар. Қутидор келгандан бери бир соат ҳам уйда бекор қолмай, ҳар кун Юсуфбек ҳожининг мухлисларидан бирининг уйида меҳмон ва ҳожининг суҳбатидан мамнун эди. Офтоб ойимни бўлса Ўзбек ойим ўтказгани жой топмас, қуда сўзи ўрнига — синглим деб хитоб қилар, ошни ҳам унинг раъйини сўрамасдан буюрмас эди.

Келганларининг ўн бешинчи кунигача шаҳарнинг казо ва казо хотинларини қабул қилиб ўткардилар, яъни Офтоб ойим Тошкентнинг юзбоши ойимдан тортиб, понсадбоши, кўрбоши то ўрда ойимларигача танишиб олди ва уларнинг ҳар бирларидан кутилмаган даражада иззат, ҳурмат кўрди. Бу ойимларнинг ҳар бирларидан — «албатта бизникига меҳмон бўлмасдан кетмайсиз, эгачи» деган таклифлар ҳам ҳисобсиз эди. Ўзбек ойимнинг лозим топишича, бу таклифлардан фақат ўн чоғлиги ижобат этиладиган бўлиб ва биринчи мартаба Нормухаммад қушбегининг хотини Сорабек ойимникига, яъни ўрдага борилмоқчи эди.

Ўн олтинчи кун меҳмон оёғи товусланиб, Ўзбек ойим Сорабек ойимга ўзларининг боришларидан хабар юборди ва Ҳасаналига аравани кўшмоққа буюрди. Ўрда ойимларининг турмушларини кўрмагани учун Кумушнинг ҳам улар билан бирга боргувси келди ва эрталаб чой устида Зайнабни тилга келтириб, «Зайнабингиз ҳам борадими» деб сўраганида, Ўзбек ойим: «Зайнаб бир мартаба бориш бўлса борган» деб жавоб берди.

— Мен-чи?

— Сен ҳам бормайсан.

Кумушнинг маъюсланиб қилган сукутидан кейин, Ўзбек ойим муңдоғ изоҳ бериб чиқди:

— Сен Тошкентдаги Юсуфбек ҳожининг келиғи бўласан, болам! Чорламаган жойга бориш учун сенинг кавушинг кўчада қолган эмас! — деди.

Отабек қаёққадир от миниб кетган эди. Юсуфбек ҳожи билан қутидор Солиҳбек охунднинг Кўкалдош

ҳужрасига меҳмон бўлиб кетганлар. Фақат бугун уйда қоладиганлар — Кумуш, Зайнаб ва Ойбодоқ эдилар.

Ўзбек ойим йўлаккача кузатиб чиққан Кумуш билан Зайнабга қараб арава ёнидан кулди:

— Икки кундош уйни холи топиб тағин юлишманглар! Ойбодоқ, сен кундошлардан хабарсиз қолма!

Офтоб ойим аравага минар экан:

— Худой сақласин, ойи! Шукур, иккаласининг ҳам ақл-ҳуши бошида,— деди.

— Булар кундош эмас, эчаги-сингил-ку,— деди отнинг жиловидан Ҳасанали.

— Мени ташлаб кетганингиз аламини Зайнабдан олмасам — кимдан олай,— деди кулиб Кумуш ва дарбозанинг ҳалқаси билан ўйнар экан,— а, юлишамизми? — деб Зайнабдан сўради. Зайнаб жавоб бермади.

Ўзбек ойим Ойбодоққа баъзи таълимотларни бергандан кейин келинларига:

— Тушда иссиғсиз қолманглар! — деди. Арава қўзгалди.

Зайнаб илгарироқ, Кумуш кейинроқ ичкарига қайтиб кирдилар. Кумуш кундошининг сўзсиз-несиз ўз уйига кириб кетгани учун ўйланиб бир оз ҳовли юзида тўхтади, сўнгра бу ҳам ўз уйига бурилди.

Кундан-кунга Зайнабнинг сусайиб, ўзига бегоналашиб борганини яхши англари эди. Бугун бўлса ўйнаб айтган сўзи жавобсиз ҳам қолдирилиб, бу ҳол яна унинг миясини қотирди. Кўнглида бир хиралик билан бориб дарича ёнига ўтирди. Зайнабнинг ҳасадини қўзғатмас учун Отабек билан муомалада қилган эҳтиётлари заррача фойда бермаганига ҳайрон, энди қайси йўсинда муросани созлаш йўлларини ўйлар эди. Ўн беш кун ичидаёқ бунча кескинлашган Зайнабнинг ички адоватининг бир ойда қайси даражаларга бориб етишини ўйлар ва муроса бу ҳолда кетган тақдирда бу уйда узоқ қола олмасини фаҳмлар эди. Лекин бу уйдан чиқиб кетишни, бир-икки ойлаб Отабекни Зайнаб қўлига топшириб қўйишни яна мувофиқ кўрмас, яъни Кумушда ҳам бир қизғончиқлик ҳисси уйғонган. Фикри шу ерга етганда қайси кунидир Отабекнинг Зайнабга бошқачароқ қилиб кулиб қарагани ва Зайнабнинг шу вақтдаги ойдек жозибали тўла юзи кўрингандек бўлди... Бу кўринишдан сўнг у сакраб ўрнидан турди-да, токчадаги ойнани олди ва ўзига қаради...

Маълумки, киши ойнага боққанда нечоғлик айбсиз бўлса ҳам, ўзини бир камчилиги орқали кўрадир. Шунга ўхшаш бу қарашда Кумуш ҳам ўз-ўзидан рози қолмади. Шахло кўзлар, ўсиқ жингила киприклар, қундуз қош ва қора холлар ва бошқа латофатлар ўзига писанд бўлмадилар... Ўзини Зайнабга қараганда сиқиқ, ёш бола сифат кўрди... Ойнани тоқчага қўйиб Зайнабга чинлаб ҳасадланган ҳолда келиб бояги ўрнига ўтирди. Анчагина ўйлаб ўтиргандан кейин, кўнглига «у мени севса бўлди-да» деган гап келди... Ўзининг бу ҳукмига рози бўлмади. Гўё ўзининг севилиши бир неча ойликқинага ўхшар, Зайнабнинг тўлган ойдек юзи бу севилишга шу беш-ўн куннинг ичидаёқ хотима берадигандек кўринар эди. Шу кўриниш орасида Зайнабни яна ўз кўзидан яхшилаб ўтказмакка ва унинг ҳусн кучини си-намоққа қарор бериб ўрнидан турди...

Кумуш кирганда Зайнаб дарича ёнида тўппи тикиб ўтирар эди.

— Ойим айтгандек,— деди кулиб Кумуш,— сиз билан юлишгали келдим!

Зайнаб тўпписини қўйиб ўрнидан турди:

— Мен ҳам олдингизга чиқайми, деб турган эдим...

Кумуш истеҳзо билан кулди:

— Тўппи тикиб ўтирибсиз-ку, менинг олдимга чиқармидингиз, баракалла сизга! — деди. Зайнаб бир сабаб кўрсатолмай ўнғайсиз ҳолда қолди. Дарҳақиқат, унинг бу иши очиқдан-очиқ болаларча кетган эди. Кумуш уни ўнғайсиз ҳолдан чиқариш учун тикилган тўппини ердан олиб кўрган бўлди.

— Чокни яхши тикар экансиз, кимга?

— Бировга атаганим йўқ, ахир биттаси кияр... Ўлтиринг!

Икки кундош қаршима-қарши ўтиришдилар. Кумуш унга тикилиб-тикилиб қарар эди... Зайнаб бояги ўнғайсизликдан ҳали чиқиб етмаган, қизаринқираб ерга боққан эди. Бир-икки дақиқани сўзсиз кечирдилар.

— Чиқмаганимни ҳам кўнглингизга олибсиз-да! — деди ниҳоят Зайнаб.

— Нега кўнглимга олмай, мен ёш боламанми! — деди.— Келганимга ўн беш кун бўлмасдан ўзингизни четга торта бошладингиз... Мен сиз билан эгачи-сингил бўлармиз, деб ўйлаган эдим...

— Ҳали нима бўлибмиз... Арзимаган гапни ҳам кўнглингизга ола берсангиз...

— Бу арзимаган гапми? — деди Кумуш. — Уйда ҳеч ким йўқлигини била туриб ўзингизни четга тортасиз... Бу эса юзингни кўришга тоқатим йўқ деганингиз бўлади.

— Қўйинг-чи... Ўзингиз ҳар бир нарсани ҳам кўнглингизга ола берар экансиз... Мен унақа эмасман...

Бошланишда анчайин ҳазилга ўхшаб кўринган бу гинахонлик қутилмаган жойда жиддий бир тус олиб кетди. Кумуш ўн беш кунлардан бери йиғилиб келган аччиғини бирваракай тўкиб солди:

— Мен кўнглимга олсам арзийдирганини билиб оламан, — деди.

— Олдингизга чиқмаганим юзингизни кўрмаслик учун бўлганини сиз қаёқдан билдингиз, менинг ичимга кириб чиқмагандирсиз-ку, ахир?

Зайнаб ҳам анча қизишиб олди. Кумуш ундан ҳаёт ошиб тушди:

— Билиш учун ичингизга кириб чиқишим шарт эмас... Баъзи ишларингиз ичингиздагини менга очик сўзлайдир.

— Қайси ишларим?

— Сўраманг...

— Билмаган бўлсам билдириб қўйинг, ахир!

— Айтсам яна аччиғингиз қистайдир...

— Тўғри гап бўлса аччиғим сира қистамайдир.

Яқинроқда юмиш қилиб юрган Ойбодоқ эшитмасин учун секинроқ товушда:

— Қистамаса айтай, — деди Кумуш, — эрингиз менинг олдимга кирса, нега ишингиз бўлса-бўлмаса кириб ўтириб оласиз-да, ёлғиз қолганимда кирмайсиз?

— Шундоғ деярсиз, деб турган эдим ўзим ҳам, — деди Зайнаб. — Киришимни ҳам кўнглингизга олган бўлсангиз, энди бундан сўнг кирмаганим бўлсин...

— Қани, тўғри гапга аччиғингизнинг қистамагани?

— Ахир, эрингиз билан ёлғиз ўлтирганингизда мундан сўнг кирмайин деяпман-ку!

— Эгриликка олманг, Зайнаб! — деди Кумуш. — Мен бу гапни ёнимда эрим бўлганда кирма, деб айтмадим, балки бояги сўзимнинг исботи учун айтдим...

Бу ўринда иккиси ҳам жим бўлдилар. Ойбодоқ даричага келган эди:

— Тушлик ош вақти бўлдими, нима томоқ қилсамикин?

Кумуш Зайнабга қаради:

— Нима томоқ буюрамиз?

— Сиздан сўраяпти...

— Зайнабниса яхши кўрган томоқни қилинг! — деди Кумуш.

— Лағмон қилайми? — деб Ойбодоқ Зайнабга қаради.

— Томоққа ишгаҳам йўқ, ўзингиз билганингизча қила беринг!

Ойбодоқ кетди. Унинг кети билан Зайнаб «тавба» деб қўйди.

— Тавба деманг, Зайнаб... Бу гаплар айниқса сиз билан менга келишмаса ҳам, азбаройи мени ёлғиз ташлаб қўйганингиздан айтдим... Мен сизнинг уйингизга бутун умрга келган эмасман... Атиги уч-тўрт кун қайин ота, қайин оналаримни кўриб кетиш учунгина келганман. Шунчаликка бир-биримиздан четлашиб, мунгайишиб юришимиз кишига оғир келар экан.

Кумушнинг «уч-тўрт куни...» билан Зайнаб ёришиб кетгандек бўлди:

— Вой ўлай, Кумуш опа! — деди Зайнаб бўшашган оҳангда. — Чиндан ҳам кўнглингизга олибсиз дейман. Кўнглимда тариқдек ёмонлик бўлса, эртагача етмайин! — «Кетиш» сўзини эшитиб онт ича бошлаган Зайнабга Кумуш ичдан кулиб қўйди ва «энди ўлсам ҳам кетмай, сен қараб тур!» деб янди.

Шундан кейин орадаги гап-сўз тўхтагандек бўлди. Кумуш тиззасини қучоқлаб ниманидир хаёлида, Зайнаб бўлса қатимини узун тортиб тўпписини тикар эди. Анчагина шу ҳолатда қатим тортгандан сўнг Зайнаб секингина қаршисидаги ғайри расмий ёвга ёвларча қаради. Узоққина қараб тургандан кейин ўзига ҳам сездирмаслик қилиб энтиқди, яна уч-тўрт қатим торти...

— Сиз мунчалик қўрқмасангиз ҳам бўлар эди...

Кумуш бир оз жавобсиз қолди ва сурилиб деворга суялди:

— Нимадан ҳам қўрқмасам бўлар эди?

— Ахир... жек кўрмасангиз ҳам... дейман-да...

— Мен кимни жек кўрибман?

— Биларсиз ахир, кимни...

— Уят, Зайнаб!

— Сизники ҳам уят!

Яна икки кундош хужумга ҳозирлашган хўрозлардек бир-бирларининг устларига ҳурпайишдилар.

— Нима уят? — деб сўради Кумуш.

— Мен эрим билан ўлтирганда устимга кирма дейишингиз, албатта уят!

— Аввало мен бу сўзни сизнинг ҳалиги қилигинизга қарши айтдим. Агар сиз буни чинга ҳисоблаган бўлсангиз, мен ҳам сиздан чин-ча сўрайин: сиз эрингиз билан ўлтирганда мен устингизга кирдимми?

Зайнаб бу саволнинг жавобига қолганда бир оз тилиқди. Чунки, Отабек Зайнаб ёнида бўлганда Кумушнинг кирганини хотирлай олмади.

— Сиз кирсангиз, албатта кўкрапингиздан итармас эдим, — деди Зайнаб. — Ўзингиз жек кўрганингиз учун мени ҳам ўзингиздек фаҳмлаб кирмайсиз.

— Кишини бўғасиз, Зайнаб! Гапга темирчилик яхши эмас!

— Гапга темирчиликдан худой сақласин, ота-онам темирчи ўтган эмас.

— Ким сизга, отанг темирчи деяпти?

— Ахир, сўзингизнинг сираси шунга келди-да?

— Тавба, — деб кулди Кумуш, — жек кўрасан деб бир айтасиз, ўзингдек фаҳмлайсан деб яна узиб улайсиз, сен қўрқмасанг ҳам бўлади деб тагин нина тақасиз... Мана шуни гапга темирчи, деб айтадилар!

— Рост-да, ахир, сиз қўрқмасангиз ҳам...

— Сўзлай беринг!

— Ахир...

Зайнаб ўзининг хатосини англади ва гапиролмай ғулдиради. Кумуш эса буни сезиб, Зайнабнинг ўз оғзидан иқрор эттириш кўйига тушди.

— Мен тушундим! — деди. — Сен қўрқмасанг ҳам бўлади, эринг сени яхши кўради, демоқчисиз!

Зайнаб иштини тўхтатиб бўзрайганча Кумушга қараб қолди... Бу хатосини ўнглаш учун эсига ҳеч гап келмас эди:

— Ахир... менга ўхшаш сизни ҳам ишонтириб қўйгандирлар...

— Сизни нимага ишонтирганлар?

— Ахир... Мен сенсиз туролмайман, деб сизга ҳам айтгандирлар...

— Ҳеч!

— Сизга айтмаган бўлсалар... менга юз қайталаб айтганлар... У кишини сизга ҳам шунақалар, деб ўйлабман...

Ўзи асло ишонмаган шунча ёлгон гапларни бояги довдираш ҳолатида илҳом равишда тўқиб юборди. Унинг бу довдир гаплари ғалаба қозонмоқчи бўлган Кумушни довдиратди. Бояги ойна ёнида туғилган шубҳаси чинга чиққандек бўлди ва муҳокама хусусиятини йўқотди. Зайнаб тўғри айтади, деб ўйлади, агар унч яхши кўрмаганда Тошкентга келишимни кутиб ўлтирармиди?..

Зайнаб бу ёлғонлаш натижасидан қўрқиб, ўнгу терс ишига ёпишди. Кумуш моддий ҳаётдан айрилган жонивордек бўшашди. Ойбодоқ она тарафидан икки кундош ўртасига қўйилган тушлик бир неча вақт совуб ётди. Зайнабнинг қўрқа-писа «олинг, опа!» сидан сўнг, икки тараф ҳам лагандан чимчиган бўлишдилар-да, бирин-бирин қўлни дастурхон четига артишдилар...

Шундан бирор соат кейин Отабек қайтиб Зайнаб томонидан қарши олинди. Уст тўнини ечиб Зайнабга бергандан сўнг, қайси уйга кириш тўғрисида ҳовли юзасида бир оз тараддулланиб қолди. Теварагида ғилдирлаб юрган Зайнабнинг уйига кира бериш учун Кумушнинг мулоҳазасини қилар, Кумушнинг олдига кирмак учун Зайнабни ўйлар эди. Кумуш уйда кўринмади, шунга кўра «ухлагандир» деб ўйлаб Зайнаб билан кирди. Зайнаб оёғи олти, қўли етти бўлган ҳолда эрини тўрт қават кўрпача устига ўтқазиб, ёнига учта пар ёстиқни уйди. Эрининг маҳсисини артишга кўмаклашиб, елпиб қўймоқ учун изин сўради. Отабек узр айтиб бунчалик меҳрибончилик маъносидан чўчиб қўйди. Отда келган бўлса ҳам куннинг иссиқлигидан бир пиёла чойга муҳтож эди. Чой, сўзи оғзидан чиқмасданоқ Зайнаб ўчоқ бошига югуриб кетди. Унинг кети билан Кумушнинг уйига қаради. Эшик ва даричалар очиқ бўлсалар ҳам, уйда биров кўринмади.

Кумуш келгандан бери Отабек кун сайин ўзини сиқикроқ бир доирага кириб борганлигини сезар эди. Одимини санаб босиш, бир чўқиб саккиз ёққа қараш каби эҳтиётларга таълимотсизоқ ўрганиб қолган, бунинг устига бир хил ўнғайсизлиги ҳам йўқ эмас эди...

Унинг ўтган кунлари, яъни Кумушга Марғилонда муомала ва алоқаси Зайнабга қоронғу, шу қоронғуликдан фойдаланиб Зайнаб билан муомаласи ўзи тилаганча, аммо энди ўша ҳолатни давом эттириш мумкин эмас эди. Кумушга кулиб қараса, Зайнабга ҳам шундай қилмоққа, унга қандоғ муомала қилса, бунга ҳам шундоғ қилишга мажбур эди. Бироқ бунинг биринчиси юракдан, иккинчиси... Биринчисини тавсиф қилиб кўрсатиш нучукким биз шу ўрингача кўп қоғозларни қоралаб келамиз, ўқувчини ҳам зериктирмай орқамиздан эргаштиргандек бўламиз, чунки Отабек ва Кумуш ишқларида самимият, яна тўғри — шеърийат бор эди. Иккинчи масала устига ўтиб таҳлил қилмоқчи бўлсак, Отабекда мажбуриятдан бошқа ҳеч гап тополмаймиз, топган билан ўқувчига қизиқарли бир нарса чиқмайди. Қаҳрамонимизнинг ҳозирги «мажбурияти» сабабларини муҳтарам ўқувчилар яхши ҳис этсалар ҳам яна биз бир даража ўз томонимиздан уларни санаб кўрсатамиз:

Ота-онанинг ҳурматлари кўндаланг, мажбуриятнинг энг кучлиги ҳам нозиги — мундан бир неча ҳафта илгари Зайнаб аввал мартаба юрак дардини — кўз ёшлари ичида — очиб берди. Ҳаммадан ҳам мана шу кейингиси Отабекни сиқиб ташлаган эди. Бу дард айниқса, Отабекка уч йилдан бери синашта, у бу дарднинг аччиқ-чучугини уч йил бўйи тотиб келар ва шунинг учун ҳам бояги оғирликни ўз устига олмоққа мажбур эди...

Зайнаб унга икки пиёла чойни ичиргандан сўнг сўради:

— Сизни кеч қайтарсиз деб ош қолдирмаган эдик. Совуқроқ бўлса ҳам озроқ олиб қўйган эдим... есангиз?

Отабек очиқиб келган эди, «майли, беринг» деди. Бояги гап билан ейилмаган лағмон Отабекнинг олдига келди. Устидаги қиймаси билан лаганнинг бузилмаганини кўриб Отабек сўради:

— Ўзларинг емадиларингми?

— Едик, Кумуш опам ҳам шу ерда эдилар... Лағмонни унча хушламас эканлар, шекилли, яхши емадилар... У киши емаганларидан кейин мен ҳам еб ўлтиргали иймандим...

— Емаган бўлсангиз, сиз ҳам олишинг! — деди бек.

Зайнаб эридан ийманмай биргалашди. Хўрак ораси Отабек Зайнабдан сўраб, Кумушнинг ухлаб ётганини билди. Томоқдан кейин Отабек ҳам бир оз ухлаб олиш учун ётди. Кўзи уйқуга боргач, фақат шуни кутиб ўтирган Зайнаб қўлида елпигичи билан ёстиқ ёнига келди. Эри жуда ухлаб кетгандан сўнг елпий бошлади... Елпир экан, Зайнабнинг кўзи Кумушнинг уйида эди...

Зайнаб ўзининг бу тасодифий муваффақиятини кундош назаридан ўтказиб олмоқчи ва бояги даъвосини бир даража амалда кўрсатмоқчи эди.

Зайнаб шу ҳолда узоқ фурсат эрини елпиди ва натижада маълум кўрикни одатдан ташқари бир муваффақият ичида кундош назаридан ўтказди: нима юмиш биландир уйдан чиққан Кумуш Отабекнинг ёстиғи ёнида қўлига елпигич ушлаган Зайнабга кўз қирини ташлаб ўтди.

Бирор соатдан кейин Отабек уйғонди. Зайнаб ҳам кундош юрагини ун қилувчи тегирмонни тўхтатмоққа мажбур бўлди.

Отабек уйга кирганда ёстиқ бетини тартибсиз соч ўримлари билан чулғатиб Кумуш ухлар эди. Отабек бир неча дақиқа унинг уйқулик ҳолатига термулиб қолди ва унга роҳатсизлик бермас учун секингина орқасига қайтди. Ўз эшигидан чиқар чоғида яна бир қараб олди... Энди уйқулик кўз очилган эди.

— Тинч ухлай беринг, мен кетаман!

Кумуш кўз юмиш ўрнига ёстиқдан бошини узди ва ерга тушган рўмолини ўраб, ўтирди. Унинг кўзи уйқудан қолган кишиларнинг кўзидек қизарган эди. Отабек қайтиб кирди.

— Нега қўзғалдингиз, ухланг! — деди. Кумуш жавоб бермади, қовоғи солиғ эди. — Кўзингиз қизариб кетибди, ухлай олмадингизми?

— Тобим йўқ...

— Худой сақласин, — деди бек ва Кумуш ёнига ўтирди, — қаерингиз оғрийдир?

— Билмайман, — деди. Кўзи тоқчадаги алланарсаларда эди.

Отабек бу терс жавобни ҳазил фаҳмлаб кулди ва Кумушнинг манглайига қўлини тегизди:

— Нега билмайсиз?

— Қўлингизни олинг!

— Нега олай?

— Мендан хазар лозим...

— Сиздан хазар қилмайман...

Кумушнинг кўзида бир турли ғилтиллаш бор эди:

— Зайнабдан-чи? — деб сўради.

Отабек дафъатан жавоб беролмай ҳовли томонга қараб қўйди:

— Бунини... мендан ҳам сиз яхши биласиз!

Отабекнинг аланглаб жавоб бериши Зайнабнинг бояги даъвосини чинга чиқаргандек бўлиб, Кумуш жуда ҳам тўнини тескари кийди ва юзини четга бурди:

— Ялҳакликни қўйинг!

Отабек бу ҳолга тушунолмай, Кумушнинг кўзига жиқ тўлган ёш яна уни шошириб қўйди. Шундоғ ҳам бўлса кулимсираб:

— Уйқудан сўл ёнингиз билан турибсиз! — деди.

— Чунки менинг ўнг ёним билан турғизадирган кишим йўқ...

— Адоват шунинг учунми, ҳали? — деди бек ва кулиб юборди.

Кумуш кўз ёшисини артди:

— Ҳа, шунинг учун.

— Шунинг учун бўлса арзимайди...

Кумуш қўтарилиб кетди:

— Икки юзламалигингиз ва тил тагида тил сақлаганингиз ҳам арзитмайдими?

— Тушунмай ётибман...

— Албатта тушунмайсиз ва тушунишни ҳам тиламайсиз.

У Кумушдан бундай терс гапларни умрида биринчи мартаба эшитар эди. Бир онда неча хил эҳтимолларни ўйлаб чиқди:

— Зайнаб сизга бир нарса дедими?

— Деди, «Сенсиз туролмайман» деб айтган сўзларингизни ҳам деди!

Унга нима бўлса ҳам икки кундош ўртасидан анча гаплар ўтгани бир даража маълум бўлиб, Зайнабнинг ёлғон-яшиқ гаплар билан Кумуш юрагига ўт ёққанини пайқади. Аммо бояги ярим жиддий вазиятини бузмай сўради:

— Зайнабнинг сўзига сиз ишондингиз?

— Ишонмайдирган гапми?

— Яхши, мен унга шундай деб айтган ҳам бўлайин, лекин шунда ҳам сизнинг хафаланишингиз менга қизиқ туюладир. Айниқса сиздан бу гап...

Кумуш индамади. Отабек унинг орқа сочидан тутиб секингина ерга босди:

— Қани гапирингчи менга, орангиздан бир гап ўтди-ми? — деб сўради.

— Ҳа, ўтди! — деди Кумуш ва четга қараб кулимсиради.

— Ён беш кун бўлмасдан?!

— Мендан бошқа хотин бўлса Зайнабингиз билан биринчи кунданоқ аразлашар эди...

— Худо хайрингизни берсин...

— Кесатманг!

— Кесатмасам, гапиринг!

Кумушнинг рақобат ўти бир оз ўча тушган эди, уч-тўрт кунлик можародан яхшигина ҳасрат очилди. Отабек ҳасратни ярим жиддий тинглаб борди. Зайнабинг кейинги сўзи ва сўнги елпитиш фожиалари ҳам ҳасрат қолипига бирма-бир кириб чиқди. Ҳасрат тугалгандан сўнг Отабекнинг юзидаги бояги ярим жиддийлик кетиб, унинг ўрнини ўйчанлик олди. У шу ҳолатда анчагина сўзсиз қолди ва охирда ўзидан натижа кутиб ўтирувчи Кумушга қараб кулиб қўйди.

— Нега куласиз?

— Чунки йиғламоққа арзимайдир.

Кумушнинг қошлари чимирилди:

— Зайнабингизнинг бу қилғига мен чидолмайман!

— Чидаш ва чидамасни ҳозирча бир тарафга қўйиб турайлик, — деди Отабек, — аммо ҳаммадан илгари сиздан сўрайман: менга ишончингиз борми?

— Бор, ҳам йўқ! — деди Кумуш ва кулимсираб бир оз ўйланиб олди. — Зайнабинг ҳалигидек гаплари кишини шубҳага солар экан...

— Аммо сизни шубҳадан чиқарадиган ҳужжатларингиз албатта йўқ эмас эди.

Кумуш ўйлагангамо юзини четга бурди. Отабек товушини секинлатиб давом этди:

— Ўтган кун сиздан «Тошкентда қоласизми, йўқми?» деб сўраганим ҳам фақат шунга ўхшаш гаплар билан сиз хафаланмаг, деб айтилган эди. Агарда сиз сиқилар экансиз, ҳали ҳам Тошкентда қолмаслигингиз

менга маъкул кўринадир. Чунки мен сизни шунинг сингари ўринсиз озор чекишингизни хоҳламайман!

— Сиз қувламасангиз мен Марғилонга бормаيمان!

Отабек кулди:

— Агар сиз шунга ўхшаш арзимаган гаплар учун менинг устимга ҳужум қила берсангиз албатта қувлайман!

Кумуш бир хил ўпкалаган боқишда:

— Сизга ишонсам бўладими? — деб сўради.

— Юрагингиздан сўранг!

— Юрагим... Юрагим ишонма, дейди.

— Бўлмаса бу юрак сўзи эмас.

— Албатта, юрак сўзи!

— Юрагингизнинг ишонма, дейишга бирор важи бордир?

— Бор.

— Бўлса айтинг.

— Юрагим: қувланишга ким сазовор, деб сиздан сўрайди... Сиз ҳам ўз юрагингиздан олиб жавоб беринг!

Отабек мақсадга тушунди, дафъатан жавоб беришга ҳайрон бўлиб қолди. Дарҳақиқат, Кумуш энг нозик жойдан ушлаган эди.

Кумуш Отабекдан жавоб кутиб ўтирмай, яна деди:

— Бошқалар юрагини синаб кўришга қудратим етмаса ҳам, менинг юрагим икки нарсани ўз ичига сиғдира олмайдир...

— Сенинг юрагинг икки нарсани ўз ичига сиғдирадир, демоқчисиз!

— Демоқчи эмасман,— деди Кумуш,— чунки бу ҳеч бир вақт бўладиган гап эмас.

Кумуш ҳамон юқорида айтилган бир маънонигина ифода қилмоқчи бўлар эди. Аммо Отабек Кумушнинг тўсиндан ўзгариб кетган характер қатъиятига ва бир кундаёқ бунчалик масофани ўтган кескинликка жуда таажжубда! Қаршисидагининг суратида эмас, сифатида қизиқ бир ўзгариш кўрар эди.

— Мақсадингизга яхши тушунаман,— деди охирида,— ҳар жиҳатдан қаралганда ҳам сиз бу тўғрида ҳақлисиз. Аммо ўшангача... балки буни ўзингиз ҳис этарсиз, деб ўйлайман...

Кумуш индамай қўйди. Эҳтимолки, у кейинги масала тўғрисида эрининг фикрини билиб қўймоқчи эди...

Тошкентга келишнинг йигирманчи кунидан қутидор Марғилонга қайтиш фикрига тушди. Ҳожи ва Отабеклар яна бир неча ҳафта қолишга қистасалар ҳам, бўлмай узр айтди: «Уй ёлғиз, фақат Тўйбека билан Ойша она; ҳоллари нима кечди, нима қўйди, маълум эмас. Бошқа тарафдан ўзимнинг савдо ишларим ҳам ўлда-жўлда, шунчалик меҳмон бўлдик... бас. Қилган иззат ва икромларингиз учун раҳмат!» деди. Ҳожининг: «энди келин болани юбормаймиз-да», деб кулишига: «Менинг болам эмас — сизники, у ер ҳам, бу ер ҳам ўзининг уйи. Жанобингиз нимани мувофиқ кўрсалар, менга ҳам маъқули ўша!» деди. Ҳожи бирмунча гап айлантириб: «Ўртадан анови гаплар ўтмаган бўлса эди, албатта бу ерда олиб қолмас, зероки, сизнинг бағрингизни бўш қўйиш инсофдан бўлмас эди. Агар сизга оғир тушмаса юртадаги гап-сўз босилгунча бирор йил Тошкентда турсин, сўнгра Марғилон борсин, дердим!»— деди. Қутидорга ҳам бу мулоҳаза жуда маъқул тушиб: «бу мулоҳазалар беандоза тўғри, албатта мунда бирор йил туриши лозим ва лобид!»— деб жавоб берди.

Кумушнинг Тошкентда қолишига отаси шундай ёввош қаради, бу тўғрида Офтоб ойимнинг фикр ва ризолиги билан ҳисоблашиш эмас, ҳатто уни кўнглига ҳам келтириб кўрмади. Ҳолбуки Марғилондан чиқишда Офтоб ойимнинг «Кумушни Тошкентда қолдирмай-сиз!» деб қўйган биринчи шартига қайта-қайта қўл қўйгувчи шу қутидор эди. Сўзни чўзмоққа ҳожат йўқ: эрларимизнинг Офтоб ойимларга қараши ҳаминиш шундан бошқа эмас!

Қайтиш хабари Офтоб ойим қулогига етишгандан кейин, унинг аввалги учрашиши қизи билан эди. Чунки эрига қараганда ҳам кўпроқ ихтиёрни қизиди бўлганини яхши билар эди.

Шу хабарни Ҳасаналидан эшитиши ила тўғри Кумушнинг ёнига кирди:

— Кумуш,— деди кулимсираб,— қайтар эмишмиз, даданг айтибдилар!

Кумуш қўлида нимадир тикиб ўтирган эди. Кўзини ичидан олмади:

— Қайтсаларингиз, хайр-хўш!

Бечора она қизининг лоуболи¹ бу гапидан бўшашиб кетди ва не зайлда ўтириб олганини билмади:

— Нима дейсан?

Кумуш илжайиб онасига қараб қўйди, яна ишини тика берди:

— Кетсаларингиз, хайр-хўш!

— Сен-чи?

— Мен қоламан.

Офтоб тушунолмамай қизига бир неча вақт тикилиб турди, Кумуш унга қарамай, нина санчар эди.

— Ҳазилингни қўй!

— Ҳазилим эмас — чиним.

— Уят эмасми?

Кумуш кулди:

— Нега уят бўлсин?

— Қўй-чи!

— Қолсам ўз эримники,— деди Кумуш,— бегона эмаски уят бўлса...

Офтоб ойим ўт ичида қолгандек тобланди:

— Биров қол, демаса ҳам қола берасанми?

Кумуш ишини ёнига қўйиб энди онасига қаради!

— Аввало бу ерда қолишимга сиздан бошқа ҳеч бир қарши киши йўқ, Зайнаб сизнинг ёнингизга ўтса ҳам, бироқ унинг хоҳишининг менга аҳамияти йўқ!

— Эсинг ўзингдами, бола?

— Ўзимда,— деди кулиб,— мен сизнинг қизингиз Кумуш... Ҳозир Тошкентда ўз эримникида ўлтирибман...

— Эрим, деб туққан онангдан кечасанми, юзсиз?

— Йўқ, кечмайман, фақат бир неча вақт соғинибгина юраман.

Офтоб ойим қизининг бу гапини эшитиб йиғлаб юборди:

— Онангнинг ўша соғинишга тоқати йўқ,— деди,— мен сени кундошлик уйга ишонмайман...

— Кундошим битта бўлса, дўстларим саккизта!

Офтоб ойим кўз ёшини артди:

— Кундош билан ҳазил ўйнама, қизим!

Кумуш гўё Зайнаб устига ҳужум ясайдигандек ҳурпайди:

¹ Лоуболи — бепарво.

- Ул кундош бўлганда, мен кундош эмасми?
- Минг қилганда ҳам,— деди онаси,— сен чин кундош бўлолмайсан!
- Нимага?
- Нимагаки, эринг сен тарафда, чин кундошлик ва чин душманлик Зайнаб тарафда!
- Кумуш кулимсираб онасининг қулоғига шивирлади:
- Бу тўғридан хотиржам бўлинг.
- Нима учун хотиржам бўлай?
- Агар Зайнаб менга кундошлик қила берса, кувингиз унинг жавобини бермакчи... Шунинг учун ҳам менинг бу ерда қилишим маъқул.
- Жавобини берса, қайтиб келишлик қочмас...
- Мен кетсам,— деди Кумуш,— ҳеч қачон Зайнабга жавоб бермайдир.
- Нега бермайдир?
- Шунинг учунки қудачангиз келинсиз қоламан деб орага тушадир, аммо мен шу ерда бўлсам, албатта тилига калтак келади.
- Офтоб ойим ҳамон оёқ узатмади, қизига ялиниб кўрди:
- Ёш жонинг бор, қизим,— деди,— бировга ёмонлик соғинма, мен билан бирга кет, нима қилишса ўзлукўзи қилишсин... Зайнаб ҳам умид билан бир ёстиққа бош қўйган.
- Сиз тушунмай ётибсиз! — деди Кумуш ва эшикдан оёқ товушини сезиб гапни шу ерда тўхтатди. Ўзбек ойим сўзланиб кирди:
- Нега мунча шошмоқ, ёв қувладими, ақалли бир ой бўлсин... Марғилон деган юртдан от отлаб, туя қумлаб кел эмиш-да, бир ойгина турмай кет эмиш! — Офтоб ойим билан Кумуш унинг ҳурматига ўринларидан турдилар. Ўзбек ойим ўгирар-ўтирмас сўзлади.— Ҳали эшитдингларми?
- Эшитдик,— деди Офтоб ойим,— биз ҳам шунинг можаросида эдик.
- Ахир, шу ҳам гапми, худди аллакимларга ўхшаб! Офтоб ойим узр айтди:
- Уйимиз ёлғиз, шунчалик сизларни озор чекдирдик... Бегона кишиникида ҳам йигирма кун турайликчи... Худди ўз уйимиздек яйраб-яшнадик, шарофатларингиз соясида кўп кишилар билан танишдик, иззатикромларингиз таърифидан ожизмиз... Энди навбат

сизларнинг ҳам бизнинг шаҳарларга боришларингизга келди!

— Бекор гап,— деди Ўзбек ойим,— ҳаля қудаларимизни муддаодагидек сийлай олганимиз йўқ, шу ҳолда жўнатсак, бизнинг шаънимизга яхши эмас... Мен қудамнинг олдига чиқаман, бизга номус келтирмоқчи бўлса, эртага жўнай берсин!

Офтоб ойим такрор узр айтди:

— Бизни уялтирмоқчи бўлсангиз майли, чиқинг, агар хурсандлигимизга қарасангиз, қўйинг! Кумушингиз ҳам, шунча турганимиз бас, энди Зайнабни олиб ойимнинг ўзлари бизникига борсинлар, дейди...

Кетмиш орасига Кумуш ҳам келтирилиб сиқилгач, Ўзбек ойимнинг ҳалиги одамгарчиликлари кейинги навбатга қолди.

— Ҳали Кумуш ҳам кетмоқчимиз?

Кумуш кулимсираб онасига қаради. Офтоб ойим узр айтди:

— Шукур, сизнинг олдингизда Зайнабниса бор. Менинг бўлса қанот-қуйруғим шу Кумуш. Айниқса, Кумушингизга жавоб бермасангиз бўлмас, ойи!

Ўзбек ойим Кумушга хўмрайиб олди:

— Йўқ, йўқ, Офтоббону,— деди,— сизларга жавоб берсам-да Кумушга йўқ!

— Шу галча жавоб берасиз, мен сиздан сўрайман.

— Сўзингиз ерда қоладир, був Офтоб, бир оз андиша ҳам лозим! — деди ва Кумушга юзини ўгирди.— Уят эмасми, келин? Кеча келдинг сурилиб, бугун кетгин бурилиб!

— Менда ихтиёр йўқ, ойижон! — деди Кумуш.— Сизлар нимани маъқул кўрсаларингиз менга барибир.

Ўзбек ойим боши билан келинига ризолик билдириб, «баракалла» деб қўйди. Офтоб ойим қизига ўқрайинқираб ер тегидан қаради:

— Албатта Кумуш нима ҳам десин? — деди,— Кумушнинг ҳам ҳалигидек қололмаслиги фақат мени кўзи қиймагани учун... бўлмаса, албатта кетмас эди!

Ўзбек ойим бир гапдан тоймай, «кегиши уят, Отабек уч йил қатнаганда қизингиз бир йилгина Тошкентда турса нима қипти...» каби сўзлари ўзгаришсиз бир мақомда айтилиб тургандан кейин, Офтоб ойим бошқа йўл тутмоқчи бўлиб, Кумушни уйдан чиқиб туришга буюрди. Кумуш чиққандан сўнг:

— Қизини менга қолдиришга аяди деманг, ойи! — деб қўйди.— Мунда бошқа мулоҳазалар ҳам йўқ эмас...

— Айтинг.

— Айтсам шуки,— деди бечора она,— Кумушингизнинг феъли-атвори ўзимга маълум: эрка ўсган, лафзи тез, кундошликка чидайдирган сиёқи йўқ, ҳар кун Зайнабингиз билан гиди-биди қила бериб сизни қийнаб қўярмикин дейман... Бир куни келганда онаси қурғур бир оғиз айтмаган эди, деб мендан ранжирмикинсиз дейман... Тана бузоқнинг турқи туққанига тамга деганларидек, албатта менга равшан... Аразчи десангиз ҳам шу, ичи қоралик десангиз ҳам шунда...

Шунча тўқимадан Ўзбек ойимнинг юзида ҳеч бир ўзгариш сезилмади:

— Албатта унақа гап ҳар кимда ҳам бўлади,— деди,— шукур мен билан хожи отангиз тирик бўлсак, ундоғ гапларга йўл қўймаймиз. Зайнаб бўлса худонинг яратган махлуқи: уриш ва араз деган гапни билмайдир!

— Зайнабингизнинг феъли албатта сизга маълум экан, аммо мен Кумушни сизга яхши, деб айтолмайман.

— Ўз боласини ёмонлагувчини,— деди кулиб Ўзбек ойим,— мен ўз умримда биринчи марта кўрдим... Ундан кўра боламни сенга ишонмайман, деб айтинг!

— Нега ишонмайин, фақат қозонимдагини сизга сузиб қўйдим...

— Нима бўлганда ҳам Кумушга жавоб йўқ!

— Хўп, қолсин! — деди Офтоб ойим, жони куйиб асабийлашган эди.— Кумушдан ҳарна ёмонлик кўрсангиз, мендан ўпка қилманг.

— Қизингизга ёмонликни ўзингиз ўргатиб кетсангиз, сиздан ўпкам йўқ.

Икки қуда ҳовли юзасига тушганда Кумуш саҳн бўйлаб юриб турар эди. Улар Зайнабнинг уйига тўғри кирдилар. Зайнаб уларни қаршилаб ўтқазди ва ачиниш оҳангида Офтоб ойимга деди:

— Қайтар эмишсизлар, деб эшитдим. Бирор ой ҳам турмас экансизлар-да.

— Анча турдик айланай, був Зайнаб,— деди Офтоб ойим,— энди навбат сизларнинг боришларингизга қолди.

Учинчи сўзни Ўзбек ойим олди:

— Шунча айтдимۇ бўлмади, ёв қувлаяптими, билмадим. Опоқ ойингга қолса, Кумуш опангни ҳам бирга олиб кетмакчи.

Зайнаб бир турли ҳолга тушди. Кучлангандек қилиб:

— Улар нега кетсинлар! — деди.

Офтоб ойим қудасига қараб қўйди:

— Кетмаса бўлмайдир, був Зайнаб! Бир чеккаси сизнинг эс-ҳушингиз жойида, менинг Кумуш опангиздан бошқа ҳеч кимим йўқ; қолса-ку майли, бироқ мени Кумушсиз ўлди, денг! Шунга қолганда қайин онангиз бир оз тушунмай туриптилар.

Зайнаб ер остидан қайин онасига кўз юборди. Ўзбек ойим ҳануз тиртишиб ётган қудасига қарши қизишди:

— Қўйинг-чи, — деди, — беш-олти кун қизсиз турган киши бир нарса бўптими?!

— Сиз тушунмаяпсиз, ойи... ҳали тағин дадаси билдилар.

— Мен сенга айтай, Зайнаб, — деди Ўзбек ойим ва энди қудасининг гапига қулоқ солмай қўйди, — опоқ ойингнинг ҳамма мулоҳазаси сенданга ўхшайди. Зайнаб сиқилмасмикин, икки ўртага совуқчилик оралмасмикин, деб қўрқади. Мен: Зайнаб сиз ўйлаган келинлардан эмас, тегу тахтлик, аслзода, Кумушни сийламаганда ҳам бизни сийлайди, десам ҳам унамайди...

— Мени худо уриптими, — деди Зайнаб. Офтоб ойим қудасининг кейинги гапидан анча сиқилди. Гўё ўзи Кумушни қолдиришга тарафдор бўлса ҳам, фақат Зайнабнинг қуңдошлик қилишидан қўрқиб тургандек кўрсатилган эди.

— Янглишяпсиз, ойи!

— Янглишсам, янглишмасам Кумуш бу уйдан сижимайдир!

Офтоб ойим бўғилиб, фойдасиз тортишиб ўтиришни тарк қилди. Энди бу тўғрида эрига мурожаат қилмоқчи эди...

Марғилонгача аравани Ҳасанали минадирган бўлди. Чунки Марғилондан арава миниб келгувчи ёлланган киши бўлиб, Тошкентга келишнинг эртаси куни ҳисобини олган эди. Қудаларнинг қайтиши чинга айлангандан кейин, йўл тараддуди бошланди. Ўзбек ойим бў-

ғирсоқ қовуртириш, толқон туйдириш, тўқоч ёпдириш билан машғул бўлди.

Офтоб ойим эридан ҳам қўлини ювиб қўлтиғига урган эди. «Ҳожи афанди бирор йил турсун, деб айтди. Энди бир йилни ўзимизга кўрмасак бўлмас, икки оёғимизни бир этикка тиқишимиз уятга ўхшайди!» дейиши ва сўзга қулоқ ҳам солмай: «Меҳмонхонада ҳожи бор, сен билан йўлакда эзилишиб ўлтирмайман, номус!» деб бурилиб кетиши, бечорани жуда ҳам эсанкиратиб ташлади. Охирда Отабекка ҳам мурожаат қилиб кўрди. Ундан ҳам асли мақсадни ҳосил қилолмай, фақат уларникидан жўяликроқ узр эшитди. Отабек қайин онасининг фикрига қисман қўшилиб, «нима бўлса ҳам бешўн кун оғирликни менинг учун ўз устингизга оласиз. Агар мен сизнинг талабингизни маъқул қиладиган бўлсам, айниқса қизингизнинг қўнглига шубҳа келадир... Сизга айтқулиги йўқ, бу тўғрида менинг аралашмоғим яхши бўлмас! Кундош адовати борасидаги фикрларингиз тўғри ва лекин иш у даражаларга етмас, деб ўйлайман... Жуда бўлмаганда Кумушнинг ўзини олдингизга жўнатарман, хотиржам бўлинг!» — деди.

Офтоб ойим шу йўсин ҳар тарафдан ҳам умидсизланиб, менгровсиб қолди. Кумушни кўрган сайин алланучук юраги ачир, жудолик кунларини асло тасаввур қилолмас эди. Кумуш бўлса, онасининг ҳозирги ҳолига ачингандек — унга яқинлашмай, четлаб юрар ва иккинчи тарафдан Зайнабнинг бир ярим қарич осилиб кетган қавоқ-дудоғига истеҳзоланиб томоша қилар эди.

Йўл ҳозирликлари битиб, Ўзбек ойимнинг қутидор, Офтоб ойим ва Ойша кампирга атаб тикдирган саруполари ҳам битди...

Бу кун меҳмонларнинг энг сўнги кечалари эди. Ўзбек ойим ярим кечаларгача қудачаси билан сўзлашиб ўтирди.

Сўнгра Офтоб ойим билан Кумушни ёлғиз қолдириб ўз уйига ётқали чиқди. Она-бола бу кечани бирга кечирмакчи эдилар. Офтоб ойим қудасининг кетидан қизига ҳайфсиниб қўйди.

— Онангни фироқ ўтида ёндиришдан уялмадинг, қизим!

— Нега ёнар экансиз...

— Нега ёнмайин, ахир, дунёга келиб сендан бошқа овунчоғим бўлмаса... Агар қўлимдан келса, ачиб ва

ёниб турган юрагимни сенга очиб кўрсатар эдим...
Кошки эди бир шаҳаргинада бўлсанг!

Кумуш онасининг юрагидаги ўтни ҳозир синамасдан ҳам ҳис этган, чунки йигирма йил ўз қучоғида ўстирган онадан ажралиш унинг ўзига ҳам оғир туюла бошлаган эди.

— Беш-олти ой... ҳеч нарса бўлмас, ойи! Эсон бўл-сак, тагин кўришармиз.

Офтоб ойим кўз ёшини дув тўкиб юборди. Нечоғ-лиқ ўзини қаттиқ ушлаган Кумуш ҳам сирини яшира олмади... Она-бола бир неча вақт йиғи ичиди бўғил-дилар.

— Қолишга — қолдинг,— деди охирда она,— аммо қайин ота ва қайин оналарингга хизмат қил, яхшилиқ-ни қўлингдан берма, айниқса кундошингга ёмонлик соғинма. Яхшилиқдир, ёмонликдир, ҳар нимаики ўзла-ри қилсинлар, зинҳор сен аралашма!

— Менинг нима ишим бор...

— Албатта ишинг бўлмасин... Шундоғ бўлса ҳам мен кечаги сўзингдан чўчиб қолдим... Кундошингнинг кўриниши боёвга ўхшаса ҳам, аммо ўзи писмиқ экан... Бундай одамдан албатта хазар керак! Агар ораларинг-га совуқчилик тушадирган бўлса, сен ўчакишиб юрма, яхшиси қайин отангга узрингни айтиб, бу уйдан кетиш ҳаракатини қил! Мен бу тўғрида эринг билан ҳам сўз-лашиб қўйдим, тузукми?

— Тузук.

— Худойга шукур, қўлингда хатинг бор, ўлганнинг устига чиқиб тепгандек хат-хабарсиз қўйма! Ҳар бир ўн беш кунда хат ёзиб, эрингга бер!

— Албатта, сиз ҳам унутманг!

Бир оз жим қолдилар... Офтоб ойим энтиқиб оғир нафас олди ва маъюсона Кумушга қаради. Кумуш ўринсизча онасига қараб илжайди. Бу ўринсиз ишдан Офтоб ойим аччиғланди:

— Маним ҳолим сенга кулгими, қизим?

— Йўқ,— деб яна кулимсиради Кумуш,— бир-икки кундан бери сиз айтадиган...

— Нима, мен айтадиган?

— Ахир...— деб қизаринди Кумуш,— кўнглим айнар эди, деб айтар эдингиз-ку...

Офтоб ойимнинг ҳам юзида бир кулимсираш кў-рилди:

— Тўғрими?

— Билмадим...— деди, ерга қараб қизарди,— ўтган кундан бери кўнглим айнагандек бўлади... Айниқса палов исидан кўнглим кетади... Аччиғ нарсалар егим келади...

— Муборак бўлсин! — деди Офтоб ойим, кулди. Кумуш ижирганиб ўзича алланарса сўзланди. Офтоб ойим энгашиб Кумушнинг қулогига шивирлади,— бу сирни эрингдан бошқа ҳеч кимга билдирма, қайин онанг ҳам енгил хотин, айниқса кундошинг сеза кўрмасин!

Кумуш маъқул ишорасини берди. Она-бола бир ўрин ёзиб ётдилар. Кўп вақтгача Офтоб ойимнинг ивир-шивири набира тўғрисида бўлиб қолди. Кўзига уйқу келмай — «шунини ҳам кўрар кун бўлармикини?» дер эди.

Саҳар пайтида туриб чой ичдилар. Субҳ номозини ўқиб, арава қўшилди. Аравага чиқадиغان майда-чуйда ташилиб битди. От жиловиди Ҳасанали, арава ёнида қутидор ва ҳожи сўзлашиб турар эдилар. Отабек арава орқасига нарвонча чиқариб қўйди. Хотин-халаж ҳамма йўлакка йиғилиб Офтоб ойим бирин-бирин кузатувчи хотинлар билан кўришиб чиқди. Энг сўнг Кумушни бағрига босиб йиғлаб юборди. Кумуш ҳам ўзини тутиб турулмади. Бошқалар ҳам йиғидан насибасиз қолмадилар.

— Худойга топширдим, Кумуш, қазом етиб кўролмай ўлсам, мендан рози бўл!

— Сиз ҳам, ойин!..

Қутидор ҳам кўчадан йўлакка кириб қизининг манглайдан ўпди:

— Кўришгунча, қизим...

— Хайр, отажон!

Йўлакка Юсуфбек ҳожи юзланиб умумий дуога қўл кўтарилди. Дуодан сўнг Отабек тўриқ йўргани чиқариб қутидорга тутди. Офтоб ойим яна бир қайта қизини билан қучоқлашгач, Отабекнинг кўмаги билан йиғлаган кўйини нарвончадан аравага минди ва соябон орқали олдинга ўтди. Қутидор Юсуфбек ҳожи билан саломлашиб қучоқлашгандан кейин, Отабекнинг қўлтиғлаши билан отга минди. Отабек ҳам аравага — Офтоб ойим ёнига чиқиб ўтиргач, умумий «олло акбар!»дан сўнг Ҳасанали отни йўлга солди.

Кумуш дарбоза ёнига чиққан эди:

— Хайр, онажон! Менинг учун бувимни қучоғлаб қўйинг, ўртоқларимга салом айтинг!

— Худойга топширдим, Кумуш, яхши қолинг, қуда!

— Яхши боринг, був Офтоб!

— Яхши қолинг, був Зайнаб!

— Яхши боринг, опоқ ойи!

Арава кўчадан бурилгунча — «яхши қолинг, яхши боринг, салом айтинг» сўзлари такрорланиб турди. Арава катта кўчадан бурилиб кўздан йўқолгач, энг кейинда қолиб йиғлаган кўйи Кумуш ичкарига кирди. Отабек бир неча бекатгача меҳмонларни кузатиб бориб, сўнгра қайтмоқчи эди.

14

ХУШРҲЙБИБИ ВА ЗАЙНАБ

Хушрўйбиби Зайнабнинг эгачисидир. Моҳирабонудан икки ўғил ва икки қиз дунёга келиб, тўнғичи Азимбек, ундан кейингиси Хушрўй, учинчиси Каримбек ва тўртинчиси бизнинг Зайнаб эди. Зайнаб эгачиси Хушрўйдан етти ёш чамаси кичик эди. Гарчи бу икки эгачисининг бир қориндан талашиб тушган бўлсалар ҳам, сажия — характерда таниб бўлмаслик даражада бир-бирларидан фарқли эдилар. Сажиядагина эмас, сурат ва сиймо важида ҳам катта ўзгаликлари бор эди.

Хушрўй узун бўйли, қотмароқ ва зарча танли эди. Зайнаб қисқа бўй, гўштор ва оқ танли эди. Хушруйнинг ҳаракати енгил ва лафзи тез эди. Зайнаб лоппос ва ўнта сўзга аранг битта жавоб қайтарадиган эди. Хушрўйнинг кўзи ўйнаб, ҳар секундда ўн ёққа аланглар эди. Сингиси бўлса биров билан бетма-бет келиб сўзлашганида ҳам кўзини ҳамиша бир нуқтадан узмас эди. Хушрўйга болалик чоғидаёқ уй ичи ва қўни-қўшни «шаддо» деб исм берганлар, чунки у кимдан бўлса бўлсин айтганини қилдирмай қўймас, агар бирорта иш унинг тилагига тескари кетса шовқин-суронни худди бошига кийиб олар эди. Шунинг учун Хушрўйнинг раъйини билмасдан қозон осилмас, унга ёқмаган гапга оғиз очилмас, у бор жойда қадам ҳам саналиб босилур эди.

Зайнаб эгачисининг аксича ўз яқинларидан «писмиқ» деб исм олган, онаси бўлса аччиғи чиққанда «мингаймас ўлғир» деб уни қарғар эди. Айниқса, қуйида зикир қиладирган ҳолимиз бу икки опа-сингилнинг характердаги фарқларини очиб кўрсатиш учун етадир:

Моҳира ойим ҳар бир ҳайитдан бирор ойлар илгари эрига айтиб болаларига кийимлик олдираар эди. Олдирган кийимлик Хушрўйга ёқмаса, дарров ярамаганини айтиб алмаштириб беришга дадасини мажбур этар ва кўнглидагини ҳосил қилиб тинчир эди. Аммо Зайнаб бўлса ўзига келган кийимликка қарши бошда бир нарса демас, кийимлик бичилиб ва тикилиб ҳам арафа кунлари келиб етгандан кейин, ҳурпайиб ҳеч ким билан сўзлашмай қўяр эди. Моҳира ойим қизининг бирорта ишдан норозилигини пайқаб, «мингаймас, писмиқ ўлғир, тагин нима жин урди сени?» деб сўраганида, Зайнаб қовоқ-дудоғини солиб бир оғиз ҳам жавоб бермас эди. Ниҳоят, эртага ҳайит деган куни Зайнабнинг ҳурпайиши йиғи билан алмашар ва йиғи аралаш мақсад очилса ҳам, кўпинча натижасиз қолар эди. Бирор жойга меҳмондорчилик учун борадиган бўлсалар, Хушрўй ҳаммадан илгари эълон этар эди: «Мен ҳам бораман!» албатта уни қолдириб кетиш учун энди ҳеч кимда ҳад йўқ. Иккинчи вақт: «Мен бормайман!» бу тақдирда уни бир қадам силжитилсин-чи! Аммо Зайнаб онаси билан янгаси Ҳанифа бир жойга отланадиган бўлсалар, «бораман, бормайман» демас, улар ҳам йиғламаган болага сут берилмас қабилидан индашмасдан меҳмондорчиликка кетар эдилар. Кечқурун қайтиб келсалар, бир бурчақда Зайнаб йиғлаб ўтирибди:

— Нега йиғлайсан?

— Нега мени бирга олиб кетмадингиз...

Зайнабнинг шу феъли балоғатга етиб, эрга текканидан кейин ҳам ўзгармади.

Отабекнинг Зайнабга бўлган муносабатини ўқувчига албатта сўзлагулиги йўқ. Эри унга ойлаб, йиллаб қарамай қўйганида ҳам у их деб товуш чиқармади. Отабекнинг бу ҳолига қарши чиқувчи ва Зайнабни йўл-йўриққа солувчи яна фақат Ўзбек ойим эдики, бунинг сабаби ҳам иззатли ўқувчимизга бир даража маълум бўлса керак. Сут билан кўрган, жон билан чиқар деганларидек, Ўзбек ойимнинг ўша вақтлардаги ташви-

қотлари ҳам унинг тарафидан фақат «келинлик» мажбурияти остида қабул қилинар, масалан, қайин она — «фалончи домлага бориб мундоғ қил, Зайнаб!» деб буюрмагунча ўрнидан қўзғалмас ва шунинг билан бирга эрининг ташлаб қўйиши тўғрисида онаси, эгачиси ва бошқа яқинларига чурқ этиб оғиз очмас эди. Зайнабнинг бу ҳолига ҳукман — «эрининг қараш ва қарамаслиги унинг учун фарқсиз эди» деб айтиш, албатта тўғри бўлмайди. Чунки кундошнинг Тошкентга келиш хабарини эшитган Зайнабни биз юқорида Отабек кучоғига ташланган ҳолда кўриб эдик. Хулоса, Зайнабнинг болалик вақти билан ҳозирги ҳолини чағиштириб қарасак, кўрамиз: ёш Зайнаб бир ой илгари тикилиб қўйилган кийимнинг ўзига ёқмаганини фақат арафа кунини айтиб йиғлайди, бу кунги Зайнаб ўзининг муҳаббатини эрига фақат кундоши келиб етар олдида эълон қилади.

Биз юқорида ёш Хушрўй билан ўқувчини бир даража таништирган эдик. Энди унинг оила ҳаёти билан ҳам таништиришга мажбурмиз:

Хушрўйнинг эрга тегиши ҳам ўзига ўхшаш фавқуллодда бўлган эди. Масалан, аксарият қизларимиз ота-она кимни мувофиқ кўрса, шунга тегишга мажбурдилар. Лекин Хушрўйники мундоғ бўлмади. Хушрўй ўн саккиз ёшга етгандан кейин, унга совчилар кела бошлайдилар. Табиий, Хушрўйнинг феълини яхши билган ота-она унинг раъйини олмасдан туриб бир иш қилмоқдан кўрқадилар. Олим понсадбошига маъқул бўлган неча йигитлар, Моҳира ойимга ёққан қанча тегу тахтли хонадонлар Хушрўй томонидан рад қилина борадилар. «Фалончининг ўғлими?» деб сўрайди Хушрўй ва онасидан жавоб кутмай: «Худой кўтарсин эрни! Ўшанга текканимдан кўра, қора эрга текканим яхши!» дейди. Бир неча вақт шу йўсин Хушрўйнинг раъйига қараб эру хоҳин зерикадилар-да, ўзларича бир жойга қудалашмоқчи бўладилар. Уларнинг андишасини билган Хушрўй бошда бунга қарши бир нарса демайди. Аммо узил-кесил фотиҳа ўқиб, қудалашини учун уйларига келган совчи ва қуда хотинларнинг олдиларига келиб бетларига айтади: «Ҳали мен эрсираб қолганим йўқ, фотиҳа ўқиб ташвиш чекмай уйларингга жўнай беринглар!» Моҳира ойим бу юзсизликдан ер ёрилса эрга киргундек бўлади. Совчилар эрса бундай

уятсиз қиздан алхазар ўқишиб жўнайди. Албатта ота-онанинг бунга қарши чоралари қарғиш ва ранжишдан нарига ўтолмайди. Оғаси Азимбекнинг Хушрўй устига кўтарган мушти ҳам, «нега мени урасиз, мен фалонлик қилдимми?» деган ҳақли сўз билан дармонсизланади.

Шу воқиядан сўнг совчилар оёғи узилади, Хушрўй учун ҳеч ким оғиз солмай қўяди. Чунки бояги совчилар бу фавқулодда муомалани кўринган бировга дoston қилиб ўқийдилар. Моҳира ойим таънага тил очади: «Энди дунёдан эрсиз ўтасан, қизим!» Лекин Хушрўй ҳануз пинағини бузмайди: «Эр қуриб кетган эмасди, хоҳласам эртагаёқ эрга тега оламан» — дейди.

Ўртадан бир неча вақт ўтиб Азимбекнинг ўртоқларидан бўлган Нусратбек отли бир бекниқидан хотин устига совчилар келади. Моҳира ойим эридан фикр сўраш ўрнига қизига арз қилади ва Хушрўй бунга қолганда қулоқ қоқмайди. Бу ризоликни эшитиб отаси ва оғаси жуда севиштидилар. Зеро Нусратбек, беклар ичида обрўлироқ кишининг ўғли ва ҳозирги тутиб турган иши ҳам анча донғли бўлади. Шунинг учун унинг хотинли бўлиш камчилиги ҳам эътиборга олинмайди. Фотиҳанинг иккинчи ҳафтаси тўй, никоҳлари бўлиб, Хушрўйнинг Нусратбек билан чодирда қилган биринчи муомаласидан тил бириктириб эрга теккани хотинларга маълум бўлади.

Хушрўй чодирдан чиқмасданоқ чой ташиб, хизмат қилиб юрган кундошига кесатиқ билан ҳужум бошлайди. Иккинчи ва учинчи кунларда тўппа-тўғри кундош устига сапчийди. Ҳафта, ўн кун ўтмасдан эрини ўз томонига оғиштириб кундоши ёнига киргизмаёқ қўяди. Иккинчи ва учинчи ҳафтalarda ўчоқбошини ўз қўлига олиб кундошини иккита ёш боласи билан томоқ важдан ҳам сиқа бошлайди. Нусратбек бўлса кўчага чиққанда беклик даъвосини қилиб, уйига кирганда Хушрўй бекка муте! Бечора катта хотин Хушрўйнинг донмий ҳужумига маҳкум қолиб, эридан лоақал иккита гўдаклари юзи учун бўлсин марҳамат кўрмай азобланади. Иккинчи ойлardan бошлаб Хушрўй кундошини бўғиб уриш одатини чиқаради ва ўрим-ўрим кундош сочини алафдек юлиб олишдан ҳам тортинмайди.

Тамом жонидан тўйган бечора кундош учинчи ойга чидаб боролмай эридан талоқ сўрайдир. Ноилож Нусратбек ҳам унга жавоб беришга мажбур бўладир. Аламзада бечора икки гўдакни эрига ташлаб кетмакчи бўлганида, Хушрўйдан очикчасига шу гапни эшитадир: «Итдан бўлган қурбонликка ярамас! Болаларингдан умидингни узган бўлсанг, итваччаларингни бу уйда қолдир!» Хушрўйнинг оғзидан чиққан бу таҳдид бечора онанинг юрагини уюштирадир. Дарҳақиқат, Хушрўйнинг бу ишдан ҳам тоймаслигини аниқ билиб, йиғлай-йиғлай болаларини ўзи билан бирга олиб кетадир.

Хушрўй уч ой ичида томир ёйиб қолган бир оилани илдизи билан юлқиб ташлаб тинчийдир. Бундан бошқа Нусратбек каби бир одамни ҳам ўз ишоратига қаратадир.

Энди етти-саккиз йил бор, у ўз кайфича яшаб келадир. Ҳар нарсадан ҳам мамнун, бироқ... Шунча муддатдан бери она бўлолмаганидан хафа, ҳамма қайғу, ҳасрати ана шу туғмасликда. Бундан икки йилча бурун эри Нусратбек: «Олти йилдан бери туғмайсан, кўрсатмаган табибинг қолмади. Энди нима қиламиз?» деб кулган эди, Хушрўй эрининг мақсади нима эканини пайқаб: «Боласиз киши дунёда туролмайдиган бўлса, қир оз заҳарни бошлаб сизга бераман, ундан кейин ўзим ейман!» — деди. Шундан кейин Нусратбек бундай гапни иккинчи гапирмай қўйди. Дарҳақиқат, Хушрўйнинг бу сўзини ҳазил деб бўлмас эди.

15

ЭСИНИ КИРГИЗДИ

«Кундошлик уйда кунда жанжал!» деганлар. Албатта буни айтувчи киши ўйламасдан ва билмасдан айтмагандир. Жилла, ҳар куни жанжал бўлмаганда ҳам, ҳафтада, ўн кунда бир тўполон чиқмаса, албатта, кундошни кундош, деб бўлмас. Нега десангиз, бизнинг баъзи бир кундошсиз, чиқитсиз оилаларда ҳам икки, уч кунда товоқ-қошиқ синиб, тоғора янгиланганини ҳар қайсимиз биламиз, бас, энди кундошлик оилаларимизга келганда-чи, албатта юқоридаги «Кундошлик

уйда кунда жанжал!» мақолини тўғрига, чинга чиқармасдан чора йўқ.

Мен — ёзувчи, «Ўтган кунлар» ҳикояларини отам марҳумдан неча қайталаб эшитсам ҳам зерикмас эдим, фақат бир жойигина мени зериктирарди. Бу кун мен шу «Ўтган кунлар»ни қаламга олганимда ҳам ўша ўзимни зериктирган фаслини ташлаб ўтишга мажбур бўлдим. Дарҳақиқат ўз орамизда кундош жанжалини ким билмасин? Арзимаган гап устида дунё бузган кундош тўполонлари кимнинг қулоғига ёқсин? Ўқувчининг қимматли вақтини аяганимдек, қаламни ҳам бу ғидибидидан озод қилишни мувофиқ кўрдим. Мени кечирсинлар.

Зайнаб хафалиги ошган кезларда қариндош-уруғлариникига юриб чигилини ечар эди. Уч-тўрт ойнинг ичида икки мартаба эгачиси Хушрўйникида ҳам меҳмон бўлиб кетди. Аммо ҳозиргиси учинчи мартаба келиши эди.

— Нучук худо ёрлақади! — деб Хушрўй синглисини қаршилади.

Сунбула ойнинг муътадил¹ ҳавосига қарамасдан Зайнаб маржон-маржон терлаган эди.

— Нега мунча ўзингни олдириб қўйдинг, Зайнаб! Уйингдан тинчмисан, эринг эсон-омон юрибдими?

— Қуриб кетсин! — деди Зайнаб ва кўзига ёш олди. Хушрўй ачиниш ўрнига кулди.

— Кел, айвонга чиқ, — деди, — ойимникида эдингми?

— Йўқ.

— Уйингдан келдингми?

— Ҳа.

Хушрўй синглисини ўтқазиб, чўрисига чой буюрди. Фотиҳадан кейин, «поччам эсон-омонмилар?» деб сўрагувчи синглисига:

— Поччанг ўлсин! — деди аччиғланиб Хушрўй. — Нажмиддинбек деганнинг даласига кетган эди. Тўрт кундан бери дом-дараксиз, ўлдими-қолдими, билмайман!

Зайнаб уч-тўрт ойнинг ичида киши танимаслик ҳолга тушган эди. Илгариги тўлалигининг ярмисини йўқотгандек, тусига қаримсиқлик кирган. Кўз ҳаракатида ҳам бир бесаранжомлик зоҳир ва буларнинг устига ҳар

¹ Муътадил — ўртача ёқимли.

қачон унда кўрилган «оғирлик» ўрнига асабийликка яқин бир вазият ўтиргандек эди. Зайнаб эгачисининг ҳалиги гапига ризосизлик билдирди.

— Ношукур экансиз, опа,— деди,— поччамдан нолишингиз яхши эмас, сизнинг ҳам бошингизга менинг кунимни солса нима қилар эдингиз?

— Мен ҳам Зайнаб бўлсам, албатта солар эди,— деб кулди Хушрўй.— Менга қолса, ҳар ким ўз нафсига яхшилик ёки ёмонликни ўзи ҳозирлайди!..

— Тавба, денг, опа!

— Мен шу чоққача,— деди Хушрўй,— бандасига бош эгишни ва бандаси олдида тавба қилишни ор билдим ва шу орланишим орқасида ҳар кимнинг устида юрдим...

— Катта гапирманг!

— Катта гапирсам, гапирмасам,— деди Хушрўй,— менинг феълим ҳар кимга маълум ва ҳаммадан ҳам сенга очиқ!.. Қўйчи бу гапларни, ўзинг тинчмисан?

— Тинчлигим қурсин...

— Айтсанг, айтмасанг,— деди опаси,— албатта тинчлигинг қурсин!

— Қуритган қурсин...

— Сенинг тинчлигингни ҳеч ким қуритган эмас, Зайнаб! Ҳамма жабрни ўзинг ўзингга қиялсан!

— Ҳамиша шу гапни айтиб қолгансиз,— деб ўпкалади Зайнаб,— дунёда ким ўзига жабрни хоҳлайди?

— Сен ва сенга ўхшаганлар!

— Худо урар...

— Айтсанг, айтмасанг, худо уриб қўйибди!

— Шундай кунларга мен қолай дедимми?

— Дегансан!

Зайнаб опасининг истехзолик юзига қаради ва унинг нима демакчи бўлганига тушунолмади:

— Деган бўлсам айтинг...

— Сен менинг қандай қилиб эрга текканимни биласанми?

— Биламан...

— Билсанг билганингча тур,— деди Хушрўй,— энди келайлик сенинг эрга тегишингга: албатта тона олмасан, сенинг эр қилишда тариқча ихтиёринг ва ризолигинг йўқ эди. Эҳтимолки ихтиёр нима, орзу нима ўзинг ҳам пайқамас эдинг. Балки ихтиёр ва орзуларинг ҳам бўлгандир, бироқ уни ҳеч ким майдонда кўрмас эди.

Шунинг учун тизгининг ойинг билан дадангининг қўлида, бошқача айтганда, уларнинг туяга ортган юки, кимга сотса, қаерга жўнатса ихтиёрсиз эдинг... Ёдингда борми, никоҳ куним мен кулиб, чақчақлаб аравага миндим, сен бўлсанг уйдан йиғлаб чиқдинг ва эринг-никига йиғлаб бординг... Яхши, эринг сенга ёқди, аммо эринг фақат сенга ёққан билан иш битмаслигини яна хотирингга келтирмадинг. Эринг сени ташлаб қўйди, сен чурқ этмадинг, истиқболнинг тўғрисида ўйламадинг... Фақат галвир сувдан кўтарилгандан сўнггина, сен ўзингни ҳар тарафга ташлай бошладинг... Лекин энди бир минг тоблансанг ҳам натижа ўзингнинг феълингча битта: сенинг учун ҳар кун бир ўлим, ёки ўша уйдан бошингни олиб чиқиш!

Хушрўйнинг раҳмсиз муҳокамасидан оққан бу ҳақиқатлар Зайнабни йиғлатди.

— Мен шундай бўлар, деб ўйламаган эдим...

— Сен ўйлашни билармидинг? — деб кулди Хушрўй.

— Биров ўлай деса, сиз куласиз!

— Мен йиғлашни билмайман! Кишилар йиғлаганда, менинг кулгим қистайди.

— Менинг ўрнимда бўлсангиз, сиз ҳам йиғидан бош кўтармас эдингиз...

— Сенинг ўрнимда бўлсам биласанми, нима қилар эдим, Зайнаб,— деди Хушрўй,— дунёсини ост-уст қилар эдим, бир томчи ёшимни юз томчи заҳар билан қўшиб ташлар эдим!

Зайнаб кейинги гап билан эгачисининг юзига кўтарилиб қаради ва Хушрўйнинг юзида золимона бир истехзо кўрди.

— Яхши,— деди Зайнаб бир синиқ товушда,— ҳамма дўстларингиз сизга душман бўлсин, уч йилдан бери сизнинг сўзингизни айтиб ёнингизда келган қайин онангиз ҳам душманингиз ёнига ўтсин, ҳатто сизни туққан ота-онангиз ҳам «сабр қил, болам!» деб қуруқ сўз айтиб ўлтирсинлар... Бас шу ҳолатда сиз йиғламай нима қилар эдингиз?

Хушрўй пинагини бузмай яна кулди.

— Душман ўзи нима деган сўз? — деди.— Мен сенга боя ҳам айтдим: кишининг дунёда дўсти йўқ, магар нафсига ўзи дўст; кишининг дунёда душмани йўқ, магар нафсига ўзи душман! Масалан сен ўзинг: отангга, онангга дўстим, деб ишондинг, аммо улардан

нима яхшилик кўрдинг? Букун уларнинг «сабр қил, болам» деб берган кенгашлари сенинг ярангга малҳам бўларми? Албатта бўлмас. Бошдаёқ эринг сенга қарамай қўйди. Аммо сен қайин онангининг ваъдасига ва тагин алланарсаларига ишондинг... Ўзинг ўйла, болани она туғадир, лекин унга муҳаббатни ҳам она туғиб берадими? Албатта бу мумкин эмас. Сен бечора шунга ҳам ишондинг. Энди гап нима? Отанг сенга сабр едирадир, қайин онанг бўлса кундошинг дуосида... сен бўлсанг йиғи қучогида...

— Сиздан ўзимни чақдиргани келган эмасман,— деди йиғлаган кўйи Зайнаб,— ўз уйимда ҳам тегмай чақадиган газандаларим бор... Сиз ҳам менинг куйган жонимга ўт ёқманг-ла, агар кўлингиздан келса, бу ўртанган синглингизни тинчитинг!

— Сен ҳеч тинчий олмайсан...

— Ҳар нарсага ақлингиз етади... Лоқакал бу бахтсиз синглингиз учун биргина бош оғритсангиз-чи... Устимга шу бало келгандан бери эшигингизга неча қайта келиб қуруқ қайтдим, эндигина сиз ҳам...

Хушрўй бир оз Зайнабнинг юзига қараб тургандан кейин:

— Менинг кенгашимга юрасанми? — деб сўради.

— Жўялик бўлса нега юрмай!

— Юрсанг,— деди Хушрўй,— чиқ эрингдан!

Зайнаб ўкраб юборди.

— Ўзим ҳам шундоғ деярсиз, деб турган эдим...

Хушрўй:

— Негаки, сенинг дардингнинг давоси, менга қолса, фақат шу!

— Қандай қилиб чиқай, ахир...

— Эрдан чиққанлар қандай қилса, сен ҳам шундай қиласан!

Зайнаб жавоб бермади. Чўри хотин ўртага дастурхон ёзиб, чой келтирди, Хушрўй хизматчини ўчоқ боши юмушларига буюриб чойни ўзи қўйди.

— Дастурхонга қара, Зайнаб!

— Иштаҳам бўғилди...

— Менинг айтганимни қилсанг, иштаҳанг ҳам очиладир.

— Эрим... эримни кўзим қандай қийсин!

— Жавоб сўрасанг,— деди кулиб Хушрўй,— сени талоқ қилиш учун эрингнинг кўзи қиядими?

- Билмайман...
- Албатта яхши биласан, қияди! Аммо сен аҳмоқсан, кўрпангга қараб оёқ узатишни, қарс икки қўлдан чиқишини билмайсан!
- Этагингни қоқиб кета бер, дейсизми?
- Чунки шундан бошқа чоранг йўқ!
- Сен ҳасратда ўл, кундошинг яйраб-яшнасин — шуми мақсадингиз?
- Ҳозир ҳасратда эмасмисан, кундошинг яйрамай-дими?
- Тузук,— деди Зайнаб,— лекин ҳар қадамда унинг ҳузурини бузаман, бир чўқитиб, ўн қаратаман.
- Хушрўй кулди:
- Бундан нима чиқади? ..
- Ишқилиб келгиндини тинчитмайман.
- Сен тинчитмасанг,— деди Хушрўй,— бошқалар сени тинчитар...
- У нима деганингиз?
- Яъни роҳатини буза берсанг, эринг сени қўяр!..
- Зайнаб бу ҳақиқат олдида ўйланиб қолди. Хушрўй ўзининг ваҳший кўзлари билан сингисига қараб кулимсираш эди. Бу кулимсираш ораси «қўлингдан нима келади?» — дегандек бўлар эди. Зайнабнинг туси шу чоққача кўрилмаган равишда ўзгариб кетди. Негадир тинмай оқиб турган кўз ёшиси ҳам қуриди ва товушида ҳам ҳануз эшитилмаган кескин бир оҳанг бор эди:
- Эсимни киритдингиз, опа,— деди,— раҳмат, сизга!
- Раҳматни менга айтма,— деди Хушрўй,— ишонсанг, юрагинга айтарсан...

16

ой-куни яқин эди

Кумушнинг ой-куни яқин эди. Набиралик бўладиган Ўзбек ойимнинг иши бошидан ошган, Кумушнинг ойи туғмасданоқ у бешик ясатиш билан машгул эди. Дояча ким, ақиқага нечта қўй керак, нечанчи кунда тўй ўтказиладир, нечта эркак, нечта хотин айтиладир ва кимлар? — Мана шунингдек масалалар билан Ўзбек ойимнинг мияси жуда шишган эди. Кумушда кўрилган баъзи нишонларга биноан набирасининг ўғил бўлишига

шубҳа қилмас — «ўғил туғасан, Кумуш, мен ҳам Отабекни сенга ўхшаш енгил кўтарган эдим» дер эди. Кумушни хизматдан бўшатилиб баъзи ўчоқбоши юмушларини Зайнаб идорасига топширилганига энди бир ойлаб бор.

Ўзбек ойим набира масаласида қанча хурсанд бўлса, Отабек шунчалик хафа, чунки Кумушни кўрган сайин, уста Олим фожиасини хотирлар эди. Юсуфбек ҳожи маълум алданишдан сўнг юрт ишидан қўл ювган, кўп вақтини меҳмонхонада қуръон ва «Далойил»¹ ўқиб кечирар, кундош ораси бузилиб, ўртадан сўз чиққанини гоҳ эшитса, иккала келинни ўз олдига чақиртириб уларни қатор ўтқазар эди. Аввало Кумушдан ўпка қилиб: «Ойим, ҳар нима сиз каттасиз, Зайнаб ёш, каттадан-кичикка шафқат лозим, мундоғ яхши эмас!» ва Зайнабга қараб: «Болам Зайнаб отин! Сиздан ҳали ёшлик ғурури кетмаган, лекин менинг болам бўлганингизни сиз ҳам унутманг!» дер ва шунинг сингари юмшоқ гаплардан кейин иккисини дуо қилиб бир-бирисига салом берди-рар — «ана, шундоғ бўлсин, опоқ қизларим!» деб кетишга рухсат берар эди. Улар кетгандан кейин, албатта Ўзбек ойим эри ёнига кирар, ҳожи бўлса хотинини сизсираб: «Сиз икки келин ушлашни билмабсиз, Зайнабга жабр қилган кўринасиз, айниқса Зайнабнинг кўнглига қарашингиз керак, Отабекка ҳам насихатингиз лозим!» дер эди. Ўзбек ойим шундай кезларда Кумушнинг ёнини олиб «Зайнабни худой кўтарсин, айб ўзида...» дея бошласа, ҳожи унинг оғзини аранг тўхтатар: «Секин-секин, уят! Қайин она деганнинг адал туриши лозим! Зайнаб сиз билан менинг орзу-ҳавасимиз эмасмиди?!»

Аммо набира масаласидаги Ўзбек ойимнинг баъзи бир қуйишқондан ташқари ҳаракатларини ҳам босувчи яна ҳожи эди: «Зайнаб бор, Зайнабни унутдингизми, ўз келинингиз Зайнабни!»

Бундан ўн беш кунча илгари Кумуш онасига бир хат ёзган эдиким, аҳамиятига кўра биз бу ўринда кўчирамиз:

«Онажон! Куёвингизнинг ёзганларидан ташқари, мен сизга шу билан олтинчи хат ёздим. Аммо сиздан учта ва дадамдан иккита хат олдим. Айниқса дадам-

¹ «Далойил» — диний қитобнинг номи.

нинг кейинги хатидаги қора хабар билан дори дунё кўзимга торайди. Ўлим ҳақ, аммо бечора бувим жон берар экан, ёнида туриб дуосини олиб қолмаганим учун кўп ҳасрат чекдим. Айниқса мусофирчилигим ёмон асар қилди. Кўз ёшларим билан юзимни ювдим. Бугун бешинчи кундан бери раҳматлик бувим арвоҳига атаб қуръон бошладим. Хатм қилиб бағишлайман, худо га-риқи раҳмат қилсин, сизга сабр берсин. Энди мусофир қизингизнинг бахтига сиз ўлманг, омин.

Ваъда маълум бўлсинки, алҳамдулилло куёвнингиз ва қудаларингиз саломатдирлар ва уларнинг сояларида мен қизингиз ҳам ўйнаб-кулиб юрибман. Сизни ва отамни жуда соғиндим, агарда оғир оёқ бўлмасам эди, қиш бўлишига қарамасдан Марғилонга жўнаар эдим. Қудангиз қайин опамнинг сўзига қараганда, келаси ойга кўзим ёрир эмиш. Қудангиз мени на ерга ва на кўкка ишонадир, ўн беш кундан бери кўлимни совуқ сувга ҳам урдирмай қўйди. Ўзи гўёки тўйга ҳозирлан-гандек бешик ясаб, сарпо тикиб юрибдир... Менинг бўлса нима учундир юрагимда бир қўрқув бор... Ўтган хатларимда кундошим билан муросамиз келишмай турганини кулгулик тарзида ёзган эдим. Нафсиламда эрса, орамиз жуда бузилган, мен ҳам ўша вақтларда чин кундошлик тўнини кийган эдим. Зайнабнинг битмас хусумати эса ғолиба менинг икки қатлигим ошқор бўл-гандан бошланди. Сизнинг бошингиздан кундошлик савдоси ўтмаган бўлса ҳам тушунсангиз керак: биз икков агар қўйиб берсалар гўё бир-биримизни еб-ич-мәкчи эдик... У кунлардаги ҳолимдан ўзимга энди ҳи-соб беришга ҳам уяламан... Яхшики, бизнинг можаро-лардан қайин отам жуда сийрак хабардор бўлди. Шун-доғ ҳам бўлса бу жанжаллар гоҳо унинг қулоғига етиб қолар ва биз икки ёв унинг олдига чақирилиб васиҳа-тини эшитар ва лекин яна ёмонлигимиздан қолмас эдик. Сиз ранжисангиз ҳам айтай; қайин отамни ўз да-дамдан ҳам яхши кўраман. Бу яхши кўришим куёвни-гизнинг дадаси бўлгани учун эмас, балки унинг нур ичига кўмилгандек бўлиб кўринган сиймосини, сийм, деб хитоб қилгандаги мулоим, беозор ва муассир сў-зини яхши кўраман. У наснҳат учун оғиз очса, вужу-дим эриб кетгандек ва бир турли ухлаб ҳузурлангандек, қисқаси, Зайнаб билан жанжаллашешининг ўзи бир ҳу-зур ва жанжалдан бўшалгач, қайин отамнинг қаршиси-

га ўтириб насиҳат эшитиш ундан ҳам яхши ҳузур... Сиз менинг телба сўзларимдан аччиғланманг. Агар бу гапимнинг тўғрилигини билмакчи бўлсангиз, Тошкент келганингизда қайин отамнинг насиҳатини ўз қулоғингиз билан эшитинг-да, ундан кейин сўзимга қиймат беришг!

Шу йўсин Зайнаб билан уятсизча кўп олишдик, бу ит-мушукликдан биз зерикмасак-да, куёвнингизнинг жонидан тўйдираёздик. Бундан бирмунча илгари у биз икки кундошнинг юзимизга: «Агар шу ҳолда давом эта берсаларинг икковларингга ҳам баровар жавоб бериб қутуламан!» деди. Унинг бу таҳдиди иккимизга эмас, балки биттамызгагина хос эди. Мен бу таҳдиддан албатта кўрқмадим, аммо «Зайнаб тушуниб қолмаса яхши эди» деб кўрқдим. Дарвоқе натижа мен кўрққанча бўлди. Зайнаб бу таҳдиддан сўнг онасининг уйига аразлаганнамо кетиб қолди. Улардан ҳам яхшигина дакки еган бўлса керак, бир неча кундан сўнг ёввошгина бўлиб қайтиб келди. Энди шу воқиага икки ой чамаси вақт ўтди ва лекин орамиздан жапжал чиқмади. Мен жўрттага баъзи гапларни тескариликка олиб кўрсам ҳам, у чурқ этмайдир. Унинг бу ҳоли эрса менинг учун яхши эмас, у яна кўп вақт бизнинг орамизда тикан бўлмоқчи...

Келаси ойдан жуда юрагим уюшадир... Кечалари кўкка қараб келаси ой шу кунларда ёруғ дунёда борманми, йўқманми дейман... Ойша бувим марҳум бўлмаганда шу ой ичи ўзингиз Тошкентга етиб келар эдингиз. Аза ҳамма вақт топилади десангиз қизингизнинг кўнгли учун ҳали ҳам келганингиз яхши. Дадамга менинг арзимни айтсангиз албатта қайтармас. Мендан дадамга беҳад салом. Келаси ойдан кўрқаман... Кўришолмасак мендан рози бўлинг, дадам ва бошқа ёри дўстлар ҳам. Кумуш ёздам.

Тошкент 1269 йил, 1 қавс ойда.»

Кумуш ўз хатида ёзганидек, дарҳақиқат, Зайнаб шу кейинги кунларда ёввошга тортган. Ўн оғизга бир оғиз сўз қайтармас, тинчгина, мулоимгина, яъни мундан бир йил бурунгина эди. Қайин она тарафидан: «Опаннинг кўзи ёрив вақти етди. Учоқбоши ишларингни энди ўз қўлингга ол!» деб қилинган таклифни мамнуният билан қабул этиб, ҳатто Ойбодок онани ҳам ўчоқбоши

юмишидан халос этаёзган. Унга фақат ҳовли супуриш, уй йиғиш ва шунга ўхшаш майда ишларнигина қолдирган эди. Зайнабдаги бу ўзгариш фақат ҳалиги тараф билангина қолмай, эри тўғрисида ҳам шундай эди. Отабек ўз ёнига кирса — кирдингми демас ва кирмаса — кирмадинг демас эди. Эрининг баъзи бир самимияти қоронғуроқ муомалаларига қарши Зайнаб ҳам муҳмалроқ қилиб кулиб қўяр эди.

* * *

Ой туғиб, мўлжал яқин етди. Марғилондан ҳам Офтоб ойимнинг йўлга чиқиш хабари келди. Лекин Кумушда маълум оғриқ бошланган эди. Оғриқнинг биринчи куни Кумуш ҳеч кимга сездирмай юрди. Аммо, иккинчи кун буни бошлаб Отабек, ундан кейин Ўзбек ойим сезди. Отабек маълум хавф остида бу сирдан кишига оғиз очиш учун ўзида мажол топмаса ҳам, Ўзбек ойим дарров Ҳасаналини мундан олти ой илгари белгиланиб қўйилган доя хотинга югуртирди.

Доя келгандан сўнг ичкари ҳовли эркак зотидан тозаланди. Кумушни ўқтин-ўқтин оғриқ ушламоқда, доя хотин ва Ўзбек ойим унга ўзлари билган удимлар билан ёрдамлашмоқда эдилар. Кечга томон дард кучайиб кетди. Ўқтин-ўқтин дам-бадамга алишинди.

Ташқарида Отабек йўқ эди. Ҳасанали дарбоза билан меҳмонхона орасида қўлини-қўлига ишқаб юриниб турар ва қайта-қайта ахтахонага кириб, тўриқ йўрғанинг у ер-бу ерини супуради эди. Ҳожи бўлса хурсанд ва хафалиги номаълум бир қиёфада «Далойил» ўқир, ҳар беш дақиқада ичкари томонга қулоқ солиб тўхтар, гоҳо даричадан Ҳасаналини чақириб «тинчликми» деб сўради эди.

Улар масжиддан шомни ўқиб киргач, ичкаридан Ойбодоқ кечлик олиб чиқди. Ундан на Ҳасанали ва на ҳожи оғиз очиб ҳол сўрамадилар. Таом устида Отабекнинг йўқлиги ҳам ҳис этилмади. Сўзлашмасдангина лагандан бирмунча чўкиган бўлдилар-да қўл артишдилар...

— Хуфтан айтилдими? — деб сўради ҳожи.

— Эшитмадим... Чиқа берсак ҳам бўлар, — деди Ҳасанали. Шу вақт ичкаридан хотинларнинг фавқулодда

қий-чув товушлари эшитилиб, иккисининг ҳам қулоқлари диккайди ва кўрқа-писа бир-бирларига қарашдилар. Қий-чув орасидан заиф йиғи товуши ҳам келиб қўйди... Иккиси бирмунча кулимсираб олдилар, лекин шундай бўлса ҳам, яна чурқ этиб оғиз очмадилар. Орадан кўп фурсат ўтмади, ичкаридан Ойбодоқ югуриб чиқди ва даричадан туриб «севинчи!» деди. Ҳожи ёнчигини кавлай бериб «алҳамдулилло» деб қўйди. Ҳасанали ҳам илжайиб ёнчиқ кавлашга тутинди ва:

— Ўғилми, ҳолва ¹? — деб сўради хотинидан.

— Ўғил!

— Баракалла.

Ҳожи кулимсираб қўлидаги уч-тўртта оқ танга билан битта тиллани Ойбодоққа узатди-да: «Тангаларни ўзинг ол, тиллани доячага бер!» деди. Ҳасанали севинчисини топширгандан сўнг дуога қўл очди: «Олло таоло умри билан берган бўлсин!» Шундан кейин хотиржам бўлган ҳолда хуфтанга кетдилар.

Отабек меҳмонхонага яқинлашиши билан чақалоқ йиғисини эшитиб, ихтиёрсиз ичкари ҳовлига томон бурилди ва йўлақда онасига йўлиқди. Қоронғу бўлса ҳам Ўзбек ойимнинг тусидаги шодлик белгилари очиқ кўришиб турар эди:

— Ўғил муборак бўлсин, болам!

— Ўзи тетикми?

— Тетик!

— Олдига кирайми?

— Йўқ,— деди Ўзбек ойим,— чиллалик уйга кечаси кўчадан келиб кириш яхши эмас... Ичкари кирсанг, тўғри Зайнабнинг олдига бор. Даданг шундами?

— Ўзи?..

— Ўзи яхши, хотиржам бўл! — деди Ўзбек ойим, орқасига қайтди. Отабек кетига бурилиб ташқари йўлақдан киргувчи дадаси билан Ҳасанали шарпасини олди ва ўйланиб тўхтади. Айниқса, ҳозирги пайтда дадаси билан тўқнашиш унинг учун бир оз ўнғайсизроқ туюлган эди. Шу йўсин бирмунча вақт йўлақда туриб, сўнгра ичкарига томон юрди. Зайнабнинг уйига ўтар экан, бир неча қайта Кумуш ётган уй тарафга қараб олди.

¹ Тошкентда «қиз туғди» ўрнига «ҳолва туғди» дейдилар.

— Ўғил муборак бўлсин!

Зайнаб эрини шу сўз билан кулиб қаршилади, Отабек ҳам кулимсираб «қутлуғ бўлсин!» деб қўйди. Ўтиргандан кейин Зайнаб ўзича кулинди:

— Ҳалиги...— деди. «Ҳалиги»дан кейин айтадирган жумласини унутиб қўйдими, ёки ўйлаб қолдими нима бўлса ҳам айтолмади. Отабек унинг оғзини кулимсираган ҳолда бир оз кутиб — «хўш, ҳалиги...?» деб сўради.

— Ҳалиги...

— У ёғи?

— Оти қурсин... ҳа, айтгандек ошингизни ейсизми?

— Ейман.

— Совуб қолмаган бўлса — шу.

Отабек эртадан бери ҳеч нарса емаган эди.

— Қандоғ бўлса ҳам! — деди.

Ҳозир Зайнабнинг чехраси очикдек кўринса ҳам, аммо бу очик чехранинг замирида уни жиддийроқ машғул қилган яна бир гап бордек, яъни кўринишдан шошганлик ва ё шунинг сингари бир ҳол унинг шу очик чехраси остига яширингандек эди. Зайнабнинг ўн беш дақиқалик муомаласида Отабек юқориги каби «эсдан чиқариш» ҳолатига бир неча қайта учради ва охирида сўрамоққа мажбур бўлди:

— Нега ҳолингиз паришон?

Зайнаб кулди:

— Нега паришон бўлсин.

— Менинг кўзимга паришон кўринасиз.

— Тўғри,— деди Зайнаб,— кўрқдим...

— Нимадан кўрқдингиз?

— Туғишдан...

— Қийналдими?

— Қийналиш ҳам гапми,— деди Зайнаб,— ўз кўзингиз билан кўрмаганингиз учун ишонмайсиз!

— Ойим мундоғ демаган эди-ку?

— Сиздан яширганлар.

Отабекнинг юраги жуда уюшиб кетди. Ҳатто кундошини паришонхотир қилган бу гап Отабекка қандай таъсир қилиши кўп тафсилга муҳтож эмас. Бу тўғрида Зайнабга яна савол ташлаб тафсилот олишдан кўрқди ҳам узоқ ўтиролмади. Чойини наридан-бери ичиб, ўрнини тўшатиб ётди. Зайнаб шамни ўчирди. Ҳали ётмоқ-

қа вақт эрта эди, Зайнаб Кумушнинг уйига — хотинлар олдига чиқиб кетди.

Отабек ухлаш учун ётган бўлса ҳам ҳалиги гап уни кўз юмдирмай қўйди, ўнг, сўл, чалқанча ётиб боқар эди. Лекин Зайнабнинг — «қийналиш ҳам гапми?» жумласи қулоғи остидан кетмас эди... Кумушнинг уйдан кети узулмай келиб турган хотинларнинг гўнғир-гўнғири ҳам унинг уйқусига халал берар ва ора-чора гўдакнинг йиғлаган товуши ҳам эшитилар эди. Бу маъсум товушга қарши унда бир хил яқинлик — оталик ҳисси қўзғалгандек бўлса ҳам, аммо бошқа қора хаёллар ичида тез йўқолур эди. Шу йўсин ивир-чивир, аччиғ ва сучук ҳолат ичида ухлаб кетди. Бир-икки кун миёнасидаги кечинмалар турли ранг билан уйқули димоғида акслана бошладилар. Чўчиб уйғонди... Ёнида Кумуш... Зайнаб йўқ эди. Уйқули кўзи билан нариги уйга қулоқ солди, ҳануз бояғи товушни эшитди ва ўнг ёнини босиб кўрпага бурканди, бундан кейин тинч ухлаб кетди...

Туш кўрар эди: «Чаманда гуллар очилган эмиш... Бу гулшан унинг ўзиники эмиш... У ранго-ранг чечаклардан кўзини ололмас эмиш... Теваракка келган ёвдан хавф бор эмиш... Ханжарини ушлаб ёвга қарши чиққан эмиш... Ёв қочган эмиш... Ёв орасида онаси ҳам бор, отаси ҳам кўринар эмиш... Қайтиб чаманга кирса бир сигир гулни босиб, янчиб ўтлаб юрган эмиш... Бу ҳолда ўзини унутган ва қўлидаги ханжари билан сигирга югурган эмиш... Сигир эмас — сариқ сочли алрасти эмиш... Дармонсизланган ва ханжари қўлидан тушган эмиш... Дунёни қоронғулик босган эмиш...» — чўчиб уйғонди ва ўз ёнида ухлаб ётган Зайнабни кўрди. Ҳалиги босинқирашдан юраги гуп-гуп урар ва вужудини тер босган эди. Секингина ўнг ёнига ағдарилиб ҳовли томонга қараб ётди. Унинг ағдарилиши билан Зайнабнинг кўзи оҳистагина очилиб яна ёпилди.

Вақт сахарга яқин, теваракдаги хўрозлар кетма-кет қичқирар эдилар. Яқин орадаги обжувоз пойкўпининг зарби ерни силкитиб-силкитиб тўлқин берар эди. Нариги уйда ёниб ётган шам нури дарича тирқишидан милт-милт кўзга илинур, аммо шип этган товуш эшитилмас эди. У қайтиб ухлаёлмади. Кечаги қийналиш тўғрисида хаёлланиб кетди. Субҳ азони айтилиб, секин-секин тонг ёриб борди. Маҳалла масжидидан ҳам азон товуши келгач, у таҳорат олмоқ учун қўзғалди.

Кумушнинг ёнига кириш қулай бўлсин, деб нонуштани Зайнабнинг уйида қилди. Ўзбек ойим тарафидан кириш учун рухсат берилган эди. Чойдан кейин дояча Кумуш ёнидан бир оз вақтга чиқиб турди. Тўрға Кумуш ётқизилган, унинг оёғи томонида Ўзбек ойим чақалоқни кўтариб ўтирган эди. Отабек кирганда ўзининг синиққан юзи, ичкарига ботинқираган кўзи билан Кумуш илжайиб унга қаради. Отабек тутилиқираброк «муборак бўлсин!» деди. Кумуш жавоб ўрнига уялиб, юзини кўрпага яширди. Ўзбек ойим:

— Берганга қуллуғ бўлсин, ўлтир! — деди.

Отабек Кумушнинг бош томонига ўтирди. Ўзбек ойим фотиҳа ўқиди. Сўнгра чақалоқни Отабекка яқинлаштириб:

— Тойчоғимнинг кўрманасини чиқар, дадаси! — деди. Отабек қизариб болага қаради, Кумуш юзини яна кўрпага яшириб олди.

— Ўзингиз тузукмисиз?

— Шукур...

— Қийналибсиз деб эшитдим...

— Туғмоқ ҳазилми, сенга! — деди Ўзбек ойим, Кумуш Отабекни ўзига имлади ва қулоғига шивирлади: — «Сизнинг гуноҳингизга...»

— Хўрак қилдингизми?

Ўзбек ойим:

— Кечадан бери ичига иссиғ киргани йўқ. Зайнабга айтай, сутлик атала қилиб берсин! — деди.

— Албатта! — деди Отабек ва онасига бир тилла севинчи бергандан сўнг хотиржамлик билан уйдан чиқди.

Тушлиқдан кейин Отабек меҳмонхонада китоб мутолаа қилур, даҳлизда Ҳасанали узилган от асбобларини улаб тикар, ҳожи масжидгами, бошқагами кетган эди. Шу вақтда ичкаридан Ойбодоқ чиқиб Отабек ёнига келди:

— Бек, сиз уйга кириб чиқар эмишсиз, — деди.

Отабек китобни белгилик қилиб ёпди:

— Тинчликми?

— Тинчлик... дарров киринг-чи!

Отабек Ойбодоқ билан кетма-кет ичкарига кирди. Зайнаб ранги ўчган ҳолда Кумушнинг уйдан чиқиб келар эди.

— Нима гап? — деб ундан сўради Отабек.

— Билмадим,— деди,— опам кўнгиллари айнаб қус-
яптилар...

Отабек эшик ёнига келгандан сўнг уйдан бир неча хотин паранжи ёпиниб чиқдилар-да, у уйга кирди. Ўзбек ойим жом ушлаган, Кумуш жомга ўқчиб қусар эди.

— Нима бўлди?

Кумуш жавоб беролмади.

— Билмадим, боятдан бери тўхтовсиз қусяпти,— деди Ўзбек ойим. Қусиб чарчаган Кумуш ҳолсизланиб бошини ёстиққа ташлади. Ўқчиб ёшланган кўзлари билан эрига қараб олди.

— Ёқмайдиган хўрак бергансиз!

— Ёқмайдиган ҳеч нарса егани йўқ,— деди она-си.— Ўша аталадан бошқа хўрак қилмади. Ундан ҳам ярим косагина ичди. Қолгани ана, токчада...

Ўзбек ойимнинг гапи тугамасдан Кумуш яна жомга интилди. Отабек унинг бошини тутди.

— Табиб айтдирайми?

— Айтди. Менинг ҳам кўнглимга шу келиб турган эди.

Отабек Кумушнинг қусуғи битгунча турди-да; сўнгра югуриб ташқарига чиқди. Ҳасанали ҳануз бояги ишда эди.

— Ота, сиз югуриб табибга боринг-чи!

Ҳасанали ишини ташлади:

— Нима гап?

— Келинингиз боядан бери қусар эмиш.

Ҳасанали табибга югурди. Отабек қайтиб уйга кирди. Чақалоқни Зайнаб кўтарган, Кумуш ҳамон қусмоқда... Кумуш ҳолсизланиб ўзини ёстиққа олди. Қовоқ остлари кўкарган, ёнига келган Отабекка ҳам қарамоққа мажолсиз эди.

— Тузукмисиз?

— Кўнглим...

Отабекнинг ҳамма бадани титраб кетди, шундай бўлса ҳам ўзини қаттиқ ушлади:

— Қатиқ ичириб кўрдингизми? — деди онасига.

— Йўқ.

— Қатиқ буюринг!

Ойбодоқ қатиқ келтиргунча Кумуш яна жомга интилди. Бир-икки ўқчиб қусгандан кейин, Отабекнинг кўлидаги сув билан оғзини чайди ва пиёладаги қатиқ-

дан бир-икки ҳўплаб, ўзини ёстиққа ташлади. Ҳарорати кучли, юрак уриши фавқулодда тез эди. Отабек унинг манглайини қўли билан босиб ушлаган эди, бир оз тинчигандек бўлди. Ўзбек ойим бурчақда бола кўтариб ўтирган Зайнабдан чақалоқни олиб, уни жомни тўкиб келишга буюрди. Отабекнинг манглайда турган қўли қизиб кетиб, иккинчи қўлини алмаштиришга мажбур бўлди. Манглайда совуқлик ҳис этиб Кумуш кўзини очди.

— Кўнглингиз босилдими?

Кумуш жавоб ўрнида ёстиқдан қўзғалди. Жом йўқ эди. Отабек шопшиб токчадаги хитойи норин товоқни олди. Кумуш қусди. Бу гал қусуқ бояги қатиқ аралаш кўкимтил ва сарғимтил нарсалар эди. Оғзини чайқагандан кейин Отабек қатиқни таклиф қилган эди, ичмади ва ўзини ёстиққа отди...

Табиб келди хабарини эшитиб, Отабек жонлангандек бўлди: Уй эшигига жом кўтариб келган Зайнаб кейинга қайтди. Ўзбек ойим ҳам чақалоқни кўгариб уйдан чиқди. Отабек табибнинг ҳурматига туришни унутиб Кумушнинг манглайини босганча ўтирар эди. Табиб Отабекдан воқинани сўраб билгандан сўнг, Кумушнинг томирини кўриб лабини тишлаб қолди ва товоқдаги қусуқни ҳидлаб қаради:

— Бугун нима хўрак қилган экан?

— Атала.

— Ўша таомдан бир оз қолгани бормикин?

— Бор! — деди Отабек ва боя онаси кўрсатган жойдан косани олиб табиб қўлига берди. Табиб косадан бармоғига бир оз илаштириб ялади ва дарров туфлаб ташлади.

— Заҳар ичибди!

Отабек сапчиб кетди, туси қўрқинч ҳолга кирган эди...

— Бекор гап!

Табиб Отабекнинг ҳозирги ҳолатидан даҳшатга келди...

— Мен ҳозир дафъи учун дори юбораман,— деди ва қўзғалди. Отабек ҳам унинг билан биргаллашиб ўридан турди:

— Заҳарни ким берди?

Нима дейишга ҳам ҳайрон табиб:

— Мен... Мен... Ўзингиз ўйлаб кўринг-чи... Мен дарров дори юборай, дарров ичиринг, тузукми? — деди.

— Билдим, билдим! — деди бечора Отабек.— Зайнаб, Зайнаб, Зайнаб... Ифлос! Юборинг, юборинг, дарров юборинг!

Табиб кетди, Отабек телбаларча югуриб Кумушнинг бошига келди, юзини очиб манглайини босди ва ўпди... Кумуш кўзини очиб куч билан сўл қўлини эрининг елкасига ташлади... Қўлида чақалоқ билан Ўзбек ойим кирди.

— Зайнабни чақир, Зайнабни!!

Ўзбек ойим табиб сўзидан хабардор эди:

— Зайнаб! Зайнаб!

Зайнаб югуриб уйга кирди. Туси мурдадек оқарган эди. Отабек Кумушни қўйиб ердаги аталани олди:

— Ич муни, ич, жалаб!

Зайнаб орқасига тисланди... Отабек косани унга олди... Зайнабнинг кийими атала билан беланди. Шунинг устига даҳлиздан Юсуфбек ҳожи кўринди.

— Кет ифлос, кет! Талоқсан, талоқ!

«Талоқ!» сўзини эшитган Кумушнинг кўзи ярқ этиб очилиб, яна юмилди... Ҳожи воқиани табибдан эшитган, шунинг учун ҳозирги фожиа сахнасида ажабланиб турмади.

— Чиқ, Зайнаб, чиқ,— деди у ҳам.— Лаънат сендек хотинга!

Зайнаб четланиб уйдан чиқди... Ҳожи Кумушнинг бошига келиб ўтирди. Отабек ва онаси оёғ устида эдилар, Кумушнинг кўзи юмуқ, сочлари юзи устида паришон эди. Ҳожи ўз қўли билан сочларини тузатиб Кумушнинг кўкимтил товланган юзини кўрди ва манглайини босди...

— Ойим... Ойим!..— деди ҳожи. Кумуш кўзини очиб бесаранжом унга назар ташлади ва таниб... қўзғалмоқчи бўлди.

— Қўзғалманг, ойим... қўзғалманг!

Кумушнинг кўз ёши чеккасидан оқиб тушди... Ҳожи ҳам ўзини тўхтатолмай, Кумушнинг ёшини артиб, бошини силади:

— Худо шифо берар, болам!

Кумуш жомга қўзғалди, Отабек келиб қўлтиқлади, ҳожи ҳам унинг бошини тутди... Бу гал қусуқ қонга айланган эди, бурнидан ҳам бир неча томчи қон оқди...

Қусиб ётгач, кўзи ярқиллаб очилиб кетди ва теварагига бетоқат қаради:

— Ойи... дада...— сўнгра,— бегим! — деб ингради...
Эрининг юзини юзига қўйди, уялгансимон кўзини юмди...

* * *

Эртаси кун дафн маросими бўлди. Жанозага Тошкентнинг ҳар бир маҳалласидан деярли кишилар иштирок қилди. Фақат мақтуланинг энг яқинларигина бу тантанага етиб келолмадилар.

Бечора она, бечора ота!..

Учинчи кун улар ҳам келиб етдилар... Уларнинг ҳозирги ҳолини тасвир этиш мумкинми?!

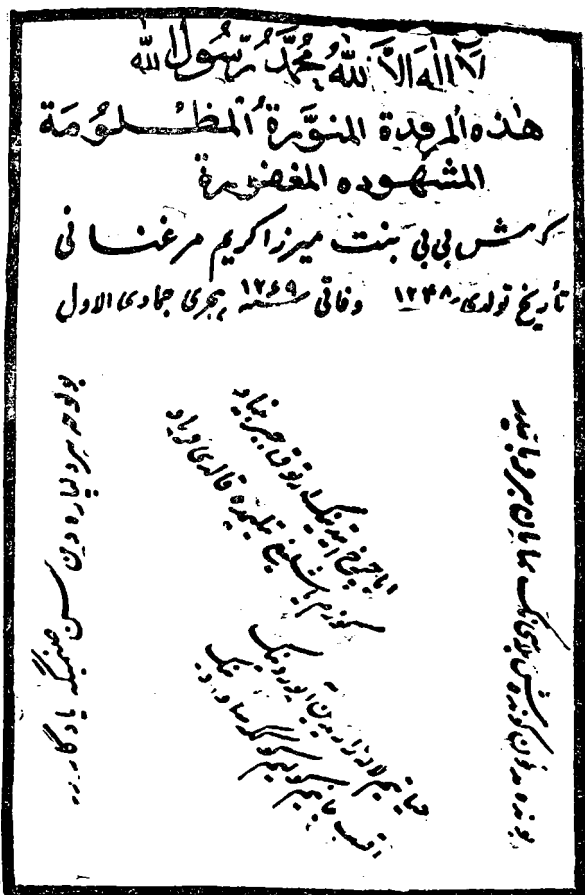
Еттинчи кун хатми қуръон қилиниб халққа ош берилди ва шу муносабат билан чақалоққа «Ёдгорбек» деб исм қўйилди.

Кумушнинг яқинларигина эмас, балки фожиадан хабардор бўлган шаҳарнинг катта-кичиги Зайнабга бериладирган жазони эрта-кеч кутмақда эдилар. Бироқ фожианинг ўнинчи кунларида Зайнабнинг жинни бўлиб, очиқ қўйи кучада юрган хабари ва оғаси томонидан ушланиб кишанга солинган можароси эшитилди. Зайнабнинг жунуни қозилар ва табиблар тарафидан ҳам тасдиқ этилгач, унинг устидаги жазо кўтарилди. Дарҳақиқат ақлдан озиб кўчаларда очиқ кезиш ва кишанга тушишнинг ўзи ҳам Зайнаб учун кичкина жазо ҳисобланмас эди.

Фожианинг йигирманчи кунда яна хатми қуръон қилиниб, бутун юртга ош берилгандан сўнг, бечора болу паридан айрилганлар Марғилонга қайтиш ҳаракатига тушдилар. Ёдгорбек ҳам Офтоб оғимнинг қучоғида кетмакчи, унинг олиб кетилишига қарши ҳеч ким йўқ эди.

Энг кейинги видслашиш куни етди. Отабек, Мирзакарим қутидор ва Офтоб оғим (...) қабристоннинг икки туп қуриган чинор ёғочи орасига турғизилган янги хиштин соғона қаршисида тўхтадилар. Соғонанинг ўнг бошидаги тошдан ўйиб ясалган лавҳа кўзга чақилиб турар эди: (383-бетдаги лавҳага қаралсин).

Бечора она чидолмади, қабрни қучоқлаб уввос тортиди. Отабек ҳам қабр ёнига тиз чўкиб, кўз ёши билан тупроқни лой қила берди... Қутидор лавҳа қаршисида эди. Лавҳани ўқиб чиққандан кейин у ҳам пиқ-пиқ

Кумушбиби бинти Мирзакарим Марғиноний, тарихи таваллуди 1248, вафоти 1269 йил ҳижрий, жумод-ул-аввал.

Бу лавҳа бир дилпорадан ҳусн санамига ёдгордир.
 Бунда мадфун кундош балосининг намоён бир қурбонидир.

Аё чарх, этдинг ортуқ жабр бунёд,
 Кўзим ёшлиғ, тилимда қолди фарёд.
 Ҳаётим лолазоридин аюрдинг,
 Ёқиб жоним, кулим кўкка совурдинг.

Йиғлаб юборди. Ярим соат чамаси шу ҳолда қолдилар. Қуръон ўқишга ҳеч кимда мажол йўқ эди. Қаршидаги бинога Юсуфбек ҳожи тарафидан қўйилган қори буларнинг ҳолига тушунди. Секин-секин қорихонадан чиқиб келди ва нарида ўтириб қуръон ўқиди. Офтоб ойимнинг ноласи босилса ҳам, лекин кўз ёши тийилмади. Бир улгина эмас, ановлар ҳам шу ҳолда эдилар. Фотиҳа тортилгандан сўнг, қутидор ва Офтоб ойим қорига пул бердилар. Қори кетгандан кейин ҳар қайсилари ўзларини босиб алоҳида-алоҳида қуръон ўқиб бағишладилар, сўнгра оҳиста-оҳиста йўл олиб қабр билан видолашдилар. Гўё Кумуш «мендан рози бўлинг!» деб онасига хитоб қилар, Офтоб ойим орқасига қарай-қарай йиғлаб келар эди...

Отабек уларни уйга қўйиб, яна қабр ёнига келди ва туни билан шунда қолди. Эрта билан Ҳасанали арава-ни қўшиб тайёрлаган, майда-чуйда аравага ташилар эди. Энг кейинда Офтоб ойим Кумушнинг кийимлари билан Ёдгорбекни кўтариб чиқди, кейинроқ Юсуфбек ҳожи билан қутидор кўриндилар. Қутидор видолашиб аравага чиққанда кўча тарафдан Отабек кела берди, келиб отнинг жиловини ушлади ва от устига минган Ҳасаналига, «тушинг отдан!» деди. Ҳасанали отдан тушди. Отабек ирғиб отга минди ва қутидордан сўради:

— Отни ҳайдайми?

Қутидор билан ҳожи тушунолмаб бир-бирларига қарашдилар. Йўлакда турган Ўзбек ойим дарбозадан мўралаб қўйди. Қутидор индамагани учун Отабек отни ўзича ҳайдаб юборди.

— Хайр! Хўш!

Марғилонга жўнайдиган Ҳасанали гангиб кўчанинг ўртасидан ҳожига қаради. Ҳожи йўлакдаги ойимга ер остидан кўз қирини ташлади... Отабек ортига қарамасдан аравани ҳайдар эди...

17

ХОТИМА

Бир йилдан сўнг Отабек уста Олим билан бирга Тошкент келди. Ҳожи ва Ўзбек ойим оғиз очиб ундан ранжий олмадилар. У меҳмонлар каби эди. Отаси ва

онаси билан очилиб сўзлашмади. Уста Олим билан бир ҳафта чамаси Тошкентда туриб, энг сўнги кеч ёлғиз кўйи Кумуш қабри ёнида бўлди. Кеча ойдин, қабристон тип-тинч, узоқроқдан қуръон товуши эшитилар эди. Икки туп чинор бутоқларида қўниб ўтирган уч-тўртта бойқушлар, қабр ёнига тизланган Отабек ва юқори, қуйи дўмбайган қабрлар бу тиловотга сомий каби эдилар. Қуръон оётлари қабристон ичида оғир оҳангда оқар эди. Қабр ёнига тиз чўккан йигитнинг кўз ёшлари ҳам қуръон оётларига қўшилишиб оқар эди. Бирор соатдан кейин тиловот тўхталди. Отабек ҳолсизланиб оёқ узра турди ва орқасидаги ярим яланғоч кўлагани кўриб, бир неча қадам қабр томонга тисланди...

Кўлага ялингансимон унга яқин юриб келди...

— Ким бу?

— Мен Кумуш!..

Отабек товуш эгасини таниди. Бу мажнуна Зайнаб эди.

— Кет мундан!

— Мен Кумуш!..— деди яна Зайнаб, аммо кетмай иложи қолмади. Зероки, дунёдаги энг яқин кишиси унга «кет!» амрини берган эди. Зайнаб орқасига қарай-қарай Отабекдан узоқлашди. Отабек қайтиб унга қарамади, қабр ёнига тиз чўкди...

Эртаси кун Ўзбек ойим йиғлай-йиғлай Ёдгорбек учун тикдирган кийимларини ўғлига топширди. Отабек уста Олим билан бирга Марғилонга жўнади. Бундан сўнг Отабек Тошкентга қайтиб келмади, бир неча қайта Ўзбек ойимнинг ўзи Марғилон бориб келди.

1277 йилнинг куз кезларида бўлса керак, Юсуфбек ҳожи Қаноатшоҳдан бир хат олди, Қаноатшоҳ Авлиё отадан ёзар эди:

«Ўғлингиз Отабек яна бир киши билан бизнинг қўшинда эди. Авлиё ота устидаги чор аскарлари билан тўқнашишимизда биринчи сафимизни шу икки йигит олди ва қаҳрамонона урушиб шаҳид бўлди. Мен ўз қўлим билан иккисини дафн этдим...»

Юсуфбек ҳожи хатми қуръон қилиб юртга ош берди, Ўзбек ойим қора кийиб таъзия очди.

Битди.

ЕЗУВЧИДАН

Кейинги Марғилон боришимда яқин ўртоқлардан Ёдгорбек тўғрисида суриштириб билдим: Ёдгорбек ушбу асрнинг ўн тўққиз ва йигирманчи очлик йиллари миёнасида вафот қилиб, ундан икки ўғил қолибдир. Ўғилларидан биттаси бу кунда Марғилоннинг масъул ишчиларидан бўлиб, иккинчиси Фарғона босмачилари орасида экан. Бу кунда ному нишонсиз, ўлик-тириги маълум эмас, дейдилар.

ЙИРИК САНЪАТКОРНИНГ ТЎНГИЧ РОМАНИ

Мазкур китоб улкан ёзувчи Абдулла Қодирӣ (Жулқунбой) ва умуман, ўзбек прозасининг тўнғич реалистик романидир. У адабнинг биринчи йирик асари бўлишига қарамасдан, зўр маҳорат билан ёзган. Асарни қўлингизга олиб, ўқий бошлашингиз билан сизни аста-секин «ўтган кунлар», яъни ўтган XIX аср ўрталарида содир бўлган воқеалар ичига олиб кириб кетади. Китобнинг дастлабки бобларида Қўқон хонлигининг сўнгги ҳукмдори Худоёрхон салтанати замонида савдо иши билан Тошкентдан Марғилонга сафар қилган ёш йигит Отабекнинг ҳаёти, унинг кўнглидан ва бошидан кечирганлари хикоя қилинади. Отабекнинг ўй-мулоҳазалари, ҳис-туйғулари, унинг гўзал Кумушни севиб қолиши ва икки ёш қалбнинг соф муҳаббати сизни тўлқинлантириб, завқу шавқингизни уйғотади. инсоний эзгу туйғулар руҳингизни кўтаради.

Аммо автор фақат омади юришиб кетган, хушбахт ошиқ ва маъшуқа, ё эса ота-она зулми туфайли ёр висолига етолмай энтиккан бахти қаро йигит ва қизнинг юрак сирларини, шодлик ва аламларини таъсирли қилиб тасвирлаш билан чекланса эди, унинг романи бир талай ўртамна сентиментал қиссалардан бири бўлиб қолар эди. Ваҳоланки, воқеалар бобма-боб, бўлимма-бўлиб ривожлантирилиб, севи тарихи «нжтимоий» изга киритилади: эндигина покиза орзусига етган ёшлар жиддий социал тўсиқларга учрайдилар. Муаллиф Отабек билан бирга ёки уни бир жойда қолдириб қўйиб, чақимчилик уясига, Марғилон ҳоқими — Қушбеги ўрдасига, Тошкент қамалига, исёнлар майдонига, кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган қирғин аросатига, Қўқонга — Худоёрхоннинг истибод маҳкамасига, Тошкент ҳокимининг отални Юсуфбек ҳожи ҳузурига, чиркин урф-одатлар ва оилавий бидъатлар ичига, бахти очилмаган косиб уста Олим кулбасига, кўнчадан-қўнча ҳиснат ва фитналар ўчоғига, кундошлар можаросига ва ниҳоят, қахрамонларининг фожиасига етаклаб боради. Севишганлар хонлик тузумининг ивogarлик, қотиллик ва қон ҳидлари билан тўла муҳити гирдобига тушиб, ўқтин-ўқтин бўғиладилар; феодал-патрвархал оила истибодининг кир панжалари орасида димқадилар. Уларнинг қисқа мuddатли бахти, дил қувончлари би-

рин-кетин барбод бўлади. Китобхон қалбини истар-истамас даҳшат қамраб олади. Ёшини яшэб, дарди бедэвога чалинган, туб томиридан чириган хонлиkning ижтимоий иллатлари, фожиа манзаралари тобора унинг кўз ўнгига намоён бўлиб, кўксини қисади, нафрат ва ғазаб, алам ва изтироб ҳисларини жунбушга келтиради. Ёзувчи бунга шахсларни тўлиқ ва атрофлича индивидуаллаштириб тасвирлаш, уларнинг характери ва тақдирини социал муҳитга, ижтимоий муносабатларга боғлиқлигини акс эттириш, характерлар ҳаракати орқали конкрет-тарихий воқелик (хонлик тузумининг тағлиги ва инқирозининг муҳим томонларини ифодалаш, ижобий қаҳрамонларнинг интилишлари йўлида дуч келган ҳар бир ижтимоий гуруҳ вакилини, ҳар бир шахсни ҳеч қандай юз-хотир қилмасдан рўйпрост кўрсатиш, мавжуд феодал-патриархал ахлоқ ва урф-одатларини аёвсиз фож этиш йўли билан эришди.

Ҳаётни ҳаққоний тасвирлаш принципларини чинакам гўзаллик даражасига кўтарган «Утган кунлар» романининг эълон қилинганига қирқ йилдан ошди. Унинг биринчи бўлими алоҳида китоб ҳолида 1925 йилда, иккинчи ва учинчи бўлимлари 1926 йилда нашр этилган эди. Абдулла Қодирийнинг ўғли Ҳабибулла Қодирийнинг айтишича: «Утган кунлар» романини яратиш фикри... 1919—1920 йилларда тугилган бўлса ҳам, ёзишга 1922 йиллардан киришган, 1925 йилнинг охирида тугатган». («Шарқ Юдузи», 1965, № 11, 223-бет.)

Абдулла Қодирий «Утган кунлар» ни яратишга қадар, талай ҳаётини ва ижодий йўлини босиб ўтди. У 1894 йил 10-апрелда Тошкентда боғдор оиласида дунёга келди. Унинг отаси ёшлигида савдосотиқ ишларига аралашган бўлса-да, омади юрншмай, боғдорлик-деҳқончилик касбига ўтган. «Бошида бой оилада тугилдимми ёки камбағал оиладами, албатта, билмадим,— деб ёзади А. Қодирий ўз автобиографиясида.— Аммо ёшим 7-8 га етгач, қорним ошга тўймаганидан, устим тузукроқ кийим кўрмаганидан, аниқ билдимки, беш жоннинг томоғи фақат 80 ёшлик бир чол отамнинг меҳнатидан, 1300 саржин боғнинг ёзда етиштириб берадиган ҳосилидан келар экан».

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан илгарилар мана шу меҳнаткаш оилада яшаган ёш Абдулла анча қийин турмушни бошидан ўтказди. У дурадгорлик («тоқичилик») ҳам қилди, бойларнинг қўлида малай, кейин мириза (секретарь) ва приказчик бўлиб ҳам ишлади, эски мадрасада ҳам ўқиб, маълумотини ва ҳаёт тажрибасини орттирди. Ҳар хил мактабда ўқиш, ҳар хил хизмат шаронти 15 ёшидан шеър ва ҳикоя ёза бошлаган ҳаваскор ёзувчининг илк ижодига ўз таъсирини кўрсатмасдан қўймади. Унинг «Садойи Туркистон», «Самарқанд» газеталари, «Ойна» журнали каби жадид вақтли матбуотда босилган асарлари (1913—1914 йиллар), жумладан, «Аҳволимиз» ва «Миллатимга» номли шеърлари жадид-буржуа маърифатпарварлиги руҳида ёзилган эди. Аммо у ҳеч қачон Октябрь революциясидан аввал ҳам, кейин ҳам буржуа миллатчиларнинг реакционий сийсий қарашларини ҳимоя қилган эмас. Ёш ёзувчи илмсизлик оқибатида «ёмон» фарзандлар етишишини ва ахлоқсизликлар келиб чиқишини тасвирлаб, жамиятга ўқимишли, ахлоқли, «яхши» кишилар кераклигини уқтирмоқчи бўлди. 1915-йилда чоп этилган «Жувонбоз» ҳикоясида илмсизлик, жаҳолат орқасида отасининг бойлигини совириб, бузуқчилик ва живоят йўлига кириб кетган бойвачча саргузашти

ҳикоя қилиниб, «ёмон» мисолни кўрсатиш билан «ахлоқни тузатиш» мақсад қилиб олинди.

А. Қодирий «Бахтсиз куёв» (1915) драмасида ижарага қарз кўтариб уйлانган бой хизматкори Солиҳ исми етним йигитнинг қарзини тўломай ҳовли-жойи ва бор буди шудидан ажралиши ва ёш эру хотиннинг ўз-ўзларини ўлдиришга мажбур бўлишларини тасвирлади. «1913 йилларда чиққан «Падаркуш» пьесаси таъсирида «Бахтсиз куёв» деган театр китоби ёзиб юборганимни ўзим ҳам пайқамай қолдим», деб тан олади А. Қодирий автобиографиясида. Лекин «Бахтсиз куёв» драмасининг мазмунидан кўриниб турибдики, унда эскича урф-одатларнинг ярамаслиги темаси кўпгина жаҳид ёзувчилариникига қараганда ҳам кенгайтирилган, демократик талабларнинг баъзи элементлари ўз акси садосини топган: ёзувчи камбағал бир хизматкорнинг бахтсизлигини кўрсатишга тиришган. Бироқ фожиянинг сабабини очиш ниятида асарга янги фикрли элликтош образи киритилиб, у ўта муҳофазакор домла-имомга қарши қўйилади ва унинг ибратомиз ваъз-насихатида ортиқча тўй харажатларини, кераксиз олиқ-солиқларни «шароит йўл-йўриқлари»га мувофиқ ислоҳ қилиш фикри илгари сурилади.

А. Қодирий ижоди гоёвий жиҳатдан ҳам, маҳорат жиҳатдан ҳам тез ўсади. «Улоқда» ҳикояси (1916 йил) унинг революция арафаларидаги ижодиёқ халққа жуда яқинлашганидан далолат беради. Энди илк ижодга хос бўлган қуруқ дидактика, ясамалик, илм-маърифатга бўлган интилишни, жаҳолат ва бидъатларга бўлган нафратни зўрлаб (жабран) образ ичига олиб кириш тенденцияси барҳам топа бошлайди. Ёзувчининг эскирган маросимлар ва одатларни тасвирлаш усули янгиланади, бир босқич юқори кўтарилади. Халқнинг маиший ҳаёти картиналарини танлаб олишнинг ўзи ва «қаҳрамон» кайфиятининг сифати китобхон иродаси ва туйғуларини турмуш ҳодисасига танқидий қарашга йўналтирилади. «Улоқда» ҳикоясида тасвирланган воқеалар жуда табиий, турмушга монанд. Авторнинг қарashi, «ташвиқоти» собраз қобигини ёриб, қалқиб чиқиб турмайди. Асарда улоққа ишқибоз 12 яшар ўсмир боланинг улоқ томошасига бориш тараддуди ва уни кўришдаги шавқу завқи кўнгилсиз ҳодиса билан — бир кишини от босиши ва унинг ўлими билан тугайди. Улоқ томошаси билан унинг хафагазак оқибати ўртасидаги контрастда номаъқул маросимларга бўлган норозилик кайфияти сингдирилган.

Зотан, «Улоқда» асари ёзилган пайтда А. Қодирийда маънавий, фикрий уйғониш бошланган эди. «Айниқса 1916 йил рабoчий олиш масаласи бошлангандан кейин,— деб эътироф этади А. Қодирий,— умуман, Туркистон ишчиларида уйғонган истибоддга нафрат менда ҳам кучли эди».

1917 йил февраль инқилобидан сўнг А. Қодирий ижтимоий ташкилотлар ишига аралаша бошлайди. Бу вақтда у халқ милициясига кўнгилли бўлиб ёзилади, Тошкент эски шаҳарида очилган озиқ-овқат комитетида мирзалик қилади. Лекин «шу чоққача мен ўзимда бирорта сиёсий фирқага мансубият, ёки яқинлик ҳис этмас эдим»,— дейди А. Қодирий.

А. Қодирийнинг чинакам онгли турмуши ва активлиги фақат Октябрь революциясидан кейин бошланди ва ижодига зўр таъсир кўрсатди. У Исмоил Одилов номли масъул хизматчи, коммунист билан танишиб, Эски шаҳар ишчилари ўртасида Совет ва партия топшириқларини бажаришга киришади: бинокорлар уюшмасида ижтимоий-маданий ишларни олиб боради, уламо ва бойларга қарши

айрим хитобнома ва ишчиларни ташкилотга чақириб тарғиботномалар ёзади. 1918 йилдан озик-овқат комитетининг ишида ва у тарқатган варақаларини ёзишда қатнашади. 1920 йилдан касабалар шўросида котиблик вазифасини бажарди ва касабачилар ҳаракатини матбуот орқали пропаганда қилиб турди. «РОСТА» деворий (босма) газетасида мухбир бўлди. Шу равишча, у Октябрь революциясининг чинакам халқчил моҳиятини тушуниб, ўз ҳаёти ва ижодини совет тузуми билан боғлайди. У революциядан кейин бирин-кетин тугилган вақтин матбуот — «Иштирокион» (1918—1920), «Қизил Байроқ» (1920—1922), «Туркистон» (1922—24) газеталари, «Инқилоб», «Билим ўчоғи», «Коммунист йўлдоши» журналларида қатнашиб, гоёвий чиниқиб, қаламини ўткирлаштириб борди. Ёзувчи эскилик сарқитлари, хурофот, ноҳоналик ва чапанлик урф-одатларини қоралаб, бир талай фельетон, ҳангома, ҳажвий ҳикоялар, публицистик мақолалар ёзди: «Қурбонлик ўғирлаб», «Маллабой билан Саидвали орасида», «Хусусий мактублардан», «Бир чимдим билдириш», «Икки оғиз тариқатдан ҳам бўлсин», «Тинч иш» (1920), «Жинлар базми» (1921), «Отам ва большевик» (1922) шулар жумласидандир. У бир пардалик «Ҳеч ким билмасин» деган комедия (1921) яратди. Шунингдек, роман, ҳикоя, театр, комедиялар яратиш зарурлиги ҳақида бир неча мақола ёзди.

А. Қодирий 1924 йилда билими ва ихтисосини ошириш ниятида бир йил Москвада В. Брюсов номидаги Олий адабиёт курсида ўқиб ҳам келди.

1923 йилдан бошлаб биринчи ўзбек сатирик журнали «Муштум»ни ташкил этган ташаббускорларидан бири бўлди ва ҳамisha унинг саҳифаларида ўз таланти асарлари билан иштирок этиб турди ва ўзбек совет сатирасини ривожлантиришда кўзга кўринарли роль ўйнади. У кучли сатирик сифатида ўзини кўрсатди. Унинг маърифатпарварлиги, нур ва зиё талаблиги жаҳолат, эскилик ва мутарассибликка қарши кескин норозилик томони билан намоен бўлди. Бунда у рўйрост, ошқора, табиий сатирик-танқидий приёмга мурожаат этди. Унинг тасвирида фош этувчи ҳажв етакчи ўринни эгаллади.

А. Қодирийнинг сатирик асарлари ичида «Муштум» журналида босилиб чиққан ва қатор ҳикоялар туркумидан ташкил топган «Калвак Маҳдумнинг хотира дафтаридан» ва «Тошпўлат тажанг нима дейди» деган асарлари айниқса муҳимдир. Буларнинг биринчисида ёзувчи революциядан аввал ижтимоий ҳаётда катта ўрин тутган, революциядан кейин эса ўз мавқеини йўқотган ва янги турмуш қуришга тўсиқ бўлаётган руҳонийларни Калвак Маҳдум саргузаштлари орқали фош қилса, иккинчисида, революциядан сўнг ҳаётда ўзига жой топа олмай қолган текинхўр, безори ва тақасалтанг чапани Тошпўлат тажанг образи орқали ўтмиш сарқитларини сатира ўғи билан куйдириб ташлайди. Бу образлар қиёфасида халқ хўжалигини қайта тиклаш йилларида ҳали сақланиб турган, аммо жон аччиғида ўзини ҳар соҳага суқиб, иғво ва фисқу фасод тарқатган эскилик қолдиқлари янги ижобий ҳодисаларга дуч келиб, заҳарханда кулги воситалари билан ўзларини-ўзлари фош этадилар, маънавий пучликларини рўйрост кўрсатадилар. Абдулла Қодирий сатирасида ёзувчи реализмининг муҳим хусусияти — характерлар ва типлар ярата билиш маҳорати яққол намоен бўлади.

Аммо Абдулла Қодирийнинг сатира ва юморида баъзан унинг реализмининг заиф томонлари кўриниб қолади. Масалан, ёзувчи «Масков хатлари», «Йиғинди гаплар» деган ҳажвияларида якка-тасо-

дифий ҳодисалар ва шахслар устидан кулганда, натуралистик (холис) танқид йўлига кириб кетади, кулгининг асл гоаявий-эстетик пафосини китобхонга сездиришни унутиб қўяди. Аммо А. Қодирийнинг айрим ҳажвий ва публицистик асарларида учрайдиган бундай «қоқилишлар», 20-йиллар танқидчилиги нотўғри баҳолаганидек, асло ёзувчининг совет воқелигига салбий позицияда бўлиши билан белгиланмасдан, балки ижодий изланиш ва сатиранинг жанр хусусиятини бирмунча жўн тушуниш, кулгуни «объективлаштириш», унинг зарбдор муштини ёлғиз «мустаор имзо» зиммасига юклашга уриниш натижасида келиб чиққан нуқсон эди. У «Йиғинди гаплар» туфайли ёзган изоҳ-хатида мана шуни уқтиради: «...Кулгу мақоладаги (асардаги — Ҳ. Ё.) мустаор имзо мақоланинг ҳаракатини аксар вақт ўз тарафига буриб юртадир... Мақоланинг имзоси Овсар қўйилган, демак, ундаги кўп таъбир, ифодалар овсарона — далиёнадир. Тентакни тентак тинглайдир деганидек, кулгуликдагина эмас, сажиявий адабиётга яқин турган кишилар бу мақолани шу нуқтадан қараб текширсалар, яна ҳам ҳақиқат очилади. Масалан, маним кулгуликда ишлатадиган печатурлук мустаор имзо, яъни қаҳрамонларим бор: Калвак Маҳдум, Тошпўлат тажанг, Овсар, Думбул, Шилгой ва бошқалар. Агар сиз, шу имзолар билан ёзилган кулгуликларни текшириб чиқсангиз, мунда асли ёзувчининг шахсини тамоман кўролмайсиз. Фақат сўзни имзо эгасининг ўз оғзидангина эшитасиз... Мақолада ҳарна ёзилгани бир «Овсар» тилидан, фақат ишчи-деҳқон манфаати кузатилиб айтилган; ҳукумат кишиларига бўлган гаплар ўртоқлик ҳазили, шахсий мазоҳлар». Бу ўринда А. Қодирий «мустаор имзо» эгасининг ҳажвий образ яратишдаги ролини тўғри таъкидлагани ҳолда, сатирикнинг «Ўз жамди устидан бўлган ҳукмронлиги» (Ф. Энгельс таъбири)ни анча камситади, авторни «мустаор имзо» соҳибини ўз аччиқ киноя билан идора этиб туриш вазифасидан четлаштиришга уринэди, ҳодисаларни ҳолис «мустаор имзо» кўзи билангина кўришга ундайди. Бу Абдулла Қодирийнинг реалистик ижодий методи тўқимасига натуралистик элементларнинг силқиб кириши натижаси эди. Эскилик картинналарини «холис» чизишга уриниш, кулгунинг йўналишини махсус равишда маъкидлашнинг заифлиги «Масков хатлари», «Йиғинди гаплар» каби асарларда автор сиймосининг аниқ кўринишига, унинг «актив куч» эканини, янги ҳаёт билан мустаҳкам ижодий алоқасини ёрқин кўрсатишга халал берди.

Зотан, А. Қодирийнинг ўзи «Калвак Маҳдумнинг хотира дафтари-дан», «Тошпўлат тажанг нима дейди» сингари кўпчилик ҳажвий асарларида ўзининг «мустаор имзо» назариясига зид ҳаракат қилди; заҳарханда кулгининг реакцион ижтимоий гуруҳлар афёли ва хулқ-атворини кескин фош қилувчи, «куйдирувчи» табиатини муболағал равишда бўрттиради. Автор мана шу муболағага сингиб кетган ўткир киноя, пичинг, кесатилари билан мавжуд ҳолатнинг аксини, ижобий позициясини (инсоннинг маънавий-ахлоқий тозаллиги ва гўзаллиги учун кураш идеалини) тасдиқлайди. Шу йўсинда А. Қодирий ўзбек сатирасини юқори босқичга кўтарди, унинг реалистик негизлари мустаҳкамланиб, тасвир объектнинг ҳаётий ва ҳаққоний бўлишига алоҳида эътибор берди, образларни прототипларга махсус ўхшатишга, характерларни индивидуаллаштириш принципларини изчил амалга оширишга интилди, уларни типик шароитда кўрсатишнинг ўзига хос усулларини «кашф» этди.

«Ўтган кунлар» романи ҳам реалистик санъат яратиш йўлидаги мана шундай ижодий изланиш самараси бўлиб майдонга келди. Ҳа-

қиситан, автор «Ёзувчидан» деб асар бошида қайд этганидек, у «янги замон романчилиги билан танишиш йўлида» бир тажриба эди. Аммо муаллиф камтарлик қилиб айтганидек, «кичик бир тажриба» эмас, балки фавқулодда тажриба, ўзбек совет адабиётида йирик бир ҳодиса эди. Чунки ёзувчи «...янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашиб, фақат «романчилик» яратиб соҳасида эмас, балки «ҳалқимизни шу замоннинг «Тоҳир ва Зухра»лари, «Чор дарёиш»лари, «Фарҳод ва Ширин» ва «Баҳром гўр»лари билан таништиришга» ўзида ички «мажбурият ҳис этди». У ўзбек адабиётида роман жанрининг шаклланиши ва такомиллашишигагина эмас, балки мазмунига ҳам катта яшгилик киритди, адабиётнинг воқелик билан, халқ ҳаёти билан алоқасини, унинг ижтимоий-тарбиявий аҳамиятини кўтарди. Тарихий материалга мурожаат, «мавзунини мазмундан, яқин ўтган кунлардан, тарихимизнинг энг кир, қора кунлари бўлган кейинги «хон замонлари»дан белгилаш» замонавий вазифаларга хизмат этди.

Урга Осие республикаларида халқ хўжалиги социализм қуриш асосида қайта тикланаётган, бу улкан вазифани муваффақиятли амалга ошириш учун миллий чегаралаш ўтказилаётган, хотип-қизлар озодлиги ва уларнинг эркаклар билан тенг ҳуқуқлилиги кескин қилиб қўйилган йилларда ёзилган бу романда бош қаҳрамоннинг оилавий ҳаётга, муҳаббатга, хотин-қизларга муносабатини белгилаш пафоси ва юртининг бирлиги учун қайғуриш пафоси замонавий аҳамиятга эга эди. Ёзувчи ўтмишнинг «энг кир, қора кунлари»да ҳам муҳаббат эркинлиги, социал адолат орзуси яшаб келганини ва бу ҳилда интилишларнинг ижтимоий-тарихий ва миллий илдишларини топишга ҳаракат қилади. Шунинг баробарида у роман марказига феодал тузумни («Хонлик замонлари»)нинг инқироз даври учун характерли бўлган ҳодисаларни қўяди: оилавий ҳаётдаги ярамас урф-одатлардан тортиб чирик давлат идора системасигача барча эскирган анъаналарни, юрда бетиним ҳукм сурган истибод ва ўзаро қонли низоларни чиқиб беради, ҳатто Россия таъсири остида жамиятда унда-бунда чақнаб кўринган «зиё»нинг зулмат қаърига тушиб дёми қирқилганини яққол кўрсатади, XIX аср ўрталаридаги мавжуд вазиятни ҳасдўшламасдан, «худди ўзидек» тасвираб, тушқуликка юз тутган ўзбек феодал жамияти иллатларини ҳаққоний очиб ташлайди. Адиб тасдиқловчи ва фош қилувчи интиларини бадний гавдалантириш мақсадида асар бошларида диққатни сюжетнинг севги-муҳаббат тармоғига тортса, кейинроқ характер яратишнинг иккинчи жиҳатига — мамлакатнинг миллий тақдири проблемасига қаратади ва тобора сюжет чизилишини ҳар икки тармоғини (гоҳ у, гоҳ бу томонини биринчи планга чиқариб) бир-бирига узвий боғланишда ривожлантиради. Аммо ҳар қалай Отабек ва Кумуш ўртасидаги бахтсизликлар юртга кўлка солган зулматнинг талай оқибатларидан бири сифатида майдонга келади. Хайрли ишлар ташаббускори Юсуфбек ҳожининг амалпараст, худком беклардан «туртки» ея-ея, охир чоғида мағлубиятга учраши ҳам, Отабек ҳаётидаги пайдар-пай бахтсизликлар ҳам ижтимоий адолатсизлик ва бебошликларнинг оқибати эканини тез пайқаб олиш қийин эмас. Уларнинг ижобий интилишлари ҳам, зарбаларга йўлиқшлари ҳам ижтимоий муҳитнинг самараси каби тасвиранди. Шу сабабли улар характери ва прода йўналишидаги мусбат маъна (мумтозлик)лар ва заифликлар ишонарли ва табиийдир. Россия маърифати билан, ундаги нисбатан маъқул бўлган хўжалик, сиёсий ва оилавий тартиблар билан таниш Отабек (ва Юсуф ҳожи)нинг ўз юртида ҳила одилона йўл тутишга талпиниши,

хонлик ва беклик лавозимларига инсофли ва фуқаропарвар ҳоким қўйишни орзу ва ташвиқ қилиши, оилада эса эскирган таомиллардан, бидъатлардан юз ўтиришни лозим топиши нақадар ўзини оқласа, уларнинг олиҳинматликлари, нисбатан бўлса-да, тараққийпарварликларининг қўпол феодал манфаатпарастлиги ва чирик анъаналар билан тўқнашиб, фожиага учраши ҳам шу қадар чин ва бадийий картиналарда изохлангандир.

Демак, «Ўтган кунлар» романининг дафъатан кўзга ташланиб турадиган реалистик қиммати шундаки, автор унда характерларнинг ўз ички мантиқига ва типик шароитига мувофиқ табиий равишда ҳаракат қилишини биринчи планга қўйди, автор истаклари ва қарашларининг, гуманистик ва адолатпарварлик идеяларининг образлар тўқимасидан тошиб чиқиб кетмаслигига ёки алоҳида ҳолда яшамаслигига тўла риоя қилди. Асарда феодал тартиблари ва одатларининг норасо ва нобоплигига танқидий муносабатда бўлиш егакчи ўринга кўтарилди, ижобий ҳодисалар эса хонлик феодал тузуми, унинг идора усули ва ахлоқиға қарши қўйилди. Бу қарши қўйишда социал-синфий конфликтлар эмас, балки ҳоким синфларнинг ички емири-лишини, таназзулини акс эттирадиган конфликтлар ўстириб борилди, конфликтларнинг салбий тарафини реакцион, қора кучлар — Худоёрхон, Мусулмонқул, Азизбек, Ҳомид ва уларнинг шериклари, ижобий тарафини — Отабек, Юсуфбек ҳожи, Кумуш ва ҳоказолар ташкил этадилар. Ёрқин кучлар адолатсиз тузумнинг «тарихимизнинг энг кир, қора кучлари» бўлган сўнгги «хон замонлари» (А. Қодирий таъбири)нинг димиқтирувчи ва қонли муҳитида кучли ҳаракат қилишдан маҳрум этилган «ортиқча кишилар» бўлиб қоладилар, ё эса фожиали равишда ҳалок бўладилар. Чунончи, Отабек бошда ота-она орзуси ва розилигидан четда ўз истаги ва «эрки»га кўра (буни пайқаган фаросатли, зийрак Ҳасанали воситаси билан) севгани Кумуш висолига эришади, кейин эса йигит улар «орзуси»га таслим бўлади, иккинчи хотинга (Зайнабга) уйланади, қайта-қайта бунинг жабрини тортиб, тобора унинг муҳитга қаршилиқ кўрсатиш қобилияти сусаяди, истар-истамас жасорат ва ҳаракати заифлашиб, муҳит оғушида сузинга мажбур бўлади; муҳитнинг ногаҳоний тўлқинлари жунбушга келиб, йигитни ўз гирдобига тортиб, қаттиқ чайқалтирган пайтларда эса у ўзини «ўнглаб олиш» билан банд бўлади. Романининг иккинчи бўлимида Отабек Ҳомиднинг қалбаки хатлари туфайли Кумуш даргоҳидан қувилгандан сўнг, унинг «ота-она орзуси»га бирдан-бир норозилиги бўзахўрликка берилиш, Марғилон билан Тошкент орасида ҳуда-беҳуда қатнаб бўзлашдан нари ўтмайди. Тўғри, Отабекнинг иродаси баъзан энг оғир ғовларни ёриб ўтиш ва бартараф қилишга қодир. Аммо бу турли-туман, ғалати ҳолатларнинг қўққисдан ча-тишмаси натижасида рўй беради. Жумладан, Отабекнинг «Душанба кун кечаси» кўрсатган (отаси Юсуфбек ҳожига мақбул бўлмаган ва «қотилик» дай туюлган) мардлиги бир жиҳатдан тасодифан, беихтиёр содир бўлади. Булар ҳаммаси А. Қодирийнинг қаҳрамон характери билан типик шароитнинг ўзаро муносабатини тасвирлаш маҳоратида муҳитнинг қаҳрамон иродаси ва тақдирига ҳал қилувчи таъсирини устун қилиб қўйганлигидан далолат беради. Қаҳрамон ҳаммаша адибнинг диққат марказида турса ҳам, лекин тарихий фон (хонлик инқирозининг бадийий тасвири) характерни ҳаракатга келтирувчи асосий омил бўлиб қолаверади. Характернинг муҳитга кўрсатадиган актив акс таъсири етарлича бадийий тадқиқ этилмайди. Отабекнинг муҳитга, «оқим»га қарши бориши мавруди билан, ҳатто ҳаёти

қил устида турган кезларда ҳам ҳақ гапларни айтавериш билан чекланади ёки ташаббуснинг жиловини яқин кишилари (хизматкори Ҳасанали, отаси Юсуф ҳожи, онаси Ўзбек ойм)га топширишга кўнадики, бу персонажлар билан алоқадор сюжет ривожини ҳам охир пирвардада, социал муҳитнинг маълум томонлари мазмунини ифодалайдилар. Адолатсиз муҳитнинг зарбали турткиларини ея бериб эсанкираган, ўжар, қаҳри қаттиқ воқеликнинг шиддатли қуюнига дучор бўлган Отабекнинг шахсий бахти узил-кесил чилпарчин бўлади, умидсизликка тушади, унинг «покиза қалби»ни эзгу туйғулар билан тўлдирган Кумушнинг вафотидан кейинги ҳаёт эса йигит учун маъносиз туйилади ва у ихтиёрсиз равишда рус кўшинларига қарши урушда иштирок этиб, ҳалок бўлади.

Отабек дунё ишига ва тарихга қаттиқ боғланган. Лекин у ҳали тарихга сезиларли таъсир кўрсатувчи «қаҳрамон», унинг «бунёдкори» эмас. Отабек образида (Юсуф ҳожида ҳам) халқчил тенденциялар тегишинча тўлиқ ва изчил мужассамланмаган. Унинг сиймоси ва фаолиятида халқнинг феодал зулми ва бидъатларига қарши норозилиги бавосита ўз аксини топган бўлса-да, унинг кўлами, шиддати етарли даражада ифодаланган эмас. У феодал тузумининг қонли сиртмоқларининг қурбони бўлиб, хонлик инқирозини, фалокатини сезгани ва билгани ҳолда, унинг зиддига қаратилган гадбирларни кўра ёки уларга қўшила олмайди, талаззул даврининг алгоқ-далгоқ йилларида ўзаро қирғинларга, шўриш ва гавголарига хотима беришда, элу юртга нисбатан осойишталик келтиришда Россияга қўшилишнинг прогрессив аҳамиятига, халқнинг бу интилишига, юмшоқ қилиб айтганда, бепарво қараган. Ноаҳил, серғалва, бетинч замоннинг, «Золим фалакнинг» гардиши чорасиз Отабекни ўз чамбарига қисиб, унинг курашга бўлган иродасини бўшаштириб юборган.

Характернинг шаклланиши ва тақдирида типик шароитнинг ус-тунлиги ва қўрқинчли «салобати»ни таъкидлаш бошқа ижобий персонажларни ҳам «оғир юқдай» босиб туради. Аввалига танимаган йигитга (Отабекка) тегишга сира кўнмаган, уни бир кўрганда ошиқ бўлган ёри эканини билиб, ўз бахти ва тақдирдан беҳад қувонган Кумуш бора-бора «муҳит» таъсирида ўз устига кундош келишига ва яна аллақанча «кўргулик»ларга чор-ночор рози бўлади.

Умрининг энг кўп қисмини ўз оиласида ва давлат ишида озми-кўпми адолат ўрнатиш, одамларга яхшилиқ қилиш учун, «юртнинг тинчлиги ва фуқаронинг осойиши учун сарф қилиб» келган Тошкент ҳокимининг оталиги (кенгашчиси) инсонпарвар ва фуқаропарвар Юсуф ҳожи ўз интилишлари йўлида бир қанча марта зарба устига зарба егандан сўнг, ниҳоят, «дунё мижароларидан этак силқийди», амалий ишлардан бош тортиб, қўлини ювиб қўлтиққа уради.

Авторнинг ошқора хайрихоҳлигига сазовор бўлган софдил ки-шилар тақдирини халқ ҳақиқати, унинг кучи ва курашини счишдан кўра кўпроқ мамлакатда ҳукмрон доираларнинг ўзбошимчалиги, мустабидлиги даҳшатини қабартиб кўрсатишга хизмат қиладилар. Отабек билан Юсуф ҳожининг носоз ва нобоп тузумдан сиёсий, ахлоқий жиҳатлардан норозиликлари фонида кўпол феодал кучлар қўлида ҳалокат сари юз тутган хонлик идора усулининг бебошлик-лари янада муҳтис тус олади. Шу йўсинда ижобий образларнинг халти-ҳаракати, тақдирини ҳам пирвардада феодал воқелигига тан-кидий муносабатини ўстириш вазифасига бўйсундилар. Олижаноб интилишлар, соф севгининг жаҳолат, фитна ва макрлар қурбони

бўлишини тасвирлаш асносида эса кези ва мароми билан ҳасадуғй, гиначи золим ҳукмдорлар, алдамчи беклар, «Иттифоқнинг нима эканини билмаган, ёлғиз ўз манфаати, шахсияти йўлида бир-бирини еб-ичкан мансабпараст, дунёпараст ва шухратпараст муттаҳамлар» (Юсуфбек ҳожи таъбири), инодчи амалдорлар, иғвогар фитначилар характерлаб берилади. Адиб Отабек, Юсуф ҳожи ва Кумуш билан бирга ўзини ҳам азоблаётган муҳҳиш феодал тартибларини эзиб фош қилмоқ учун фитна ва фиску фасод уясини қидиради. Бу уяни «ота-она орзусида ҳам, Ҳомиднинг чақимчилик ва хиёнатларида ҳам, хон, мингбоши, қушбеги ва бекларнинг тор-шахсий манфаатлари йўлида ўзаро талаш ва қирғинларни уюштиришларида ҳам топади. Ҳа, хукмрон синф ва гуруҳларнинг бидъат ва хурофотлари, жиноят ва истибдоди, разолат ва ахлоқсизлиги шу маконда жамланган эди. Ўтмиш ҳаётнинг ипидан игнасигача яхши билган Абдулла Қодирий бу маконнинг бутун астар-пахтасини ағдариб тасвирлаб берди. Ёзувчи реализмининг кучи ҳам шундадир. У эскириб-чиритган сўнгги Қўқон хони салтанатини халқ позициясидан, танқидий назар билан, худди тиниқ ойнада акс этгандай, яққол кўрсатиб, унинг барча айб ва иллатларини аёвсиз фош қилади. Айни чоқда, ёзувчи ўша «қора кунлар»да ҳам чақнаган гуманистик интилишларнинг бўғилишини тасвирлаб, тарихий жараёнини ва кишилар тақдирини тўлқинлашиб кузатиш ва «туйғуларни тарбиялаш»га бениҳоя ёрдам беради.

«Ўтган кунлар»нинг танқидий гоъвий-эстетик мазмунидан тортиб бадий формасига қадар ҳамма компонентларида ёзувчининг барқарор реалистик принциплари жорий этиши, асарни чинакам оддий халқ тилида ёзиши, унга демократик, оммабоп композицион-сюжет формаларини киритиши, традицион халқчил адабий приёмлардан фойдаланиши (воқеаларни маълум вақтга қадар китобхондан «сир» тутиш, асосий сюжет орасига қаҳрамон кайфияти ва аҳвол-руҳиясига монанд қисса киритиш, ярим олди-қочди саргузаштлар ва хоказо) «Ўтган кунлар»ни (юқорида қайд этилган ижобий қаҳрамон проблемасини ҳал қилишдаги баъзи бир ижодий норасоликларига қарамасдан) ўзбек совет адабиётининг ўлмас, нодир асарлари қаторига қўйишга ҳақ беради.

«Ўтган кунлар» ўзбек прозасининг бўлгуси тараққиётига баракали таъсир кўрсатди. У ўзбек романчилигида социалистик реализм адабиётининг яхши намуналарини яратишга реалистик замин ҳозирлади ва катта йўл очиб берди.

«Ўтган кунлар»дан уч йил кейин, 1929 йил бошида босилиб чиққан Абдулла Қодирийнинг иккинчи тарихий романи «Меҳробдан чаён»да биринчи романининг гоъвий-бадий баъзи бир маҳдудлиги барҳам топади. Бу нарса, аввало, феодал зулми қарши оёққа турган, меҳнаткашлар ичида етишган маърифатли йигит — Анвар образини яратишда, хонлик катта суянчиги бўлган реакция руҳоний табақаларни жуда жонли индивидуаллашган образлар орқали фош қилишда ва сарой фитна-фасодлари ва разилликларини атрофлича очиб ташлашда кўринади. Халқ муҳитидан қаҳрамон танилашнинг ўзиёк адиб ижодининг камолотидан, халқчилик принципларининг янада тўлишганидан дарак беради. Ота-онадан етим қолиб, манфаатпараст, ўлғудай зикна домла Солиҳ Маҳдум оиласида таълим олган ва тарбия топган, ўз зехн-фаросати, қобилияти ва билими туфайли хон ўрдасида бош муншийлик амалига кўтарилган Анвар оддий халқ билан бўлган алоқасини сира узмайди, шу муҳитда ўзлаштирган виждон поклиги ва халқпарварлигини бир умр сақлаб қолади. Анвар ва Раъно

(Солиҳ Маҳдум қизи)ларнинг севгиси тарихини тасвирлаш асосига қурилган, руҳонийларнинг фитналари ва Худоёрхоннинг Раънони қўша-қўша хотинлари (ва чўрилари)дан бирига айлантиришга интилиши билан ривожлантирилган сюжет, бир томондан, ижобий қаҳрамонлар характерининг халқчил моҳиятини бўғртириб кўрсатса, иккинчи томондан, салбий персонажлар характерида хонликнинг ичдан емирилиши ва чиришини конкрет лаҳзаларда ифодалаб беради. Анвар билан хон ўртасидаги тўқнашувга олиб келган конфликтнинг ривожини ҳам, фольклорчасига романтик кульминацияси ҳам, ечими ҳам халқчил аҳамият касб этади. Конфликт ечими халқ ёрдамида Анварнинг ўз мақсади йўлида галаба қилгани, Россия фуқаросига ўтиб, фитна ва низолар бирмунча барҳам топган Тошкентга қочиши билан хотимланади.

Демак, ёзувчи «Меҳробдан чаён»да «Ўтган кунлар»даги каби феодал-хонлик тузумининг нобоплигини, унинг антигуманистик моҳиятини рўйроқ фожия қилдириш билангина чекланмасдан, ижобий қаҳрамоннинг халқчил табиатини изчил кўрсатиб беради, хонлик тартибларининг инқирози, улардан кўра прогрессив тартибларга ўтиши муқаррарлигини таъкидлаш билан тугалланади.

«Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари ўзбек прозасида реалистик принципларнинг галабасидан далолат беради. Ёзувчи тарихий воқеликни ва унинг тафсилотларини тасвирлаганда, уларнинг «худди ҳаёт»даги каби шакллари сақлаб қолишга, характерларни «асли»га, «турмушдагиси»га, прототипларига яқинлаштиришга интилади. Буни адибнинг ўғли Ҳабибулла Қодирий ҳам тасдиқлайди. Унинг ёзишгича, отаси (А. Қодирий) «Ўтган кунлар»ни ёзиш тарихини ҳикоя қилганда, гап ораси шундай деган:

«Бир кун богимизга, отамни кўргани эшак миниб шаҳардан бир чол меҳмон бўлиб чиқди... У отамнинг эски қадрдони экан... Уларнинг суҳбатларидан мен шунини англадимки, бу меҳмон тошкентлик бўлиб, уйли-жойли, бола-чақали киши экан. Аммо ёшлик чоқларида савдо важи билан Андижонга бориб қолиб, у ерда кўп йиллаб истиқомат қилган, Андижондан ҳам уйлашиб бола-чақали бўлган ва кексэйгач, ўз шаҳрига қайтиб келган экан. Меҳмоннинг ана шу соддагина тарихи менга чувалган ипнинг учини топиб бергандай, ёзмоқчи бўлганим «Ўтган кунлар» романининг шаклини чизиб бергандай бўлди. Шу асосда бошимда воқеани аста-секин кенгайтира, ривожлантира бошладим». («Шарқ юлдузи», 1965, № 11, 221-бет). Яна Ҳабибулла Қодирийнинг таъкидлашича, отаси ўз «асарида китобхонга тўғри тасаввур бериш мақсадида шаҳарлар кезиб, кўп яшаган, ўша даврни кўрган, эшитган шэхсларни излаган, улар билан суҳбатлашган ва асардаги ҳар бир ҳаракат ўринларини аниқлаган, мўлжаллаган, тахминлаган.

— Мен Маргилон кўчаларида юриб, карвонсарой, эски Ўрда ўринларини белгиладим. Мирзакарим қутидор, уста Олим, Ҳомид, Содиқлар уйини тахминладим ва «Хўжа Маъоз»да бир кеча тунадим, — дерди дадам, менинг роман ҳақидаги майда-чуйда, эзма саволларимга ҳам жавоб бериб.

...Ўзбек ойим — бу Хосиятбининг (дадамнинг опаси), Офтоб ойим — Хоним бибининг (ойимнинг опаси), Кумуш эса — Ойкумуш опанг, — деб куларди... (Шу журнал, 222-бет.)

Албатта, ёзувчи йўлаб кузатган шахслардаги хусусиятлардан, белгилардан энг керакли, характерлиларини саралаб-танлаб олар, типиклаштирар ва бирон персонажда мужассамлантирар эди. Ха-

рактерларни эса типик шароитдан келиб чиқиб кўрсатишга, индивидуаллаштириб, ёрқин акс эттиришга моҳир эди.

А. Қодирий романлари тилининг бойлиги, бўёқдорлиги ва мухта-сарлиги 20-йиллардаёқ бадий адабиёт тилининг қандай бўлишлиги тўғрисидаги масалани қатъий ҳал қилиб берган эди. Ёзувчининг тили ҳам унинг асарларидаги барча компонентлар сингари, гўзаллик ва бадийлик намуғаси бўлиб қолдилар.

Сўз устаси Абдулла Қодирийнинг бадий маҳоратига фақат ўзбек ёзувчиларигина эмас, балки қардош халқларнинг ёзувчилари ҳам койил қолганлар, унинг тарихий романларини ўқиб юрганлар. Чунончи, машҳур қозоқ ёзувчиси Мухтор Ауэзов: «Шонли ўзбек прозасининг манбанда Айний турар эди, 20-йилларда талантли прозаик Абдулла Қодирий пайдо бўлди. Мен 28-йилдан бошлаб унинг асарларини ўзбек тилида ўқишга киришдим»¹ — деб эътироф этади.

А. Қодирий 1934-йилда замонавий темада қишлоқларни коллективлаштиришни кўрсатинга бағишлаб, «Обид кетмон» повестини ёзди. Икки қисмдан иборат бўлган бу повестда ўрта ҳол деҳқоннинг колхозга кириши ва коллектив хўжаликнинг яқка хўжалиқдан афзаллиги батафсил тасвирланди. Обид кетмон образида ёзувчи ҳалол меҳнатни улуғлаб, яқка хўжалик деҳқонларнинг энг яхши тажрибаларини колхозга кўчириш зарурлигини пафос билан ҳикоя қилди.

Бироқ А. Қодирий Обид кетмоннинг меҳнат билан боғлиқ фаолиятини ҳаётий қилиб тасвирлагани ҳолда унинг маънавий дунёси ва характерида содир бўлган ўзгаришларни етарли даражада очмади, колхоз қурилиши ташкилотчиларнинг ёрқин образларини бир текисда юксак маҳорат билан кўрсатиб бермади.

Лекин повестда эски домларнинг типик намоёндалари образи санъаткорлик билан қизилди. Бу муҳит кишиларини тасвирлаганда ёзувчининг тили бурролашади, қалами эркин ҳаракат қилади. Қишлоқнинг катта ва кичик масжиди имомлари — Мулла Исо маҳдум билан Мулла Муҳсин домалар феъл-атвори, фикр ва ўйлари, халқни алдаш ва бошқа сифатлари билан жонли гаудаланадилар.

Умуман, повестда меҳнаткаш халқнинг тақдири билан боғлиқ бўлган, кишини тўқинлантирадиган реал турмуш ҳодисалари тасвири билан бирга, баъзан бадий тўқимага узвий сингдирилмаган хроникал фактлар, тавсифий изоҳлар ва ҳисобот рақамлари (иккинчи қисмида) учраб туради. Ҳақиқий реалистик картиналар ичига оралаган бундай баёнчилик элементлари повестнинг муайян сюжет чизиги бўйича равои ривожланишига анча путур етказган. Бу ҳилдаги айрим камчиликларидан қатъи назар, жонли халқ тилидаги бой иборалар ва мақоллардан кенг фойдаланиб ёзилган бу асар машҳур адибнинг замонавий темани ҳам бадий ўзлаштираётганидан дарак берар эди.

Талантли ёзувчи ва бадий сўз санъаткори Абдулла Қодирий — Жулқунбойнинг ўтмишининг нобоп томонларини қаттиқ қоралаган, ҳаётни, инсонийликни севишга чорлаган, юракка энг яқин эзгу туйғуларни тарбиялайдиган асарларини кенг китобхонлар оммаси, шубҳасиз, севиб-севиб ўқийдилар.

Ҳ. ЕҚУБОВ
Филология фанлари
доктори, профессор

¹ Школа мастерства, Гослитиздат УзССР, Ташкент—1990, стр. 57.

МУНДАРИЖА

Ёзувчидан	3
---------------------	---

БИРИНЧИ БЎЛИМ

1. Отабек Юсуфбек хожи ўғли	7
2. Хон қизига лойиқ бир йигит	14
3. Бек ошиқ	22
4. Марғилон ҳавоси ёқмади	25
5. Киройи куёнинг шундоғ бўлса	28
6. Тошкент устида қонли булутлар	34
7. Мажбурият	38
8. Қутлуғ бўлсин	42
9. Қаршилаш	48
10. Тўй, қизлар мажлиси	52
11. Кутилмаган бахт	58
12. Чакимчилик	63
13. Қамоқ	68
14. Нажот истаб Тошкентга	76
15. Тошкент қамалда	79
16. Азизбек	83
17. Юсуфбек хожи	87
18. Жар	90
19. Ҳукмнома	96
20. Истиқлол дарди	104
21. Исён	108
22. «Ёнр гарибни ёечора»	113
23. Мусулмонқул	119

ИККИНЧИ БЎЛИМ

1. Ота-она орзуси	132
2. Унутмайсизми...	141
3. Қовоқ девонининг белбоғи	155

4. Жодугар ҳинди	159
5. Хиёнат	169
6. Иситма орасида	177
7. Қувланиш	185
8. Бахт ва бахтсизлик	193
9. Унутолмаса нима қилсин...	207
10. Қора кунлар	212
11. Наво куйи	217
12. Жонсиз бир хабар ва кўрқинч бир кеч	221
13. Кулиб қарамаган бахт	225
14. Рақиб изидан	238
15. Душанба кун кечаси	249
16. Ўзни танитиш	254
17. Хайрихоҳ қотил	259

УЧИНЧИ БЎЛИМ

1. Муслмонқул истибодига хотима	275
2. Қоронги кунлар	287
3. Қипчоққа қирғин	294
4. Ой этак билан ёпилмас	301
5. Мақтуб	305
6. Ўзбек ойим — оғма, Зайнабнинг дарди	307
7. Қудаларни кутиб олиш	315
8. Зимдан адоват	319
9. Ҳожи этак силккан	324
10. Ҳасаналининг ҳийласи	327
11. Кумушнинг сўз ўйини	332
12. Кундош — кундошдир	339
13. Эсон бўлсак кўришамиз	352
14. Хушрўйбиби ва Зайнаб	361
15. Эсини киргизди	365
16. Ой-куни яқин эди...	370
17. Хотима	385
Ёзувчидан	386
Йирик санъаткорнинг тўнгич романи. Ҳомил Ёғубов	387

На узбекском языке

АБДУЛЛА КАДЫРИ

МИНУВШИЕ ДНИ

Р о м а н

Редактор *Ҳ. Маҳмудова*
Рассомлар *Э. Исоҳоқов* ва *А. Кива*
Расмлар редактори *Н. Холиқов*
Техн. редактор *М. Мирқосимов*
Корректор *Ш. Собирова*

Босмахонага берилди 24/VII-1972 й. Босишга руҳсат этилди 11/IV-1973 й. Формати 84×108¹/₃₂. Босма л. 12,5. Шартли босма л. 21,0. Нашр. л. 21,1. Тиражи 150 000.
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 251—59.

Москва шаҳар «Известия» нашриёти босмахонасида тайёрланган матрицадан Қирғизистон ССР Министрлар Советининг нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича Давлат комитетининг Қирғизполиграфкомбинатида № 3 қоғозга босилди. 720461, ГСП, Фрунзе шаҳри, 5. Жигулевская кўчаси, 102. 1973 й. Заказ № 3750 Баҳоси 7-муқовада 85 т., 5- муқовада 74 т.

Қодирий Абдулла.

Ўтган кунлар. Тарихий роман. С. Азимов таҳрири остида. Сўнг сўз филология фанлари д-ри, проф. Ҳ. Ёқубоваяки. Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 197

400 б.

Кадыри А. Минувшие дни.

Ўз2